

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

**ATATÜRK DEVRİMLERİ VE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI (1924-
1938)**

Doktora Tezi

Öğrencinin Adı

Ayşe YANARDAĞ

ANKARA 2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

ATATÜRK DEVRİMLERİ VE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI (1924-1938)

Doktora Tezi

Öğrencinin Adı

Ayşe YANARDAĞ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Yavuz ERCAN

ANKARA 2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

ATATÜRK DEVRİMLERİ VE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI (1924-1938)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Yavuz ERCAN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Prof. Dr. Temuçin F. ERTAN

Enstitü Müdürü

TEZİN SIRT KISMI AŞAĞIDAKİ ŞEKİLDE OLACAK

Ayşe YANARDAĞ

**ATATÜRK DEVRİMLERİ VE DİYANET İŞLERİ
BAŞKANLIĞI (1924-1938)**

**Doktora
Tezi**

**Ankara
2012**

ÖZET

Çalışmanın kuramsal çerçevesini Atatürk'ün devrim tanımı oluşturmaktadır; *“Türk milletini son asırlarda geri bırakmış olan mevcut müesseseleri yıkarak yerlerine milletini en yüksek medeni icaplara göre ilerlemesini temin edecek yeni müesseseleri koymak”* Türk milletini geri bırakan eski kurumlar yıkılıp yerlerine yenileri kurulurken din devlet ilişkileri Osmanlı Devleti döneminden farklı düzenlenmeye çalışılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nde yeni bir anlayışla, din devlet ayrılığı yani laiklik ilkesi Türk milletini en medeni icaplara göre ilerletecek yeni kurumların temeli olmuştur. Modern devletin bir sonucu olarak, devletin kurum ve kuruluşları dinî kurallar çerçevesinde yönetilmeyecek, din devlet ilişkileri ayrılacaktır. Devlet kurum ve kuruluşları akli, bilimi, toplumun ihtiyaçlarını öne alan laik anlayış çerçevesinde yönetilecektir.

Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislamlığa bağlı vakıflar, ibadethaneler, dinî eğitim veren medreseler TBMM açıldıktan sonra alanın uzmanlarından oluşan Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti’ne bağlanmıştır. İşgal döneminde hükümet üyesi olan Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti meclisin çıkaracağı kanunları dinsel yönden incelemiştir. Bu dönemde meclisin çoğunluğu dinî esaslara dayalı bir devlet örgütlenmesi anlayışına sahiptir. Vekâlet, Kurtuluş Savaşı’nın dine uygun olduğu hakkında, imam, vaiz gibi personeli aracılığıyla halkı aydınlatmış, işgal yılları olduğu için teşkilatlanma konusunda fazla bir şey yapamamıştır. Savaş bittikten sonra saltanatın kaldırılması, cumhuriyetin ilanı gibi devrimlerin yerleşmesine hizmet etmiştir. Vekâlet, Kurtuluş Savaşı’ndan yaklaşık bir yıl sonra 3 Mart 1924’te, İslam dininin iman ve ibadet meselelerinde çoğunluğu Müslüman olan Türk halkına hizmet vermek üzere Diyanet İşleri Başkanlığı’na dönüştürülmüştür. Bakanlık düzeyinden Başbakanlığa bağlı olarak din ve dinî kurumlar siyasetin karar merkezinden çıkarılarak din devlet işleri ayrılmıştır. Aynı tarihli Eğitim-Öğretim Birliği Kanunu ile Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti’ne ve diğer kurumlara bağlı okullar Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı’nda hizmet verecek imam, hatip, müftü gibi görevlilerin yetiştirilmesi Eğitim-Öğretim Birliği Kanunu’na göre, Milli Eğitim Bakanlığı’na verilmiş, din hizmetlilerinin yetiştirilmesi devletin görevleri arasına alınmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı İslam dininin iman ve ibadet ile ilgili meselelerinde halkın ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulduğu için laik nitelikli devrimlerin, dinî

bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nı ilgilendiren kısımları, Başkanlık merkez kadroda bazı yetki konusunda belirsizlikler ve tereddütler gibi ufak tefek anlaşmazlıklar hariç tutulursa ciddi karşıtlıklar yaşanmamıştır. Başkanlık, taşra teşkilatında devrimlere karşı olan personel hakkında, mevcut kanun ve yönetmeliklere göre işlem yapmış, devrimlerin yerleştirilmesine katkıda bulunmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, devrimleri de ilgilendiren dinî hizmet ve faaliyetleri, Osmanlı Devleti döneminde verilen hizmet ve faaliyetlerle kıyaslanırsa devrimci anlayışa uygun olduğu söylenebilir. Osmanlı döneminde Arapça verilen dinî nasihat içerikli hutbe ile Arapça okunan ezanın Türkçe okunması o dönem için devrimsel niteliktedir. Vaaz, hutbe, fetva ve müftülük hizmetleri ve bu hizmetlere atanma ve görevden alma gibi meseleler 15 yıllık Atatürk döneminde geliştirilirken Diyanet İşleri Başkanlığı'na yeni bir kurumsal kültür kazandırılmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

Atatürk's definition of revolution constitutes the theoretical framework of the study; "To demolish the old institutions which made Turkish Nation stay behind, and replace them with the new ones that will lead to the improvement of the nation according to the highest civilized requirements". While the old institutions which made Turkish Nation stay behind were being demolished, the relations between religion and the state were tried to be arranged in a different way from those of the Ottoman Period. The separation of the religious affairs from those of the state in Turkish Republic, in other words the principle of laicism, constituted the basis of the new institutions which would make Turkish Nation improve according to the most civilized requirements. As a result of the modern state, state enterprises and institutions would not be administered according to the religious rules and the religion and state affairs will be separated from each other. State enterprises and institutions would be directed according to the secular approach that would give preference to reason, science and the needs of the society.

Foundations, places of worship, medressehes giving religious education, which were dependent on Sheikh ul-islam, were taken under the control of Caliphate and The Ministry of Religious Affairs which was composed of the people who were experts in their fields after the opening of the Turkish Grand National Assembly. Caliphate and The Ministry of Religious Affairs, which was a member of the government during the occupation, examined the laws introduced by the Grand Assembly from the point of view of religion. In this period, most of the people in the Assembly had the view of a state organization that was dependent on the religious rules. The Ministry enlightened the public on the fact that the war of independence was fair to the religious rules by means of its staff such as imams and preachers, but it couldn't do much on the subject of creating the necessary organization. After the war ended, it served the establishment of the revolutions such as the abolishment of the Sultanate and proclamation of the republic. The ministry about a year later the proclamation of the republic on third of March, it was transformed into the Presidency of Religious Affairs in order to serve Turkish nation, most of whose members are Muslims, on the matters of Islam related to worship and religious faith. The religious and state affairs were separated from each other by transforming the ministry into an in-

stitution depending on Prime Ministry, and religion and religious institutions were taken out of the decision mechanism of the state. With the Law on Unification of Education of the same date, the schools that were dependent on Caliphate and The Ministry of Religious Affairs and other institutions were taken under the control of the Ministry of National Education. The duty of educating the staff to work for the Presidency of Religious Affairs such as imam, preacher and mufti was given to Ministry of National Education with the Law on Unification of Education, and the education of the religious officials was taken among the duties of the state.

As the Presidency of Religious Affairs was founded with the aim of meet the needs of the public on the subjects related to Islamic faith and worship, the parts of the secular state that are related to the Presidency of Religious Affairs which is a religious institution didn't have any importance controversy with it except for some uncertainties and hesitations such as the ones on the central staff of the presidency. The presidency took action against its personnel working in the field service who are against the revolutions according to current laws and regulations and contributed to the establishment of the revolutions. If religious services and activities which concerned also the revolutions of the Presidency of Religious Affairs are compared to those of the Ottoman Era, it can be said that they were suitable to the revolutionist approach. It was of revolutionist quality for the age that the khutbah dealing mainly with religious subjects and the call to prayer which were performed in Arabic in the Ottoman era were started to be performed in Turkish. While the matters such as preachment, khutbah, fetwa and the services given by office of mufti and promotion to these posts and their removal from the office were being developed during the Atatürk's Period of 15 years, it was tried to make Presidency of Religious Affairs gain the institutional culture.

ÖNSÖZ

Bu doktora tezinde Atatürk Devrimleri'nin Diyanet İşleri Başkanlığı'na yansımaları tarihi bir bakışla ele alınmıştır. Dinî kurallara göre yönetilen Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne geçerken din ve devlet işlerinin ayrılması laiklik, temel bakış açısı olmuştur. Yeni Türkiye Devleti, laik kurallara göre kurumlarını dönüştürürken siyasi karar merkezini dışında tutulan Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne devreden imam, hatip, müftü, müezzin, şeyh gibi dinî kadrolar; cami, mescit, tekke, tarikat gibi dinî kurumlar bazısı kaldırılırken bir kısmı da yeniden düzenlenmiştir. İslam dininin iman ve ibadet meselelerinde Türk halkına hizmet veren Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Türkçe Kur'an, Hutbe, Ezan gibi bazı hizmetler eskisinden farklı verilmiş, dinî, siyasi, tarihi, sosyolojik, vs akademik çalışmalara ve tartışmalara konu olmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı'na hizmet verecek imam, hatip gibi din hizmetlilerinin yetiştirilmesi Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile devletin denetimine alınmıştır. Yüksek din uzmanları ve Başkanlığın müftü gibi kadrolarında istihdam edilecek din görevlileri yetiştirmek için İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. Ancak bu okullar 1930'dan sonra öğrencisizlikten fiilen kapanmıştır. Diyanet'in ihtiyacı olan din görevlilerini yetiştiren okulların kapanması, farklı bir bakışla Diyanet ile ilişkisi sorgulanmıştır ve bazı ilginç sonuçlar elde edilmiştir. Kurumun devrimlere tepkisi, işlenen suçlar dinsel tartışmalara girmeden incelenmiştir.

Atatürk Devrimleri'nin, Diyanet İşleri Başkanlığı'na ve Başkanlığın topluma verdiği hizmetlere yansımaları pek çalışılmamış bir alan olduğundan çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturan birinci bölüm hariç tutulursa diğer bölümlerde genellikle Cumhuriyet Arşivi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi ATASE Arşivi, Meclis Zabıt Tutanakları, Diyanet İşleri Başkanlığı Yüksek Din İşleri Kurumu'nda bulunan Heyet-i Müşavere Karar Defterleri birincil kaynaklar olarak kullanılmıştır. Ayrıca Milli Kütüphane'de bulunan dönemin gazeteleri çalışmada kullanılmıştır. Düstur, Resmi Gazete kullanılan diğer malzemelerdir.

Emekliye ayrıldığı halde beni yarı yolda bırakmayan çalışma süresince tam bir usta çırak iletişimi yaşadığım, birikim ve tecrübesiyle çalışmanın her aşamasında sabırla destek ve ilgisini esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Yavuz Ercan'a; Tez İzleme Komitesi'nde bakış açımı geliştirmeme katkıda bulunan Prof. Dr. Bige Sükan ve Prof. Dr. Recep Boztemur hocalarıma; henüz çalışmanın başlan-

gıcında beni teşvik eden Enstitü Müdürümüz hocam Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan'a; sevgisiyle manevi desteğini esirgemeyen annem Remziye Yanardağ'a saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Osmanlıca belgelerin okunmasında yardım ve desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Hasan Yüksel'e, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkan Yardımcısı Dr. Tuncer Yılmaz'a ve diğer kütüphane ile arşiv çalışanlarına teşekkür ederim.

Ankara-2012

Ayşe YANARDAĞ

İçindekiler

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM	12
ATATÜRK'ÜN DEVRİM, DİN VE LAİKLİK ANLAYIŞI	12
1.1. Atatürk'ün Devrim Anlayışı.....	12
1.1.1. Atatürk'te Devrim Kavramının Gelişmesi.....	15
1.1.2. Kurtuluş Savaşı'nda (1918–1922) Atatürk'ün Devrimciliği	22
1.1.3. 1922–1938 Yıllarında Atatürk'ün Devrimciliği	30
1.2. Atatürk'ün Din Anlayışı	34
1.2.1. Atatürk ve Din Adamı (Hizmetlisi)	46
1.2.2. Atatürk ve Din Eğitimi	54
1.3. Atatürk'ün Laiklik Anlayışı	62
2.BÖLÜM	70
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI'NIN KURULUŞU	70
2.1. Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin Görev Alanı ve Teşkilatı.....	70
2.1.1. Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin Faaliyetleri	73
2.1.2. Saltanatın Kaldırılması ve Cumhuriyetin İlanı	86
2.2. Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti ve Halifelik'ten Diyanet İşleri Başkanlığı'na Geçiş (3 Mart 1924).....	91
2.3. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Teşkilat Yapısı ve Teşkilat Hakkındaki Düzenlemeler (1924–1938).....	96
3. BÖLÜM	104
DEVİRİMLER VE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI (1924–1938)	104
3.1. Eğitim Devrimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı	106
3.1.1. Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Hafız Mektebi ve Diyanet İşleri Başkanlığı. 106	
3.1.2. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve İmam ve Hatip Okulları ile İlahiyat Fakültesi	114
3.1.3. Harf Devrimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı	122
3.2. Sosyal Alanda Devrimler ve Diyanet İşleri Başkanlığı.....	131

3.2.1. Tekke, Türbe ve Zaviyelerin Kaldırılması ve Diyanet İşleri Başkanlığı .	131
3.2.1.1. Osmanlı Devleti'nde Tekke, Türbe ve Tarikatlara Kısa Bir Bakış .	131
3.2.1.2. Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti Döneminde Tekke, Türbe ve Zaviyeler (1920–1924)	134
3.2.1.3. Diyanet İşleri Başkanlığı Döneminden Kaldırılışına Kadar Tekke ve Zaviyeler (1924–1925).....	147
3.2.1.4. Tekke, Zaviye ve Tarikatların Kaldırılması ve Diyanet İşleri Başkanlığı.....	154
3.2.2. Kılık, Kıyafet Devrimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı	156
3.2.2.1. Türk Toplumunda Kılık Kıyafet Meselesine Kısa Bir Bakış.....	156
3.2.2.2. Atatürk'ün Kastamonu Ziyareti Sırasında Din Görevlileri	159
3.2.2.3. Şapka, Kılık, Kıyafet Devrimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı.....	162
3.2.2.4. Toplumsal Açından Şapka ve Diyanet İşleri Başkanlığı	172
3.2.3. Uluslararası Saat ve Takvimin Kabul Edilmesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı	174
3.2.4. Soyadı Kanunu ve Diyanet İşleri Başkanlığı.....	177
3.3. Hukuk Devrimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı	178
3.3.1. Osmanlı Devleti'nde ve Atatürk'te Hukuk Anlayışı'na Kısa Bakış.....	178
3.3.2. Medeni Kanun ve Diyanet İşleri Başkanlığı.....	182
4. BÖLÜM.....	191
DEVRİM KURUMU OLARAK DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI'NIN DEVRİMLERE YÖNELİK DİNİ HİZMET VE FAALİYETLERİ.....	191
4.1. Dinî Hizmetlere Atanma Usulleri, Vaaz, Hutbe, Fetva Hizmetleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı.....	193
4.1.1. Dinî Hizmetlere Atanma Usulleri ve Usullerin Tarihi Gelişimi (1924–1938)	193
4.1.2. Vaaz Hizmeti ve Vaizlik.....	203
4.1.3. Hutbe Hizmeti ve Hatiplik.....	207
4.1.4. Fetva Hizmeti ve Müftülük.....	214
4.1.4.1. Cumhuriyet'e Kadar Fetva ve Müftülük (Şeyhülislamlık) Müessesesi'ne Kısa Bir Bakış.....	214
4.1.4.2. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Fetva ve Müftülük Müessesesinin Özellikleri ve İşleyişi	221
4.2. Türkçe Kur'an, Ezan, Tekbir ve Diyanet İşleri Başkanlığı	227
4.2.1. Türkçe Kur'an.....	227
4.2.2. Türkçe Ezan ve Tekbir.....	239
4.3. Yayın Hizmetleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı	241

4.4. Din Görevlilerinin Atamaları, Devrimlere Karşı Tepkileri, İşledikleri Suçlar ve Diyanet İşleri Başkanlığı	245
4.4.1.Devrimlere Karşı Tepkiler ve İşlenen Suçlar	245
4.4.2. Diğer Meseleler ve İşlenen Suçlar	253
SONUÇ	259
KAYNAKÇA	269
EKLER	278
ÖZGEÇMİŞ	329

KISALTMALAR

ATASE	:Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BCA	:Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
TİTE	:Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
TBMM	:Türkiye Büyük Millet Meclisi
a.g.e.	:Adı geçen eser
bkz	:Bakınız

GİRİŞ

İnsan var oluşundan itibaren toplumsal bir varlık olması nedeniyle içinde bulunduğu gelişmişlik düzeyine uygun olarak çeşitli toplumsal kurumlar meydana getirmiştir. Bu kurumlar insan tarafından geliştirilirken bazen ihtiyacını karşılamadığı için tamamen yıkılmış ya da terk edilmiştir. Bu kurumlardan hep önemini korumuş olan din ve devlet ile bunların ilişkisi her toplum ve dönem için önemli olmuştur. Din, psikologlar, ilahiyatçılar, sosyologlar, siyasi bilimciler, tarihçiler gibi birçok bilim dalı tarafından farklı yaklaşılan bir toplumsal gerçekliktir. Tezin asıl konusu olan Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla Atatürk döneminde din devlet ilişkilerinin nasıl kurulup geliştirildiğini açıklamak amacıyla devrimlerin dinî alan ile ilgili kısımları belgelerin izin verdiği ölçüde çalışılmıştır. Çalışma dinin içeriği ile değil, dinin ve din adamının devlet içindeki alanı ile ilişkili olduğundan farklı tanımları da olsa din kavramına kısa bir göz atmak faydalı olabilir.

İnsanla birlikte var olan din, belli bir din, hareket noktası alındığı takdirde, her din kendini en gerçek ve doğru görüp, ötekilerini dışladığından ortak bir din tanımı yapmak mümkün değildir. Batı dillerinde religio, religion olarak kullanılan din kelimesi felsefe sözlüğünde, 1. insanın varoluşunun kaynağı 2. doğasının ve yazgısının kaynağı 3. insan değerlerinin belirleyicisi ve gündelik yaşamındaki yol göstericisi olarak, insanın bu üç yönünü ve bunlarla ilgili sorularına belirli nitelikleri olan bir Tanrı kavramıyla cevap vermeye çalışan inanç sistemi olarak tanımlanır. Doğaüstü nitelikleri olan Tanrı ile ilgili inançlar, Tanrıya yönelik manevi eğilimlerin ve ibadetin oluşturduğu bütün¹.

Bir başka felsefe sözlüğünde ise “*din, doğaüstü tasarımlar ve işlemler sistemi*” olarak yer almıştır. Sözlükte materyalist bir bakışla ele alınan din kavramı, doğa karşısında güçsüzlük ve insanın ölümü anlayamamasının bir sonucu olarak görülmüştür. Bu nedenle din, günlük yaşamda egemen güçlerin insan zihninde doğaüstü biçimlerine dönüşmüş yansımalarından ibaret ve yüzyıllar boyunca egemen güçlerin egemenliklerini sürdürebilmek için etkili bir araç olarak değerlendirildiğinden² doğaüstü tanrıyı ve dini ret etmektedir.

Halk arasında din, sıra dışı, olağanüstü, ya da diğer şeylerden farklı değer

¹ Ahmet Cevzici, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000, s. 259–260.

² Orhan Hançerlioğlu, **Toplumbilim Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, Ankara, 1982, s. 63.

taşıyan kutsal terimi ile birlikte ele alınır.³ Her dine kutsal bir şeyler, kutsal bir alan vardır. Nitekim Türkçe sözlükte de din, tanrıya doğüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren bir kurum, bu nitelikteki inançları, kurallar, kurumlar, töreler ve semboller biçiminde toplayan düzen, inanılıp çok bağlanılan düşünce, inanç veya ülkü olarak geçmektedir⁴.

Sosyolojik açıdan insanların anlayamadıkları, açıklayamadıkları karşısında güçsüz kaldıkları doğa ve toplum olaylarının doğüstü güçlerle açıklanmasıdır. İnsanların bilinmeyen karşısındaki tutumlarıyla ilgili toplumsal bir tutumdur⁵.

Kur'an-ı Kerim'de din kelimesi, yol, hayat tarzı, hesap günü, kanun, hüküm ve benzeri genel anlamlarda kullanılmakla birlikte özel anlamda Allah için din, İslam dini olduğu belirtilmektedir⁶. Kur'an'a göre, Allah için din, İslam olsa da kelimenin genel anlamından yani yol, hayat tarzı, kanun, hüküm anlamı çerçevesinden bakılırsa diğer dinleri yani diğer hükümleri, yolları kabul etmeyeceğini ifade eden Allah için diğer dinler, hükümler vardır ancak yanlıştır, doğru yollar, doğru hayat tarzları değildir.

İslam ansiklopedisinde din, önceki paragraftakine benzer şekilde tanımlanmıştır. Arap dilcileri için din kelimesinin birkaç anlamı olup hüküm; örf ve adet; Farsçadan geçen din manasını ifade etmektedir. Kur'an tefsircileri muhasebe, ceza ve mükâfat manasında alırken, Kelam biliminde din, Allah tarafından vazedilip, mensuplarını dünya ve ahrette⁷ kurtaran inanç ve emirlerin yerine getirilmesinden oluşan bir müessesedir. Müslümanlar için Allah katındaki din olan İslam için kullanılır⁸.

İlk İslam bilginleri de dini, Kur'an'daki anlamına uygun olarak insanın dünsel, bireysel ve sosyal yaşamını düzenleyen her türlü hayat anlayışını din olarak değerlendirmişlerdir⁹.

Dini reddeden materyalist bakış açısı -zaten dinî teşkilatlanmayı da reddettiğinden- dışarıda kalmak koşuluyla hangi açıdan alınırsa alınsın dinin teşkilatlanması

³ Şinasi Gündüz(editör), **Yaşayan Dinler Tarihi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 19.

⁴ **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s.529.

⁵ Birsen Gökçe, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumları**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2004, s. 225.

⁶ **Yaşayan Dinler Tarihi**, s. 19.

⁷ Ölümden sonra var olduğuna inanılan hayat

⁸ D. B. Macdonald, "*Din*", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 590.

⁹ **Yaşayan Dinler Tarihi**, s. 20.

toplumlarda bir zorunluluk olarak belirlemiştir. Dinin sonraki kuşaklara sağlam ve sağlıklı şekilde aktarılması, inananlarının geleceği, sonraki kuşakların din kurucusuyla temas imkânının olmaması, inananların birbirleriyle olan sosyal ilişkilerini düzenleyen ahlaki ve hukuki gelenekleşme, dinin başka inançlar karşısında kendisini savunması, inananların çoğalmasıyla dinî hizmetlerin herkese açık ve objektif bir şekilde yürütülmesi, toplumları, ihtiyaçlarını karşılamak için din görevlileri veya ruhban sınıfı aracılığıyla sürdürüldüğü bir teşkilatlanmaya yönelmiştir. Dinin geniş kitlelere yayılması, kitlelerin farklı ihtiyaç ve eğilimlere sahipliği, farklı dindarlık biçimlerinin ortaya çıkmasına sebep olduğundan mensuplarının ayrı teşkilatlara bağlanmasına yol açmıştır. Dinî teşkilatlanmanın ilki Roma Katolik Kilisesi'nde olduğu gibi azami (maksimist) teşkilatlanma olup sıkı ve hiyerarşik teşkilatlanma söz konusudur. İkincisi bütün inananların eşitliği ilkesine dayanan, İslam dininde görülen asgari (minimist) teşkilatlanmadır. İkisi arasında birine ya da diğerine yakın teşkilatlanmalar da söz konusudur. Bu teşkilatlanmaların bir kısmı Hıristiyanlığın bazı mezheplerinde olduğu gibi sıkı bir din geleneği, rahiplik hak ve ayrıcalıkları ve makamları şeklinde ortaya çıkabilir¹⁰.

Öte yandan devlette toplumsal bir gerçek olup, bu ikisi arasındaki ilişkiler sahip oldukları dinsel, toplumsal, kültürel, ekonomik, siyasi yapıya bağlı olarak her toplumda farklı gelişmiştir. Bu değişkenlerin her biri din devlet ilişkilerini farklı şekillerde etkilemiştir.

Örneğin Avrupa'da Hıristiyanlık dini, tarih süreci içinde Katolik kilisesi gibi hiyerarşik bir örgüt olarak çıkmış ve sınıflı toplumsal yapısı ve monarşik devlet düzeninde ilişkiler değişiklik gösterebilmiştir. Zaman içinde burjuvazi gibi yeni toplumsal sınıfların çıkması ve bunların yeni dinsel, siyasi, felsefi görüşlere sahip olması, eski kilise ve devlet ilişkilerini biçimlendirmiş ya da değiştirmiştir. Özellikle farklı kültür ve dillere sahip toplumların, ortaya çıkan yeni toplumsal sınıfların da etkisiyle Katolik kilisesinden bağımsızlaşarak dinsel anlayışlarına göre, kendi kiliselerini kurmalarıyla sonuçlanmıştır. Üstelik yeni siyasi ve felsefi düşünce akımları sonucunda kurulmuş olan milli devletler kiliselerle ilişkilerini, eski Katolik kilisesi ilişkilerinden tamamen farklı şekilde düzenledikleri gibi her bir milli devletin kendi kiliseleriyle ilişkileri birbirinden farklı olmuştur.

¹⁰ Ünver Günay, **Din Sosyolojisi Dersleri**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1993, s. 217-220.

Toplumsal bir gerçeklik olan din ve devlet ilişkileri Müslümanlar içinde her zaman önemini korumuştur. Müslüman toplumların din devlet ilişkilerinin Avrupa'daki herhangi bir milletin, din devlet ilişkilerindeki özelliklere aynen benzemesi mümkün değildir. Şüphesiz benzerlikler olabilir. Ancak İslam dininde kilise gibi bir kurum olmadığını, farklı siyasi ve coğrafi ortamda ortaya çıktığını ve toplumu şekillendirdiğini göz önünde tutmak gerekir. Kabileler halinde geniş çöllerde yaşayan siyasi bir birliği olmayan Arapları, İslam peygamberi hem Müslüman yapmış hem de siyasi bir birlik halinde örgütlemiştir. İslam dininin ilahi ayrıcalıklara sahip din adamı sınıfını kabul etmemesi, Müslümanların kardeş olduğu ve iyiliği öğütlemesi, kan davalarını ret etmesi, kadının toplumsal konumunu eskisine oranla daha iyi hale getiren emirleri gibi sosyal hayat ile ilgili getirdiği yeni ilkeler "*Cahiliye Dönemi*" Arap toplumunun Müslümanlaştıkça birleşip bütünleşmesiyle sonuçlanmıştır. Sayıları arttıkça, İslam peygamberi Hz Muhammet önderliğinde siyasal bir varlığa dönüşmüşlerdir. Dinî önder olarak ortaya çıkan peygamberin zamanla siyasi önderliği gelişmiştir. Arap toplumu için önce İslamlaşma kısa süre sonra ise devlet gelişmiştir.

Peygamberden sonra Müslümanlar halifeler tarafından yönetilmişlerdir. İlk dört halifeden sonra halifelik kurumu saltanata dönüşürken, halifenin sahip olacağı şartlar hakkındaki yorumlar adeta doktrinleşmiştir. Halife kavramı zamanla dinsel bir anlam kazanmaya başlamıştır. Hükümet dairelerinin sayılarının ve faaliyetlerinin artmasıyla, halifelerin 9. yüzyıldan itibaren yönetim üzerinde doğrudan doğruya denetimleri zayıflamıştır. Başlangıçta imamlık yapan hutbe veren halifelerin devletin büyümesi ve idare üzerinde denetimi azalması, halifelerin iktidarı açısından bir zayıflık yaratabilmiştir. Üstelik halifelik saltanata dönüştükten sonra halifeler "*Allah'ın yeryüzündeki gölgesi*" gibi iddialı unvanlar takınarak ya da peygamberin hırkasını giyerek dinsel bir vurguyu Müslümanların bilincine yerleştirmişlerdir. Abbasilerin zayıflamasıyla halifeler Büveyhîler ve Selçuklular döneminde adeta oyuncak olmuş, ancak, yine de, çeşitli coğrafyalarda ortaya çıkan bağımsız Müslüman vali ve iktidarlar aciz hale gelmiş halifelerden unvan ve menşur¹¹ isteyerek yönetimlerine bir tür meşruiyet kazandırdıklarını¹² düşünmüşlerdir.

¹¹ Padişahın tarafından vezirlik, müşirlik gibi çeşitli rütbelerin verilmesini içeren ferman.

¹² T.W. Arnold, "*Halife*", **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978, s.149-155.

Aslında siyasi bir makam olan halifelik dinsel bir anlam kazanırken diğer yandan İslam farklı coğrafya ve kültürlerde yeni sorunlar ile karşılaştığından, Kur'an, Hadis, Kıyas, İcma yoluyla içtihat ve fetva¹³ kurumları gelişmiştir. İctihat yapan İslam bilginleri fetva vererek sorunlara çözüm önerileri sunmuşlardır. Peygamberden 4 yüzyıl sonra içtihat kapısı kapandı,¹⁴ yani insan adına her ne mesele varsa hepsinin mevcut fetvalarla çözüldüğü ve başka içtihatların yapılamayacağı iddiası İslam toplumlarında yerleşmiş, genel bir kabul görmüştür. Buna rağmen, evrensellik iddiasında bulunan İslam dini çıktığı siyasi ve coğrafi ortamdan çok farklı siyasi, coğrafi ve kültürel ortamlara yayılması, bu toplumlarda farklı sorunlar yaşanması ve dinin sonraki nesillere aktarılması ihtiyacı dinsel teşkilatlanmayı ve devlet ile ilişkilerini değiştirmiştir.

Arap toplumu İslam dini ile birlikte bir devlete sahip olurken Araplar dışındaki toplumlardan Türklerin ise zaten devletleri vardı. Araplar İslam peygamberi ile devlet kurup devlet geleneği geliştirdiği için din devlet ilişkilerinin iç içe olması, bu ilişkileri ayırmakta, toplumun zorlanması ya da kabullenmemesi normal bir sonuç olarak görülebilir. Devlet geleneğine sahip Türklerde ise eski devlet geleneği ve toplum yapısı içerisinde yeni girdikleri İslam dininin, nasıl ve ne kadar yer alacağını belirlemek daha farklı bir mesele olarak değerlendirilebilir. Yeni bir dine girmekle var olan devlet veya toplumun günlük hayatı bir anda tamamen değişmeyeceğine göre, bazen eski devlet ve toplum gelenekleri dinden aldığı değerlerle yeni biçimlere evrilmiştir. İslam'ın cihat ilkesinin Türklerin İslam dinine girdikten sonra da yeni topraklar fethedip büyük devletler kurmasında itici güç olması gibi. Bazen de din, eski devlet ve toplum değerlerinden bir şeyleri kendi bünyesine alarak dinin - bireydeki manevi boyutunu değil- dışarıya yansıyan ibadet, ahlak ve toplumsal ilişki boyutunda diğer Müslüman toplumlardan farklılıklar gösterebilir. Eski Türk geleneklerini dinsel yaşantılarında yansıtan aynı zamanda Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında etkili olan tarikat şeyh veya dervişleri gibi.

Müslüman olan Türkler için de devlet ve din ilişkileri, hem İslam dininin iman ve toplumsal konularla ilgili olarak belirlediği temel esaslar hem de Türk toplumsal yapı ve kültürünün etkisiyle gelişme göstermiştir. Örneğin İslam'ın temel

¹³ İlgili başlıkta bilgi verilmiştir.

¹⁴ Hayrettin Karaman, **İslam Hukukunda İctihat**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1975, s. 183-186.

esaslarından olan kişinin istediği dine inanması, Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nde siyasal ve hukuki düzende engellenmemiştir. Çağın genel anlayışı dinin toplum ve devletler üzerinde oldukça etkili olması nedeniyle dinselci. Din ve din adamının etkinliği, farklı uygulama değeri göstermekle birlikte dönemin diğer toplumları gibi Osmanlı Devleti'nde de toplumsal, siyasal, askeri, ekonomik, hukuki ve ibadet boyutunda önemli olmuştur. Bununla birlikte ekonomik, sosyal, kültürel, siyasal gelişme ve değişimler nedeniyle ortaya çıkan yeni sorunlar karşısında İslam'ın temel kaynaklarında açıklama bulunmadığı takdirde kendi kültürel ve toplumsal anlayışlarına göre çözümler üretmişlerdir. Nitekim Osmanlı Devleti'nde şer'i hukuk yanında örfi hukuk yer almıştır.¹⁵

Kendi çağının büyük devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti kurumlarını, kendini geliştiren ve yenileyen batı karşısında geliştirip yenileyememiştir. Yeniliklere başladığında ise yetersiz ve geç kalmıştı. Üstelik yeniliklerin dine aykırı olduğu düşüncesiyle isyanlar çıkmıştı. Avrupa teokratik anlayışı terk ederek akla ve bilime önem vermesi nedeniyle dinsel, kültürel, ekonomik, siyasal, askeri, eğitim vb alanlarda tam bir değişme ve gelişme yaşamış, Osmanlı Devleti'ne saldırdığında Osmanlı çaresiz kalmış ve gerilemiştir. Ek olarak farklı dil ve dinlere sahip ulusların, çağın milliyetçilik akımıyla kendi milli devletlerini kurmak için harekete geçmeleri çok uluslu bir yapısı olan Devletin, sonunu getirirken bunları yaşayan Müslüman Türklerin, özellikle asker ve sivil kadrolarının bilinçlerinde çok önemli etkiler yapmıştır. Bu kadronun lideri olan Atatürk, yaşadığı tarihi ulusal ve uluslar arası gelişmeleri çok iyi değerlendirerek bu kadro ve Türk ulusu ile birlikte bir devrim gerçekleştirmiştir. Devrim sonucunda kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, devrimiyle olduğu kadar din ve devlet ilişkilerinde de kendine özgü nitelikleri içinde barındırmıştır. Devrimle yeni bir devlet ve toplum düzeni kurulurken bu düzende yer alacak din ve devlet ilişkileri laik bir anlayışı benimseyen ve kilise gibi bir kurumu olmayan Türkiye Cumhuriyeti'nde farklı olacağı şüphesizdir.

Geleneksel ve dinsel bir yaşamı olan Türk halkının dinsel inancı içerisinde yer alan hurafe ve batıl inançlarla karışmış, yeniliklere din adına karşı çıkan algısının değiştirilerek akıllı ve bilimsel rehber edinmiş, her bakımdan aydınlanmış ve gelişmiş bir toplum ve devlet düzeni kurmak, Atatürk Devrimleri'nin temel hedefi olmuştur.

¹⁵ Konu hakkında ilgili bölümlerde daha geniş bilgi verilmiştir.

Devrimler dini ortadan kaldırmaya veya İslam'ın inanç esaslarını değiştirmeye yönelik olmamıştır. Bununla birlikte yüzyıllardır İslam dininin esaslarından olduğu düşünülen –bireysel iman ve ibadet ile ilgili olanlar değil- toplumsal uygulamaların değiştirilmesi bazı çevrelerde dinin değiştirilmesi olarak algılanabilmiştir.¹⁶ Ancak devrimin kendisi dinsel bir teşkilat olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kurmuştur. Laik kurullarla yönetilmek istenen devlet yapısı içerisinde devletin merkez teşkilat ve bütçesinde yer alan din adamı ve dinî kurumların örgütlendiği Başkanlık, Fransa tipi laik anlayışla kıyaslanırsa ters görünebilir.

Dinsel olduğu kabul edilen birçok toplumsal uygulama ile toplumun uygarlığını ve gelişmesini engelleyen düşünce biçiminin değiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu düşünce biçimini devam ettirecek kurumlar ortadan kaldırılırken, devrim kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın aynı zamanda dinsel bir kurum olması nedeniyle devrimlerle ilişkisi çalışmanın ana temasıdır. Bu nedenle “*Diyanet*” kelimesi üzerinde durmak kurumun felsefesine, görevine ve devletin merkez teşkilatındaki konumuna açıklık getirebilir. Osmanlıca sözlükte “*din, dindarlık, din duygusu*”¹⁷ olarak geçmektedir. Arapça sözlüklerde “*din; fırka, mezhep*”¹⁸, “*diyanet dinin bir kolu, fırka*”¹⁹, olarak geçmektedir. Muallim Naci'nin 1891'de hazırlamaya başladığı ve Müstecabizade İsmet'in tamamladığı Lügat-i Naci'nin eserinde diyanet kelimesi “*ahkam-ı dinîyyeye riayet, mukteza-yı din üzere hareket, dindarlık*”, diyanetkar ise “*diyanetli, dindar*”²⁰ olarak verilmiştir.

Yukarıda açıklanan ve daha geniş anlamda insanların bütün hayatını ilgilendiren din kelimesinden gelen diyanet kelimesi sözlüklerden anlaşıldığına göre, dinin daha dar, bireysel uygulama alanını ifade etmektedir.

İleride ilgili bölümde anlatılacağı üzere Başkanlığın kuruluşu ile ilgili kanun teklifi meclise geldiği zaman bu ayrıma vurgu yapılmış, “*ulum-ı diniye*” yerine “*diyanet*” kelimesini tercih eden yeni Türk devletinde, kuruma geniş bir dinsel anlam ve

¹⁶ Özellikle kadın erkek eşitliğini getiren hukuk devrimi, tekke ve tarikatların kaldırılması, kılık-kıyafet devrimi gibi toplumsal ilişki ve görüntülerin değiştirilmesinin dinin temel esaslarından olup olmadığı ayrı dini bir tartışma olup din tartışması içine girmek gibi bir amaç güdülmemiştir. Ancak bu kurumlardaki din anlayışının devlet ve toplum hayatında çağın gelişmeleri karşısında yetersiz kalması ve yaptığı yıkıcı etkiler noktasında yaklaşmıştır. Gerçeklerin tarihi bir değerlendirilmesinden ibaret yaklaşım sergilenmeye çalışılmıştır.

¹⁷ Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2005, s. 190.

¹⁸ Serdar Mutçalı, **el-Mu'cem el-Arabî el-Hadîs**, Dağarcık Yayınları, 1995, İstanbul, s. 290.

¹⁹ Arabî Hasan Said el-Keremi, **el-Hadi ila lugati'l-Arab - Kamusu Arabî**, Cüz 2, Yayınevi yok, Beyrut-Lübnan, 1991, s. 83.

²⁰ Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 637.

görev yüklememek kaygısı bulunmuştur. İdari, mali, kültürel, hukuki, vs insan hayatını ilgilendiren diğer meseleler, TBMM hükümetlerinin görevi olarak belirlendiğinden Diyanet İşleri Başkanlığı'na İslam dininin iman ve ibadeti ile ilgili meselelerinde görev verilmiştir. Devletin merkez teşkilatı içerisinde ama idari ve siyasi karar merkezinin dışında, belki, merkezin yakın çevresi olarak nitelenebilecek şekilde konumlandırılmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev alanı ile ilgili bir değerlendirmede İslam dininin inanç, ibadet, ahlak alanlarıyla muamelat yani "*hukuk alanlarının birbirinden ayrılmasının imkânsızlığı*" görüşüyle bakılarak Başkanlığın görev alanına eleştiri getirilmiştir. Bu görev tanımıyla "*siyasi merkezin hem düşünce hem de uygulama düzeyinde inanç, ibadet ve ahlak alanlarını da tabii muhtevası ve sınırları içinde bırakmadığı*"²¹ iddia edilmiştir. Kendi çalışmamızda belgelere dayalı olarak ele aldığımız Diyanet'in verdiği dinî hizmetlerde devletin İslam'ın inanç, ibadet ve ahlak alanlarının içeriğine ve sınırlarına müdahalesi olup olmadığı sorgulanmaya çalışılmıştır. Ancak bu sorgulama, İslam'ın inanç, ibadet, ahlak alanlarıyla hukuk alanlarının ayrılmasının imkânsızlığı gibi dinî bir görüş ve iddiayla yapılmamış, dinî tartışmalara girilmemiştir. Tarihi süreç açıklanmaya ve sosyolojik bir bakış geliştirilmeye çalışılmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'na personel yetiştiren İslam dininin ana kaynaklarına Kur'an-ı Kerim ve Hadis temel olmak üzere eğitim veren, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı, İmam ve Hatip Okulları ile İlahiyat Fakültesi tezin ilgilendiği bir diğer konudur. Diyanet ile okul mezunlarının ilişkisi de çalışmanın sorguladığı bir meseledir. Bu konuda çeşitli görüşlere sırası geldikçe ilgili kısımlarda yer verilmiştir.

Çalışmada açıklanan kavramlar ve sorulan soruların amacı, devrimlerle gelişen ve anayasaya 1937 yılında giren laiklik ilkesinin, cumhuriyet tarihinde nasıl uygulandığını açıklayabilmektir. Çalışma ne İslam dininin inanç, ibadet, toplumsal anlayışını, ne de din, devrim ve laiklik kavramlarını felsefi, ideolojik veya doktrinci yaklaşımla tartışmayı amaç edinmiştir. Bu nedenle devrimlerin önderi olan Atatürk'ün devrim, din ve laiklik anlayışı çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturduğu için Atatürk'ün kendi sözleri ve yaptıkları etrafında açıklanması gerekmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı bir devrim kurumu olması nedeniyle Atatürk'ün devrim, din ve laik-

²¹ İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008, s. 65.

lik anlayışı kendi konuşmalarında kuramsal olarak nasıl ifade edilmiş ve nasıl gelişmiştir? Bu konuda çok sayıda elde edilen belge, bilgi, hatıra, telif çalışmalar incelenmiş ve birinci bölüm başlığı altında geniş yer verilmesi uygun olabileceği düşünülmüştür. Genelden özele giden bir yöntemle Atatürk'ün eski devlet kurumlarını değiştiren devrim anlayışının içerisine yerleştirilmeye çalışılan Atatürk'ün din, din adamı ve din eğitimi ile laiklik anlayışı alt başlıklar olarak yer almıştır.

Devrim kurumu Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşunu anlatan ikinci bölüm aynı zamanda devrimi meydana getiren şartlara değinmiştir. Kurtuluş Savaşı yıllarında din devlet ilişkisine nasıl bakıldığını anlamaya yarayan dinî bir kurum olan Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti incelenmiştir. Vekâletin yönettiği dinî kurum ve din görevlileri 3 Mart 1924'te Diyanet İşleri Başkanlığı'na dönüştürüldüğü için Şer'iyye Vekâleti döneminde gerçekleşen saltanatın kaldırılması ve cumhuriyetin ilanı devrimlerine dinî kurum ve hizmetlilerin tepkilerine, çalışmada boşluk bırakmamak için yer verilmiştir. Bu bölüm daha çok meclis zabıtlarındaki tartışma ve görüşmelere dayandığından uzun özetlemeler yapmak gerekmiştir. Aynı zamanda meclis zabıtlarında Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti ile ilgili görüşmeler meclisin din ve devlet ilişkisi konusundaki tutumunu yansıttığı ve karşılıklı konuşma sırasında ilginç bulunan uzun cevaplar nedeniyle de özetlemeler uzun olmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı'na geçiş dönemi, dolayısıyla devrimin koşulları açıklanmaya çalışılmıştır. Diyanet'in kuruluşu sırasındaki bazı belgelerde bulunan, dikkat çekici ifadeler devrimin koşullarını yansıttığı için ayrıntılı yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde belgelerin izin verdiği kadarıyla devrimlerin Diyanet'in kadro ve teşkilatlarında devlet hiyerarşisi içerisinde uygulanışı açıklanmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturan Atatürk'ün devrim, din, laiklik anlayışıyla ne derece örtüştüğü gösterilmek istenmiştir. Her biri ayrı bir çalışma konusu olan devrimlerin sadece Diyanet'e yansımaları ele alınarak konunun sınırları içinde kalmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte tekke ve tarikatların kaldırılması, kılık kıyafet, hukuk devrimleri, toplum ve devlette devamlılık olduğu ve kıyaslama yapabilmek için Diyanet öncesi dönemler hakkında bilgi vermek gerekmiştir. Devletin kanun ve genelgelerle Diyanet İşleri Başkanlığı'na bildirdiği devrimlere Başkanlığın merkez teşkilatının tutumu, kurumlar arası yazışmalardaki itirazlar

veya olumlu görüşler, bazen özetlemeler bazen de olduğu gibi alıntılar yapılmak suretiyle belgelerden ortaya konmaya çalışılmıştır.

Dördüncü bölüm Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde verilen dinsel hizmet ve faaliyetleri içerdiği için öncelikle bu hizmetleri verecek din adamı kadrolarının atama usullerinin 1924–1938 arasında hangi kanun ve yönetmeliklerle yapıldığı ve geçirdiği değişiklikler açıklanmaya çalışılmıştır. Daha sonra verilen dinsel hizmetlerin İslam dininde yapılması zorunlu olup olmadığını ifade eden dinî kavramlar, dinsel tartışmalara girmeksizin tanımlanmış ve kısa bir tarihi süreci verilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde verilen iman ve ibadet konularındaki hizmetler, önceki dönemle kıyaslanarak tarihi süreç açıklanmak istenmiştir. Toplumsal dinî hizmetlerin hem Başkanlık kadrolarında hem de topluma yansımaları belgelerin izin verdiği kadar açıklanmıştır. Ve bu dönemde kadrolarda devrimlere yönelik tepkiler konularına göre sınıflanmış ve belgelere göre açıklanmıştır. Başkanlık kadrolarının sosyolojik yapısının araştırılmasına katkıda bulunması düşüncesiyle devrimlere yönelik olanlar haricindeki diğer suçlar da sınıflanmış bilgi verilmiştir.

Sonuç bölümünde bilgi ve belgeler ışığında, elde edilen bulguların değerlendirilmesi yapılmıştır. Atatürk'ün devrim, din, laiklik anlayışı kuramsal ve eylemsel bakımdan uyum içinde midir, değil midir? Laiklik ilkesinin Türkiye'de ki uygulaması nasıl gelişmiştir? Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kadrolarında devrimler nasıl karşılanmış ve uygulamada neler yaşanmıştır? Başkanlığın devleti oluşturan alt kurumlardan biri olması dolayısıyla devletin kuruluş ilkesi laiklik ile uzlaştığı ve ters düştüğü konular nelerdir? Laiklik ilkesinin Diyanet İşleri Başkanlığı'nı ilgilendiren kısmı kurum içinde nasıl yankı bulmuştur? Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla verilen hizmetlerin toplumsal zeminde bulunduğu karşılık nasıldır? Gibi soruların bulunan cevaplarıyla birlikte, cevabı bulunamayan sorular yorumlanmıştır. Süreç yorumlanmaya, bütünsel bir bakış ortaya konmaya çalışılmıştır. Milli iradenin onayıyla kanunlaşan devrimlerin uygulama aşamasının Diyanet İşleri Başkanlığı'nı ilgilendiren kısmı tarihi bir bakışla ele almaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışma materyalist bir tutumla tanrıyı dolayısıyla bütün dinsel pratikleri reddeden bir anlayışla ele alınmadığı gibi tam tersine bir ilahiyatçı ve din adamı bakışıyla dini ve din ile ilgili pratikleri savunma ve geliştirme çabasıyla da ele alınmamıştır.

Yukarıdaki açıklama ve bilgilerle, Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı

kanlığı (1924–1938) adlı tez çalışmasının ne olup olmadığı, nasıl yaklaşıldığı gibi soruların cevabı verilmek çabasıyla, konu ile ilgili olumlu, olumsuz dűřünceleri dağıtmaya yöntemimizin ve tezin anlaşılabilirliğına yardımcı olmaya çalışılmıştır.

1.BÖLÜM

ATATÜRK'ÜN DEVRİM, DİN VE LAİKLİK ANLAYIŞI

1.1. Atatürk'ün Devrim Anlayışı

Devrim, Fransızca Révolution, Almanca ve İngilizce Revolution kelimelerinin karşılığı²² olarak kullanılmıştır. Felsefe sözlüğünde yerleşik toplum düzenini, devlet ve toplum yapısını tümüyle değiştiren, köklü, hızlı, kapsamlı dönüşüm; politik düşüncede siyasi iktidarın, yönetim kurumlarında temel bir değişmeye yol açan, yasadışı yollardan ele geçirilmesi eylemi. Devrim, İlkçağda Romalı ve Yunanlı düşüncülerde, bir yönetim biçimi ya da bir dizi yöneticinin belli bir ardışıklık ilişkisi içerisinde diğerinin yerini aldığı siyasi değişmeyi ifade etmiştir.

Bu düşünce şeklinde, siyasi hayat, bazılarını otorite ve yönetme hakkı verirken, bazılarının mahvına sebep olan bir talih çarkı olduğundan siyasi değişim ve dönüşüme değer verilmemiştir. Ancak modern devrim düşüncesi, siyasi hayatı aynı sabit düzen içinde dönen bir talih çarkı olarak gören anlayışın yıkılmasından sonra, devrim aynı sabit düzen içinde dönen çarkın yörüngesinin dışına sıçramayı, önceden belirlenmiş bir yörüngeden kaçışı ifade etmiştir. Devrim, kalıcı ve temelli değişimi gündeme getiren, toplumsal düzeni temelli değiştirdiği için siyasi alanın dışında da büyük etkileri olan siyasi bir eylem olarak anlaşılmıştır. Yavaş gerçekleşen evrimin aksine, toplum yapısı ve siyasi düzende aniden gerçekleştirilen, temelli değişim ve dönüşüm olarak devrim, yönetimdeki siyasi değişikliklerin yalnızca bir tezahürü ya da yansıması olduğu temelli değişimi ifade etmiştir. Temelli, topyekûn ve yapısal değişmeden dolayı devrim, başkaldırı ya da isyandan farklıdır. Başkaldırıda krala bir birey olarak meydan okuyup onu değiştirme söz konusu iken, devrimde kişisel otoriteye meydan okumaya ek olarak, krallık kurumunun ortadan kaldırılması söz konusudur²³.

Devrim, Toplumbilim Sözlüğü'nde, niteliksel değişim olup niceliksel değişimi dile getiren evrim ile ilişkilidir. Dar anlamda toplumdaki nitelik değişikliğini dile getiren toplumsal devrim deyimiyse anlamdaştır. Geniş anlamda doğasal, bilinçsel ve toplumsal her türlü nitelik değişmesini dile getiren devrim sözcüğü, Batı dillerindeki karşılıkları gibi, Osmanlıcanın hem dönüşme anlamındaki İnkılâp, hem de

²² Haçerlioğlu, a.g.e., s. 95–96.

²³ Cevizci, a.g.e., s. 473–474.

zorla değişme anlamındaki ihtilâl kelimelerini karşılar. Ancak ihtilâl kelimesi, Osmanlıca isyan anlamındaki başkaldırma, ayaklandırma deyimlerinden ayrılmıştır. Devrim, doğasal ve toplumsal yaşamda nicesel değişmelerin, nitesel değişmelere dönüştüğü evrimsel ve devrimsel bir süreç olarak kabul edildiğinden, devrim, evrimin zorunlu bir sonucu olarak sıçramayla meydana gelir. Suyun kaynaya kadar su niteliğinde olup, kaynamaya başlayınca buhar niteliğine geçmesi gibi toplumda da bir düşünce zamanla birikir. Birikme sonucunda toplum ani bir şekilde nitelik değiştirir. Evrim ani sıçramalar ve yeni niteliklerden yoksun yavaş gerçekleşirken devrim hızlı olup, eskinin köklü bir şekilde yıkılışını içeren temel bir değişmedir. Bilimsel toplum-bilimin toplumsal devrim yasasına göre; eskimiş ve toplumsal gelişmeyi köstekleyen bir toplumsal-ekonomik biçim, yerini, kesinlikle yeni ve toplumsal değişmeyi destekleyen bir toplumsal ekonomik biçime bırakmak zorundadır²⁴.

Devrim kelimesi Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde çevrilme, katlanma, бүkölme, inkılâp, (son yıllarda) ihtilâl anlamlarına gelmektedir. Devrimci de aynı kelimeden gelmiş olup inkılâpçı, devrimi yapan veya devrime bağlı olan, ihtilâlcı anlamındadır²⁵. İhtilâl ise Arapça bozma, bozukluk, eksiklik anlamındaki hâle kelimesinden gelmiş olup²⁶ bir devletin siyasi, sosyal ve iktisadi yapısını veya yönetim düzenini değiştirmek amacıyla hukuk kurallarına ve kanunlara uymaksızın zor ve kuvvet kullanarak yapılan geniş halk hareketi, devrim, kargaşalık, düzensizlik, karışıklık, köklü değişim anlamındadır. İhtilâlcı ise ihtilâl yanlısı ve ihtilâli yapan kimse anlamına gelmektedir²⁷.

İnkılâp kelimesi Arapça kalebe kökünden gelip, değişme bir halden başka bir hale dönme, devrim, gündönümü anlamını taşımaktadır²⁸. Meydan Larousse'da devrim devirmekten türemiş olup, köklü tedbirlerle kısa bir sürede meydana gelen önemli değişiklik, büyük yenilik, inkılâp anlamındadır. Ayaklanma sonucu iktidarı ele geçiren kimselerin zor kullanarak toplumda ani ve derin siyasi, iktisadi ve sosyal değişiklikler yapması sonucu ortaya çıkan tarihi olayların tümü. Fransız Devrimi, Rus Devrimi, Atatürk Devrimleri gibi. Aynı yerde ihtilâl ise bir memlekette meydana

²⁴ Haçerlioğlu, a.g.e, s. 95–96.

²⁵ **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, Cilt 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 575.

²⁶ Develioğlu, a.g.e., s. 316.

²⁷ **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, Cilt 1, s. 1054.

²⁸ **Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, Cilt 1, s. 1087; Develioğlu, a.g.e, s. 439.

gelen en belirgin siyasi hareket, uzun süreli bir düzen kurulmasına yol açan köklü yenilik olarak ifade edilmiştir²⁹.

Bu tanımlarda devrim kelimesinin ihtilâl kelimesiyle ilişkili olduğu anlamı çıkarılabileceği gibi, birbirinin yerine de kullanılabilmektedir. Yakın dönemlerden itibaren devrim, toplumun ekonomik, siyasi, kültürel yapısının eskisinden daha iyi bir düzen kurmak amacıyla yıkılıp yerine yenisinin kurulmasıdır. Fransız, Rus Devrimlerinde mevcut krallık, çarlık rejimleri yıkılıp ilkinde cumhuriyet, ikincisinde komünist bir yönetim kurulmuştur. Eski siyasi ve sosyo-ekonomik yapıların yerine her iki örnekte tamamen farklı yapılar kurulmuş olsa da amaç, eskimiş, ihtiyaçları karşılamayan yapının yerine daha iyisinin kurulmasıdır.

Devrim hareketleri bazen Atatürk Devrimi gibi genel anlamda, yani siyasal, toplumsal, ekonomik, hatta kültürel yaşamın her alanında yapılmıştır. Bazen de daha dar kapsamlı, belli konular içinde olmuştur. Mesela 17.yüzyılda Batı'da bilim devrimi, 18.yüzyılda sanayi devrimi yaşanmış ve bu konularda devrim niteliğinde hızlı ve köklü değişimler gerçekleştirilmiştir. Bunlardan 18.yüzyıl sonunda gerçekleştirilen Fransız Devrimi vatan, millet, milliyet, milliyetçilik, cumhuriyet, demokrasi, insan hakları, özgürlük ve bağımsızlık gibi daha çok toplumsal, siyasal ve yönetsel ağırlıklıdır.

Evrim, devrim, ihtilâl, inkılâp terimlerinden başka, isyan, ayaklanma, başkaldırı, hükümet darbesi gibi, anlam bakımından benzerlik çağrıştıran terimler de vardır. Ancak bütün bu terimler arasında kimi zaman büyük, kimi zaman küçük farklar bulunmaktadır. Kısaca özetlemek gerekirse, Cumhuriyet dönemine ait olan devrim sözcüğü, batı dillerindeki revolution sözcüğüne karşılık olarak türetilmiştir. Toplumsal bir olay olarak revolution veya devrim hareketi üç aşamada gerçekleşir. Birincisi devrimin hazırlık aşamasıdır. Bu aşamada yapılacak hareketin teorik hazırlığı yapılır. İkinci aşama ihtilâl aşamasıdır. Bu aşamada ise planlanan çağdaş kurum ve kuruluşları gerçekleştirecek iktidarı kurmak üzere, mevcut iktidara bir ihtilâl hareketiyle son verilir. İhtilâl başarılı olunca devrimin üçüncü aşaması, yani inkılâp aşaması başlar. Bu aşamada da devrim iktidarı ile yapılması planlanan siyasal, toplumsal, ekonomik ve diğer alanlardaki değişiklikler gerçekleştirilir.

²⁹ Meydan Larousse, **Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, Meydan Yayınevi, Cilt 3, İstanbul, 1969, s. 281.

Bu açıdan bakıldığında ihtilâl ve inkılâp sözcükleri devrim hareketinin bütününe değil, sadece birer bölümünü ifade eder. Başka bir deyişle ihtilâl veya inkılâp eşittir devrim demek değildir. Diğer yandan evrim, isyan/ayaklanma/başkaldırı ve hükümet darbesi gibi sözcükler, anlam bakımından devrim sözcüğüne çok daha uzak terimlerdir.

Devrim üzerinde bakış açısına, tarihi ve toplumsal duruma ya da farklı bilimlere konu olması nedeniyle farklı tanımlar yapılmakla birlikte değişim anlamı ortaktır. İlkçağda olumsuz anlamda kullanılmış, fakat modern çağlarda olumlu anlam kazanmıştır. Toplumunu oluşturan insanın değişmesi, insanın kullandığı kelime ve kavramları kendi dönemi gerçeği içerisinde yeniden değerlendirip anlamlandırmasına yol açmıştır. Bu noktada amaç kelimeleri anlamlandırmak değil, devrim kavramını Atatürk'ün kendi açıklamalarına göre tarihi bakışla, açıklamak olduğundan devrim kelimesi üzerinde felsefi, siyasi, etimolojik tartışmalara girilmemiştir.

1.1.1. Atatürk'te Devrim Kavramının Gelişmesi

Atatürk'ün devrim anlayışı yaşadığı dünyanın ve ülkenin toplumsal, siyasi, ekonomik, dinsel, kültürel koşullarında doğup gelişmiştir. Onun da herkes gibi kendi zamanının olay ve olgularından etkilendiği bir gerçektir. İçinde yaşanan toplumsal, siyasi, ekonomik, dinsel, kültürel koşullar, bireylerin özel maddi ve manevi gerçeklerinin içerisinde bütün halinde ele alınınca, her birey ve toplum için farklı sebep ve sonuç ilişkisi kurulabilir. Bir başka ifadeyle bu etkinin boyutları, içeriği, sonuçları kişiden kişiye ve kişiliğe göre değişen özellik gösterir.³⁰ Toplumsal bilimlerde her zaman ve her yerde geçerli genel kanunlara ulaşmanın zorluğu sebebiyle toplumsal bilimlerde, her olgu ve olayı kendi koşulları içerisinde ele almayı gerekli kılmaktadır. Tarih bilimi, tarafsız olmak, gerçek, doğru bilgiye ulaşmak erekleri taşıdığından tarihsel olgu ve olayları kendi koşulları içerisinde incelemek zorundadır. Şüphesiz, Atatürk'ün devrim anlayışı ele alınırken aynı yöntem kullanılmalıdır. O halde Atatürk'ün genel ve özel koşullarını kısaca ortaya koymak gerekir.

Avrupa'da Reform ve Rönesans sürecinde başlayan aklın aydınlanması ve sorgulama, çeşitli keşif ve icatlar, bilimsel ve teknolojik gelişmeler 19.yüzyılda top-

³⁰ Şerafettin Turan, **Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar**, Ankara, 1999, s. 1.

lumsal, siyasal, ekonomik, dinsel, kültürel şiddetli değişim ve dönüşümlere yol açmıştır. Toplumunu oluşturan bireyin hayata, dünyaya bakışı, ekonomik ve bilimsel gelişmelerle değişince, mevcut eşitsiz ve adaletsiz toplumsal ve siyasal yapılar devrimlerle yıkılmış ve yerlerine anayasalı yönetimler kurulmuştur. İnsanlık tarihinin kayıtlarında sosyal ve fen bilimlerde, baş döndürücü değişim ve dönüşümleri yaşandığı 19. yüzyıl Türkler için travmatik ve dramatik olmuştur. Atatürk 1881’de milliyetçilik fikirlerinin hızla yayıldığı, çok uluslu imparatorlukların parçalandığı, anayasalı milli devletlerin ortaya çıktığı dönemde doğmuştur. Yeryüzünde, irili ufaklı milli devletler, devletlerarası siyasi dengeleri altüst etmiş, değiştirmiştir. Askeri, ekonomik, kültürel, toplumsal ve coğrafi üstünlükler, devletlerarası değişen dengenin ve diplomasinin belirleyici unsurları olarak toplumları yarışa itmiştir. Yarışta geride kalan toplumlar yeryüzünü kontrolüne almak isteyen dönemin güçlerinin, güçleri oranında sömürgesi ya da yarı sömürgesi haline gelmiştir. Osmanlı Devleti 19. yüzyıl boyunca sömürgeci güçlerin konusu olmuştur. Kapitülasyonlar Osmanlı’nın sömürgeleştirilmesi mücadelesinde önemli bir unsur olarak ele alınmıştır. Çok uluslu Osmanlı Devleti 19. yüzyıl boyunca “*düvel-i muazzamaya*” (büyük devletlere) öteden beri verdiği kapitülasyonların kapsamını genişleterek sosyal ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmekten uzak “*yarı sömürge*”³¹ haline gelmiştir.

Kapitülasyonlara ilave olarak, Osmanlı Devleti, diğer çok uluslu imparatorluklar gibi eşitlik, özgürlük, milliyetçilik fikirlerinden etkilenen azınlıkların milli devletlerini kurmak için harekete geçmesiyle dağılma sürecine girmiştir. Şüphesiz Osmanlı Devleti’nin yıkılışında sadece dış gelişmeler etkili olmamıştır. Avrupa’daki gibi, Türk toplumu aklın ön planda olduğu değişim sürecine girmemesi ya da girmemesi, geri kalmasının ve yıkılışının sadece genel ifadesidir. Devletin genel toplumsal, siyasi, ekonomik, kültürel, dinsel yapısı dış ve iç sorunları çözmekte yetersiz kalmıştır.

O, artık, mirasının paylaşılacağı, ölmesi kesin gözüyle bakılan hasta adamdır. Hasta adamın topraklarının paylaşılmasında azınlıklar, dış güçlerin dinsel, kültürel ya da siyasi iddialarla kontrol etmeye çalıştıkları önemli mücadele araçlarıdır. Başlangıçtan beri Osmanlı’nın, azınlıkların bazı koşullarla dinî ve kültürel özgürlüklerini tanıması benliklerini korumalarına, ticaret yapmaları ise ekonomik güç kazanmaları-

³¹ Tarık Zafer Tunaya, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, Turhan Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 5.

na yol açmıştır. 19. yüzyılda yayılan milliyetçilik akımı, dinî ve kültürel özelliklerini koruyan ve ekonomik güç kazanan azınlıkların siyasal bilinç ve isteklerini geliştirmiştir.

Bu süreçte yabancı güçler, hasta adamın mirasından en büyük payı almak için her türlü arayış ve yarışa girmiş, azınlık isyanlarına destek vermişlerdir. Azınlıklar açısından milli devleti kurmak için yapılan ihtilâl, inkılâp, devrim imparatorluklar açısından ise milliyetçi isyan olarak değerlendirilen karışık bir tarihi süreç yaşanmıştır. Süreci bütün unsurlarıyla ortaya koymak sosyolojik bakışla açıklamak tarih bilimine önemli katkılar yapabilir. Ancak süreci açıklamak, çalışmanın kapsamı dışında olduğundan, Atatürk'ün devrim anlayışının oluşmasında biçimlendirici unsur olarak değerlendirilmiştir.

Atatürk, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında Selanik'te dünyaya gelmiştir. Balkan toprakları karışık, çıkarları birbirleriyle ters düşen çok sayıda milleti barındırmaktaydı. Balkanlar 19.yüzyıl boyunca büyük devletlerin çıkarları doğrultusunda müdahalesine maruz kalmıştır. Küresel düzeydeki sömürgecilik yarışı Balkanlara yerel düzeyde yansımış, Birinci Dünya Savaşı'na giden kıvılcım burada çıkmıştır. Atatürk milliyetçi isyan hareketlerinde yabancı müdahalesini, 21. yüzyılın insanları gibi kitaplardan, kayıtlardan okuyarak değil, görerek, olaylar içinde yer alarak öğrenmiştir. Osmanlı Türk'ü için travmatik ve dramatik olaylar Atatürk'ün hayatını etkileyen ve biçimlendiren gerçeklerdir. Örneğin 1897 Türk-Yunan Savaşı'na gönüllü asker olarak katılmak için gizlice arkadaşı ile okuldan kaçmış fakat öğrenci olduğu anlaşılınca okula geri gönderilmişlerdir³².

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin kurucusu Türkler, devleti kurtarmak için 15-16. yüzyıllarda yapılan savaşlara, çeşitli fikirler geliştirmeye çalışmışlardır. Devlet adamları için öncelikli mesele devletin bekası meselesi olmuştur. Türkler bu süreçte çıkarları birbiriyle çatışan unsurları bir arada tutma yollarını geliştirmeye çalışmışlardır. Osmanlı azınlıklarını etkileyen Avrupa devrimlerindeki eşitlik, özgürlük, milliyetçilik gibi baskın fikir akımları karşısında, savunmacı düşünsel tepkiyle gelişen Osmanlıcılık, İslamcılık akımlarının, farklı milletleri bir arada tutması mümkün olmamıştır. Milliyetçi fikir ve eylemlerin, yarışta geri kalmış Türk unsuru üzerindeki yarattığı şaşkınlık, küresel bakışla kavrayamayış, sadece sıradan halkta değil, devlet adamlarında da

³² Lord Kinross, **Atatürk Bir Milleti Yeniden Doğuşu**, Altın Kitaplar, İstanbul, 1994, s. 28.

mevcuttur. Eylem ve fikirlerin iç içe olduğu süreçte dünyaya gelen Atatürk, Balkanlardaki çıkar çatışmalarını görerek, yaşayarak yetişmiştir.

Atatürk'ün doğuştan getirdiği zekâ ve yeteneğini sistematik bir tarzda geliştiren askeri okul öğretmenleri, okuduğu kitaplar, okulda yaşadığı olaylar onun devrimciliğinin hazırlık safhası olarak değerlendirilebilir. İyi bir eğitim almakla birlikte okuduğu okulun eğitim programında belirlenen kitaplar dışındaki kitaplara, yayınlara ilgi duymuştur. Henüz askeri rüştiye'de iken Osmanlı çocuk dergiciliğinin zirvesi olarak değerlendirilen "Çocuklara Rehber" adlı bir dergiyi okumuş, derginin düzenlediği fen ve matematik sorularını doğru çözenler arasında Selanik Askeri Rüştiyesi son sınıf öğrencilerinden Mustafa Kemal'in adı hemen her sayıda bulunduğu³³ yapılan çalışmalarda ifade edilmiştir. Eğitiminin ileriki yıllarında okul kitapları dışındaki kitaplara ilgisi azalmamış, hatta II. Abdülhamit'in yasakladığı Namık Kemal'in vatanseverlik aşıl原因 eserlerini arkadaşlarıyla gizli olarak okumuştur. Fransızcasını ilerletmiş Fransızca gazete ve dergiler okumuş, Fransız devrimi hakkında bilgi sahibi olmaya başlamıştır. Harbiye yıllarında gizlice okuduğu ihtilâlin öncülerinden olan³⁴ Namık Kemal'in eserlerinin yasaklanması hakkında, siyasi kanaat henüz edinmekte zorlanan Atatürk, sonraki yıllarda bu durumu "*bu gibi vatan pervane eserleri okuyanlara karşı takibat yapılması, işlerin içinde bir berbatlık bulunduğunu sezdiriyordu*"³⁵ sözleriyle ifade etmiştir. Bu yıllarda memleket meselelerini düşünmekten sabahlara kadar uyuyamadığından ve sabahları uyanmakta zorlandığından nöbetçi subay uyandırırılmış. Bu yıllardaki durumu için Kinross "*bunlar genç bir adamın politik bilincinin gelişme sancılarıydı*"³⁶ tespitini yapmıştır.

Atatürk'ün politik bilincini geliştirmeye çalıştığı harp okulu yıllarında Ali Fuat'ın anlattığına göre, onun zekâ ve yeteneğini fark eden takdir eden insanlar olmuştur. Ali Fuat, babası İsmail Fazıl Paşa ve bir arkadaşı Osman Nizami Paşa ile bir gün Ali Fuat'ın evinde mevcut yönetim hakkında konuşulurken Osman Nizami Paşa "*istibdat yönetimi bir gün elbette yıkılacaktır. Fakat onun yerine batılı bir idare, ülkeyi her bakımdan acaba kalkındırarak mıdır? Ben buna inanmıyorum.*" sözleriyle herkesi şaşırtmıştır. Atatürk "*Paşa hazretleri batılı yönetimler de zamanla gelişmiş-*

³³ Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Yetiştirilmesi ve Öğretmenleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, s. 69.

³⁴ Kinross, a.g.e., s. 34.

³⁵ Sönmez, a.g.e., s. 147.

³⁶ Kinross, a.g.e., s. 34.

lerdir” diye başlayan sözlerinden batılı yönetimlerin gelişimi hakkında bilgisini ve tarihi süreci kavradığını ifade etmiştir. Konuşmasının devamında “*Bu gün uyur gibi görünen milletimizin çok kabiliyeti ve cevheri vardır. Fakat bir inkılâp olduğunda bu gün işbaşında olanlar, yerlerini korumaya kalkarlarsa, o zaman buyurduğunuzu kabul etmek gerekir. Kuşaklar içerisinde her konuda güvenilir insanlar çıkacaktır*” demiştir. Bütün olumsuzluklara rağmen topluma dayanmadan devrim yapılamayacağını görmüş ve bir devrimcinin belirtilerini göstermiştir. Osman Nizami Paşa henüz harp okulu öğrencisi olan Atatürk’e şöyle konuşmuştur; “*Mustafa Kemal Efendi oğlum görüyorum ki, İsmail Fazıl Paşa seni takdir etmek konusunda yanılmamış. Şimdi ben de onunla aynı düşüncedeyim. Sen, bizler gibi yalnız erkânı harp subayı olarak normal bir hayata atılmayacaksın. Keskin zekân ve kabiliyetin, ülkenin geleceği üzerinde etkili olacaktır. Bu sözlerimi kompliman olarak alma. Sende ülkenin başına gelen büyük adamların daha gençliklerinde gösterdikleri eşsiz kabiliyet ve zekâ belirtilerini görmekteyim. İnşallah yanılmamış olurum.*”³⁷

Harbiye yıllarında okudukları ve ülkenin içinde bulunduğu durum üzerine kafa yoran Atatürk, fikirlerinin gelişmesi ve bir tür eyleme dökülmesi anlamına gelebilecek birkaç arkadaşıyla gizlice el yazısıyla bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Bu faaliyetlerde yakın arkadaşı Ali Fuat “*liderimiz Mustafa Kemal idi. gelebilecek sorumluluğun en büyük yükü de onun omuzlarında idi*”³⁸ sözleriyle bir devrimcinin nasıl yetiştiğini anlatmaktadır. Gerçi bu durum yakalandıkları için fazla sürmemiş, fakat müdür hafif bir cezayla meseleyi geçiştirmiştir. Atatürk, politik bilinç gelişimini devrimci bir bilince ve eyleme dönüştürürken teşkilat, örgüt fikrini daha o yıllarda uygulamaya çalışmıştır. İlk teşkilatlanma deneyimlerinden ders çıkarmış, ileride anlatılacağı üzere teşkilat, teşkilatlanma fikrine önem vermiştir. Bu ilk deneyimlerinde yaşadığı tehlikelere rağmen ülke meselelerine kafa yorma ve örgütlenme çabaları bitmemiştir. Harp Akademisi’nden henüz mezun olduğu sırada arkadaşlarıyla meşrutî yönetimi getirmek için yaptığı faaliyetleri nedeniyle saray hafiyeleri tarafından faaliyetleri öğrenilmiş, bazı arkadaşlarıyla beraber Atatürk de tutuklanmıştır.³⁹ Bu ciddi tehlikeyi de atlattıktan sonra Atatürk ordu subayı olarak görev yaptığı yerlerde, tehlikelere rağmen, fikir ve eylemlerini geliştirmeye devam etmiştir. İlk görev yeri

³⁷ Fuat Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, s. 50.

³⁸ Cebesoy, a.g.e., s. 59.

³⁹ A.g.e., s. 89-91.

Şam'da gizli "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"ni kurmuştur.⁴⁰

Genç yaşlarda kendini bir devrimci olarak yetiştirmeye başlayan Atatürk, Şam'da örgütün gelişmesi mümkün olmayınca, yine, kendini tehlikeye atarak gizli bir yolla Selanik'e gelmiş, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin şubelerini kurmaya çalışmıştır.⁴¹ 1906'da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik şubelerini kurarken memleketin parçalanmaya çalışıldığını, padişahın zevk ve saltanatına düştüğünü, milletin zulüm altında, hürriyetsiz kaldığını, ilerleme ve kurtuluş için hürriyeti kazanmak gerektiğini anlatmış ve şunları söylemiştir; *Tarih bugün biz evlatlarına bazı büyük vazifeler tahmil ediyor. Ben Suriye'de bir cemiyet kurdum. İstibdat ile mücadeleye başladık. Buraya da bu cemiyetin esasını kurmağa geldim. Şimdilik gizli çalışmak ve teşkilatı taazzuv ettirmek zaruridir. Sizden fedakârlıklar bekliyorum. Kahhar bir istibdada karşı ancak ihtilâl ile cevap vermek ve köhneleşmiş olan çürük idareyi yıkmak, milleti hâkim kılmak, hulâsa vatani kurtarmak için sizi vazifeye davet ediyorum.*⁴²

Bu sözlerden sonra Atatürk bir süre susmuştur. Arkadaşı Hüsrev Sami'nin anlatımına göre bu gizli toplantıda bulunanlar son derece duygulanmış ve heyecanlanmışlardır. Bir süre sessizlikten sonra Atatürk konuşmaya devam etmiştir; *"Arkadaşlar! Dedi, gerçi bizden evvel birçok teşebbüsler yapılmıştır. Fakat onlar muvaffak olamadılar. Çünkü teşkilatsız işe başladılar. Biz kuracağımız teşkilat ile bir gün mutlaka ve behemehâl muvaffak olacağız. Vatani ve milleti kurtaracağız."*⁴³

Tarihsel bakışla çürüyen sosyal ve siyasal kurumların baskısıyla mücadele etmek için tarihi sürecin kendi kuşağına verdiği göreve arkadaşlarını davet ederken, geliştireceği devrimci anlayışın ipuçlarını vermiştir. Sosyal ve siyasal bakımdan dönem açıkça çalışmaya ve mevcut yapıyı değiştirmeye uygun olmadığından gizli çalışılacaktır. Mevcut çürümüş baskıcı yapıyı yıkıp, milletin hâkimiyetini kurmak ve vatani kurtarmak için kendi kuşağını göreve davet etmiştir. Geçmişte vatani ve milleti kurtarmak için yapılan işlerin başarısız olmasını teşkilatsızlığa bağlayarak tarihten ders çıkarmış, kendi döneminin sorunlarını tespit etmiş ve kendine özgü devrimci fikir ve eylemlerini geliştirmiştir. Açılan bir devirle kapanan bir devir arasındaki

⁴⁰ A.g.e., s.109.

⁴¹ A.g.e., s. 112.

⁴² **Atatürk'ün Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt 2, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 1-2.

⁴³ Aynı yer.

tarihsel görevine⁴⁴ hazırlanmaya çalışmıştır. İleride yeni Türk devletinin teşkilatlanma sürecinin lideri olan Atatürk genç bir subay iken teşkilat fikrine verdiği önem ile, gençlik ve olgunluk yaşlarında devrimci fikir ve yöntemlerinde hayli tutarlı olduğunu göstermektedir. Fikirlerinin temeli milli hâkimiyet ilkesini uygulamak ona göre ancak ihtilâlcî yöntemlerle mümkündür. Çağının eşitlik, özgürlük, milliyetçi devrimlerle çalkalandığını göz önünde bulundurursak, çağının yöntemlerinden etkilendiğini hem çağıyla hem de kendi eylem ve fikirleriyle tutarlı olduğunu söylemek abartı olmaz. Ancak Türk toplumunun tarihi, sosyal ve siyasal gerçekleri, Atatürk'ün uygulamalarının, çağının yöntemleriyle tamamen örtüşmemesine ve kendine özgü farklılıklara yol açmıştır. Atatürk'e göre devrimi açıklamak esas olduğundan yine kendi sözlerinden devrim tanımını vermek gerekir; *“Mevcut müesseseleri zorla değiştirmek. Türk milletini son asırlarda geri bırakmış olan müesseseleri yıkarak yerlerine, milletin en yüksek medeni icaplara göre ilerlemesini temin edecek, yeni müesseseleri koymuş olmaktadır.”*⁴⁵

Tanım Türk devrimini yaratan şartları, devrimin yöntemini ve amacını belirlemiştir. Devrim şartlarını oluşturan milleti geri bırakan müesseseler, kurumlar zorla değişmiştir. Devrimin amacı milletin en yüksek medeniyete ulaşması olup, ihtilâlcî yöntemle yıkılan eski kurumların yerine yenilerini kurmaktır. Eskimiş kurumları ihtilâlcî yöntemlerle değiştirmek, milletin ilerlemesini sağlayacak yeni kurumlar kurmak fikir ve eylemlerinin tutarlılığının somut kanıtlarıdır.

Tutarlı olduğu kadar net ve açık bu tanımda, herhangi bir doktrin kısıtlaması söz konusu değildir. Atatürk, devrim anlayışını soyut, idealist felsefi kavramlardan değil, hayatın gerçeklerinden almıştır. Her ne kadar tanımda herhangi bir doktrin ya da ideolojinin belli sınırları söz konusu olmasa da Atatürk'ün ortaya koyduğu devrim anlayışı ve yaptıklarının birbiriyle tutarlı ve belli sınırları olup olmadığının, doktrin ya da ideoloji olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceğinin çözümlenmesi, ilgili sosyal bilimler açısından faydalı olabilir. Ancak çalışma bunun dışında olup sadece yaşanmış tarihi gerçekleri ortaya koymak amacındadır.

Atatürk'ün devrimciliği, Türk toplumu ve onun dışındaki eylem ve fikirleri başarılı kavrayışının sonucudur. Türk toplumunun ve Osmanlı Devleti'nin toplumsal,

⁴⁴ Tunaya, a.g.e., s. 4.

⁴⁵ Afet İnan, **M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s.119–120.

siyasi, ekonomik, dinî, kültürel yapısını duygusallıktan ve savunmacı tepkiden uzak olarak, dış dünya ile kıyaslamıştır. Şüphesiz bir insan olarak ait olduğu toplumun savaş, ekonomik sıkıntı ve isyanlarla yaşadığı acılar, devrim anlayışının yönünü ve yöntemini belirlemiştir. İleride yapacağı devrimlerin fikri hazırlıklarını kendinden öncekileri ve kendi dönemindekileri okuyup irdeleyerek yapmıştır. Ali Suavi, Abdullah Cevdet, Hüseyin Cahit gibi çeşitli yenilikleri savunan kişilerden etkilenmiştir. Gerçekten de ileride devrimleri anlatırken ele alacağımız üzere Atatürk'ün yaptığı birçok yenilik Osmanlı'nın son döneminde aydınlar arasında savunulmaktaydı. Atatürk'ün devrimciliği hiç yoktan var etme sanatı değildir.⁴⁶ Kendinden önceki eylem ve fikirleri başarılı kavrayışının, sistematik ve kararlı şekilde uygulayışının neticesidir.

Fikirlerini eyleme dökerken toplumu kalabalıkları anlama ve bir amaca yönlendirebilme, hâkim olabilme yeteneği Birinci Dünya Savaşı'nda gelişmeye devam etmiştir. Çanakkale Savaşları'nın en kritik ve zor anlarında cephanesi bittiği için kaçan askerleri durumu hızla kavraması ve üstün moral yeteneği sayesinde verdiği emirle savaşa sokmuş, Türk ordusunun aleyhine gelişen bir savaşı zafere dönüştürmeyi başarmıştır.⁴⁷ Her ne kadar askeri bakımdan tanınmaya başlamışsa da o bu yeteneğini, sivil halk üzerinde de geliştirmeyi başarmıştır. Nitekim sivil halk üzerinde savaş yıllarında fikirler geliştirdiğini 20 Eylül 1917'de gönderdiği raporda görmekteyiz. Raporda asker kaçaklarını ordunun durumunu, sivil hayatın anarşiye gidişini anlatmış, sivil halkı birlik ve bütünlük içinde güçlü ve örgütlü bulundurulmasına yönelik tavsiyelerini, gerçekçi ve karamsar olmayan bir üslupta Enver ve Cemal Paşalara yazmıştır.⁴⁸

1.1.2.Kurtuluş Savaşı'nda (1918–1922) Atatürk'ün Devrimciliği

Afet İnan, Atatürk Devrimleri'nin iki dönemde incelenmesi gerektiğini belirtmiş, 1918–1922 yılları arasındaki işgallere karşı savunma ve belirli sınırlar içinde bağımsız Türk devleti kurmak mücadelesinin yoğunlaştığı Kurtuluş Savaşı yılları

⁴⁶ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, **Atatürk, Yetiştirmesi, Kişiliği, Devrimleri**, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1973, s. 90.

⁴⁷ M. Kemal Uluşu(derleyen), **Atatürk'ün Yanı Başında Çankaya Köşkü Kütüphanecisi Nuri Uluşu'nun Hatıraları**, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 20.

⁴⁸ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 6-12.

birinci dönem, 1922–1938 yılları arasını ikinci dönem olarak ayırmıştır.⁴⁹ Haksız ve adaletsiz, sosyal ve siyasal yapının kurulmaya çalışıldığı işgal yıllarında, Atatürk işgallere karşı dağınık olarak başlayan yerel direniş hareketlerini kongrelerle birleşik, planlı ve silahlı eyleme dönüştürmeye çalışmıştır. 1918–1922 yıllarındaki eylemin yegâne temel amacı Türk milletini tam bağımsızlığına kavuşturmak olup, eski kurumlarla doğrudan çatışmaya girmemiştir. Hatta eski kurumların verdiği emir ve yetkileri, Anadolu’da halkı işgallere karşı örgütlemeye yönelik tam tersi bir amaç için kullanmış, kendi gibi düşünen arkadaşlarıyla birlikte yine tehlikeye atılmıştır.

Anadolu’da yaptığı faaliyetlerde tüm halkı Havza Genelgesi, Amasya Genelgesi ile örgütlenmeye çağırmıştır. Başlangıçta saltanat kurumunun silahları toplama ve direniş örgütlerini dağıtma emrini, halkı işgale karşı örgütlemek için kullanmayı iki ay kadar kısa bir süre kullanmayı başarmıştır. Ancak sivil halka ve halkın içinden gelen asker ve diğer memur lider kadroya güvenidir ki, askerlikten istifa ederek Türk halkı ile birlikte mücadeleye yönlendirmiştir. 7/8 Temmuz 1919 tarihinde Atatürk’ün saltanat kurumuna olan resmi-askeri bağının askerlikten istifasıyla koptuğu değerlendirilmesini yapabiliriz. Bundan sonraki eylemlerinde Kongrelerde halkın eski kurumlara yüzyılların getirdiği bağlılık alışkanlığını hep göz önünde bulundurmuş, her fırsatta saltanat bağlılığını ifade etmiştir. Sivas Kongresi’nden sonra İstanbul ile ilişkilerin kesilmesi kararı ve uygulamasında padişah ve halifeye yönelik doğrudan karşı çıkmamış, Damat Ferit’e yüklenerek dolaylı bir yol⁵⁰ tutturmuştur. Damat Ferit istifa edince, İstanbul, Anadolu’da Atatürk önderliğinde gelişen harekete, güçlenmesini engellemek için de olsa kulak vermek zorunda kalmış, Amasya Genelgesi ve kongrelerde kararlaştırıldığı üzere meclisi toplamayı kabul etmiştir.

İstanbul hükümeti Meclisi toplamayı kabul etse de milli teşkilatı sağlam tutmaya çok önem veren Atatürk, paşalarla yaptığı toplantıda, Sivas Kongresi’nde kurulan Heyet-i Temsiliye’nin Meclis-i Mebusan toplanınca ne olacağını, durumunu tartışmış, meclis tam bir özgürlük içinde çalıştığını açıklayana kadar Heyet-i Temsiliye’yi dağıtmamaya karar verilmiştir⁵¹. Bir yandan da bu teşkilatı halka anlatmış, halk desteğini devamlılığını sağlamaya çalışmıştır.

24 Aralık 1919 tarihinde halkı düzenli, belli hedefleri olan teşkilat haline ge-

⁴⁹ İnan, a.g.e, s. 119–120.

⁵⁰ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 191.589.

⁵¹ Atatürk,a.g.e., s. 367.

tirmeye önem veren bir devrimci olduğunu Kırşehir Gençler Derneği'nde verdiği hitabede şu sözleriyle göstermiştir; “Milletimiz teşkilat fikrini henüz zihnine sokmamıştır. Ekseriya bunu hükümete terk eder. Bu, milletimizin öteden beri itiyat ettiği iyi bir ahlaktır. Büyüklere hürmet iyi bir ahlaktır. Fakat zaman, hâdisat ve tecarüb gösterdi ki bizatihi milletin mütehasıs ve mütefekkir olması lazım. Her ne şekil ve vasıfta olursa olsun ahara terk etmemek lazımdır, ederse bugünkü netice hâsıl olur. ...milletimizin her ferdi mütefekkir ve mütehasıs bir tarzda yetiştirilmiş olsaydı muhakkak bu hale gelmeyecekti. Memleketi ve milletin idaresini deruhte etmiş olanlar, içtihadatında hata etmiş olur, fakat bütün bu hataların netice-i müellimesinden millet mutazarrır olmuştur. Mütarekeyi müteakip milletimiz teessüfle söylenir, mukaddera-tının müsamahakârı bir halde bulunuyor, mevcudiyetimizi imhaya hahişker olan düşmanlar, acı darbeler indiriyorlar, memleketimiz parçalanmağa namzet bulunuyordu. Şayanı teşekkürdür ki, bazı ahval, haizi kıymet olan milletimizi teyakkuz ve intibaha getirdi. Yer yer efradı milletimiz, yekdiğerini aramağa, bulmağa başladı. Bunun neticesi olarak, teşkilât meydana geldi. Devletimizin istiklâlini mahvetmeğe çalışan ecanib, milletimizden böyle bir ruhun tecelli edeceğine intizar etmiyorlardı. Burada yaşayan insanları hissiz mahlûktan ibaret zannediyorlardı. “Böyle bir milletin hakk-ı bekası olamaz!” kararlarını ittihazda bir millet mevcudiyeti nazar-ı dikkate alınmadı, milletimizin hâdisat ve darebat neticesi olarak yer yer taazzuv etmesine ehemmiyet vermemişlerdir. Bu ehemmiyet verilmeyen parçaların müdafaa etmek istedikleri ve verdikleri karar ve bütün milletin kabul ettiği nokta-i esası: Kuvay-ı milliyenin âmil, irade-i milliyenin hâkim olmasıdır. Ve bu teşkilatın ruhu budur. Bu maksatla teşkilatı teşmile başladığı zaman, ecanip nazar-ı dikkatini Türkiye'ye çevirmeğe başladı, mahiyet-i asliyesine inanamadı; muhtelif memurlar, heyetler gönderdiler... ve binaenaleyh anladılar ki: miskin bir millet değildir, altı yüz sene ve daha evvelden beri hakimiyetini ispat etmiş, efendilik yapmış bir millet, onların tasavvur ettiği gibi esir bir millet değildir. ...bu teşkilat henüz bir şekilden ibarettir, bugün yarın buna bir şekl-i hendesi gibi bakamayız, buna ruh verebilmek için de her ferd-i milletimizin dimağını inkişaf ettirmek, heyet-i umumiyenin mukadderatına vuku bulacak taarruz ve tecavüzden kendilerini muhafaza edebilmek için teşkilata müttehiden tevessül etmek lazımdır. ...bütün millet bir vücut gibi bir hale getirilmelidir. Her millette olduğu gibi bizde de bir işe müteşebbisler başlar, en son ferde ve yuka-

rıya doğru sirayet ettirilir. Az zamanda matlup veçhile istikamet-i hakikiyeye sevk edebilmek için münevverler daha çok vazifedardır."⁵²

Vatani ve milleti kurtarmak için her şeyi yöneticilerden beklememek gerektiğini, yöneticilerin yanlış kararlar verebileceğini, işgallerin bunu gösterdiğini, işgallere karşı direnen teşkilatlara yabancıların önem vermediğini anlatmış. Kuvayı milliyeyi âmil, milli iradeyi hâkim kılmak için henüz şekilden ibaret olan teşkilata, milletin her ferdi aydınlatıp dâhil ederek ruh vermek gerektiğini söylemiştir. Girişimcilerin başlattığı devrimin ve teşkilatın ruhu milli hâkimiyet ilkesini toplumun bütün bireylerine yaymak için aydınları öncelikle sorumlu görmüş, devrimin liderleri olarak kabul etmiştir.

1918–1922 arasında yapılanları, konuşmalarında devrim olarak kabul ettiği açıktır. Bu dönemde işgal koşulları yaşandığından öncelikli mesele siyasi bağımsızlığın kazanılmasıdır. İşgalin yarattığı haksızlık, zulüm ve acılar nedeniyle başlangıçtan itibaren Atatürk Devrimleri hakka, adalete dayanmıştır. 28 Aralık 1919 tarihinde Ankara ileri gelenleri ile yaptığı konuşmada haksız işgallerden söz ederken şunları söylemiştir; "...*hâlbuki haktan, adaletten bahseden İtilâf Devletlerinin bu gibi muamelelerde bulunmamaları lazım gelirdi, medeniyet ve insaniyetten bahsedenlerden buna intizar edilmezdi. Fakat Efendiler!... Herhalde âlemde bir hak vardır. Ve hak kuvvetin fevkindedir. Şu kadar ki milletin hukukunu müdrik olup müdafaa ve muhafazası emrinde her türlü fedakârlığa müheyya olduğuna dair âleme bir kanaat vermek lazım gelmiştir.*"⁵³

İşgal yıllarındaki koşullar Atatürk'ün devrimciliğini fiilen geliştirmekle kalmamış, devrimciliğinin düşünsel temellerini geliştirmiştir. Atatürk'ün devrimciliğinin düşünsel ilkeleri somut işgal ve öldürmelere karşı bir hak arayışıdır. Bu hak her milletin olduğu gibi Türk milletinin de özgür ve eşit yaşama hakkına dayanmıştır.

28 Aralık 1919'da aynı yönde Ankara ileri gelenleri ile haksız işgalleri konuşmuş ve "*Bir millet mevcudiyeti ve hukuku için bütün kuvvetiyle, bütün kuva-yi fikriye ve maddiyesiyle alakadar olmazsa, bir millet kendi kuvvetine istinaden mevcudiyet ve istiklalini temin etmezse*"⁵⁴ başkalarının oyuncağı olacağını, son devirdeki durumun buna örnek olduğunu söylemiştir. Bu sebeple "*Kuvay-i Milliye'nin âmil ve*

⁵² Atatürk'ün Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 5–6.

⁵³ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 11.

⁵⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 12–15.

irade-i milliyenin hâkim olması” esasını kabul eden teşkilatın, işe mahalle ve köyden yani fertten başladığını, fertlerin kurtulmak için kaderleriyle bizzat ilgilenmelerini ve aşağıdan yukarıya, temelden çatıya yükselen teşkilatın sağlamaştırılması gereğini vurgulamıştır. Atatürk’e göre işin başlangıcının yukarıdan aşağıya doğru olması zorunludur. Aşağıdan yukarıya doğru işi yapmanın imkânı olmadığından, bazı girişimler millete yol göstermiş, böylelikle yukarıdan aşağıya doğru işe başlanmıştır. Milli teşkilat yukarıdan aşağıya doğru milletin her ferdine ulaştığından, artık aşağıdan yukarıya doğru çalışmak milli bir vazifedir. Nitekim işgal yıllarındaki örgütlenme incelendiğinde Atatürk de dâhil olmak üzere girişimcilerin başlattığı hareket halka yayılarak, Türk milleti kurtuluş için mücadele yönünde birleşirken, bu direnişe fetva ve diğer yollarla engel olan halifelik ve padişahlık kurumlarına karşı mücadele de ister istemez eş zamanlı olarak başlamıştır. Aynı konuşmanın devamında şu ifadeleri kullanmıştır; *“Efendiler! Teşkilat-ı milliyemizin bugün takip ettiği gaye vatanın inkısamdan ve milletin esaretten tabiisine matuftur. İnşallah zaman-ı karibte teşkilatı milliyeye bu gayenin istihsal ile deruhte ettiği vazife-i vataniyesini ifa edecektir. Fakat vazifesini ikmal etmiş sayılacak mıdır? Bence bundan sonra da pek mühim vazife-i vataniye ve milliyemiz vardır. Ezcümle ahval-i dâhiliyemizi ıslah ile milel-i mütemeddine meyanında faal bir uzuv olabileceğimizi fiilen ispat etmek lazımdır. Bu gayede muvaffak olmak için siyasi mesaiden ziyade içtimai mesaiye ihtiyaç vardır. Teşkilat-ı milliyemizin böyle bir gaye için nasıl bir şekil almak lazım geleceğini şüphesiz milletimizin amal-i umumiyesi tayin ve tespit edecektir. Şimdilik Heyet-i Temsiliye, mebusların kemal-i emniyetle ifa-yı vazife eyledikleri tahakkuk edeceği güne kadar kemâ-fî-s-sabık vazifesine devam edecektir.”*⁵⁵

Milli teşkilatın öncelikli amacı ülkeyi işgalden kurtarmaya yönelik olduğunu ancak vatani kurtarmakla görevini tamamlamış olamayacağını, bundan sonra önemli vatan ve millet görevi bulunduğunu, bu görevin toplumsal değişiklikler için çalışmak olduğunu söylerken, ileride yapılacak devrimlere toplumu hazırlamış ve ipuçlarını vermiştir.

16 Mart 1920’de son Osmanlı Meclisi işgalciler tarafından basılıp dağıtılınca milli teşkilatı güçlü tutmaya önem vermekle haklı çıkan Atatürk Heyet-i Temsiliye başkanı olarak milli iradeden gücünü alan Heyet-i Temsiliye adına derhal

⁵⁵ Aynı yer.

TBMM'nin Ankara'da toplanması için hazırlıklara başlamış, otorite boşluğu bırakmayarak işgalcilerin otoritesinin yerleşmesine zaman kazandırmamıştır.

23 Nisan 1920 tarihinde TBMM açılmış, ülkenin büyük bir kısmı işgalcilerin kontrolünde olduğundan meclisin içinde hükümet kurulmasına karşı çıkanlar olmuş, Atatürk'ün akıllıca yönlendirmeleriyle ilk karar ve eylemlerde hilafet ve saltanat kurumları işgalcilerin elinde tutsak olduğu bu nedenle kararlarının geçersizliği söylemi geliştirilmiştir.⁵⁶ Türk milletinin kutsal hilafet, saltanat ve vatanı kurtarmak için eyleme geçtiği tüm dünyaya ilan edilmiştir. Daha sonra ortadan kaldırılacak eski kurumlarla açıkça çatışılmamış, meşruiyetin kaynağı olarak hilafet ve saltanat yerine, milliyetçilik, milli irade kavramları işlenmiştir. İstanbul'un fetva kozuna karşılık, Anadolu din adamlarının hazırladığı fetvada,⁵⁷ halifenin esir olması nedeniyle İstanbul fetvasının, dinsel bakımdan geçerli ve meşru olmadığı karşılığı verilmiştir.⁵⁸ Yüzlerce yıllık halifelik ve saltanat kurumunun, kutsallığının ve eylemlerinin meşruiyetinin halkın zihninde aşınmasında din adamları etkili olmuştur. Her ne kadar halifenin fetvasının geçersizliği söylemi, halkın halifeliği kutsal görmesi sebebiyle esaretten kaynaklansa da halifenin dolayısıyla padişahın otoritesinin aşındırılmasında doğrudan değil dolaylı bir yol tutulmuştur. Millet ve vatanın kurtuluşu için bütün güçleri aynı erek doğrultusunda seferber etmek gerekmiştir. Vatan ve milletin kurtuluşu için Atatürk'ün birçok konuşmasında hilafet ve saltanata saygılı ifadeler kullanması onun devrim anlayışında tutarsızlık olmayıp tamamen siyasi bir taktiktir. İşgaller sırasında halifenin milli mücadeleyi engelleme çabaları karşısında, Türk halkının eşit ve özgür yaşama hakkı ve meşruiyeti, şüphesiz padişahın egemenliğinin aşınmasına katkı sağlamıştır.

İşgalin devam ettiği 3 Ocak 1922'de General Frunse'nin ziyafetinde çarlık rejiminin kötülükleri sebebiyle, çarlığa tabi ulusların yaptığı kanlı ihtilalleri vurgularken, Türk milletinin de baskı altında inlediğini bu sebeple yabancıların ihtirasını çektiğini, meşrutiyete kavuşmak için yapılan ihtilâl ve inkılâbın bazı kimselerin keyfi ve baskıcı yönetimleri sebebiyle başarılı olmadığını hatırlatmıştır. Atatürk'e göre, büyük hadiseler, fikirlerde büyük uyanışlara sebep olduğundan, Birinci Dünya Savaşı, insanlığın dolayısıyla Türklerin de zihniyetinde büyük uyanışlar meydana getirmiştir.

⁵⁶ Atatürk, a.g.e., Cilt II, s. 589.

⁵⁷ İlgili kısımlarda fetva kavramı açıklanmıştır

⁵⁸ Ali Sarıkoyuncu, **Atatürk, Din ve Din Adamları**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 180–181.

Türk halkını imha etmek isteyen zalimlere karşı uyandığını ve harekete geçtiğini söylerken şöyle devam etmiştir; *“Milleti taht-ı tazyik-i imhakârisinde bulunduran idare-i gayrı adile de bunlarla teşrik-i mesai ettiğinden, millet hem harice, hem de benliğine darbe vuran dâhildeki idareye karşı kıyam etti. Bunun neticesi olarak mukadderatını kendi eline aldı. Milletimizin bugünkü idaresi, hakiki mahiyeti ile bir halk idaresidir.”*⁵⁹

Yukarıdaki ifadeler mücadelenin sadece işgalcilere karşı bir savaş olmadığını, çürümüş, adil olmayan, sosyal ve siyasal yapıya karşı devrim olduğunu açıkça göstermektedir. Nitekim Kurtuluş Savaşı'nın hemen ardından toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel yapı devrim yoluyla değiştirilmiştir.

Atatürk yine savaş yıllarında Fransız Devrimi'nin yıldönümü nedeniyle 14 Temmuz 1922'de Ankara'daki Fransız Temsilciliğinde düzenlenen törende *“Fransız ulusunun 14 Temmuz ulusal bayramı, biraz da ruhunda özgürlük ve bağımsızlık aşkım taşıyan bütün ulusların bayramıdır”* diye başlamıştır. İhtilâllerin sebeplerini özgürlükten yoksunluk, ekonomik yapı ve yönetimsizlik, halka karşı davranış olarak sıraladıktan sonra sözlerini şöyle sürdürmüştür; *“Başlangıçta ayaklanma ve ihtilâl biçiminde görülen hareket, yerini bir devrime bırakır. Fransız İhtilâli de bu dönemlerden geçmiş ve ulusun toplumun vicdanında yerleşmiştir. Onun için evrensel olmuştur. Baylar, iste bugün 1789 Temmuzunun 14. gününü burada kutluyoruz ve bu, Fransızların ulusal bayramı olduğu kadar henüz özgürlüklerine kavuşmamış ulusların da sevinecekleri bir gündür... Türk tarihinde de istilacı orduların İzmir'den denize dökülmesi, bizim ulusal tarihimiz için dünya tarihinde yepyeni bir dönem olacaktır. Bu da artık istilâ için hiçbir memleketin özgürlük ve bağımsızlıklarını yok etmeğe olanak bulunmayışıdır. Eğer haksızlığa uğramış Asya ve Afrika ulusları, bizim bağımsızlık mücadelemizden bir ibret dersi almışlarsa, kendileri için pahalıya da mal olsa, bu yola gireceklerdir, özgürlük ve bağımsızlıktan yoksun bir ulus için, yaşamının ne anlamı, ne de zevki vardır. “Baylar, bizim Asya'yı ayaklanmaya ve savaşmaya sürükleyişimiz, Fransız ulusunu kahramanca hareketlere sürükleyen nedenlerden daha az kuvvetli ve daha az mantıkî değildir.”*⁶⁰

Atatürk'ün özgürlük ve bağımsızlık anlayışının temelinde Fransız Devrimi'nin yattığı, Türk Kurtuluş Savaşı ile Fransız Devrimi arasında kurduğu ilişki ve

⁵⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 30–32.

⁶⁰ Turan, a.g.e., s. 10.

Türk bağımsızlık hareketinin sömürgeci devletlerin yönetimi altında bulunan Asya ve Afrika ülkelerinin ulusal bağımsızlıkları için büyük örnek olacağı hakkındaki inancı açıkça görülmektedir.⁶¹ Atatürk Fransız ve Rus Devrimleri ile Türk Kurtuluş Savaşı arasında ilişki kurduğu kadar sömürülen uluslara örnek olma bakımından farkını da görebilmiştir.

Rus devrimi, çarlığın savaşa girdiği Anadolu'yu işgal etmeye çalıştığı ve kısmen Anadolu'nun Rus işgaline uğradığı sırada gerçekleşirken, Fransız Devrimi'nde ise ne bir dış saldırıya uğrama ne de dışarıya saldırı durumu vardır. Fransız Devrimi dış etkiden çok, bir iç siyasal olay olarak ortaya çıkmıştır. Daha çok kurucusunun adıyla anılan Türk Devrimi ya da Atatürk Devrimleri ise daha iyi bir toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel yapı kurmak için, öncelikle, Avrupa'nın uzun sömürgeci tarihi ve bunun sonucunda elde ettiği, küresel siyasi ve ekonomik güç ve birikimine karşı bağımsızlık mücadelesi olarak başlamıştır. İlave olarak işgalcilerle işbirliği içindeki padişah ve halife ile taraftarlarına karşı olduğundan, diğer devrimlere göre, çok daha zor ve acı bir dönemdir.

1918–1922 arasında Atatürk, vatani işgalden kurtarmak ve milleti harekete geçirmek amacıyla milli hâkimiyet kavramını işlemiştir. Hâlbuki milli hâkimiyet kavramı ile kişi egemenliğine dayanan ve kutsal anlam kazanmış olan hilafet ve saltanat kavramları mantık olarak birbirine ters kavramlardır. Sınıflı sosyal, siyasal ve ekonomik yapının eşitlik ve özgürlük, milliyetçilik ilkelerine sahip Fransız Devrimi ile yıkıldığını göz önünde bulundurursak, Atatürk ve kadrosu bu fikirleri öncelikle Türk milletini kendileriyle eşit görmeyen ve milleti esir etmek isteyen sömürgecilere karşı, eşit ve özgür olmak amacıyla Türk milletini harekete geçirmek üzere işlemiştir. Sömürgecilere karşı eşitlik, özgürlük, milliyetçilik mücadelesinde işgalcilerle işbirliği yapan halife ve padişahlık kurumlarının nasıl çürümüş olduğunu Türk milleti görmüş, halifesiz ve padişahsız kendi iradesiyle Atatürk ve lider kadronun önderliğinde işgalcilerle karşı savaşmıştır. Milli hâkimiyet ilkesi karşısında artık ömrünü tamamlamış olan saltanat kurumu, milli hâkimiyet ilkesine dayanan meclisin bazı üyelerinin karşı çıkışlarına rağmen kan dökmeksizin, meclis kararıyla ortadan kaldırılırken, halifelik bir süre daha beklemiştir. İşgallere karşı yürütülen mücadelenin başarıya ulaşması şüphesiz Atatürk'e karşı Türk milletinin sevgi ve güvenini arttırmış, psiko-

⁶¹ Aynı yer.

lojik olarak halkın sevgisinin en yüksek olduğu sırada saltanatın bir kanunla kaldırılması, iç çatışmaları en aza indirmiştir. Üstelik işgalcilerin Lozan'a İstanbul hükümetini davet etmesi iki başlı toplum ve devlet görüntüsünden yararlanmak niyeti tam bağımsız bir devlet ve toplum kurmak isteyen Atatürk ve kadrosunu harekete geçirmiştir. Yukarıda görüldüğü üzere Atatürk, birçok konuşmasında işgal yıllarında ülke kurtulduktan sonra yapılacak işlerin ipuçlarını vermiştir. İşgal bitip, saltanat kaldırıldıktan hemen sonra uzun yurt gezisine çıkarak yapılmış olan ve yapılacak devrimler olduğunu halka anlatmış, devrime sahip çıkmış ve eksik bırakmayacağını ortaya koymuştur.

Askeri durumun olumsuzluklarını Çanakkale Savaşları'nda zafere dönüştürmeyi başardığı gibi siyasal ve toplumsal mevcut durumun olumsuzluklarını, devrimleri uygulayarak olumluya dönüştürmeyi başarmıştır. Lozan'a çağırılan ve temsilcilerini göndermek isteyen Osmanlı saltanatının sadrazamının telgrafları mecliste okununca saltanatın varlığı mecliste dinî açıdan ve hukuki açıdan sorgulanmaya dönüşmüştür. Atatürk'ün devrim anlayışını kendi sözleri ve yaptıkları ışığında değerlendirirken dönemin genel siyasal ve toplumsal resminin dışında değerlendirmek pek mümkün görülmemektedir. Nitekim o mevcut genel resmi yaşarken dahi görebilmiş, hepsi ayrı bir uzmanlık alanı ve meselesi olan devrimleri aşama aşama uygulamaya sokmuştur. Onun başarılı geniş kavrayışını Nutuk'un başlangıç cümlesinde "*manzara-i umumiyeye*"⁶² ifadesinde de bulabiliriz. Ülkeyi işgalden kurtaran savaşın lideri ve başkomutanı ve yeni bir rejim kurmayı başarmış, devlet adamı olarak olgun yaşlarında yazdığı Nutuk'ta bütün ve parça ilişkisini oldukça sağlıklı kurabilmiştir. Bütün ve parça arasında kurduğu ilişkiyi ileri sayfalarda açıklanacak olan devrimlerin uygulamasında, fikirlerini eyleme dökerken de kurabilmiştir.

1.1.3.1922–1938 Yıllarında Atatürk'ün Devrimciliği

İşgal yıllarında fiilen yıkılmış Osmanlı Devleti'nin, hukuki varlığının ortadan kalktığı 1 Kasım 1922 tarihinde tüm dünyaya ilan edilmiştir. Türk milletinin gerçek temsilcisi, milli hâkimiyet ilkesine sahip TBMM ve onun görevlendirdiği temsilciler Lozan Konferansı'na gönderilmek suretiyle Türk milletinin eşit ve özgür bir millet olduğu uluslararası kabul ettirilmiştir. Osmanlı enkazından büyük bir yıkım ve

⁶² Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, Ankara, s. 2.

mücadeleyle ortaya çıkan yeni Türk Devleti'nin 1922–1938 yılları arasında kurum ve kuruluşları oluşturulmaya çalışılmıştır. Yeni Türk devletinin siyasal yapısı eşitlik, özgürlük ve milli hâkimiyet ilkesine dayanan cumhuriyet olarak belirlenirken, cumhuriyete, bütün kurum ve kuruluşlarıyla sahip çıkacak çağdaş bir toplum için, sadece siyasal değil, kültürel ve ekonomik devrimler yapılmıştır. Saltanatın kaldırılmasından kısa süre sonra 12 Aralık 1922'de Vakıf muhabiri Atatürk'e, meşrutiyetin ilanı ile saltanatın kaldırılması arasındaki farkı sormuştur. Atatürk'e göre; Meşrutiyet, milletin doğal olarak aradığı özgürlük havasını teneffüs ettiğini zannettiren bir hareket, 1 Kasım 1922 devrimi ise milletin özgürlük ve hâkimiyetini fiilen ve maddeten tespit ve ilan eden mesut bir devrimdir. Vakıf muhabiri meşrutiyette sorumlu olmayan padişahın kendiliğinden bir Başbakan atar görüldüğünü, fakat Başbakan'ı güven oylamasıyla yerinde tutup tutmamanın yine millet meclisinin elinde olduğunu, yürütme işlerinde sadrazamın imzası olmadan padişahın imzasının kıymeti olmadığını, o halde iki idare arasında fark olmadığını bazı kişilerin iddia ettiklerini söylemiştir. Atatürk, *“10 Temmuz inkılâbı bir hükümdar-ı müstebitle millet arasında en nihayet kuyûd ve şurûd ile muvazene arayan bir zihniyeti istihsale matuf idi; hâlbuki son inkılâp usûl-ü meşrutiyeti dahi hürriyet ve istiklal-i millet için kâfi göremez ve bilâ-kayd ü şart hâkimiyeti milletin uhdesinde tutan esaslı bir umdeye istinat eder. Bu umdenin teallûk şekli hiçbir vakitte eski eşkâl ile mukayese kabul edemez. Bugün Türkiye devleti doğrudan doğruya bir meclis, bir şura hükümeti ile idare olunur ve ilelebet böyle idare olunacaktır. Türkiye devletinin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin mahiyet-i asliyesini anlayabilmek için, teşkilat-ı esasiyesini dikkatle mütalâa etmek lazımdır”*⁶³ cevabını vermiştir.

Atatürk'e göre, meşrutiyet baskıcı bir hükümdar ile millet arasında bazı şartlarla denge ararken, saltanatın kaldırılması ile yapılan devrim ise, meşrutiyeti dahi özgürlük ve milletin bağımsızlığı için yeterli bulmaz ve hâkimiyeti kayıtsız şartsız millete vermiştir. Hâkimiyetin kayıtsız ve şartsız millete ait olması ilkesi, bazı kayıt ve şartlarla padişah ve millet arasında hâkimiyet konusunda denge kurmaya çalışan meşrutiyet ile kıyaslanamaz. Meşrutiyette padişah ve millet arasında hâkimiyet konusunda kurulmaya çalışılan denge saltanatı kaldırmakla ortadan kalkmıştır. TBMM tarafından yönetilen Türkiye devletinde, hâkimiyet hakkı kayıtsız ve şartsız olarak

⁶³ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 3, s. 74.

millete verilmiş, 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun temel ilkesi, saltanatın kaldırılmasıyla teminat altına alınmıştır.

Aynı konuşmada Atatürk, henüz halifelige bağlılık devam ettiğinden, siyasi taktikle, ileride kalkacak hilafet kurumunun, bütün İslam âlemine ait ve hakkında karar vermenin Türk milletinin salahiyeti dışında olduğunu, fakat bu makama Türkiye'nin milli hâkimiyet ilkesini sınırlayacak mahiyette hiçbir salahiyetin verilemeyeceğini ve halifenin de aynı kanaate sahip olduğunu zannettiğini söylemiştir⁶⁴.

7 Temmuz 1922'de İran elçisinin Ankara'ya gelişi dolayısıyla yaptığı konuşmada milli hâkimiyet ilkesine dayalı Kurtuluş Savaşı'nı *"Türkiye'nin bugünkü mücadelesi yalnız kendi nam ve hesabına olsaydı belki daha kısa, daha çabuk bitebilirdi. Türkiye azim ve mühim bir gayret sarf ediyor. Çünkü müdafaa ettiği bütün mazlum milletlerin, bütün şarkın davasıdır ve bunu nihayete getirinceye kadar Türkiye, kendisiyle beraber olan şark milletlerinin beraber yürüyeceğinden emindir"*⁶⁵ sözleriyle değerlendirmiştir.

Atatürk yapılan mücadelenin sadece Türk milleti için olmadığını, çoğunluğu sömürge olan doğu milletleri için yapıldığını vurgulamakla, devrimin evrenselliğini dile getirmiştir. Bizzat olayların içinde yaşayan, olaylara yön veren ya da biçimlendiren Atatürk dönemin koşullarını küresel bakışla kavramıştır. Sömürge ülkeler tarafından Türk Kurtuluş Savaşı'nın lideri Atatürk ve Türk milleti takdir ve övgüyle karşılanmıştır. Başkomutan Meydan Savaşı başarıyla sonuçlandıktan sonra doğrudan Atatürk'e ya da TBMM'nin temsilciliklerine, Afrika ve Doğu uluslarından tebrik telgraf ve mektupları gönderilirken batılı sömürgeci devletlerde ise sömürgelerine örnek olma ve sömürgelerini kaybetme yönünde kaygı ve endişeye sebep olmuştur.⁶⁶ Atatürk'ün sömürge devletleriyle ilgisi, sömürgeciler gibi sömürge amacıyla olmamıştır. 16 Ocak 1923'te Arifiye'de *"biz haddimizi bilir kimseleriz, tükenmez arzu sahibi değiliz, bugün esaret elemeleri altında inleyen birçok dindaşlarımız vardır, bunlar içinde kendi muhitlerinde istiklallerini kazanmaları, kemal-i istiklâl ile memleketlerinin refah ve yükselmesine çalışmaları en büyük temennilerimizdendir"*⁶⁷ demiştir. Haddimizi biliriz tükenmez arzu sahibi değiliz derken biz başka milletlere saygıyı ve sömürgeci olmamayı vurgulamıştır. Müslüman ve sömürge olan doğu

⁶⁴ Aynı yer.

⁶⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 44.

⁶⁶ Bilal N.Şimşir, *Doğunun Kahramanı Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 41-58.

⁶⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 58.

uluslarının da bağımsızlıklarını kazanmalarını istemiştir. Saldırgan olmayan insani bir milliyetçilik anlayışını ortaya koymuştur.

Aynı konuşmasında “*Bizim mücadelemiz bitmemiştir. Asıl sulhten sonra el-birliğiyle çalışmayı elden bırakmamak lazımdır. Karşımızdaki düşmanlar böyle çalışıyorlar*”⁶⁸ sözleriyle devrimin yarım bırakılmayacağını anlatmıştır. Devrimin henüz bitmediğini asıl barış döneminde çalışmak gerektiğini, düşmanların böyle çalıştığını anlatırken gelişmiş sömürgeci ulusların yöntemlerini anladığını ve bu yöntemleri almak gerektiğini Türk halkına öğretmeye çalışmıştır. Kendi devrim anlayışının bir diğer evrensel boyutunu ortaya koymuştur. Atatürk'ün bir ayağı Anadolu olan yerel, milli diğer ayağı batı ve doğu ulusları ile ilişkili evrensel bir devrim anlayışına sahip olduğunu söyleyebiliriz.

16 Ocak 1923'te İstanbul gazeteleri temsilcilerine yaptığı konuşmada, ülkenin mevcut durumundan, kalıcı barış amacından, savaşa rağmen ekonomi, eğitim, ziraat alanlarında yapılan faydalı işlerden söz etmiş. Harbin ve inkılâbın durdurduğu birçok işlerin yapılmaya başlandığını, yeni Türkiye devletinin temellerinin süngü ile değil, süngünün dahi dayandığı iktisadiyatla kurulacağını, cihangir bir devlet olmayacağını söylerken tamamlanacak devrimin hedefini ve programını belirlemiştir. Atatürk'e göre; amaca ulaşmakta mutlaka başarılı olunacağını gösteren şey, milletin inkılâp ve mücadele ile kurmuş bulunduğu bugünkü hükümetin şekli ve mahiyetidir. Çünkü TBMM hükümeti millidir, tamamıyla maddidir, gerçekçidir, TBMM'nin bütün programları tam bağımsızlık ve hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir ilkelerine dayanmıştır. Tam bağımsızlığın ifadesi misak-ı milli, hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir ilkesinin ifadesi ise Teşkilat-ı Esasiye Kanunudur. Milleti koyun sürüsü olarak gören idare anlayışının artık Türkiye'de uygulama şansı kalmamıştır. Mevcut olmayan bir şeyin ihyasına kalkışmaksa mümkün olmayanın, mümkün olduğunu düşünmek, sapmakta ve beyhudelikte inatlaşma olur. Türk milletine gerçekleri söyleyenlerin çok olduğunu, milletin gerçekleri iyi karşılamaya ve gereğini yapmaya yetenekli olduğunu yakın tarih göstermiştir. Şeyhülislamların dinin gereğidir diye, irticaya davet eden fetvalarına, ayet ve hadislerle yazılı sancakları taşıyan hilafet ordularına, Babî'î'nin çalışmalarına iltifat etmemiştir ve etmeyecektir.⁶⁹

Savaşla kazanılan bağımsızlığı sağlamlaştırmak ancak ülkenin her alanda iler-

⁶⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 57.

⁶⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 62.

lemesi ve çağdaş medeniyet seviyesine çıkmakla mümkün olacaktır. Avrupa'nın yüzlerce yıl sürmüş olan eşitlik, özgürlük, bağımsızlık ve ilerleme mücadelesini Türk milleti kısa sürede yapacağı devrimlerle gerçekleştirmek zorundadır. Atatürk'e göre Türkiye'yi ilerletmenin iki yolu var; *“biri malum, büyük Fransız İhtilalindeki tarz: rejimler değişecek, ihtilâllere karşı mukabil ihtilâller yapılacak. Sağ solu tepeler, sol sağı süpürürken bir de bakılacak ki bir buçuk asırlık zaman geçmiş. Bu milletin damarlarında o kadar bol kan ve önünde o kadar geniş zaman var mı?”*⁷⁰ ...

1.2. Atatürk'ün Din Anlayışı

Atatürk'ün genel olarak din, özel olarak İslam ile ilgili fikirlerinin oluşmasında ailesi, çocukluğunun geçtiği çevre ve ülkesinin sosyal, siyasal, ekonomik, dinsel ve kültürel şartları etkili olmuştur. Atatürk'ün doğduğu Selanik kenti etnik ve dinî bakımdan Osmanlı'nın karışık kentlerinden biri olup Türk ve Rumların yanı sıra Yahudi, Latin, Bulgar ve çeşitli Balkan ulusları yaşamaktaydı. Batılı fikirler önce burayı etkilerdi. Osmanlı'nın diğer vilayetlerine göre biraz daha özgürlükçü bir yapısı vardı ve zamanla bu görüntü artmaktaydı.⁷¹ Atatürk'ün doğduğu dönemde Osmanlı Devleti iç ve dış büyük çalkantılar içinde son günlerini yaşamaktaydı. İmparatorluk hızla çöküşe gitmekteydi. Selanik ve çevresi bu iç ve dış çalkantıların en çok yaşandığı yerlerdendi. Bu dönemde Balkan toplumları Fransız Devrimi'nin yaydığı özgürlük ve milliyetçilik fikirlerinden öncelikle etkilenmiş, Azınlıklar milli devletlerini kurmak için ayaklanmaya başlamışlardır.

Atatürk, Selanik'in bir Türk mahallesinde Türk ve Müslüman, orta gelirli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir ve Mustafa ismi verilmiştir. Babasının geleneksel olarak doğum günü ve ayını yazdığı Kur'an-ı Kerim kaybolduğu için doğum günü ve ayı kesin olarak bilinmemektedir.⁷² Anne ve baba soyu Yörük olup her ikisinin ailesi dindar kişilerdir. Ailesinde hafız, hacı gibi kimseler olmakla birlikte babası Ali Rıza Efendi katı olmayan bir din anlayışına sahiptir. Atatürk'ü çağdaş eğitim veren Şemsi Efendi İlkokulu'na göndermek istemiştir. Zübeyde Hanım ise sofu denebilecek kadar dinî geleneklere bağlıdır. Çevresinde *“Zübeyde Molla”* denilmiştir.

⁷⁰ İsmail Habib Sevük, **Atatürk İçin**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 67.

⁷¹ Kinross, a.g.e., s. 19–22; Sinan Meydan, **Bir Ömrün Öteki Hikâyesi Atatürk ile Allah Arasında**, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 36–39.

⁷² Cebesoy, a.g.e., s. 12.

Oğlunun dinî bir eğitim almasını, hatta din adamı olmasını istediğinden dinî eğitim veren Mahalle Mektebine gitmesini istemiştir.⁷³ Dindar bir kadın olan Zübeyde Hanım, öldükten sonra ruhuna her sene hatim okunmasını vasiyet etmiş ve bir miktar para bırakmıştır. Atatürk, vasiyete uygun olarak her ölüm yıldönümünde annesine hatim okutmayı ihmal etmemiş ve okuyan hafıza bir miktar para vermiştir.⁷⁴ Dindar bir ailede yetişen Atatürk, ülkesinin en modern okullarında okumuş olsa da bu okullarda dönemin anlayışı gereği dinî bilgi ve eğitim verilmiştir. Şemsi Efendi İlkokulu, Selanik Mülkiye İdadisi, Selanik Askeri Rüştiyesi ve Manastır Askeri İdadisi'nde ciddi şekilde din kültürü dersleri verilmiştir. İslam'ın inanç ilkelerini veren akaid-i dinîye, İslam tarihi, ilm-i ahlak gibi dersler görmüştür.⁷⁵ Dindar bir aile ile birlikte ciddi din dersleri veren okul hayatı ve içinde farklı dinleri, mezhepleri barındıran Selanik kentinin özgürlükçü yapısı Atatürk'ün dinî duygu ve düşüncelerinin gelişip olgunlaşmasında etkili olmuştur. Bu etki sadece özel yaşamı ile sınırlı kalmamış, devlet başkanı olduktan sonra yeni kurulan cumhuriyetin temel ilkelerini belirlemiştir.

Atatürk'ün kurucusu olduğu Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde yaptığı din ile ilgili uygulamaları anlayabilmek için onun din ve İslam dini ile ilgili söz, tutum ve davranışlarının ortaya konması gerekir. Mensubu olduğu Türk toplumunun inandığı İslam dinine inandığını çeşitli vesilelerle ortaya koyan Atatürk'ün İslam dini hakkında bilgisi, fikir ve kanaati olmaması düşünülemez. Aksine İslam dini hakkında çok sağlam bilgilere sahipti. İslam dini hakkındaki bilgi, fikir ve kanaati onun kurmuş olduğu yeni Türk devletinin temel ilkelerini belirlemiştir. Sırası geldikçe açıklanacak olan söz konusu ilkeler ve uygulamaları, çağının gelişmeleri ve Türk toplumunun dinsel algı ve tutumundan da kaynaklanmıştır.

Birinci Türk Tarih Kongresi'nde bir öğretmen, sohbet esnasında Atatürk'e “*din gerekli bir şey midir; Hilafetin kaldırılması iyi mi olmuştur?*”⁷⁶ sorusunu yöneltmiş. Atatürk sosyal bir gerçeklik olan dinin varlığını ve gerekli olduğunu benim-

⁷³ Falih Rıfki Atay, **Çankaya**, Kral Matbaası, İstanbul, 1984, s. 18; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Cilt I**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 44; Kinross, a.g.e., s. 22.

⁷⁴ Meydan, a.g.e., s.60; Ercüment Demirel, **Din Toplum ve Kemal Atatürk**, Kardeş Matbaası, Ankara, 1969, s. 10.

⁷⁵ Abdurrahman Kasapoğlu, **Atatürk'ün Kur'an Kültürü**, İlgı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 29. sönmez, a.g.e., s. 115.

⁷⁶ Hulusi Turgut, **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 564. Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007, s. 327.

semiş ve dile getirmiştir. Ona göre din gerekli bir kurumdur. Sözlerinin devamında daha ileri açıklamalar yaparak dinsiz milletlerin devamına imkân olmadığını söylemiştir. Yukarıdaki sözleriyle aynı yönde olan bir başka konuşması şöyledir; “*Din insanların gıdasıdır. Dinsiz adam boş bir eve benzer. İnsana hüznün verir. Mutlaka bir şeye inanacağız. Bu dinlerin en sonuncusu elbette en mükemmeldir. İslam dini hepsinden üstündür.*”⁷⁷

Dini yaşamak için gıda derecesinde gören ve dinsiz adamı boş bir eve benzeten Atatürk, doğal olarak dinsiz milletlerin devamına imkân görmemiştir. Onun anlayışında din milletin devamı için bir moral kaynağıdır. 2 Şubat 1923’te İzmir’de halkla yaptığı 6 saatlik bir konuşmada halkın çeşitli sorularına cevap verirken din konusuna temas etmiştir; “*Fakat bence dinsizim diyen mutlaka dindardır. İnsanın dinsiz olmasının imkânı yoktur. Bu bahiste sizi daha çok yormak istemem. Yalnız bu sözü ne için söyledim; onu arz edeyim; Dinsiz kimse olmaz. Bu genelleme içinde şu din veya bu din demek değildir. Tabiatıyla biz, içine girdiğimiz dinin en çok isabetli ve çok olgun olduğunu biliyoruz ve imanımız da vardır.*”⁷⁸

Atatürk mensubu olduğu İslam dinini en doğru din olarak benimsemişse de başka dinlerin varlığını kabul etmiştir. Bununda ötesinde diğer dinleri, inanışları kendi inancına aykırı olsa da dinsizlik olarak anlamamıştır. Bu nedenle insanın dinsiz olamayacağını söylemiştir. Hatta dinsizim diyen dahi mutlaka dindardır demiştir.

Atatürk, dini, bireyler ve toplum için gerekli görmekte birlikte onun din gerekliliğinde herhangi bir dini, bireylere ve topluma zorla benimsetmek söz konusu değildir. Dini gerekli gördüğü konuşmasının devamında “*din Allah ile kul arasındaki bağlılıktır*”⁷⁹ diyerek açıklama yapmıştır. Dinin, toplumu oluşturan bireylerin kendi tanrıları ile aralarındaki bağlılık olması vurgusu bir dine inanışın bireyin özgür iradesiyle ilişkisini ortaya koymaktadır. Bireyin ya da din açısından kulun kendi tanrısına gözle görülmesi ve değerlendirilmesi mümkün olmayan manevi bağlılığıdır. Bu bağ kişinin özgür iradesi ile yaşanabilir. Hiçbir yaptırım kişinin duygu ve düşüncelerindeki manevi bağlılığı sağlayamaz. Gözle görülmesi ve değerlendirilmesi mümkün olmayan kul-tanrı bağlılığını bireylere ve topluma zorla benimsetmek mümkün değildir. Bu ilişki bireyin özgür iradesiyle hissedip yaşayabileceği manevi bir tutumdur.

⁷⁷ Kasapoğlu, a.g.e, s. 186.

⁷⁸ Sadi Borak, **Atatürk’ün Resmi Yayınlarına Girmemiş Söylev Demeç Yazışma ve Söyleşileri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997, s. 216.

⁷⁹ Kocatürk, a.g.e, s. 327.

Çünkü Atatürk dini bir vicdan sorunu olarak görmüş ve herkes vicdanının sesine uymakta serbesttir, özgürdür⁸⁰ demiştir.

Din konusunda herkesin özgür olduğunu benimsemiş ve devlet yönetiminde bu nedenle dinsellikten ayrılmıştır. Toplumun gözle görülür maddi hayatını düzenleyen devlet anayasalar, kanunlar, yönetmelikler vs. yaparken belli bir dini hareket noktası aldığı ya da devletin resmen bir dini olduğu takdirde, devlet, elindeki yaptırım gücüyle toplumu o dine uymaya zorlamış olacaktır. Hâlbuki vicdan sorunu olan herhangi bir dine uymayı ya da uymamayı ne devlet ne de başka bir güç sağlayabilir. Çünkü dine inanmak ya da inanmamak öylesine özel ve manevi bir tutumdur ki hiçbir maddi yaptırım bunu gerçek anlamda sağlayamaz. Güce dayalı maddi yaptırımlarla bir dine inanmaya değil, fakat bir dinin belki ibadet ve törenlerine görünüşte uymaya ya da uymamaya zorlanabilir. Bu tür yaptırımlar ile din bir vicdan meselesi, bireysel bir özgürlük alanı olmaktan çıkarak, bireyin vicdanına ve dinsel yaşantısına müdahale halini alacaktır.

Atatürk'ün din özgürlüğü konusundaki fikirlerinin olgunlaşmasında İslam dininin inanç özgürlüğü ilkesi ile Fransız Devrimi'ni bilmesinin etkisi olduğu kadar içinde yaşadığı çok dinli ve mezhepli Osmanlı Devleti'nin tarihini bilmesi de etkili olmuştur. 28 Aralık 1919 tarihinde Ankara ileri gelenleriyle mevcut durumun değerlendirildiği uzun konuşmasının bir bölümünde şunları söylemiştir; *“Milletimizin zalim olması meselesine gelince, bu da sırf iftiradan, mahz-ı kızıpten ibarettir. Efendiler, hiçbir millet, milletimizden ziyade ecnebi unsurların itikadat ve âdâtına riayet etmemiştir. Hatta denilebilir ki edyan-ı saire erbabının dinine ve milliyetine riayetkâr olan yegâne millet bizim milletimizdir. Fatih İstanbul'da bulduğu dinî ve millî teşkilâtı olduğu gibi bıraktı. Rum patriki, Bulgar eksarhı ve Ermeni kategigosu gibi Hıristiyan rüesa-yı diniye haiz-i imtiyaz oldu. Kendilerine her türlü serbesti bahşedildi. İstanbul'un fethinden beri Gayrimüslimlerin mazhar buldukları bu imtiyazat-ı vâsia, milletimizin dinen ve siyaseten dünyanın en müsaadekâr ve civanmert bir milleti olduğunu ispat eder en bariz delildir. Milletimize bu isnadatta bulunan muarızlar insaf etsinler de, dünyanın en büyük ve medeni milleti olduğunu iddia edenlerden, din-i İslami suret-i resmîyede tanımayan, İslamları Pazar gününü yevm-i tatil ve mübarek suretinde tanımağa icbar eden ve İslamların yevm-i mahsususu olan Cuma*

⁸⁰Aynı yer.

gününü resmen tanımayan milletler olduğunu unutmasınlar.”⁸¹

Atatürk’ün Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlere tanınan dinî hoşgörünün tarihini bildiği açıktır. Dinî hoşgörü kültürü içinde yetişen Atatürk’ün okudukları ve gördükleri sonucunda dinsel hoşgörüsü kolaylıkla özgürlüğe dönüşmüştür. Onun din özgürlüğü sadece başka dinlere karşı olmayıp, aynı dinin mensuplarının dinî inanç ve ibadet özgürlüklerini de tanıyan bir genişliğe ulaşmıştır. Atatürk’ün dinin ibadet ve törenleri ile ilgili boyutuna yaklaşımı da onun din ve vicdan özgürlüğündeki tutumunu yansıtmaktadır; *“Türkiye Cumhuriyeti’nde her yetişkin dinini seçmekte hür olduğu gibi belirli dinin merasimi de serbesttir. Yani ibadet hürriyeti vardır. Tabiatıyla ibadetler, güvenlik ve genel adaba aykırı olamaz; siyasi gösteri şeklinde de yapılamaz.*”⁸²

Atatürk, dinsel inanış ve ibadetler konusunda kendi çağının özgürlük anlayışını kavramış, hatta aşmıştır denilebilir. Din ve ibadet özgürlüğünü kabul etmekle birlikte ibadetlerin güvenlik ve genel adaba aykırı olmaması ve siyasi gösteri yapılmaması konusunda akılcı bir yaklaşım sergilemektedir. Din ve vicdan özgürlüğüne değil, fakat dinsel uygulamalara bu yönüyle bir kısıtlama getirilmiştir denilebilir. Ancak dinin, vicdan ile ilgili manevi boyutuna yönelik kısıtlama değildir. Yukarıda açıklandığı üzere bu mümkün değildir. Her türlü özgürlüğün kötüye kullanılması söz konusu olabileceği gibi din ve vicdan özgürlüğü adı altında ibadet ve dinsel uygulamalar da güvenliğe, genel adaba aykırı olabilir ya da siyasi amaçlar için kötüye kullanılabilir. Bunu hem tarih bilgisiyle hem de çağında görülen olayların içinde bizzat yaşayarak öğrenmiştir. Teorik ve pratik bilgilerini birleştirerek akılcı çözümler üretmiştir. Atatürk’ün anlayışında bu yönüyle din özgürlüğünün kötüye kullanılmasına götürecek, sınırsız bir din uygulanaşı söz konusu değildir.

Atatürk din ve Allah konusuna cumhuriyetin ilanından sonra ilgi göstermiş değildir. Birinci Dünya Savaşı’nda cephelerde görevliyken dahi bu konularda okumuş, kendini yetiştirmiştir. “Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?” isimli eseri okuduğunu anlattığı 3 Aralık 1916 tarihli notlarında şunları yazmıştır; *“Allah’ı İnkâr Mümkün mü” eserini bitirdim. Bütün feylosofların, edyan-ı muhtelifeye mensup tabiiyyun, zihniyyun, maddiyyun, hukema, mütefekkirîn, mutasavvifinin kâffesi ruhun mevcut ve*

⁸¹ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 9.

⁸² Genelkurmay Başkanlığı, **Din, Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s. 38.

âdem-i mevcudiyetini, ruhun ve cismin bir veya ayrı olup olmadığını, ruhun beka ve âdem-i bekasını tetkik ediyor. Bu telkinatta, ilim ve fenne istinat edenler makbul. İmam Gazalî, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd gibi eimme-i müsliminin beyanatı dahi telakkiyat-ı âmiyaneden büsbütün başkadır; yalnız ifadelerinde çok rumuz var. Dindar mütefekkirin, kavait ve ulûm ve fûnun ve felsefeyi, beyanat-ı şeraiti tefsir için evirip çevirmeğe gayret etmişler.”⁸³

Atatürk, her insan gibi ruhsal dünyası olan bir insandır. Din, Allah, ruh gibi manevi alan konularında akılcı, zihnini doyurucu açıklamalar arayışındadır. Ruhun varlığı, yokluğu, devam ve devamsızlığı gibi konularda eski dindar düşünürlerin yorumlarına eleştirel yaklaşmıştır. Bu ifadelerinde dine karşıt bir düşünceden ziyade, anlama arayışı söz konusudur. Çünkü özel bir hatıra defterinde din, Allah gibi kavramları ret etmiş olsaydı açıkça yazmaktan çekinmesine gerek yoktu. Bazı yazarlar bu ifadeleri Atatürk’te Allah inancı olmadığı şeklinde değerlendirmektedirler.⁸⁴

Allah’a, Hz Muhammed’in getirdiği İslam dinine inandığını beyan eden Atatürk, dine ve dinsel ibadetlere akılcı yaklaşmakla birlikte Allah kavramı insan beyninin çok güç kavrayabileceği fizik ötesi bir meseledir⁸⁵ demiştir. Allah’ı çok güç kavrayabilmesi gerçekten de insanın akıl yürütme yeteneğinin sınırları olduğunu ve her soruya cevap verebilecek güçte olmadığını⁸⁶ göstermektedir. Allah kavramının çok güç kavranması nedeniyle, tam bu noktada insanın vicdanı, duyguları devreye girmektedir. Burada kişinin vicdanında ret ya da kabul vardır ki, tamamen dinsel ve bireysel özgürlük alanıdır. Aklın, Allah inancı ya da din gerçeği ile ters düşmesi değildir. Ya da dinin insan aklını yok sayması değildir. Birey Allah’ı kabul ederken de ret ederken de akli yok saymamış, bunu daha manevi olan vicdan, duygu alanında çözmeye çalışmıştır. Ret eden de kabul eden de Allah’ın varlığını ya da yokluğunu beş duyu organıyla algılanabilecek şekilde ortaya koyamamaktadır. Sonuçta mesele manevi alana vicdana geçmektedir. Allah’ı ret ya da kabul, insan aklının düşünmelerinin, meseleyi vicdanında çözdüğü bir sonuçtur denilebilir. Bununla birlikte ret edenlerin yeryüzünde Allah’a inanmak gerçeğini ortadan kaldıramadıkları çok açıktır. Atatürk kendi vicdanında bu meseleyi çözmüş, Allah’ın varlığına inanmıştır. Çünkü ona göre, “*ruhun gıdası olan din gerekli ve dinsiz milletlerin devamına imkân*

⁸³ Şükrü Tezer, **Atatürk’ün Hatıra Defteri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 83.

⁸⁴ Doğu Perinçek, **Kemalist Devrim–2 Din ve Allah**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 117.

⁸⁵ Genelkurmay Başkanlığı, a.g.m., s. 36.

⁸⁶ Aynı yer.

yoktur.”

Atatürk’ün Allah inancı konusunda meseleyi vicdanında çözdüğünü gösteren bir konuşması hizmetkârı Cemal Granda’nın anlattığına göre şöyledir; “*Atatürk bir gün çevresinde bulunan kimselere, bana Allah’ın büyüklüğünü anlatır mısınız diye sormuştur. Soruya muhatap olanlar birer birer Allah’ı nasıl anlayabildiklerini anlatmaya çalışmışlardır. Yapılan açıklamaları dinleyen Atatürk, onlara şu karşılığı vermiştir: “Hepiniz Tanrıyı ayrı ayrı görüyor ve büyütüyorsunuz. Anlaşılan, Allah herkesin kafası kadar büyüktür.”*⁸⁷

Burada insanların Allah tasavvurlarının kendi birikim, kabiliyet ve algıları kadar olduğunu vurgulamıştır. Öte yandan Atatürk için, bireyin Allah kavramı öylesine özel ve kendine aittir ki hiçbir müdahale söz konusu olamaz. Çünkü herkesin kafasında Allah ayrı ayrı görünmekte ve büyüklüktedir. Yine hizmetkârının anlattığına göre Atatürk yalnız kaldığı zaman kendi kendine Allah dermiş. Hatta Granda böyle güzel Allah diyen yoktur ifadelerini kullanmıştır.⁸⁸

Atatürk’te Allah inancı yanında İslam’ın temellerinden olan Allah’tan yardım dileme duygusunun da oldukça gelişmiş ve yine akıl mantık içerisine oturtulmuş olduğunu görmekteyiz. Bir konuşmasında “*Batmak üzere olan bir gemide bulunsanız, herhalde yetiş Gazi demezsiniz, Allah dersiniz. Bundan daha tabii ne olabilir*”⁸⁹ demiştir. Buna göre, Atatürk Allah’a inanan ve insanın gücünü aşan zor zamanlarda ondan yardım dileyen bir insandır.

Allah inancıyla ilgili bir konuşması da şöyledir; “*İnsanlar ilk devirlerde pek acizdi. Kendilerini koruyamıyorlar, hiçbir olayın da sebebini bilmiyorlardı. Kendilerini koruyacak bir kuvvet aradılar. Sonunda insanlık, vicdanında bir kuvvet yarattı. O da işte “Allah”tır. Her şeyi ondan beklediler. Hastalıktan, felaketten korunmayı hep Allahlarından istediler. Fakat modern çağlarda, insan her şeyi Allah’tan beklemedi. Ancak toplumdaki bekledi. Her şeyin koruyucusu insan toplumdur. Bizi koruyan, refah içinde yaşatan toplumdur. Bu sebeple topluma önem vermek ve yaşatmak lazımdır. Bunun için her türlü gelişme, huzur ve güven kaynağı toplumdur.*”⁹⁰

Bu sözlerde Allah inancına pozitivist bir yaklaşım olduğunu söyleyen Kasa-

⁸⁷ Cemal Granda, *Atatürk’ün Uşağı İdim*, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 254.

⁸⁸ a.g.e., s. 253.

⁸⁹ Doğu Perinçek(derleyen), *Atatürk Din ve Laiklik Üzerine*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s. 236. Kasapoğlu, a.g.e., s. 208.

⁹⁰ Aynı yer.

poğlu, bununla birlikte çaresizlik duygusu ile Allah inancı arasındaki ilişkinin Kuran'a uygun olduğunu vurgulamaktadır. Bu ikinci açıklamanın önceki paragraftaki açıklama ile ters düştüğünü, ancak Atatürk'ün ikinci açıklamasında her şeyi Allah'tan bekleyen, insanı ve toplumu görmezlikten gelen anlayışı eleştirdiğini, Kuran'ın bu anlayışı zaten doğru bulmadığını ayetlerle açıklamaktadır.⁹¹ Modern çağlarda insanlar yüzyılların getirdiği bilgi birikimi ile akla daha önem vermiş, meseleleri çözmek, dünyayı anlamak için, her meselenin çözümlünü kutsal kitaplarda bulamadığından, dinden ziyade aklını kullanmaya başlamıştır. Birey toplumun parçası olduğundan meselelerinin çözümlünü de parçası olduğu toplumun içinde araması doğaldır. Atatürk'ün bu ifadelerinden Allah inancına, din ve toplum ilişkilerine akılcı açıklamalar aradığı sonucunu çıkarabiliriz.

Bir başka konuşmasında Atatürk *“Ey arkadaşlar! Tanrı birdir, büyüktür. Tanrısal inanışların belirtisine bakarak diyebiliriz ki: insanlar iki dönemde incelenebilir, ilk dönem, insanlığın çocukluk ve gençlik dönemidir. İkinci dönem insanlığın erginlik ve olgunluk dönemidir. İnsanlık birinci dönemde tıpkı bir çocuk gibi yakından ve maddi vasıtalarla kendisiyle meşgul olunmayı gerektirir. Allah kullarının gereken olgunlaşma noktasına erişinceye kadar içlerinden vasıtalarla dahi kullarıyla meşgul olmayı Tanrılık özelliğinin gereklerinden saymıştır. Onlara Hazreti Âdem Aleyhisselam'dan itibaren bilinen ve bilinmeyen sayısız denecek kadar çok nebiler, peygamberler ve elçiler göndermiştir. Fakat peygamberimiz aracılığıyla en son dinî, uygar gerçekleri verdikten sonra artık insanlıkla aracı ile temasta bulunmaya gerek görmemiştir. İnsanlığın kavrayış, aydınlanış ve olgunlaşma derecesi her kulun doğrudan doğruya, tanrısal ilhamlarla temas yeteneğine eriştiğini kabul buyurmuştur ve bu sebeple ki, Cenab-ı Peygamber, peygamberlerin sonuncusu olmuştur ve kitabı, en eksiksiz kitaptır”*⁹² ifadelerini kullanmıştır. Allah'a ve İslam dinine inanan Atatürk, Kuran'da vurgulanan İslam'ın son din olduğu, Allah'ın birçok peygamberler gönderdiği temel kabullerine inanmıştır. Atatürk, aynı zamanda bir sosyal bilimci gibi insanların gelişme yeteneği ile İslam'ın son din olduğu temel ilkesini birleştiren yorumlamıştır. Allah'ın neden birçok peygamber gönderdiğini, İslam dininin neden son din olduğunu, bilimsel bir sonuç olan insanların süreç içinde geliştiği gerçeğiyle açıklamıştır. İslam dininin temel kabullerine akılcı, bilimsel açıklamalar ge-

⁹¹ a.g.e., s. 210.

⁹² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 24, İçtima Senesi 3, s. 306.

tirmeye çalışmıştır.

Esasında burada Atatürk'ün din ve vicdan özgürlüğünün ipuçlarını bulmak mümkündür. Allah'a inanan birinin bakış açısıyla, her kulun doğrudan doğruya tanrısal ilhamlarla temas yeteneğine erişmesi nedeniyle, Allah artık peygamber göndererek uyarıda bulunmuyorsa, insanların inanma ya da inanmama konusunda özgür olduğu gerçeğini anlayacak bilinçlenme seviyesine gelmesindedir. Atatürk, inandığı dinin son din olma ilkesini, insanın bilinçlenmesine bağladığı gibi, Allah'ın gönderdiği son kitapla insanlara temel ilkeleri eksiksiz olarak vermesine de bağlamıştır. Bu son dine inanma ya da inanmama bireyin özgür iradesine bağlıdır.

Atatürk, İslam dininin peygamberi Hazreti Muhammed'e inanmış, saygı ve sevgi duymuştur. Atatürk'ün yakınında bulunmuş kişilerin hatıralarında bu yönde anılar bulmaktayız. Bir gün sofrasında peygamberi küçültücü konuşmalar yapan kimselerin konuşmalarından sıkılmış ve *"bu bahsi kapatın. Peygamberleri küçültmek isterseniz, kendiniz küçülürsünüz"*⁹³ demiştir. Yine yakınında bulunan Hafız Yaşar Okur'un anlattığına göre konuşmalarında peygamberden büyük bir saygıyla bahsetmiş, *"Hazret-i Peygamberin zaman-ı saadetlerinde"* diyerek saygı kelimeleri kullanmıştır⁹⁴. Peygambere sevgi ve saygısını ortaya koyan başka sözleri de vardır; *"O, Allah'ın birinci ve en büyük kuludur. Onun izinde bugün milyonlarca insan yürüyor. Benim, senin adın silinir, fakat sonsuza kadar o ölümsüzdür."*⁹⁵

Saltanatın kaldırılması sebebiyle yaptığı konuşmada peygamberden bahsederken aşağıda görüldüğü üzere son derece saygılı ve övücü ifadeler kullanmıştır; *"Mazhar-ı nübüvvet ve risalet olan fahr-i âlem Efendimiz bu kütle-i Arap içinde, Mekke'de dünyaya gelmiş bir vücud-ı mübarek idi... Filhakika Arabî tarihiyle bu akşam yevm-i veladetin sene-i devriyesine tesadüf ediyor. Hazreti Muhammet, eyyam-ı sabavet ve şebabeti geçirdi. Fakat henüz peygamber olmadı. Yüzü nurani, sözü ruhani, reşit ve rüiyette bi-bedel, sözünde sadık ve halim ve mürüvvetçe saire faik olan Muhammet Mustafa, evvela bu evsaf-ı mahsusa ve mütemayizesiyle kabilesi içinde "Muhammed-ül-emin" oldu. Muhammet Mustafa peygamber olmadan evvel kavminin muhabbetine, hürmetine, itimadına mazhar oldu. Ondan sonra ancak kırk yaşında nübüvvet ve kırk üç yaşında risalet geldi. Fahr-i âlem Efendimiz na-*

⁹³ Granda, a.g.e., s. 253.

⁹⁴ Hafız Yaşar Okur, **Atatürk'le On Beş Yıl**, Sabah Yayınları, İstanbul, 1962, s. 11.

⁹⁵ Kocatürk, a.g.e., s. 328.

mütenahi tehlikeler içinde bî-payan mihnetler ve meşakkatler karşısında 20 sene çalıştı ve din-i İslamı tesise ait vazife-i peygamberisini ifaya muvaffak olduktan sonra vâsıl-ı alâ-yı illiyyîn oldu.”⁹⁶

Balıkesir’de 1923’te halk ile yaptığı konuşmada peygamberden söz ederken “*peygamberimiz efendimiz hazretleri, Cenab-ı Hak tarafından insanlara hakayik-i dinîyeyi tebliğe memur ve resul olmuştur*”⁹⁷ derken saygılı ifadeler kullanmıştır.

Peygambere saygılı olması onu bir insan olarak değerlendirmesine engel olmamış. Peygamberin dirayetli bir devlet adamı ve iyi bir komutan olduğunu sık sık dile getirmiştir.⁹⁸ Şemsettin Günaltay’ın, Hafız Yaşar Okur’u doğrulayan bir anısı vardır. İslam dinini ve peygamberi kötileyen bir eseri Şemsettin Günaltay’dan incelemesini istemiş. Kısa bir süre sonra da kanaatini söylemesi için yanına çağırtmıştır. Atatürk’ün yanına giren Günaltay, onu, eliyle çizmiş olduğu, peygamberin Bedir Savaşı’nı ayrıntılarıyla gösteren bir haritayı dikkatle incelerken görmüştür. Atatürk, kitap hakkındaki düşüncesini sorunca ele alınacak bir şey olmadığını bir facia olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Atatürk Başbakan’a dönerek “*bu paçavrayı toplatın, tercüme-yi yapan kişiyi de devlet hizmetinden uzaklaştırın*” dedikten sonra duygusal ve heyecanlı bir sesle şöyle konuşmuştur; “*Onun hak peygamber olduğundan şüphe edenler, şu haritaya baksınlar ve Bedir destanını okusunlar. Hz. Muhammed’in bir avuç imanlı Müslüman’la mahşer gibi kalabalık ve alabildiğine zengin Kureyş ordusuna karşı Bedir meydan muharebesinde kazandığı zafer, fani insanların kârı değildir. Onun peygamberliğinin en kuvvetli delili işte bu savaştır.*”⁹⁹

Bu anıyla ilgili olarak Atatürk’ün söz konusu kitap hakkında şu ifadeleri kullandığı başka kaynaklarda yer almıştır; “*Muhammed’i bana cezbe-yeye tutulmuş sönik bir derviş gibi tanıttirmek gayretine kapılan bu gibi cahil adamlar, onun yüksek kişiliğini ve başarılarını asla kavrayamamışlardır. Anlamaktan uzak görünüyorlar. Cezbe-yeye tutulmuş bir derviş, Uhud Savaşı’nda en büyük bir komutanın yapabileceği bir planı nasıl düşünür ve uygulayabilir. Tarih, gerçekleri değiştiren bir sanat değil, belirten bir bilim olmalıdır. Bu küçük savaşta bile askeri dehası kadar siyasal görüşüyle de yükselen bir insanı, cezbeli bir derviş gibi anlatmağa yeltenen cahil serseriler, bizim tarih çalışmamıza katılamazlar. Muhammet bu savaş sonunda çevresinde-*

⁹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 24, İçtima Senesi 3, s. 306.

⁹⁷ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 98.

⁹⁸ Okur, a.g.e., s. 11.

⁹⁹ Kasapoğlu, a.g.e., s. 277.

kilerin direnmelerini yenerek ve kendisinin yaralı olmasına bakmayarak, galip düşmanı izlemeye kalkışmamış olsaydı, bugün yeryüzünde Müslümanlık diye bir varlık görülmezdi.”¹⁰⁰

Kasapoğlu iki konuşmanın aynı yerde hem Bedir hem de Uhud savaşı konu edilerek konuşulduğu kanaatindedir. Atatürk zamanında yazılan ve okullarda okutulan Tarih II Orta Zamanlar ders kitabında peygamberin kişiliği ve askeri faaliyetlerinin incelenmesi gerektiği yer almıştır. Atatürk’ün yukarıda verilen konuşmalarına uygun olarak, Bedir savaşındaki uygulamaları, cesareti övülerek anlatılmış ve okutulmuştur.¹⁰¹

Atatürk, peygamberin Allah’tan vahiy yoluyla aldığını bildirdiği Kuran’a da inanmıştır. Aşağıdaki sözleri bu gerçeği ortaya koymaktadır; “*Ey millet, Allah birdir, şanı büyüktür. Allah’ın selameti, atıfeti ve hayrı üzerinize olsun. Peygamberimiz efendimiz, hazretleri, Cenab-ı Hak tarafından insanlara hakayık-ı dinîyeyi tebliğe memur ve resul olmuştur. Kanun-i esasisi, cümlemizce malumdur ki Kur’an-ı azim-üş-şandaki nusustur. İnsanlara feyz ruhu vermiş olan dinimiz son dindir. Ekmel dindir. Çünkü dinimiz akla, mantığa hakikata tamamen tevafuk ve tetabuk ediyor. Eğer akla, mantığa ve hakikata tevafuk etmemiş olsaydı, bununla diğer kavanin-i tabiiye-i ilahiye beyninde tezat olması icap ederdi. Çünkü bilcümle kavanin-i kevnîyeyi yapan Cenab-ı Haktır.*”¹⁰²

Balıkesir’de Paşa camisinde minberde halka yaptığı konuşmasının başlangıcındaki ifadeler onun Allah’a, peygambere ve Kur’an-ı Kerim’e olan inancını net bir şekilde koymaktadır. Atatürk, İslam’ı “*ekmel*” yani eksiksiz olarak tanımlarken bu ifadenin Kur’an- Kerim’de geçen bir kelime olduğunu göz önünde bulundurursak Atatürk’ün kutsal kitabın temel ilkelerini bildiğini, okuyup anladığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Atatürk, İslam’ın ekmel olmasını, aklın ilkeleriyle ve hayatın gerçekleriyle uyum içerisinde olmasına bağlamıştır.¹⁰³ İslam dininin ilkelerini, akıl ve hayatın gerçekleriyle birbirine bağlayan Atatürk’ün bu yönde başka ifadeleri de vardır.

Düşmanın İzmir’de denize dökülmesinden sonra henüz savaşın dumanlarının sönmediği, hatta her an savaşın tekrar başlama ihtimalinin olduğu 31 Ocak 1923’te, İzmir’de halkla yaptığı konuşmada kendine sorulan sorulara cevap verirken İslam

¹⁰⁰ Kocatürk, a.g.e., s. 328.

¹⁰¹ Kasapoğlu, a.g.e., s. 280–281.

¹⁰² **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt 2, s. 98.

¹⁰³ Kasapoğlu, a.g.e., s. 187.

dininin akıl ilkeleriyle bağdaştığını şöyle anlatmıştır; “*Bizim dinimiz en makul ve en tabii bir dindir. Ve ancak bundan dolayıdır ki son din olmuştur. Bir dinin tabii olması için akla, fenne, ilme ve mantığa tetabuk etmesi lazımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen mutabıktır.*”¹⁰⁴

Bir diğer konuşmasında, “*Müslümanlık aslında en geniş anlamıyla hoşgörülü ve çağdaş bir dindir*”¹⁰⁵ demiştir.

Benzer şekilde, “*Allah kendisine uymaya mecbur tuttuğu insanların esasen kalp ve vicdanındaki gerçek gereksinimleri tamamen bilir. Bu nedenle gönderdiği kitap tamamen o gereksinime uygun hükümler içeren bir kitaptır*”¹⁰⁶ derken İslam’ın hayatın gerçeklerine ve akla uygun olduğunu ifade etmiştir.

Yurt gezisinde Adana esnafıyla 16 Mart 1923 tarihli konuşmasında sanatın değerinden, sanatkâr yetiştirmenin ve çalışmanın öneminden bahsetmiş. Konuşmasının bir bölümünde hafta tatiline şeriata aykırıdır diye karşı çıkanların düşüncelerinin yanlış olduğunu belirtmiş ve şöyle devam etmiştir; “*Bilhassa bizim dinimiz için herkesin elinde bir miyar vardır. Bu miyar ile hangi şeyin bu dine muvafık olup olmadığını kolayca takdir edebilirsiniz. Hangi şey ki akla, mantığa, menfaat-i ammeye muvafıktır; biliniz ki o bizim dinimize de muvafıktır. Bir şey akıl ve mantığa, milletin menfaatine muvafıksa kimseye sormayın. O şey dinidir. Eğer bizim dinimiz aklın, mantığın tetabuk ettiği bir din olmasaydı ekmel olmazdı, ahir din olmazdı... Neyi öğrenmek lazımsa onu öğrenelim. Bize din de Allah da bunu emrediyor. Büyük dinimiz çalışmayanın insanlıkla alakası olmadığını bildiriyor. Bazı kimseler asri olmayı kâfir olmak sanıyorlar. Asıl küfür onların bu zannıdır. Bu tefsiri yapanların maksadı, İslamların kâfirlere esir olmasını istemek değil de nedir?*”¹⁰⁷

Atatürk, kültür, Türk Fransız ilişkileri ve Fransız okulları hakkında bir Fransız gazeteciye verdiği demeçte halife ve din konusunu konuşmuştur. Gazetecinin Türkiye’nin siyasetinde dine aykırı hiçbir temayül ve mahiyet olmayacak mı sorusuna Atatürk, “*siyasetimizi dine mugayir olmak şöyle dursun, din nokta-i nazarından eksik bile hissediyoruz*” demiştir. Gazetecinin biraz daha açıklama istemesi üzerine şöyle cevap vermiştir; “*Türk milleti daha dindardır, yani bütün sadeliği ile dindardır demek istiyorum. Dinime, bizzat hakikate nasıl inanıyorsam, buna*

¹⁰⁴ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 94.

¹⁰⁵ Kocatürk, a.g.e., s. 329.

¹⁰⁶ Aynı yer.

¹⁰⁷ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 131.

da öyle inanıyorum. Şuura muhalif, terakkiye mani hiçbir şey ihtiva etmiyor. Hâlbuki Türkiye'ye istiklalini veren bu Asya milletinin içinde daha karışık, suni, itikadat-ı batlıdan ibaret bir din daha vardır. Fakat bu cahiller, bu acizler sırası gelince, tenevvür edeceklerdir.”¹⁰⁸

17 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresini açış konuşması her ne kadar iktisadi konularla ilgili olsa da konuşmasının bir bölümünde şunları söylemiştir; “Biliriz ki Allah dünya üzerinde yarattığı bu kadar nimetleri, bu kadar güzellikleri insanlar istifade etsin, mütenaim olsun diye yaratmıştır ve azami derecede müstefit olabilmek için de, bugün kâinattan esirgediği zekâyı, akli insanlara vermiştir.”¹⁰⁹

Atatürk'ün din, Allah ve bunları akıl ile açıklamaya çalışan birçok konuşması vardır. Konuşmalarında Atatürk'te sarsılmaz bir kanaatin varlığı görülmektedir. Allah'a, İslam dinine kesin olarak inanmış ve dine, Allah'a inanmanın açık, net doyurucu açıklamalarını ortaya koymaya çalışmıştır. Kendi vicdanında dinî değerlere inandığı açıklamalarından anlaşılmaktadır. Aynı zamanda din, iman konularının akla ters düştüğü kanaatinde değildir. Ancak onun dine akılcı yaklaşması Türk toplumunun o günkü dinsel algısıyla kıyaslanırsa son derece devrimci niteliktedir. İslam dininin akla uygun olduğunu defalarca dile getirmiş ve akılcı açıklamalar ile hurafelere dayalı din algısından Türk milletinin kurtulmasına öncülük etmiştir.

1.2.1. Atatürk ve Din Adamı (Hizmetlisi)

Atatürk henüz Selanik yıllarında iken Osmanlı'nın yüzyıllardır yönetiminde yaşayan Balkan toplumlarının kısa sürede nasıl toparlanıp bağımsızlıklarına kavuştuklarını araştırmıştır. Sofya'daki görevi sırasında 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı anlatan kitaptan alınmış bir resimle Fethi Bey'e gelmiştir. Atatürk bu resmi o günlerde Şeyhülislam olan Ürgüplü Hayri Efendi'ye ve Maarif Nazırı Emrullah Efendi'ye göndermiştir. Resimde kara tahtanın önünde özel kıyafetli papaz ile hepsi bir örnek giyinmiş, aynı tarzda çantaları boyunlarında asılı ve düzenli bir şekilde sıralara oturmuş çocuklar dikkati çekmektedir. Atatürk, Fethi Bey'in anlattığına göre şöyle konuşmuştur;

“-Balkanların neden elden gittiğine doğru teşhisi koydum: Ortodoks papazları

¹⁰⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 3, s. 89–93.

¹⁰⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 112.

...”dedi ve anlattı:

“-Bunlar Slav çocuklarına sadece dinlerini, okuma-yazmayı öğretmiyorlar; milliyetlerini, kökenlerini anlatıyorlar. Çoğu ile konuştum. Sadece din adamı değiller, biraz doktor, biraz ziraatçı, biraz baytar(veteriner), biraz musikişinas, biraz edebiyatçı, şair, hatta biraz mimarlar... Halkın arasında ve başındalar. Sadece Bulgaristan’da değil, Sırbistan ve Karadağ’da her meskûn yerde onlara rastlıyorum, bir kaynaktan ilham almışçasına nasıl metotlu çalışıyorlar, şaşırılmamak mümkün değil... Bir de bizim köy imamlarını düşünüyorum: “Nasara yansuru” donmuşluğu içinde halkı dünyadan çekip ahiret uykusuna yaşarken itiyorlar. Ne anlatıyorlar? Yüzyıllar öncesinin masallarını... En büyük hataları da Türk insanını milletinden ayırıp, Arap kavminin uşağı yapmak...”¹¹⁰

Satırların yazarı devamla “bir de o dönemdeki Müslüman Türkleri eğiten ilkokul derecesinde olan mahalle mekteplerine dikkat çeker. Postun üzerine bağdaş kurmuş. Sınıfın en uzak yerine uzanan elinde kızılıcık sopası ve farklı başlıkları ile yerde oturan çocuklar ve o yaştaki çocukların anlamaktan uzak oldukları Arapça, Farsça kelimelerle dolu metinler”¹¹¹ ...

Atatürk, din adamına bakışını Kurtuluş Savaşı yıllarında ortaya koymuştur. Kurtuluş Savaşı’nın ilk günlerinde Atatürk bir bayram namazına gitmiştir. Vaaz eden hoca günahkâr Müslüman’ın öldükten sonra yedi başlı bir yılanıdan çekeceği kabir azaplarını anlatmış. Atatürk hocayı dinledikten sonra Kılıç Ali’nin kulağına eğilmiş, “Sabretmek lazım. Bu saçmalıkları daha birkaç zaman çarnaçar dinleyeceğiz!”¹¹² diye fısıldamıştır.

Atatürk, erken dönemlerde din adamı nasıl olmalı meselelerine eğilmiştir. Gençlik yıllarında görerek ve okuyarak elde ettiği bilgi ve tecrübeleri cumhuriyet döneminde yapacağı din ve din adamı ile ilgili devrimlerin tohumlarını atmış ve bunlar zaman içinde gelişip olgunlaşmıştır. Dine önem verdiği gibi dinin iman ve ibadet esaslarını anlatıp, insanları dinî konularda uyaracak din adamlarına da önem vermiştir. Atatürk’ün din ile ilgili konuşmalarında din adamından ve niteliklerinden bahsetmiş ya da kendi dönemindeki bazı din adamlarını övmüş onurlandırmıştır.¹¹³

¹¹⁰ Cemal Kutay, **21.Yüzyılda Din Faşizmi Hümanizma Yoksulluğu Evrensel İnsan Hasreti ve Atatürk/Atatürkçülük**, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 26–27.

¹¹¹ Aynı yer

¹¹² Turgut, a.g.e., s. 563.

¹¹³ Demirel, a.g.e., s. 12.

İstanbul'un işgalinden sonra İngilizler önemli kişileri Malta'ya sürgüne göndermişlerdir. Aralarında devrinin önemli ilim adamlarından olan medreseleri ıslah etmek isteyen Şeyhülislam ve Evkaf Nazırı Ürgüplü Hayri Efendi de bulunmuştur. Sakarya zaferi sonunda Malta'dakiler özgürlüklerine kavuşunca Atatürk, Ürgüplü Hayri Efendi'yi Ankara'ya davet etmiş fakat hasta olduğundan gelememiş ve ölmüştür. Bu haber üzerine Atatürk *"Eyvah! Kendisinden medreseleri ıslah için hizmet ve himmet isteyecektim. Yazık oldu"*¹¹⁴ demiştir.

Atatürk kendi döneminde yaşayan değerli din bilginlerini takdir etmiş ve bunlarla milletin kurtuluşu ve vatanın bağımsızlığı ve geleceği için işbirliği yapmaktan çekinmemiştir. Yukarıda görüldüğü gibi böyle din bilginlerinin ölümünden üzüntü duymuştur.

Halep'ten beri Atatürk'ün yakınında bulunmuş Muzaffer Kılıç, onun din ve din adamına bakışını gösteren bir başka anı nakletmiştir. İşgal döneminde savaş hazırlıklarının yapıldığı günlerde bir köyde Atatürk ile köyün imamı arasında şöyle bir konuşma geçmiştir; Atatürk imam efendiye, *"İmam efendi evli misin?"* diye sorar. *"Evliyim Paşam. Elinizi öper dört de köleniz var."* dedi. Atatürk, *"Niçin kölem olacakmış. Onlar sizin çocuklarınız, bizlerin de evlatları. Yok, böyle şeyler imam efendi. Ben evli değilim. Evlenirsem seni Ankara'da karınla misafir etmek isterim. Bana gelir misin?"* diye sorduğunda ise *"Emriniz olur Paşam diye cevap verir imam. Ama bir şartım var. Karın peçesini çıkarırsa."* Bu söz üzerine imamın şaşırıp, sanki dünya tersine dönmüş gibi Atatürk'e bir bakışı ve *"Aman Paşam!"* deyişi vardı ki, onun yüz ifadesini hiç unutamam. Atatürk gayet sakin bir sesle *"Bunlar olacak imam efendi. Bunların hepsi olacak"*¹¹⁵ dedi.

Atatürk din adamına karşı olmayıp, din adamının toplum için olumsuz bir işlev yüklenmesine karşıdır. Atatürk'ün din adamı yetiştirilirse bunların şeriat ajanlığı yaparak memleketi geriye sürükleyeceğinden kaygı duyduğu¹¹⁶ görüşüne katılmak doğru değildir. Atatürk'ün 31 Ocak 1923'te İzmir'de halk ile yaptığı konuşmasında medreselerle ilgili soruya verdiği cevabı bu görüşün kanıtı olarak gösterilmiştir; *"İslam hayat-ı içtimaiyesinde hiç kimsenin bir sınıf-ı mahsus halinde muhafaza-i mevcudiyete hakkı yoktur. Kendilerinde böyle bir hak görenler ahkâm-ı dinîyeye muvafık*

¹¹⁴ Turgut, a.g.e., s. 161.

¹¹⁵ Yurdakul Yurdakul, **Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar**, Truva Yayınları, İstanbul, 2009, s. 90.

¹¹⁶ Reşat Kaynar, *"Atatürkçülük ve Din Adamı"*, **Kemalizm**, sayı:184, Aralık 1977, s. 7-9.

harekette bulunmuş olmazlar. Bizde ruhbanlık yoktur, hepimiz müsaviyiz ve dinimizin ahkâmını mütesaviyen öğrenmeye mecburuz. Her fert dinini, diyanetini, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da mekteptir.”¹¹⁷

Hâlbuki konuşmasının devamını incelemek gerekir; “*Milletimizin, memleketimizin darü-l’irfanları bir olmalıdır. Bütün memleket evladı kadın ve erkek aynı surette oradan çıkmalıdır. Fakat nasıl ki her hususta âli meslek ve ihtisas sahipleri yetiştirmek lazım ise, dinimizin hakikat-i felsefiyyesini tetkik, tetebbu ve telkin kudret-i ilmiye ve fenniyesine tesahup edecek güzide ve hakiki ulema-yı kiram dahi yetiştirecek müessesatı âliyyeye malik olmalıyız.*”¹¹⁸

Osmanlı Devleti’nin yıkılışındaki sebeplerden biri olan her yeniliğe şeriat istekleriyle karşı çıkışı gören Atatürk’ün, toplumu geriye götürecektir, cumhuriyeti tehdit edecek, şeriat isteklerinden kaygı duyması normaldir. Ancak rejimi tehdit edecek şeriat isteklerini engellemenin yolu din adamı yetiştirilmesini engellemek değildir. Atatürk gibi bir liderin böyle bir kaygıyla din konusunda ehliyetli, halkın ihtiyacı olan bilgileri verecek din adamı yetiştirilmesinden kaçması makul değildir.

Atatürk din konusunda dinin gerçek felsefesini inceleyip araştırarak ilmi ve fenni kudrete sahip gerçek din adamları yetiştirecek, yüksek okullara sahip olmanın gereğinden söz etmiştir. Nitekim bu sözlere uygun şekilde din adamı yetiştirecek İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Öte yandan Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulması din hizmetlerini görecektir belirli şartları taşıyan kişilerin din adamı olarak örgütlenmesi, din adamına karşı olduğu ifadesine ters düşmektedir. Din adamı yetiştirmekten kaçınılmış olsa böyle bir teşkilat kurulması söz konusu olmazdı.

Atatürk’ün herkesin dinini eşit şekilde öğrenmek gereğini söylemesi gerçekten başka bir şey değildir. Böyle bir ifade din konularında bilgili din adamına ihtiyaç yoktur şeklinde ele alınamaz. Onun karşı çıktığı şey din ve şeriat istekleriyle yüzyıllardır Türk milletini geriye götüren menfaatçi ya da cahil, din adamı görüntülü kişilerdir. Dini siyasi, maddi ve manevi nüfuz gibi menfaatleri için araç yaparak bir tür dinsel ayrıcalık edinen kişilere ve gruplara karşı çıkmıştır. Mücadelesini bu kişi ve gruplara karşı yapmıştır. Bunun için herkesin dinini öğrenmesi gerektiğini söylemiştir. Gerçekten de insanların dinî bakımdan kandırılmalarının yolunu kesmek herkesin

¹¹⁷ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 94.

¹¹⁸ Aynı yer.

dinini öğrenme çabası içinde olmasıdır. Dinini öğrenen kişi kandırılmayacaktır.

Ancak dinsel aydınlanma bireysel bir çaba olduğu kadar toplumsal bir durum da olduğundan dini iyi bilen din adamlarına toplumu aydınlatmak için ihtiyaç vardır. Onun din adamı algısı dinsel konularda halka gerçek bilgileri verecek bir görevli, memur ya da hizmetliden başka bir şey değildir. Tıpkı devletin diğer birimlerinde görevlendirilen ve halka, eğitim, sağlık, güvenlik gibi hizmetler götüren ve bu konularda halkı aydınlatan diğer memurlar gibi olup herhangi bir ayrıcalıkları yoktur. Tam tersine yaptıkları iş bir hizmet alanıdır.¹¹⁹ Atatürk, Hıristiyan dünyasında olduğu gibi ayrıcalıklara sahip, kendine bir takım üstünlükler atfetmiş din adamlarına karşıdır. Zaten İslam dinini çok iyi bilip, anladığından ayrıcalıklı bir din adamı sınıfının İslam dinine aykırı olduğunu bilmektedir. 20 Mart 1923 Konya Türk Ocağı'nda gençlerle konuşmasında bu konuya değinmiştir; *“Her şeyden evvel şunu en iptidaî bir hakikat-i dinîye olarak bilelim ki bizim dinimizde bir sınıf-ı mahsus yoktur. Ruhbaniyeti reddeden bu din inhisarı kabul etmez. Mesela ulema, behemehâl tenvir vazifesi ulemaya ait olmadıktan başka dinimiz de bunu katiyetle meneder. O halde biz diyemeyiz ki bizde bir sınıf-ı mahsus vardır. Diğerleri dinen tenvir hakkından mahrumdur. Böyle telakki edersek kabahat bizde, bizim ceahlımızdedir. Hoca olmak için, yani hakayık-ı dinîyeyi halka, telkin etmek için, mutlaka kisve-i ilmiye şart değildir. Bizim ulvi dinimiz her Müslim ve Müslime'ye amme taharrisini farz kılıyor ve her Müslim ve Müslime ümmeti tenvir ile mükelleftir.”*¹²⁰

Atatürk, İslam dininde ayrıcalıklı bir ruhban sınıfı olmadığı için herkesin dinini öğrenmesi ve öğretmesi sorumluluğuna sahip olduğunu kabul etmiştir. Aksini düşünmeyi cehalet olarak görmüştür. Dinî hakikatleri halka bildirmek için ilmiye kisvesi şart olmadığını, her kadın ve erkek Müslüman'ın dinen halkı aydınlatmakla vazifeli olduğunu söylemiştir. Aynı konuşmasının devamında din adamı kılıklı cahillere karşı çıkışını şöyle ifade etmiştir; *“Efendiler, bir fikri daha tashih etmek isterim. Milletimizin içinde hakiki ulema, ulemamız içinde milletimizin bi-hakkın iftihar edebileceği âlimlerimiz vardır. Fakat bunlara mukabil kisve-i ilmiye altında hakikati ilimden uzak, lüzumu kadar taallüm edememiş, tarik-i ilimde lâıyıkı kadar ilerlememiş hoca kıyafetli cahiller de vardır. Bunların ikisini birbirine karıştırmamalıyız. Seyahatlerimde birçok hakikî münevver ulemamızla temas ettim. Onları en yeni ter-*

¹¹⁹ Bu nedenle bundan sonraki birçok yerde din hizmetlisi ifadesi tercih edilmiştir.

¹²⁰ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt 2, s. 148.

biye-i ilmiye almış, sanki Avrupa'da tahsil etmiş bir seviyede gördüm. Ruh ve hakikat-i islâmiyeye vakıf olan ulemamızın hepsi bu mertebe-i kemaldedir. Şüphesiz ki, bu gibi ulemamızın karşısında imansız ve hain ulema da vardır, lâkin bunları onlara karıştırmak musib olmaz."¹²¹

Atatürk ilmi terbiye almış ulemayı takdir ederken hoca kıyafetli dinî gerçeklerden uzak cahillerle bu ikisini birbirine karıştırmamak gerektiğini söylemiştir. Cahil hoca kıyafetli kişilere karşı çıktığı gibi öncülük ettiği devrimler de bu karşı çıkış yönünde olmuştur. Konuşmasının devamında İslam tarihinden bahsederek bazı hükümdarların dinî siyasete nasıl alet ettiğini, keyfi idare ve zulümlerini geçerli kılmak için hep ulemaya müracaat ettiğini, hakiki ulemanın zulme uğramalarına rağmen hükümdarların keyfi idarelerine dini alet etmediğini söylemiş. Ancak hoca kılıklı aslında âlim olmayan menfaatine düşkün, hırslı ve imansız hocalar ise hükümdarların isteklerine uyarak dine uygundur diye fetvalar vermişlerdir. Benzer şekilde milli mücadele yıllarında Vahdettin'in emriyle ülkeyi kurtarmak isteyenlerin nasıl asi ilan edildiğini, vatanı kurtarmak isteyen Türk ordusunun isyancılar sürüsü olduğuna dair fetva veren ulema kıyafetli kimseler olduğunu hatırlatmış ve şu cümleleri kullanmıştır; *"Onlar bu fetvaları Yunan tayyarecileriyle ordumuzun içine atıyorlardı... Ulema içinde böyle hainleri himaye, şeni' hareketlerini şer'a tatbik, din kisvesi ve şeriat sözleriyle milleti izlal ve iğfal eden âlimlerin –onlar için bu tabiri kullanmak istemem- böyle şerre alet olan insanların yüzündendir ki dört halifeden sonra din daima vasıta-i siyaset, vasıta-i menfaat, vasıta-i istibdat yapıldı. Bu hal Osmanlı tarihinde böyle idi. Abbasiler, Emeviler zamanında böyle idi. Fakat şurayı enzar-ı tefekkürünüze arz ederim ki böyle adi ve sefil hilelerle hükümdarlık yapan halifeler ve onlara dinî alet yapmağa tenezzül eden sahte ve imansız âlimler tarihte daima rezil olmuşlar, terzil edilmişler ve daima cezalarını görmüşlerdir. Hulefa-yı Abbasiye'nin sonuncusu biliyorsunuz ki bir Türk tarafından parçalanmıştı. Dini kendi ihtiraslarına alet yapan hükümdarlar ve onlara delalet eden hoca namı hainler hep bu akibete duçar olmuşlardır. Böyle yapan hulefa ve ulemanın arzularına muvaffak olamadıklarını tarih bize lâ-yetenâhî misallerle izah ve ispat etmektedir.*"¹²²

İslam tarihini iyi bilen Atatürk, dini siyasete alet eden hükümdarların ve onlara hizmet eden din bilginlerinin sonunu tarihten misallerle anlatmıştır ve yapacakla-

¹²¹ Aynı yer.

¹²² A.g.e., s.149.

rının ipuçlarını vererek şöyle devam etmiştir; “Artık bu milletin ne öyle hükümdarlar, ne öyle âlimler görmeğe tahammülü ve imkânı yoktur. Artık kimse öyle hoca kıyafetli sahte âlimlerin tezvirine ehemmiyet verecek değildir. En cahil olanlar bile o gibi adamların mahiyetini pek âlâ anlamaktadır. Fakat bu hususta tam bir emniyet sahibi olmaklığımız için bu intibahı, bu teyakkuzu, onlara karşı, bu nefreti, hâlâs-ı hakiki anına kadar bütün kuvvetiyle hatta mütezayit bir azimle muhafaza ve idame etmeliyiz. Eğer onlara karşı benim şahsımdan bir şey anlamak isterseniz, derim ki ben şahsen onların düşmanıyım. Onların menfi istikamette atacakları bir hatve, yalnız benim şahsi imanuma değil, yalnız benim gayeme değil, o adım benim milletimin hayatiyetiyle alâkadar, o adım milletimin hayatına karşı bir kasıt, o adım milletimin kalbine havale edilmiş zehirli bir hançerdir. Benim ve benimle hemfikir arkadaşlarımızın yapacağı şey mutlaka ve mutlaka o adımı atanı tepelemektir. Şüphe yok ki arkadaşlar, millet birçok fedakârlık birçok kan bahasına, en nihayet elde ettiği umde-i hayatiyesine kimseyi tecavüz ettirmeyecektir. Bugünkü hükümetin, meclisin, kanunların, Teşkilat-ı Esasiye’nin mahiyet ve hikmeti bundan ibarettir. Sizlere bunun da fevkinde bir söz söyleyeyim. Farz-ı muhal eğer bunu temin edecek kanunlar olmasa, bunu temin edecek meclis olmasa, öyle menfi adımlar atanlar karşısında herkes çekilse ve ben kendi başıma yalnız kalsam, yine tepeler ve yine öldürürüm.”¹²³

Atatürk hoca kıyafetli, âlim olmayan kişilere artık önem verilmemesini, o tür kişilere karşı daima uyanık olmayı istemiştir. Kendisinin bunların düşmanı olduğunu açıkça belirtirken bu kişilerin atacakları adımları sadece kendisine karşı değil, milletin varlığına yönelik olarak ele almıştır. Kişisel olduğu kadar milli olarak ele aldığı, cahil din adamlarına tepkisini gayet açık ve net ifadelerle ortaya koymuştur. Mevcut hükümetin, meclisin, kanunların, Teşkilat-ı Esasiye’nin yani anayasanın amacı, milletin güçlülükle elde ettiği bağımsızlığına, din adamı da olsa hiç kimseyi tecavüz ettirmemek olduğunu söylemiştir. Hatta bunu sağlayacak kanunlar, meclis olmasa, tek başına kalsa dahi bu kişilere karşı mücadele edeceğini açıkça söylemiştir.

Atatürk şüphesiz bir din adamı değil, askeri ve siyasi bir liderdir. Türk milletin yaşadığı acıların sebeplerini değerlendirmiş, Türk milleti ile birlikte kurduğu bu devletin ve milletin varlığına yönelecek her türlü tehlikeye karşı tedbirler almaya çalışmıştır. Bu tehlikelerden biri de cahil aslında din adamı niteliği taşımayan kişile-

¹²³ A.g.e., s.150.

rin din adına konuşması, milleti din adına karanlığa götürmesidir. Bunun tarihten örneklerini okuduğu gibi kendi yaşadığı dönemde de görmüştür. Devlet yönetiminde bunlara karşı gerekli tedbirleri alırken diğer yandan halkın içine girmiş ve halkı bu yönde uyarıcı, aydınlatıcı konuşmalar yapmıştır.

Atatürk'ün din, din adamı ve bunlarla ilgili önemli konuşmalarından biri olan yukarıdaki ifadeler baştan sona incelediğimizde görüyoruz ki o, dine, halka doğru bilgileri veren siyasi, maddi menfaatler gütmeyen din adamına karşı değildir. Karşı olduğu cahil hoca kılıklı kişilerin, milleti karanlığa götürmesi ve dinin siyasete ve çeşitli menfaatlere alet edilmesidir.

Atatürk, 21 Mart 1923'te Konya'da lise öğretmen ve öğrencilerle çay ziyafetinde milletin son yıllarda çektiği acılardan, acıların sebebi cehaletten ve bu cehalete bir daha düşmemek için cehaletle mücadeleden söz etmiş ve konuşmasının bir bölümünde şunları söylemiştir; *“Milleti tenvir ve irşat yolunda muvaffakiyetle yürütebilecek dindaşlarımız lehü-l’hamd çoktur. Genç, ihtiyar bütün münevverler, bütün memleketini sevenler bu nurlu vazifeye koşacaktır ve koşuyor. Yalnız şunu bilmeliyiz ki bu kanaatler içinde, bunların başında bulunması lazım gelen her mahaldeki, her belde-deki ulema-yı kiramın çok yüksek mevkileri, ifa edecekleri çok hayırlı vazifeler vardır. Bu gibi ulemamızın himmetiyle, hakikî erbab-ı ilmin hakikî esasat-ı şeriyeye tevessüllerle, bu günkü idaremizin asıl şer’in ve dinin ruhundan alınmış olduğunu ve hakikat-ı islâmiyenin bize asıl bu günkü şekli emrettiğini anlatmakla ifa edecekleri vazifeler cidden kıymetli ve mühimdir. Bütün İslâm âleminin medarı iftiharî olan İbni Rüşdler, İbni Sinalar, İmamı Gazaliler, Farabiler gibi yüksek düşünceli simaların milletimizin sınıf-ı uleması içinde nurlu dimağlarıyla arz-ı mevcudiyet edeceklerine eminim.”*¹²⁴

Atatürk, milletin uyarılması için aydınların bu vazifeye koşmasını istemiştir. Özellikle din bilginlerinin dinî hakikatleri ve mevcut idarenin bu hakikatlerden alındığını anlatmasıyla önemli bir vazife yerine getirecekleri kanaatini taşımıştır. Tarihten örnek vermiş, böyle âlimlerin milletin içinden çıkacağına inanmıştır. İnsanları uyarma konusunda her aydını vazifeli görse de, din konusunda yetişmiş din adamlarının din konusunda daha öncelikli olduklarını vurgulamaktan geri kalmamıştır.

¹²⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 158.

“*mukaddes mihrabı, cehlin elinden alıp ehlinin eline vermek zamanı gelmiştir*”¹²⁵ sözleriyle cahil din adamı görüntülü kimselerin yerine bilgili gerçek din adamlarına kutsal mekânlarda yer vermek istemiştir. Hayatı boyunca bunun mücadelesini yapmıştır.

Atatürk, Kurtuluş Savaşı yıllarında yukarıda anlatılan nitelikteki din adamlarıyla vatanın ve milletin bağımsızlığı ve geleceği için işbirliği yapmıştır. Din adamlarıyla yaptığı işbirliği savaş bittikten sonra kesilmemiştir. Tam tersine daha sistemli bir tarzda, ülkenin yeniden yapılandırılması, toplumu değiştiren dönüştüren devrimlerin yerleştirilmesinde devam etmiştir. Buna çalışmanın sonraki kısımlarında değinilecektir. Atatürk, vatanını ve milletini seven, işgale karşı direnmeyi dinî görev olarak bilen din adamlarıyla Kurtuluş Savaşı’nda dayanışma içine girmiştir. Bu konuda çeşitli belge, hatıra ve çalışmalarda bolca bilgi bulmaktayız. Ciddi ve detaylı bir çalışması olan Sarıkoyuncu’nun eseri bunlardan birisidir. İşgal yıllarında hemen her direniş örgütünün içinde, işgallere karşı düzenlenen kongrelerde din adamları yer almıştır. Bunlar, Atatürk’ün birçok konuşmasında vurguladığı gibi hakiki din adamları olup, işgallere karşı halkı uyandırmayı dinî ve milli bir vazife olarak almışlardır. Savaşın kazanılmasında önemli hizmetler görmüşlerdir. Bu gibi din adamlarının karşısında Kurtuluş Savaşı’na karşı fetvalarıyla yıkıcı faaliyetlerde bulunan din adamları da olmuştur. Kurtuluş Savaşı’nda yer alan din adamları sadece dinsel bilgi ve konularıyla halkı mücadeleye hazırlamak ve kazandırmak görevleriyle yetinmemişler. Dönemin siyasetini çok iyi kavramışlar mecliste milletvekili olarak hizmetler verdikleri gibi silahlanarak cephede düşmana karşı savaşmışlardır. Direniş esnasında siyasi, askeri, ekonomik, eğitim ve birçok konuda çalışmışlardır.¹²⁶

1.2.2. Atatürk ve Din Eğitimi

Türk halkının büyük çoğunluğunun ve Atatürk’ün de inandığı İslam dininin, iman ve ibadet esaslarının öğretimi konusu Atatürk için önemli meselelerden birisidir. Halka din hizmetlerini verirken bu hizmetleri verecek nitelikte din görevlisinin eğitiminin yanı sıra, gelecek kuşaklara İslam dininin iman, ibadet ve ahlak esaslarının verilmesini içeren din eğitimi ve öğretimi Atatürk’ün kafasını meşgul etmiştir.

¹²⁵ Okur, a.g.e., s. 11. Sadi Borak, **Atatürk ve Din**, Anıl Yayınevi, İstanbul, 1962, s. 65.

¹²⁶ Ali Sarıkoyuncu, **Milli Mücadelede Din Adamları I**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 17–58.

Dine ve din hizmetlisine önem verdiği gibi dinin öğretilmesine de önem vermiştir. Ancak bu din eğitimi nasıl olacaktır. Eskiden beri devam eden Arapçaya ve Arap kültürüne dayalı bir eğitim mi olacaktır? Milli bir devlet kuran yeni devletin, eğitim anlayışında Arap kültürüne dayalı din eğitimi, milli eğitime ters düşmeyecek mi? Osmanlı'dan beri devam eden, eğitimin dinî mi, yoksa milli mi olması gerektiği tartışılmıştır.¹²⁷

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde her alanda çağının gerisinde kalma ve bozulma eğitim sistemini de içermiştir. İmparatorluktan devralınan eğitim sistemi günün ihtiyacını karşılamaktan uzaktı. Osmanlı Devleti'nin geleneksel okulları olan medreselerde son dönemlerde sadece din eğitimi verilmiştir. Din eğitim ve öğretimi Arapça, eleştiriye kapalı eski ulemanın yazdıklarını tekrardan onlara şerhler yazmaktan öteye gitmemiştir.¹²⁸ Dolayısıyla medreseler çağı takip edememiştir. Islahatlarla açılan modern okullar eğitimdeki sorunu çözememiş, yeni sorunlar yaratmıştı. Eski geleneksel okullar ve modern eğitim veren okullar iki farklı dünya görüşünde insan yetiştirdiği için toplumda ikilik yaratmıştı. Farklı hedefler güden azınlık ve yabancı devlet okulları ile Osmanlı eğitimi bütünlükten yoksun görünümdeydi. Türkiye Cumhuriyeti'ne devredilen eğitim sistemi farklı yerlere bağlı, farklı amaçlara ve birbirine zıt dünya görüşüne sahip insanlar yetiştirmekteydi. Osmanlı eğitimi milli değildi. Ancak dönem imparatorluktan milli bir devlete geçiş yıllarıydı.

Atatürk'ün Anadolu'ya geçtiği andan itibaren, yaptığı her işte, ülkeyi işgalden kurtarmak için, Atatürk devrimlerinin hazırlık ve eylem safhası olarak da değerlendirilebilecek, halkın milli bilincini uyandırmaya ve mücadeleye yönlendirmeye çalıştığını görmekteyiz. Milli duyguları uyandırırken dinsel konuşmalar da yapmış, halkı bu yüce amaç etrafında birleştirip, bütünlüştürmüştür. Din, milli birlik ve beraberliği sağlayan bir unsur olarak değerlendirilmiştir. TBMM yeni açıldığında, eğitim konusu ele alınmış, hükümet programında eğitimin dinî ve milli olacağından, ayrıca batının ve doğunun ilmi ve fenni çalışmalarından yararlanılacağından, ancak öncelikli amacın mevcut okulların iyi bir şekilde idare edilmesi olduğu dile getirilmiştir.¹²⁹ Programda din eğitimi ve milli eğitim birlikte vurgulanmıştır. Savaş koşullarının devam ettiği 16 Temmuz 1921'de Türk Eğitim Kongresi'nin toplanması, eğitime

¹²⁷ Halis Ayhan, **Türkiye'de Din Eğitimi**, Dem Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 40; Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, Cilt 5, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 1641.

¹²⁸ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem A Yayınları, Ankara, 2005, s. 64–70.

¹²⁹ Salih Özkan, **Türk Eğitim Tarihi**, Tolunay Yayınları, Niğde, 1997, s. 84.

verilen önemi göstermektedir. Açılış konuşmasında Atatürk, milli eğitimi kurmaktan, milli bir terbiye programı yapmaktan söz etmiş, konuşmasının bir kısmında şunları söylemiştir; “Şimdiye kadar takip olunan tahsil ve terbiye usullerinin milletimizin tarihi tedenniyatında en mühim bir amil olduğu kanaatindeyim. Onun için bir milli terbiye programından bahsederken eski devrin hurafatından ve evsaf-ı fitriyemizle hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, şarktan ve garptan gelebilen bilcümle tesirlerden tamamen uzak, seciye-i milliye ve tarihiyemizle mütenasip bir kültür kastediyorum. Çünkü deha-yı millimizin inkişaf-ı tamı ancak böyle bir kültür ile temin olunabilir. Lalettayin bir ecnebi kültürü şimdiye kadar takip olunan yabancı kültürlerin muhrup neticelerini tekrar ettirebilir. Kültür (haraset-i fikriye) zeminle mütenasiptir. O zemin milletin seciyesidir.”¹³⁰

Atatürk’ün milli eğitim anlayışı hurafelerden arınmış, milletin yapısına aykırı, doğudan ve batıdan gelebilecek her türlü etkiden uzak, milletin karakteriyle ve tarihiyle uygun bir eğitimidir. Şüphesiz bunların gerçekleşmesi milletin karakterinin, tarihinin akılcı, bilimsel bir şekilde ele alınması ve buna uygun bir eğitim programı yapılmasıyla mümkündür. Akla dayanan, hurafelerden uzak bir eğitim, milli eğitim olacaktır. Milli eğitim akla bilime dayandığı için aynı zamanda laik bir eğitimidir. Meşrutiyet devrinde ders programlarında mucizelerin fennen ispatı gibi, fen derslerinde verilenlere zıt bir eğitim verilmiştir.¹³¹ Ancak cumhuriyet döneminde bu anlayış kaldırılacak, okul eğitimi, bireyi, dolayısıyla da toplumu, hayatta başarılı olacak becerileri kazandırmaya yönelik olarak düzenlenecektir. Sonuçta akla, bilime, gerçeklere dayalı laik ve milli bir eğitim gerçekleştirilmeye çalışılacaktır.

1 Mart 1922 yılında meclisin üçüncü toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada Atatürk, eğitim konusuna değinmiş, toplumun önemli bir kısmının köylü olduğunu göz önünde bulundurmuştur; “bizim takip edeceğimiz maarif siyasetinin temeli evvelâ mevcut cehli izale etmektir. Teferruata girmekten içtinaben, bu fikrimi birkaç kelime ile tavzih için diyebilirim ki alelülak umum köylüye okumak, yazmak ve vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıtacak kadar coğrafi, tarihî, dinî ve ahlakî, malûmat vermek ve âmal-i erbaayı öğretmek maarif programımızın ilk hedefidir”¹³² sözleriyle milli eğitimle köylünün cehaletini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Oku-

¹³⁰ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 19.

¹³¹ Ergin, a.g.e., s. 1635.

¹³² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 18, İçtima Senesi 3, s. 8.

ma yazma öğrenmek, vatanını tanımak için coğrafi, milletini tanımak için tarihî, dinini öğrenmek içinde dinî ve ahlakî bilgi vermek eğitim programının ilk amacıdır. Dini öğrenmek ve öğretmek milli eğitimin bir parçası olarak ele alınmıştır. Diğer konularda olduğu gibi din eğitim ve öğretimi mevcut cehaletin yok edilmesine hizmet edecektir.

27 Ekim 1922 tarihinde öğretmenlere yaptığı bir konuşmada ileri ve medeni bir millet olarak yaşamak için bilim ve teknik nerede ise oradan alınacağını ve milletin her ferdinin kafasına konulacağını söylemiştir. Hiçbir mantıklı delile dayanmayan bir takım geleneklerin ve inançların devamında ısrar eden milletlerin ilerlemesinin güç olacağını, ilerlemede kayıt ve şartı aşamayan milletlerin hayatı mantıklı, pratik ve geniş göremediğinden, başka milletlerin esareti altına girmeye mahkûm görmüştür. Bu gerçekleri milletin anlaması ve sindirmesi için eğitim ve öğretim programının ve siyasetinin temel taşının cehaleti gidermek olduğunu söylemiştir.¹³³ Atatürk'ün cehaletle, bilgisizlikle ve bunu nasıl bir eğitim öğretimle ortadan kaldırdığını anlatan birçok konuşması kaynaklarda yer almıştır. Ancak, cehalet derken sadece okuma yazma bilmeyen okul görmemiş insanları kastetmemiştir. Her ne kadar okul eğitimi, cehaletin ortadan kaldırılmasında başta gelse de okul görmüş olanların da cahil olabileceğini ifade etmiştir; *“Biz cahil dediğimiz vakit mutlaka mektepte okumamış olanları kastetmiyoruz. Kastettiğimiz ilim, hakikati bilmektir. Yoksa okumuş olanlardan en büyük cahiller çıktığı gibi, hiç okumak bilmeyenlerden de hakikati gören hakiki âlimler çıkar.”*¹³⁴

Bu sözleri Osmanlı Devleti'nin son döneminde gördükleri ve okuduklarını yorumlamasının sonucudur. Kurtuluş Savaşı'nda vatanını, canını, namusunu, dinini savunup savaşanlar için, başta Atatürk olmak üzere dine uygundur diye katledilmeleri için fetvalar düzenlenmiştir. Bu fetvalar, okul görmüş okuma-yazma bilenler tarafından hazırlanmıştır. İşgal gerçeğini anlamayan bu gibi kişileri cahil olarak değerlendirmiştir. Tabii ki cehaletin sebebi sadece okuma-yazma bilmemek değildir. Akla, bilime ve çağının gerçeklerine dayanmayan, hurafelere dayalı bir eğitim cehaletin sebeplerindedir. Hurafelerin, insan için gerekli ve lüzumlu olan din adına zihinlere yerleştirilmesi ve buna dini eğitim denmesi, cehaletin devam etmesine yardımcı olmaktadır.

¹³³ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 48.

¹³⁴ Akyüz, a.g.e., s. 304.

Akla, bilime, hayatın geçeklerine dayalı milli eğitim, Atatürk'ün din anlayışıyla tamamen örtüşmektedir. Eğitime temel olan milliyetçilik anlayışı İslam dininin ilkelerine zıt gibi görünse de aslında zıt değildir. İslam dini daha peygamber uygulamalarında görüldüğü üzere kavmiyetçiliği yasaklamıştır. Ancak İslam'ın yasakladığı kavmiyetçilik, diğer kavimleri hor gören dışlayan, kendine kavmine mensubiyetten dolayı üstünlük atfeden bencil bir kavmiyetçiliktir.¹³⁵ Atatürk'ün "*Bizim milliyetçiliğimiz, herhalde bencil ve gururlu bir milliyetçilik değildir*"¹³⁶ sözlerinde ifade ettiği anlayıştaki milliyetçilik, İslam dinine aykırı değildir. Bütün milletlerin milliyetçiliğine saygı göstermektedir. Bu anlayışta başka milletlere saldırganlık yoktur. Dolayısıyla milli eğitim vermekle dini eğitime ters düşülmemiştir. Onun anlayışında akla, bilime, gerçeklere dayalı laik ve milli eğitim, İslam dininin akla dayalı bir din olması sebebiyle, İslam dinine ters olması mümkün değildir.

Ergin'e göre, dini terbiye, milli terbiyeye birçok şey katmış, bunlar zamanla milletin arasında kökleşmiş, gelenek haline gelmiş, bu gelenekler milli terbiyenin esasını teşkil etmiştir. Mesela Kuran-ı Kerim'de bir yere kapı vurulmadan girilmesi tavsiyesi, tüm medeni milletlerce uygulanmaktadır. Milli terbiye ile yetişecek Türk gençleri bunu yapmaya devam edeceklerdir. Dinde vardır diye terk etmeyeceklerdir. Bunu hangi din veya millet önce uygulamıştır diye araştırmayacaklardır.¹³⁷ Bu bakış açısı Atatürk'ün din ile ilgili görüşlerine ve İslam dinine uygundur.

Atatürk'ün eğitim anlayışında milli eğitimin dışında farklı yerlere bağlı, ayrı bir din eğitimi ve bunu verecek kurumlar yoktur. Onun din eğitimi ile ilgili uygulamaları akla, bilime, çağın gerçeklerine uygun bir eğitim olup zaten neredeyse tamamı Müslüman olan Türk halkının dini inançlarına aykırı değildir. Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcında dini ve milli eğitimi birlikte vurgulaması İslam dininin ilkeleriyle çağdaş, akla, bilime dayalı milli eğitim ve öğretimi zıt görmemesindedir. Ayrıca, milli irade kavramının geliştirilmeye toplumu işgallere karşı harekete geçirilmeye çalışıldığı dönemde milliyetçilik kavramının yanında toplumun dinsel algısı nedeniyle sıkça dine vurgu yapılması doğal ve pratik yararları söz konusudur.

16 Mart 1923 tarihinde Adana esnafıyla yaptığı konuşmanın bir kısmında dinin eğitim ve öğretimi ile ilgili konuşmuştur; "*hâlbuki elhamdülillah hepimiz müs-*

¹³⁵ Ergin a.g.e., s. 1641.

¹³⁶ Kocatürk, a.g.e., s. 317.

¹³⁷ Ergin, a.g.e., s. 1639.

lümanız, hepimiz dindarız, artık bizim dinin icabatını öğrenmek için şundan bundan derse ve akıl hocalığına ihtiyacımız yoktur. Analarımızın, babalarımızın kucaklarında verdikleri dersler bile, bize dinimizin esasatını anlatmağa kâfidir.”¹³⁸ Din adına halkı tahrik eden, cahil hoca kılıklı kimselere itimat edilmemesini, ana baba kucağında verilen ilk dinî bilgilerin dahi dinin esaslarını anlatmaya yeterli olduğunu söylemiştir. Ana babanın çocuklarına kendi dini inançlarını aktarması doğal bir istek olup Atatürk bu isteği kabul etmiştir. O halde ona göre, din eğitimi öncelikle ailede verilmelidir.

1 Mart 1923’te meclisi açış konuşmasında askeri, siyasi birçok konuları değerlendirirken, eğitim alanında yapılanların o günün şartları nedeniyle yeterli olmadığını dile getirmiş. Şer’iyye Vekâleti’nin dini konulardaki faaliyetlerini şöyle ifade etmiştir; *“Efendiler, Şer’iyye Vekâleti geçen sene zarfında birisi Şûra-yı Üfta, diğeri de Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye namıyla iki heyet vücuda getirmiştir. Usul ve adatın tagayyür ve tebeddülü ile vuku bulan hadisatın, nasın ihtiyacatını nazarı dikkate almak suretiyle hallini temin etmek, Şûra-yı Üfta’nın bilcümle mesaisini istinat ettireceği esas olmalıdır. Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti’nin vezai fi meyanında hikmet-i islâmiyeyi garp nazariyat-ı ilmiye ve felsefeleriyle mukayese ve akvam-ı islâmiyenin itikadi, ilmî, içtimai, ihsai ve iktisadi hayatlarına ait şununatı tetkik ve netayicini neşir eylemek zikre şayan ehemmiyeti haizdir.*”¹³⁹

Atatürk, Şûrayı Üfta’nın (fetva şurası) yöntem ve adetlerin, yani eski toplumsal kurum ve değerlerin bozulması ve değişmesiyle ortaya çıkan olayların, insanların ihtiyacını ön plana alarak çözmesinin esas görevi olduğunu dile getirirken dini konulardaki bakışını ortaya koymuştur. Burada insanların ihtiyacını ön plana almaktadır. Geçmişin kurum ve değerlerinin değişmesiyle ortaya çıkan olayların çözümünde, insanların ihtiyaçlarını dikkate alan çözüm önerileri, fetvalar sunacaklardır. Eskinin kurum ve değerleri değil, ihtiyaçlar öne çıkacaktır. Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti’nin (İslami eserler inceleme ve basım heyeti) görevi İslâm felsefesini(bilgisinin) batı ilim ve felsefesi ile kıyaslamak ve İslam kavimlerinin inanç, ilim, toplumsal ve iktisadi hayata ait olaylarını incelemek ve sonuçlarını yayınlamaktır. Her ikisinin görevi Atatürk’ün daha önce anlatılan din ile ilgili görüşleriyle örtüşmektedir. Heyetler çalışmalarıyla elde ettikleri bilgileri yayınlayarak toplumu eğite-

¹³⁸ **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt 2, s. 131.

¹³⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem 1, Cilt 28, İçtima Senesi 4, s. 12.

cektir. İslâm felsefesini, batı ilmi ve felsefesiyle kıyaslamak ve Müslümanların her alandaki meselelerini incelemek ve sonuçlarını yayınlamak bu sonuçlarla toplumun eğitilmesi, dine ve Müslümanların meselelerine akılcı bir eğitim ve öğretim yaklaşımıyla söz konusu olabilir. Milli eğitimi, dinin temel ilkelerine aykırı görmeyen Atatürk yukarıdaki konuşmasının devamında şunları söylemiştir; *“Efendiler, evlad-ı memleketin müştereken ve mütesaviyen iktisaba mecbur oldukları ulûm ve fûnun vardır. Âli meslek ve ihtisas erbabının tefrik olunabileceği derecat-ı tahsile kadar, terbiye ve tedriste vahdet, heyet-i içtimaiyemizin terakki ve talisi nokta-i nazarından çok mühimdir. Bu sebeple Şer’iyye Vekâletiyle Maarif Vekâleti’nin bu hususta tevhid-i fikir ve mesai eylemesi temenniye şayandır.”*¹⁴⁰

Atatürk Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkmadan bir yıl önce eğitim ve öğretim birliğinin mesajını vermiştir. Bütün memleket evladının aynı ve eşit öğrenmeye zorunlu oldukları ilim ve fen olduğunu, yüksek meslek ve uzmanlık gerektiren tahsil derecesine gelinceye kadar eğitim ve öğretimde birliği toplumun ilerleme ve yükselmesi için önemli olduğunu söylemiş. Şer’iyye Vekâleti ile Milli Eğitim Bakanlığı’nın bu konuda fikir birliği içinde çalışmalarını uygun görmüştür. Bir yıl sonra 3 Mart 1924’te önemli devrim kanunlarından olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim öğretim birliği kabul edilmiştir. Bu kanunla bütün eğitim ve öğretim kurumları ayırt edilmeksizin Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlanmıştır. Din eğitimi ile ilgili olarak kanunun üçüncü maddesinde, din uzmanları yetiştirmek için İlahiyat Fakültesi ve imam, hatipler yetiştirmek için ayrı okullar açılacağı kanunlaştırılmıştır. Sayıları 29 olan imam hatip okulları 1931–1932 ders yılında öğrenci yokluğundan kapatılmıştır.¹⁴¹ Aynı şekilde açılmış olan İlahiyat Fakültesi de 1933 yılında kapatılmış. 1933’te Fen Edebiyat Fakültesi bünyesinde kurulan İslami İlimler Enstitüsü 1936 yılına kadar devam etmiştir. Söz konusu okullar resmi bir karardan dolayı değil, halkın ilgisizliğinden kapanmıştır. Bazı çalışmalarda bu ilgisizliğin sebebini hükümetin din adamlığını gelecek vadeden bir konuma getirmemesine, dolayısıyla halkın gelecek görmediği bu okullara rağbet etmemesine bağlamışlardır.¹⁴² İmam Hatip Okulları

¹⁴⁰ Aynı yer.

¹⁴¹ Akyüz, a.g.e., s. 339; Suat Cebeci, **Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996, s. 142; Ayhan, a.g.e., s. 58; M. Şevki Aydın, **Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni**, Dem Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 67.

¹⁴² Cebeci, a.g.e., s. 143. Bu konuda Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve İlahiyat Fakültesi ve İmam ve Hatip Okulları alt başlığı altında ayrıca bilgi verilmiştir.

orta derecede olup, lise seviyesinde olmaması sebebiyle İlahiyat Fakültesi'ne kaynak teşkil etmemiştir. İlahiyat Fakültesi lise mezunlarını almaktaydı. Ayhan, bu okullara öğrenci ilgisi azalmasını bir ölçüde doğru bulduğunu fakat okulun lise kısmının açılmaması, dört yıllık bir ortaokul seviyesinde kalması, mezunlarının istihdam alanının olmamasını birlikte değerlendirmek gerekir demektedir. İlave olarak, okullara ilgisizliği 1928'deki Harf Devrimi'ne, laiklik anlayışı ve uygulamasına bağlamaktadır.¹⁴³

Osmanlı'nın duraklama ve gerileme dönemlerinde Türklerin en çok rağbet ettikleri meslekler din görevliliği ve memuriyettir. Bu nedenle ticaret, sanayi, iş dünyası azınlıkların, gayri Müslimlerin eline geçmiştir.¹⁴⁴ Dönemi yaşamış olan cumhuriyet kuşağı ülkenin gelişip güçlenmesi için ülkenin acil ihtiyacı olan ilim ve meslek alanlarına yoğunlaşmıştır. Devletin yönetiminin dine değil, akla bilime dayanan bir anlayışa sahip olması ve kaynakların kısıtlılığı nedeniyle din adamlığını, özellikle cazip bir meslek haline getirmek söz konusu olmayabilir. Okullarda din ile ilgili derslerin verilmesine gelince ilköğretimde 1924- 1926 arasında ikinci sınıftan itibaren programa göre haftada iki saat Kur'an-ı Kerim Elifbası gösterilecek, Amme Cüzüne devam edilecektir. Öğretmen peygamberin yüce ahlakını ve hayatını izah edecek. 1926'da din dersleri haftada bir saat olarak üçüncü sınıfta başlayacak. Bu derslerde dini mahiyette gösterilmek istenen batıl fikirler, yanlış kanaatler çürütülecek. İslam dini ve büyükleri sevdirecek, taassup fikri verilmeyecektir. 1930'da din dersleri sadece beşinci sınıfta ebeveynleri isterse haftada yarım saat verilecektir. Köy ilkokullarında ise üçüncü sınıfta yarım saat isteğe bağlı olmadan 1938-1940'a kadar okutulmuştur. Bu tarihten 1949'a kadar ilkokullarda din dersi kaldırılmıştır.¹⁴⁵ İlk yıllardaki din dersleri içeriği hurafelerden arındırılarak zamanla geliştirilirken çocukların zaten anlamadıkları Arapça eğitim kaldırılmıştır. Din dersleri saatleri ilköğretimde azalırken ortaokullarda 1930'a kadar konulmuş, liselerde ise yer verilmemiştir. Ancak isteyen veliler çocuklarını Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Kur'an Kurslarına göndermiş, Kur'an okutup ezberletebilmişlerdir.¹⁴⁶ Dini konuda bilgi almak ve bunu çocuklarına aktarmak isteyenler için, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın il ve ilçelerdeki müftülüklerinden bilgi almaları kısıtlamaya tabi olmaksızın mümkün olmuştur.

¹⁴³ Ayhan, a.g.e., s. 64.

¹⁴⁴ Akyüz, a.g.e., s. 309.

¹⁴⁵ a.g.e., s. 317.

¹⁴⁶ a.g.e., s. 320-321.

Aydın, ilkokullardaki din derslerini veren öğretmenlerin çoğunun medreselerden yetişmiş ehliyetsiz olduğunu, o şartlarda özel olarak ilkokullarda din eğitimi için branş öğretmeni yetiştirmenin beklenemeyeceğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte öğretmen yetiştiren kurumların programları, bu dersi de ehliyetle okutacak öğretmenleri yetiştirecek biçimde düzenlenebilir ve geliştirilebilir eleştirisini yapmaktadır.¹⁴⁷

Derslerin azaltılmasına ve kaldırılmasına karşı çıkan bir yoruma göre, eğitimde kat edilen gelişmelere rağmen laiklik anlayışı ile din eğitimi arasında sağlıklı bir ilişki kurulamaması sonucu din eğitimi yıllarca askıya alınmıştır. Sonuçta gizli, saklı gelişmiş güzel dinî eğitimler yapılmış, toplum bütünlüğü için tehlike oluşturmuştur.¹⁴⁸ Benzer şekilde Atay, din dersleri devam etmiş olsaydı, Türkiye’de ne irtica, ne de din düşmanlığı olurdu, 1927’de İmam Hatip Okulları ve Maarif Okullarındaki din dersleri bütçe ödeneklerinin kesilmesiyle kaldırıldı, kimse farkına varmadı diyerek şu değerlendirmeyi yapmaktadır; *“Dinin aleyhine bu icraatı yapan hükümetin başkanının Atatürk’ten canı gönülden bir izin aldığına kani olamıyorum. Çünkü öyle olsaydı, Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nu kaldırırды ki bir daha bu kanuna dayanarak ilerde din dersleri, İmam Hatip Okulları açılmasına sebep olmasını önlerdi. İsmet İnönü kaldırmış ve sonra Atatürk’ü ikna etmiş olabilir. Çünkü 1927 yılında Bursa’da Amerikan Kız Kolejinde bir müslüman kızın Hıristiyan olması üzerine Atatürk koleji kapatmıştı. Bunu İsmet İnönü hükümetine tepki olarak anlamak isteyenler, Atatürk’ün İmam Hatip Okulları’nın ve din derslerinin kaldırılmasına istekli ve razı olmadığını anlamaya sebep gösterenler haklı olabilirler.”*¹⁴⁹ Bu sözlerle Atay dönemin Başbakanı İsmet İnönü’yü uygulamadan sorumlu tutmaktadır.

Konuyu dini ve Allah’ı reddeden materyalist bakış açısıyla ele alan ve Atatürk’ün materyalist olduğunu, bu nedenle okullardan din derslerinin kaldırıldığını iddia edenler de vardır.¹⁵⁰

1.3. Atatürk’ün Laiklik Anlayışı

Yeryüzünde var olduğundan beri toplum halinde yaşayan insan için iktidar (güç, egemenlik) siyasal olduğu kadar, tarihsel bir kavramdır. İlkel toplumlardan

¹⁴⁷ M.Ş. Aydın, a.g.e., s. 66.

¹⁴⁸ Cebeci, a.g.e., s. 106.

¹⁴⁹ Hüseyin Atay, **Dinde Reform ve Atatürk’ten Kesitler**, Atay ve Atay Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 100.

¹⁵⁰ Perinçek, a.g.e., s. 208.

günümüze kadar insanın geliştirdiği devlet kavramı ve düzeni, iktidar kavramıyla ilişki içindedir. Devlet gücünün kullanılmasında, bu gücü kullananın toplumsal kabulü, meşruiyeti ya da egemenliğin kaynağı insanın kafasını yoran bir mesele olmuştur. Tarihsel süreçte egemenliğin kaynağını dine dayandıran teokratik (dinsel) devlet ya da egemenliğin kaynağını toplumsal iradeye dayandıran laik devlet anlayışı gelişmiştir.¹⁵¹ Hıristiyan dünyasında gelişen Laik kavramı Latince Laicus kelimesinden gelmiş olup papaz sınıfından olmamak, kilise(din) otoritesine (egemenliğine) ilgisiz kalmak veya dinden bağımsız bir dünya görüşüne sahip olmak anlamlarına gelmektedir.¹⁵²

Bu anlayış kilisenin kurumsallaşma süreciyle yakından ilişkilidir. Hıristiyanlık 380 yılında Roma Devleti'nin resmi dini haline geldikten sonra devletin himayesinde örgütlenmiş ve kurumsallaşmıştır. Kurumsallaşma sürecinde kilise Roma Devleti'nin siyasi ve idari yapısını örgütlenme modeli olarak almıştır. Batı Hıristiyan dünyasında Roma Kilisesi, devlet ve siyasi irade üzerinde büyük bir güç elde etmiş, papalık hem dinî hem siyasi alanda Hıristiyanların en üstün liderlik kurumu kabul edilmiştir.¹⁵³ Kilisenin gücü, kilise ve devlet idaresini eşit şekilde kutsallaştıran ve siyasi idarecilerin kilisenin dünyevi isteklerine karşı koymalarını isteyen¹⁵⁴ Luther'in fikirleri ile sarsılmaya ve yeni mezhepler çıkmaya başlamıştır. Luther'in devlet ve kiliseyi eşit gören anlayışının aksine reform hareketi, dinsel olanla dünyevi olanın ayrılması anlamında bir 'laikleşme' değil, dinsel olanın dünyevi olana bağlı olması anlamında bir dünyevileşme olarak gelişmiştir.¹⁵⁵ Ancak Kilise'nin siyasi otoritenin altına girmesi sorunları çözmemiştir. Siyasal iktidarın, dini otoriteye sahip olarak dini denetlemesi nedeniyle resmi olarak kabul ettiği mezhep ve din dışındaki din ve mezhep mensuplarına katliamlar uygulamıştır. Avrupa'da uzun yıllar krallar, imparatorlar, kan dökmüşler, mezhep kavgaları yapmışlardır. Sonuçta halk Kilise'ye karşı çıktığı gibi dinî otoriteyi kullanan kralların zulmüne de karşı çıkmıştır.

John Locke gibi düşünürler insan, toplum ve siyaset üzerine ileri sürdükleri fikirlerde insanların bazı doğal hakları olduğunu, hayat ve özgürlüğün temel hak ol-

¹⁵¹ Zeki Hafizoğulları, **Laiklik**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 5–9.

¹⁵² a.g.e., s. 2.

¹⁵³ Şinasi Gündüz(editör), **Yaşayan Dünya Dinleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 105–106.

¹⁵⁴ a.g.e., s. 124.

¹⁵⁵ Mehmet Ali Ağaoğulları ve Levent Köker, **Tanrı Devletinden Kral Devlete**, İmge Yayınevi, Ankara, 1997, s. 136.

duğunu, bu hakları korumak için insanların devleti kurduğunu savunmuşlardır.¹⁵⁶ Dolayısıyla kişi hak ve özgürlükleri konusunda adım atılırken, laiklik konusunda gelişmelere neden olmuştur. Artık devlet dinsel değil, insan aklının ürünü olan bir kurum olarak kabul edilmiştir.

1789 Fransız Devrimi'nin başlangıcında yayınlanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi insan özgürlüğü dolayısıyla din ve vicdan özgürlüğü konusunda gelişmelere yol açmıştır. Devrimden sonra çıkarılan laik kanunlar, Fransa'da laikliğin gelişmesine ve bütün dünyaya yayılmasına neden olmuştur. 1905 yılında çıkarılan bir yasa ile Fransa'da laiklik son şeklini almıştır.

Kanuna göre, devlet tarafından tanınmış hiçbir din yoktur, ruhbana ait mallar devlet teşkilatının dışında ve devlete karşı hiçbir sorumluluğu olmayan din cemiyetleri tarafından yönetilecektir. 1905 ve 1907'de çıkarılan kanunlara göre, herkes dinî ayinini kolayca yapabilecek ve bu sebeple başka bir kimseyi rahatsız etmeyecek, aksine davranışlar cezalandırılacaktır. Avrupa'da en radikal laiklik olarak bilinen Fransız laikliği, din hürriyeti, din eşitliği, din ile devlet işlerinin ayrılığı ilkelerini getirmiştir. Bununla birlikte öz bakımından değişmemekle birlikte farklı ülkelerde farklı uygulanmaktadır. İtalya'da Konkorda Usulü ile din devlet ayrılığı bir anlaşmayla sağlanmış, birbirlerinin işlerine karışmayacaklarına söz vermişlerdir. Almanya ve İngiltere, Fransa kadar radikal olmasa da din ve devlet ayrılığını benimsemiştir. Fakat gerektiğinde kilise ve devlet işbirliği yapmaktadır. Laik düzene zarar vermek şartıyla demokratik yönetimin öngördüğü din hürriyeti ve eşitliğine yer vermektedir.¹⁵⁷

Laiklik, Hıristiyan Avrupa'da dine girip çıkmaya karışan, maddi güce göre muamele yapan, insan ile Allah arasına giren, Allah ile devlet arasına giren ve ayrıcalıklı bir sınıf oluşturan Kilise'nin kurduğu düzene açık ve örtülü karşı çıkma olarak başlamıştır. Son beş yüz yıldır Avrupa'da fark edilen, son üç yüz yıldır ise yerleştirilmeye çalışılan bir kavramdır. Din adamının ve dinî gücün, devletin gücü ile yarışan veya barışan değil birbirleriyle hiçbir yetki, tavır ve müdahale tartışması yaşanmayan konumda olmasını ve kalmasını istemenin adı laiklik, bu hareketin bir fikir

¹⁵⁶ Ahmet Mumcu, *Atatürk'ün Kültür Anlayışı'nda Vicdan ve Din Özgürlüğünün Yeri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1991, s. 16.

¹⁵⁷ Ersoy Taşdemirci, "*Atatürk Devrinde Laiklik*", *Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi (23-25 Nisan 1981)*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s. 136-137.

olarak savunulması ise laisizmdir.¹⁵⁸

Fransız Devrimi, sadece eski siyasal ve eşitsiz düzenin yıkılması olmayıp aynı zamanda siyasal otoritenin dinî inanca müdahalesine karşı çıkan toplumsal bir hareket olarak, devlet otoritesinin kişinin din ve vicdan özgürlüğünü tanımasıdır. Fransız Devrimi'nin yaydığı eşitlik ve özgürlük; siyasal, ekonomik, toplumsal alanların yanı sıra dinsel alanı da ilgilendirmektedir. Dolayısıyla devletin dinî inançlara eşit mesafede olduğu laik kurallarla yönetilen devlet sistemi, bireyin din ve vicdan özgürlüğünün teminatı olarak gelişmiştir.

Büyük devrimlerin gerçekleştiği dönemde yaşayan ve temelindeki felsefi yapıyı bütünsel kavrayan Atatürk, laiklik kavramından habersiz değildi. Atatürk'ün laiklik anlayışı, onun dünyaya gelişinden yüzyıllar önce gelişmeye başlayan tarihsel süreçten beslenmiştir. İslam dininin temel ilkesi inanç özgürlüğü ile o günkü hurafelere dayalı yaygın din anlayışı Atatürk'ün laiklik anlayışını biçimlendirmiştir.

Atatürk'ün laiklik anlayışını yansıtan birçok konuşmaları vardır. Önceki kısımlarda alıntılanan, saltanatın kaldırıldığı gün mecliste yaptığı konuşması, onun din ile birlikte din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesi olan laiklik anlayışı hakkında ipuçları vermektedir. İnsanların gelişme yeteneği ile İslam'ın son din olduğu temel ilkesini birleştirerek Allah'ın neden birçok peygamber gönderdiğini, İslam dininin neden son din olduğunu, bilimsel bir sonuç olan insanların süreç içinde geliştiği gerçeğiyle yorumlamıştır. İslam'ın temel ilkelerini akla, bilime dayandıran Atatürk'e göre, insan doğrudan tanrısal ilhamlarla temas yeteneğine eriştiğinden, Allah artık peygamber göndermeye gerek görmeyerek insanları inanma ya da inanmama konusunda özgür bırakmıştır. Laikliğin temeli olan inanma ya da inanmama özgürlüğünü, Atatürk, İslam dininin temelinde bulduğundan Avrupa kökenli laiklik kavramı ile İslam dininin temel ilkelerini bağdaştırmakta zorlanmamıştır.

Aynı konuşmasında peygamberin ölümünden sonra Müslümanların işlerini bir an evvel güzel şekilde yürütmek için peygambere halife olacak bir emir (bir kavmin, bir şehrin başı, beyi) seçilmesi hakkında yapılan müzakerelerdeki görüşler hakkında bilgi vermiştir. Birinci görüş halifelige hak kazanmak Müslümanların işlerini yönetmek için gerekli olan güç ve yeterlilik kurallarının belirlenmesi olup en güçlü, nüfuzlu ve reşit kavimden halife seçilmelidir. İkincisi halifelik o güne kadar İslam'a

¹⁵⁸ Hafizoğulları, a.g.e., s. VII.

hizmet eden kavmin olmalıdır. Üçüncüsü ise peygambere yakınlıktır. Konuşmasının devamında şunları söylemiştir; *“Efendiler! Bu muhalefet ve münakaşatın nabehamehal olduğunu zannetmeyelim. Hakikaten emri hilafet, milel-i islamiyece en büyük bir maslahattır. Çünkü efendiler, Hilafet-i Nebeviye, ehl-i İslam arasında bir rabita olan bir emarettir. Ve ehl-i islamin kelime-i vahide üzere içtimalarını temin eden bir emarettir. Emaret ise, Cenab-ı Hakkın bir sır ve hikmetidir ki, teessüsü, daima satvet ve kuvvetle meşruttur. Ve andan maksad-ı asli de def-i fesat ve hıfz-u asayışı bilât ve tanzim-i umuri cihat ile mesalih-i âmmeyi hüsn-ü tanzim ve tesviyeden ibarettir. Bu dahi ancak satvet ve kuvvete menuttur. Âdetullah bu veçhile cari ola gelmiştir.”*¹⁵⁹

Atatürk'ün yukarıdaki sözlerine göre, Halife seçilmesi hakkındaki tartışmalar ve muhalefet boşuna değildir. Müslümanlar arasında önemli bir iş olan hilafetin, bağ ve birlik sağlamak üzere ezici güç ve kuvvetle kurulduğunu anlatmıştır. Hilafetin amacı Müslümanlar arasında kötülük ve fesadı engellemek, şehirlerin asayişini sağlamak, devlet görevlerini vermek, kamu meselelerini iyi bir şekilde düzenlemektir. Bu işleri yapmak için güç yani iktidar Allah'ın geleneği olmuştur.

Bu ifadelerde ve devamında devlet işlerini yönetmek ve siyasi iktidarı elinde tutmak olan halifelik seçiminde kuvvetli ve nüfuzlu kavmin hilafete hakkı olduğu fikrinin galip geldiğini anlatmıştır. Atatürk konuşmanın devamında Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in halifeliğe geçişini anlatmış ve Hz. Ömer'in İslam memleketlerindeki adalet anlayışına örnek vermiştir. Hz. Ömer, İslam'ın geniş topraklara yayılması, işlerin çoğalması nedeniyle bu emaret ve idare şekli ile her yerde adaleti sağlamanın zorluğunu anlamıştır. Atatürk, Hz. Osman ve Şam valisi Muaviye arasındaki kanlı olayları anlattıktan sonra *“artık aynı ırktan olmakla beraber, Irak başka bir şey, Yemen başka bir şey, Suriye başka bir şey ve Hittâ-i Hicaziye başka bir şeydir”*¹⁶⁰ sözlerini kullanmıştır. Hilafetin başlangıcı ve tarihi hakkında bilgi vermek suretiyle halifeliliğin nasıl saltanata dönüştüğüne tarihsel ve siyasi yaklaşmıştır. Anayasa, hâkimiyeti kayıtsız şartsız millete verince, gücü iktidarı eline almış olan milletin, artık dinsel anlam kazanmış olan saltanatın siyasi gücüne ve iktidarına ihtiyacı kalmamıştır. Saltanatın kaldırılmasında olduğu gibi hilafetin kaldırılmasında da mantıksal ve hukuksal gerekçesini oluşturmuştur.

Devleti insan aklının bir ürünü gören laiklik ile Atatürk'ün, halifeliğe, tarihsel

¹⁵⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 1, s. 290.

¹⁶⁰ Aynı yer.

ve siyasal yaklaşan anlayışı birbirine ters düşmeyip, aksine paralellik göstermektedir. Konuşmasında tarihten halifelik makamının yanında hâkimiyeti temsil eden Türk devletlerini örnek vererek, halifelik makamı ile hâkimiyet ve milli saltanat makamı TBMM'nin yan yana bulunabileceğini söylemiştir. Bu ifadeleri onun laiklik anlayışında tutarsızlık olmayıp siyasi bir taktikle günün hassasiyetlerini dikkate almasıdır. Zira konuşmasının devamında milli hâkimiyet ilkesini vurgulayarak halifenin siyasi gücü, toplumdaki dinsel anlamına dokunulmadan ret edilmiştir. Salt dinsel bir kurum kabul edilmek suretiyle bir yönüyle din ve yönetim işlerini ayırmış, yönetimi TBMM'ye vermiştir. Bir yönüyle de esasen siyasi bir makam olan halifeliğin kaldırılmasına yönelik laik hukuki adımı atmıştır.

Gelişmiş ve çağdaş bir toplum olmak için din ve vicdan özgürlüğünü elzem gören Atatürk, toplumu konuşmaları ile aydınlatıp bilinçlendirmeye çalışırken diğer yandan devrimlerle laik kurallara dayalı devlet sistemine yöneltmiştir. 1 Mart 1924 tarihinde meclis konuşmasında şunları söylemiştir; “...*intisap ile mutmain ve mesut bulunduğumuz diyanet-i islamiyeyi, asırlardan beri müteamil olan olduğu veçhile bir vasıta-i siyaset mevkiinden tenzih ve ilâ etmek elzem olduğu hakikatini müşahade ediyoruz. Mukaddes ve lâhuti olan itikadat ve vicdaniyatımızı muğlâk ve mütelevvin olan ve her türlü menfaat ve ihtirasata sahne-i tecelliyat olan siyasiyattan ve siyasetin bütün uzviyatından bir an evvel ve katiyen tahlis etmek milletin dünyevî ve uhrevî saadetinin emrettiği bir zarurettir. Ancak bu suretle diyanet-i islamiyenin maaliyatı tecelli eder.*”¹⁶¹

Dini siyaset aracı olmaktan çıkarmanın gerekliliğini vurgulamış, her türlü çıkar ve tutkulara sahne olan siyasal işlerden ve siyasi birimlerden kurtarmak toplumun hem dinî hem uhrevi mutluluğu için zorunlu görmüştür. İslam'ın din ve vicdan özgürlüğü ilkesi, dinin siyasetten ayrılması olan laiklik ile ters düşmemiştir. Din ve ordunun siyasetle alakadar olmasının mahzurlu olduğunun bütün medeni millet ve hükümetler tarafından ilke olarak kabul edildiği, 3 Mart 1924 tarihli Halifeliğin ve Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin ilgası hakkındaki devrim kanununun gerekçesinde açıklanmıştır.¹⁶²

Atatürk, devrimlerle egemenliği kutsal sayılan halifelik ve saltanat makamından alıp, Türk milletine veren laik devlet düzenine doğru götürürken laikliğin dine

¹⁶¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 7, İçtima Senesi 2, s. 5.

¹⁶² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 1, İçtima Senesi 1, s. 21.

karşı olmayıp din adına maddi ve siyasi nüfuz sağlayanlara karşı olduğunu yeri geldikçe vurgulamıştır. Böylelikle devrimler siyasi, hukuki düzende yerleştirilirken, yapılanların sebebi, amacı halka anlatılarak topluma bilgi verilmiş ve devrimlerin toplumda yerleşmesine çalışılmıştır. Bu yönde Atatürk'ün din anlayışı ile ilgili kıssımda yazılanlara ilave örnekler verebiliriz;

“Din ve mezhep herkesin vicdanına kalmış bir iştir. Hiçbir kimse hiçbir kimseyi ne bir din ne bir mezhep kabulüne zorlayabilir. Din ve mezhep hiçbir zaman siyaset aracı olarak kullanılamaz”

“Dinden maddi çıkar temin edenler, iğrenç kimselerdir. İşte biz bu duruma karşıyız ve bu duruma izin vermiyoruz. Bu gibi din ticareti yapan insanlar, saf ve masum halkımızı aldatmışlardır. Bizim ve sizlerin asıl mücadele edeceğimiz ve ettiğimiz bu kimselerdir.”¹⁶³

“Vaktaki Muaviye ile Hz.Ali karşı karşıya geldiler, Sıffin vakasında Muaviye'nin askerleri Kur'an-ı Kerim'i mızraklarına dikteler ve Hz. Ali'nin ordusunda bu suretle, tereddüt ve zaaf husule getirdiler. İşte o zaman dine mefsedet, İslamlar arasına münaferet girdi ve o zaman hak olan Kur'an, haksızlığı kabule vasıta yapıldı. ...Ondan sonra bütün müstebit hükümdarlar hep dini alet edindiler; ihtiras ve istibdatlarını terviç için hep sınıfı ulemaya müracaat eylediler. ...âlim sanılan menfaatine düşkün haris ve imansız bir takım hocalar da vardı. Hükümdarlar işte bunları ele aldılar ve işte bunlar muvafık-ı din diye fetvalar verdiler. İcap ettikçe yanlış hadisler bile uydurmaktan çekinmediler, işte o tarihten beri saltanat tahtında oturan, saraylarda yaşayan, kendilerine halife namı veren müstebit hükümdarlar bu gibi hoca kıyafetli cerrarlara iltifat ve onları himaye ettiler. Hakiki ve imanlı ulema her vakit ve her devirde onların mebguzu oldu. Üç buçuk dört sene evveline kadar, berhayat olan Osmanlı hükümdarları da aynı şeyi yapmışlar, aynı hüdalardan istifade etmişlerdi. Osmanlı tarihinden bu hususta uzun misaller iradına lüzum yok, son Osmanlı hükümdarı Vahdettin'in hareketi gözünüzün önündedir.”¹⁶⁴

Atatürk, Avrupa'da gelişen laiklik kavramını Türk toplum ve devlet hayatında dinden siyasi güç ve nüfuz elde etmeye isteyenlere ve hurafelere dayalı din algısını değiştirmeye yönelik olarak uyarlamıştır. Devletin karar mevkilerinde dine dayalı kurum ve kuruluşlar kaldırılırken din ve siyaset ilişkilerinin düzenlenmesi ve ayrıl-

¹⁶³ Kocatürk, a.g.e., s. 193.

¹⁶⁴ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt 2, s. 149.

ması olarak algılamıştır.

2.BÖLÜM

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI'NIN KURULUŞU

2.1. Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin Görev Alanı ve Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde Müslüman halkın dinsel ihtiyaçlarını karşılamak ve dinsel meselelerini çözüme kavuşturmak için ulema sınıfından müftüler görevlendirmiştir. Fatih'in kanunnamesiyle Şeyhülislam ulemanın başkanı kabul edilmiştir.¹⁶⁵ Şeyhülislamların görevlerinde tarihi süreç içinde değişmeler meydana gelmiştir. Şeyhülislamların başta gelen görevi çeşitli meselelerde fetva vermek olup, birincisi şahısların dini problemlerle ilgili sordukları sorulara cevap vermektir. Bu tür fetvaların bağlayıcılığı yoktur. İkincisi kadılar ve devletin yetkili mercileri tarafından sorulan soruların cevaplandırılmasıdır. Bu tür fetvalar ise örfi hukuk denen kanunnamelerle düzenlenen kamu hukuku sahasıdır. Kanunnamelerin oluşmasına tesir etmekle beraber bağlayıcı olmayıp istişarî niteliktedir. Şeyhülislamın ikinci görevi ulemanın başı olarak ilmiye sınıfı ile ilgili tayin ve denetleme, üçüncü görevi ders verme ve okutma, dördüncü görevi II. Mahmut döneminden itibaren divan üyeliğidir.¹⁶⁶ Osmanlı Devleti'nin tarihe karışmasıyla bu kurum da ortadan kalkmıştır.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmiş, ardından Anadolu işgal edilmiştir. Anadolu'nun her tarafında işgallere karşı başlayan direniş hareketleri, Atatürk önderliğinde planlı bir şekilde birleştirilip bütünleştirilmiştir. Direniş hareketleri bilinen kongreler sürecinden geçerek, milletin ve devletin kaderini eline alan 23 Nisan 1920'de TBMM çatısı altında toplanmıştır. TBMM toplandığı andan itibaren aldığı ilk kararlarla hâkimiyeti millete vermiş, üzerinde başka bir güç tanımamıştır. Kurtuluş Savaşı'nda bir yandan askeri mücadeleyi örgütlerken, diğer yandan da hükümet kurmuş, bakanlıklar oluşturmuş, devletin diğer birimlerini oluşturmaya başlamıştır. Savaş koşullarının elverdiği kadar devletin birimlerini kurarken olağanüstü yetkilere sahip bir meclis¹⁶⁷ olarak, kurucu meclis gibi çalışmıştır. Meclis, o günün şartlarında Atatürk'ün henüz açıklayamadığı, daha sonra Nutuk'ta söylediği üzere rejimi değiştirecek devrim yapacaktı. Bu yeni devlet eski rejimden kuruluş felsefesiyle tamamen farklı, milli egemenliğe, akla, bilime dayalı laik bir rejim olacaktı.

¹⁶⁵ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 301–306.

¹⁶⁶ Mehmet Aksoy, **Şeyhülislamlıktan Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş**, Önel Yayıncılık, Köln, 1998, s. 29–40.

¹⁶⁷ Atatürk, a.g.e., Cilt 1, s. 562.

Kurulduğu andan itibaren meclis, Atatürk'ün yönlendirmeleriyle aldığı kararlarında milli egemenliğe, laik bir devlete gidişin hukuki, siyasi hazırlıklarını yapmıştır. Yeni devleti gerekli kurum ve kuruluşlarıyla oluşturmaya çalışmıştır.

Meclis açıldıktan sonra Atatürk siyasi gelişmeleri anlatan uzun bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında hükümet kurulmasını içeren teklifi meclise sunmuştur. Milletvekillerinin çoğu Ankara'daki durumu geçici düşündüğünden hükümet kurulması konusunda ilginç tartışmalar yapılmıştır. Hükümet kurulmalı mı yoksa geçici encümenler oluşturup encümenler aracılığıyla mı yönetilmeli tartışması yapılmıştır. İstanbul işgal altında olduğu için adeta başsız kalmış vatanın, işgal edilmemiş kısımlarında hükümetin her bir bakanlığına bağlı birimlerinin nasıl yönetileceği, kurulacak idari teşkilatın nasıl olacağı tartışılmıştır. TBMM'de toplanan milletvekillerinin oraya hükümet kurmak için gelmedikleri, Osmanlı hükümeti tarafından idare edildiklerini oraya sadece yetkisi elinden alınan padişah ve hükümetinin yetkisini geri almak için toplandıklarını söylerken hükümet kurulmasına karşı çıkmışlardır. 24 Nisan'dan 3 Mayıs'a kadar hükümet işlerini yürütecek teşkilat hakkında tartışılmıştır. 26 Nisan 1920'de Şer'i İşler Encümeni kurulmasına ve encümenin reisinin heyet-i icraiye'ye (hükümete) dâhil olmasına dair bir teklif verilmiştir. Ayrıca encümen kurmaya gerek olmadığı, diğer encümenlerle birlikte şer'i işlere dair encümen kurulacağı için teklif ret edilmiştir. Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin, Milli Eğitim Bakanlığı'nın hazırlayacağı programı onaylamak ve denetlemek hakkına sahip olmasını içeren teklife, Erzurum milletvekili Necati Bey, dini işler ile meşgul olanların uzmanlık isteyen çeşitli eğitim meselesinde onay makamı olmasına, eğitimi aksatacağı için karşı çıkmıştır. Bu kez meclise Şer'iyye ve Evkaf, Milli Eğitim ve Adalet işlerinin tek encümene verilmesine ve bu encümenin üyesinin arttırılmasına dair teklif gelmiştir. Antalya milletvekili Hamdullah Suphi, dini eğitim noktasından aldığı kararların, uzmanlık isteyen kimya, ziraat, hikmet dersleri ile ilgisi olmadığı için Eğitim ve Şer'iyye Encümenleri'nin birleştirilmesine karşı çıkmıştır.¹⁶⁸ Çağın gelişmelerinden doğrudan doğruya etkilenen ve çağın ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi gereken eğitim ve hukuk gibi iki önemli hizmet alanının, dini iş ve kurumlarla meşgul olan bir başka hizmet kurumuyla birleştirilmek istenmesi meclisin o günkü yönetim anlayışı hakkında bilgi vermektedir. Meclisin çoğunluğu dine dayalı bir teşkilat kurmak ve dini kurallara

¹⁶⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 1, İctimaa Senesi 1, s. 42-75.

göre hizmet vermek anlayışına sahiptir.

Meclis 3 Mayıs 1920'de hükümet kurmuştur. Bu mecliste Osmanlı Devleti'nde yer alan Şeyhülislamlık ve Evkaf Nezareti yerine Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti¹⁶⁹ kurulmuştur. Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'ne seksen oy alarak Karacabey müftüsü Mustafa Fehmi Efendi seçilmiştir.¹⁷⁰ Aynı gün yapılan seçimde Umur-ı Şer'iyye ve Evkaf Encümeni reisi, mazbata muharriri ve kâtip seçimi de yapılmıştır.¹⁷¹ İslam dini ile ilgili kurum ve kuruluşlar, bütün vakıf teşkilatları Bakanlığa bağlanmıştır. Bakanlık dini konularda hizmet verecektir. TBMM, din işlerinin devlet tarafından yerine getirilme geleneğini¹⁷² Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti aracılığıyla devam ettirmiştir.

Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti, Anadolu'nun işgal altında bulunduğu dönemde kurucu meclis niteliği taşıyan TBMM ve hükümetinin bir Bakanlığı olarak hizmet görmüştür. Şartların elverdiği ölçüde çalışmış ve cumhuriyet yönetimine geçişi sağlamıştır. Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti 1920'den 1922 yılına kadar ülke genelinde teşkilatlanamamıştır. Bu tarih Anadolu'nun işgal altında olduğu olağanüstü bir dönemdir. Olağanüstü dönemin, olağanüstü yetkilere sahip meclis ve hükümetinin bakanlığıdır. Bu dönemde Türk milleti Atatürk ve arkadaşları önderliğinde varlık yokluk savaşı vermiştir. Bakanlık kurulduğu günden itibaren Başbakan'dan sonra ilk sırada yer almıştır.

Bakanlığın görev alanına giren konular, halka dini konularda hizmet vermek ve kendi personelini tayin ve denetlemek gibi işler Şeyhülislamlık kurumunun görevleriyle aynıdır. Şeyhülislamlık, Osmanlı Devleti'nde kanunnamelerin oluşmasına tesir etmekle birlikte kamu hukuku alanına giren konularda istişarî bir rol üstlenmiştir. Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti ise milli iradeye sahip TBMM'nin Bakanlığı olduğundan alanına giren konularda encümenlerde hazırladığı mazbatalarla meclisin aldığı kararlarda sorumlu ve etkili olmuştur. Milli iradeye yardımcı olmuş ve yön vermiştir. Nasıl ki Sağlık Bakanlığı sağlık konularında hizmet vermiş, gerektiğinde halkı aydınlatmışsa, Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti de halkı personeli aracılığıyla aydınlatmıştır.

¹⁶⁹ Osmanlı Devleti'nde Nazırlık(nezaret), ilk TBMM hükümetlerinin kullandığı Vekâlet(vekillik) bu günkü Bakanlık karşılığıdır.

¹⁷⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 1, s. 196.

¹⁷¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre, 1 Cilt 1, İçtima Senesi 1, s. 202.

¹⁷² Hasan Yavuzer, **Dini Otorite ve Teşkilatların Sosyolojik Analizi (Diyaret İşleri Başkanlığı Örneği)**, Basılmamış Doktora Tezi, s. 51.

Bakanlık, birimlerini ve kadrolarını oluşturmaya çalışmıştır. 22 Ekim 1920'de Merkez Şer'iyye kadrosunun gönderildiğine dair Bakanlık tezkeresi Maliye Encümeni'ne gönderilmiştir.¹⁷³ 8 Ocak 1921'de Bakanlıkların merkez daireleri ve taşra kadrolarını tespit edecek encümenler belirlenmiş, Şer'iyye Vekâleti için Balıkesir milletvekili Abdulgafur Efendi, Antep milletvekili Abdurrahman Lami Efendi, Yozgat milletvekili Feyyaz Ali Bey, Ergani milletvekili Rüştü Bey, Trabzon milletvekili Esat Bey seçilmiştir.¹⁷⁴

1922 yılı mali görüşmelerinde merkez ve taşra birimleri teşkilatlanmıştır. Merkezde Bakanın başkanlığında Fetva Eminliği, fetva işleriyle uğraşan daire olup, Fetva Emaneti üyelerinden meydana gelmiştir. Fetva Emaneti Müsevvitleri, fetvaları yazmakla görevlendirilmişlerdir. Dini konularda inceleme ve yayın yapacak olan Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye Heyeti, başkan ve üyelerden teşkil etmiştir. Tedrisat-ı Umumiye Müdürlüğü medrese işlerine, Sicil ve Evrak Müdürlüğü personel kayıtlarına, sicillerine bakan birimlerdir. Ayrıca kâtip, odacı gibi hizmetliler bulunmuştur. Müstahakkın-i İlmiye Mensupları ise dini, ilmî vasıflara sahip olan ilmîye sınıfıdır. Vilayet ve kazalarda ilmîye memurları müftüler ve yazıcılarından ibarettir. Merkez ve çevre medreseler de ders veren Dersiamlar, müdür, kâtip, yardımcı kadrodan müd, hazırlık sınıfı baş müderrisi, ikinci ve üçüncü müderris ve öğretmenler, Âli medreseleri ve hocaları, Medaris-i İlmiye hocaları kadrolarından oluşmuştur.¹⁷⁵

2.1.1. Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin Faaliyetleri

Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti işgal koşullarında imkânlar elverdiği ölçüde çalışmış, hizmet vermiştir. Bakanlığın vilayet ve kazalardaki teşkilatı ve faaliyetleri hakkında kayıtlar, Heyet-i Müşavere Karar Defterlerinde 24 Eylül 1922'den itibaren¹⁷⁶ başladığı için bu tarihten önceki faaliyetleri hakkında meclis zabıt ceridelerinden bilgi edinilmiştir. Bakanlığın yaptığı ilk iş, Şer'iyye Encümeni'nde hazırlanan ülkenin kurtuluşu için çalışmanın İslam'ın emri olduğunu açıklayan beyannamenin okunmasıdır. Beyannamenin sadece ülke içine hitap ettiğini anlatan Antalya milletvekili Hamdullah Suphi Bey, İslam dünyasına seslenen yeni bir beyanname okumuş

¹⁷³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 1, s. 4.

¹⁷⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre, 1 Cilt 7, İçtima Senesi 1, s. 223.

¹⁷⁵ Aksoy, a.g.e., s. 52.

¹⁷⁶ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Evrak Kayıt Numarası 276, 24 Eylül 1922.

ve kabul edilmiştir.¹⁷⁷ Böylelikle milli iradeyi bayrak edinerek Anadolu’da başlayan mücadelenin İslam dinine aykırı olmadığı Türk milletine ve İslam dünyasına açıklanmıştır.

İslam dünyasına seslenen beyanname ile birlikte, 20 Aralık 1920’de Yozgat milletvekili Süleyman Sırrı Bey, Şer’iyye Vekili’nin başkanlığında Müslüman milletlerden 30 kadar ulemadan oluşan Şura-yı Ali-i İslam (Yüksek İslam Şurası) kurulması hakkındaki teklifi¹⁷⁸ Bakanlığın dış politikada etkinleştirme girişimi olarak değerlendirilebilir. Meclisin henüz içerde isyanlar nedeniyle otoritesini sağlamlaştırmadığı, dışarıda ise tanınma mücadelesi verdiği bir dönemde Müslüman ülkelerle kurulacak ilişkilerde Bakanlığa rol verilmek suretiyle Türk milletinin temsilcisi TBMM ve bağımsızlık mücadelesini tüm dünyaya tanıtmak istenmiştir. Konya milletvekili Refik Bey’in, şuranın kurulması hakkında soru önergesi¹⁷⁹ Bakanlığa havale edilmiş ancak sonucu belli değildir.

Meclis, Müslüman milletlere yönelik olarak Bakanlığı etkin hale getirmeye çalıştığı gibi içeride Türk milletinin din hizmeti ve hizmetlilerine yönelik çalışmalar yapmıştır. Din görevlisi yetiştirilmesi konusunda ilk günlerden itibaren hassas davranmıştır. 13 Mayıs 1920’de Sivas milletvekili Mustafa Taki Efendi, imam ve hatip yetiştirilmesi için Meclis’e verdiği önergede, zaten yeterli olmayan bu gibi din görevlileri yetiştirilmediği takdirde kısa bir süre sonra ülkede halka, dini konuları öğretecek kimse kalmayacağını vurgulamıştır. Ülkeyi “*cehil ve dalal*”¹⁸⁰ kaplayacağını, şimdi din ve vatan için verilen mücadelenin de boşa gideceğini, meselenin sadece dini olmayıp, aynı zamanda siyasi olduğunu söylemiştir. Çünkü ona göre “*Anadolu’nun rabita-i içtimaiye ve siyasiyesi İslamiyet’ten başka bir şey değildir*”. Bu önerge meclis tarafından Şer’iyye Encümeni’ne havale edilmiştir.¹⁸¹ 4 Temmuz 1920’de aynı önerge Mustafa Taki Bey tarafından yine meclise getirilmiş, Şer’iyye ile birlikte Eğitim ve İçişleri Encümenleri’ne gönderilmiştir. 9 Ağustos 1920’de İçişleri Encümeni ile ilgili bir konu olmadığı için teklif Eğitim Encümeni’ne havale edilmiştir.¹⁸² Bundan sonra önergenin ne olduğu meclis tutanaklarından anlayamamıştır. Din

¹⁷⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, İctima Senesi 1, s. 246–249.

¹⁷⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İctima Senesi 1, s. 441.

¹⁷⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 7, İctima Senesi 1, s. 218.

¹⁸⁰ Bilgisizlik ve sapkınlık.

¹⁸¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, İctima Senesi 1, s. 285.

¹⁸² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 3, İctima Senesi 1, s. 148.

hizmetleri ve din hizmetlileri hakkında birçok konu meclise gelmekle birlikte, bu önerge bir daha meclise gelmemiştir. Ancak din hizmeti ve hizmetlisi hakkında düzenlemeler yapılmıştır. Din hizmeti ve hizmetlisi konularının ihmal edilmediğini, belki bu yönüyle Mustafa Taki Efendi'nin teklifinin uygulamaya girdiğini ifade edebiliriz. Söz konusu uygulamanın, yani din hizmeti vermek ve din adamı yetiştirmek hakkındaki devrim kanunlarının ve düzenlemelerin içeriği -din hizmeti ve hizmetlileri ile ilgili başlıkta anlatılmakla birlikte- dini, Anadolu halkının arasındaki tek bağ olarak gören anlayışa uygun olmadığını ifade edebiliriz. Birinci Dünya Savaşı'nda halifenin cihat çağrısına Müslümanların koşmadığını ve dinin, toplumları her zaman birbirine bağlamadığını, yaşamış ve görmüş kuşaktan olan Mustafa Taki Efendi'nin milli devletlerin kurulduğu bir dönemde, Anadolu insanının arasındaki tek bağı, din olarak değerlendirmesi çağının dünya görüşünden uzak bir yaklaşım olduğu tespitini yapabiliriz.

Din adamı yetiştirilmesine duyarlı olan meclis, din adamı yetiştiren ve din eğitimi veren medreseler hakkında soru önergeleri, kanun teklifleri hazırlamıştır. Ergani milletvekili Sırrı Bey'in Çemişkezek'teki medrese hakkındaki soru önergesi, Bakanlığa havale edilmiş, geldiğinde cevabıyla okunma kararı verilmiştir. Cevabının ne olduğu herhangi bir belge ve bilgiye rastlanmadığı için bilinmemektedir. Erzincan milletvekili Osman Fevzi Efendi'nin Erzincan'da darü'l-hilafe medresesi¹⁸³ kurulması teklifi Şer'iyye Encümeni'ne havale edilmiştir.¹⁸⁴ Şer'iyye Encümeni de Bakanlığa havale etmiştir.¹⁸⁵ Kütahya milletvekili Cemil Bey'in, Kütahya'da bir darü'l-hilâfe medresesi kurulmasına dair teklifi inceleyen Şer'iyye ve Evkaf Encümeni'nin uygun bulan mazbatasını meclis tarafından kabul edilmiştir.¹⁸⁶ Yine Trabzon'da darü'l-hilafe medresesi kurulmasına dair kanun teklifleri Bakanlığa gönderilmiştir.¹⁸⁷ İşgal yıllarında kabul edilen bu teklifler uygulamaya geçip geçmediği bilinmemektedir. Savaş yıllarında bu medreseler kurulmuş olsa bile verimli eğitim yapacağı şüphelidir. Meclis, medreselerin ders programı, derslerin içeriği, hocaların yeterliliği konularını ele almamıştır. İçerik tartışmaları -devrimlerin ele alındığı bölümde görüldüğü üzere-

¹⁸³ 1914 yılında ıslah amacıyla çıkarılan nizamname ile medreseler Darü'l-hilafeti'l-aliyye olarak adlandırılmıştır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 267.

¹⁸⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 9, İçtima Senesi 2, s. 171.

¹⁸⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 9, İçtima Senesi 2, s. 384

¹⁸⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 1, s. 7-8.

¹⁸⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 10, İçtima Senesi 2, s. 387

Kurtuluş Savaşı başarıyla sonuçlandıktan sonra ele alınmıştır.

Meclis, işgal döneminde sadece Bakanlığın görev alanı olan din hizmeti ve hizmetlisi konusunda hassas davranmamıştır. Günün siyaseti konusunda halkın aydınlatılmasına yönelik çalışmalar yapmak üzere çeşitli önergeler verilmiştir. Antalya milletvekili Hasan Tahsin Bey, verdiği önergede müftüler vasıtasıyla Sevr Antlaşması'nın hükümlerinden vatandaşların haberdar edilmesini istemiştir.¹⁸⁸ Bakanlık, kendine bağlı müftüler aracılığıyla, halkı günün siyasi durumundan haberdar ederek aydınlatmaya çalışmıştır. Ayrıca müftülerin din, namus ve bağımsızlık için savaşılan ordunun zaferine yönelik dua edilmesi gereğini, uygun bir dil ile halka anlatmasını istemiştir.¹⁸⁹ Meclis, işgalcilerin siyasetinin zorunlu bir sonucu olarak, halkı aydınlatmak üzere din hizmetlilerini etkin bir şekilde çalıştırmak ihtiyacı duymuştur. Aydınlatma görevi, Sevr Antlaşması'nın hükümlerini halka duyurmakla kalmamıştır. Antalya milletvekili Rasih Efendi'nin milli mücadele aleyhine fetva hazırlayan Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi hakkında, fetva hazırlanmasına dair önergesi ve Şer'iyye Encümeni'nin bunu uygun gören mazbatasını kabul edilmiştir.¹⁹⁰ Atatürk, meclisin ikinci toplantı senesini açış nutkunda, işgale karşı direnmeyi dini ve milli bir görev kabul ederek, halkı aydınlatmak üzere, bu fetvayı hazırlayan Anadolu din bilginlerini onurlandırmıştır.¹⁹¹

Halkı aydınlatma konusunda bir diğer teklifte İrşat Encümeni beyannamelerinin yayınlanması ve bir "*Udûl Heyeti*"¹⁹² kurulması, encümenin hazırlayıp meclisin kabul edeceği esas ve kanaatin, öğüt şeklinde, camiler ve insanların toplu bulunacakları yerlerde, sivil ve askeri memurlarla birlikte hatipler tarafından da halka tebliğ ve izah edilmesi istenmiştir. Teklife göre, Udûl Heyeti, inkılâp ve bağımsızlık için yapılan mücadeleye aykırı davranış ve yayında bulunan devlet memurlarını, amirlerinin emri olmaksızın yargılayabilecek ve suçlu bulunurlarsa idam cezası verebileceklerdi. İrşat Encümeni kararlarını yaymaya mani olunmamakla beraber bu gibi işleri görmek üzere İrşat ve İstihbarat Genel Müdürlüğü kurulduğu ve Udûl Heyeti kurulması hakkında ise bu mesele Hıyanet-i Vataniye Kanunu ile düzenlendiği gerekçesiyle teklif

¹⁸⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 1, s. 29.

¹⁸⁹ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 3 15 2

¹⁹⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 1, s. 123.

¹⁹¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 9, İçtima Senesi 2, s. 2.

¹⁹² Adalet sahibi olanlar, Udûl Heyet-i: huk. Jüri.

ret edilmiştir.¹⁹³ Esasen teklifin ret edilmesi mantıklı görülmektedir. Çünkü meclis Hıyanet-i Vataniye Kanunu ile bunu düzenlemiş ve Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti de halkı aydınlatma konusunda hizmet vermiştir.

Milletvekilleri hemen her konuda, meclis tutanaklarından anlaşıldığı kadarıyla uzmanlık alanı din ve din hizmetleri olan Bakanlığın görüşünü istemişlerdir. Layiha Encümeni, Erzurum milletvekili Hüseyin Avni Bey'in kadı(hâkim) mektebi ve hukuk mektebinin birleştirilerek Anadolu'da Hâkimler Mektebi kurulması hakkındaki teklifin, müzakere edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Teklifin Eğitim ve Adalet Encümenleri'ne havalesi istenince, meselenin Şer'iyeye ile de ilgili olduğunu söyleyen Balıkesir milletvekili Vehbi Bey, Şer'iyeye Encümeni'ne havalesini istemiş, teklif Şer'iyeye Encümeni'ne de gönderilmiştir.¹⁹⁴ Bu teklif milli devletin özelliklerinden biri olan hukukun genelliği ve teklifi açısından bakılınca mantıklı görülmektedir. Şer'i mahkemelere hâkim yetiştiren okul ile Osmanlı ıslahatları ile açılan hukuk mektebini birleştirerek aynı hukuk ve adalet anlayışına sahip hukukçu yetiştirmek suretiyle hukuk alanında ikilik ortadan kaldırılmak istenmiştir. Ancak teklifi yapanlar, dine dayalı hukuk ve örgütlenme anlayışına sahip oldukları için, teklifin, dini konularda uzman olan Şer'iyeye Encümeni'ne gönderilmesini istemişlerdir. Hukuk alanında yapılan devrimler başlığı altında görüleceği üzere geleneksel içtihatların, çağın sorunlarını çözmekte yetersiz kalması nedeniyle dine dayalı örgütlenmeye yapılan vurgunun, vicdan meselesi olan dinin iman, ibadet boyutu ile bir ilgisi bulunmadığını belirtmeliyiz. Bu noktada insan ve toplumun sürekli değiştiği ve günümüz değişimlerinin hayal bile edilmediği bir dönemde sorunları çözmek için, din merkezli birey, toplum, devlet, dünya anlayışı nedeniyle her konuda kutsal kitaplara dayanmak doğal bir yaklaşım olduğunu ifade edebiliriz. Dinin değişmez ve manevi, iman ve ibadet meseleleri ile sürekli değişen toplum ihtiyaçlarının, çağımıza yaklaşırken, birbirinden farklı uzmanlık alanları olduğu anlaşılmıştır.

Benzer şekilde 20 Nisan 1922'de işgalden kurtarılan yerlerde kaçmış ya da kaybolmuş kimselerin terk edilmiş gayrimenkullerine, işgal altındaki yerlerden kaçmış kimselerin yerleştirilmesi ve hükümetin buralara el koyması ile ilgili kanun teklifi tartışmalarında, din ve Şer'iyeye Vekâleti hakkında milletvekillerinin görüşleri in-

¹⁹³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 3, İctima Senesi 1, s. 304–305.

¹⁹⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 7, İctima Senesi 1, s. 436.

celenmeye değer bir konu olup görüşleri kısaca özetleyebiliriz.¹⁹⁵

Konya milletvekili Ömer Vehbi Efendi, terk edilen malların ne suretle terk edildiğinin açıklanması gerekçesiyle kanuna karşı çıkmıştır. Savaş sırasında düşmanla işbirliği yapanlar, dışarıyla işbirliği yapmayan ancak hükümete isyan eden ve içerideki zararlı cemiyetlere katılanlar, cinayet gibi bir suç işleyip yakalanma korkusuyla kaçanlar, siyasi parti mensuplarından olup kuruntu sebebiyle kaçanlar olarak sınıflamıştır. Dinen bunların her birinin hükmü ayrı olduğunu bu nedenle söz konusu teklif ile hepsine aynı hükmün uygulanmasını dine aykırı bulmuştur.

Erzincan milletvekili Osman Fevzi Efendi, benzer şekilde din açısından açıklama yapmış, eleştirisi maddenin içeriğine değil, sadece maddenin ifadesini kısa bulduğunu anlatmıştır.

Afyon milletvekili İsmail Şükrü Efendi ise Şer'iyeye Encümeni'nin, kanunu sadece dine aykırılık açısından incelemesini yeterli görmemiş, baştan sona ayrıntılı olarak incelemeyeceği için itiraz etmiştir. Ona göre, teklif doğrudan doğruya Şer'iyeye Encümeni'ne gönderilmeyip geciktirilmiş, Bakanlar Kurulu'nda da Şer'iyeye incelettirmeden görüşülmüş, sadece birinci maddesi Şer'iyeye gönderilmiş, bu nedenlerle uygulamayı yanlış bulmuştur. Ardından herhangi bir kanunun teklifinin hem sıradan hem de olağanüstü durumlarda, Şer'iyeye Encümeni tarafından baştan sona incelenmesi gerektiğini söyleyerek karşı çıkmıştır.

Konya milletvekili Musa Kazım Efendi, kaçak ve kayıp ifadesinin açık olmadığını, kendi kendine kayıpta nereye gittiği, nerede olduğu bilinmemesi durumu vardır diyerek karşı çıkmıştır. İdareten ve siyaseten başka yerlere nakledilenlerin kanuna tabi olup olmadıklarını, nakledilenlerin kaçmış veya kaybolmuş ise bunlara kaçak muamelesi yapabilir miyiz sorularını yönelmiştir. Kayıp kişinin mirasçılarının mal üzerinde kullanma hakkı bulunduğunu, paylaşamayacaklarını, mirasçısı olan malları da sahihsiz kabul edecek miyiz, dedikten sonra kanuna göre bu gibi malların da sahihsiz kabul edildiğini, mirasçısı ve vekili olan malların sahiplerinin ne olduğu bilinmediği için mirasçı ve vekillerin hukukunun zarar gördüğünü iddia etmiş, karşı çıkmıştır. Şer'i hukukun bu konuda yeterli olduğunu, ayrı bir kanuna gerek olmadığını, kayıp ile kastedilen kaçak olmadığı için kanunun kabul edilmemesini istemiştir.

Edirne milletvekili Şeref Bey ise kanunun lehinde konuşmuştur. İşgalden kur-

¹⁹⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 19, İctima Senesi 3, s. 303–307.

tarılan yerlerdeki kayıp ve kaçak ifadelerinin ayrı şeyler olduğunu, ancak kanunun halk yararına olması gerektiğini, hükümetin bu kanunla isyan etmiş bir halkın varlığını göz önüne aldığını ifade etmiştir. Kanuna uymayarak kaçanlar hakkında hüküm açıktır, kanuna uymayan kişilerin malları üzerindeki vekâlet hakkının geçerli olmadığını, Türk'ün sinesine kurşun atmak için kaçanların, buradaki malını korumak için vekâletname uydurduğunu, devletin aleyhine dünyanın her yerinde çalışıp yıkmaya çalıştığını, hükümetin ise adalet yapmak fikriyle bunların malını korumasının yanlışlığının, yakın tarihte örneklerini hatırlatmıştır. Konuşmasını şu sözlerle bitirmiştir; *“Hüküm verirken ruhsat meselesini düşünüyorsunuz ve bu ruhsatı düşünerek hüküm veriyorsunuz. Şimdi hükmü düşünelim. Birisi vekâleti aldı geldi, herifte Pontus teşkilâtından dolayı bugün Paris'te filân sokakta Hükümet-i Milliye aleyhinde teşkilât yapıyor ve onun da burada şu kadar emlâki vardır. Bu herif orada benim aleyhime teşkilât yaparken; şu kanunla onun yaptığı vekâletin hükmü burada caridir, binaenaleyh ben bunun malını teslim edeceğim; paralarını ona teslim edeceğim; o paralarını alacak, gidecek ve o para ile kurşun alacak, Türk'ün sinesine atacak... Efendiler; böyle bir kanun mevcut ise ben o kanuna bu memlekette paydos derim. Binaenaleyh bu yapılan kanun şeriata da muvafıktır, akla da muvafıktır, maslahata da muvafıktır. Bu kanunun kabulünden başka yolumuz yoktur.”*¹⁹⁶

Gerçekçi bu ifadelerden sonra Ömer Vehbi Efendi, teklifin birinci maddesiyle mecellenin birçok hükmünün alt üst edildiği gerekçesiyle; Musa Kazım Efendi ise kayıp ve firar ifadelerinin idareten ve siyaseten nakledilenleri kapsadığı, varisçisi bulunanların haklarının zarar gördüğü gerekçesiyle maddenin kaldırılmasına yönelik teklif vermişlerse de kabul edilmemiştir. Kanun uygulamaya girmiş, Bakanlık, eski ahali azınlık olup, firar edenlerin terk edilmiş mallarını kanuna uygun şekilde, ya vakıflara ya da gelen Türk göçmenlere verilmesini¹⁹⁷ denetlemiştir. Meselenin ele alınışında karşı çıkan milletvekillerinin tutumunu, üç aylık sürelerle, meclisin askeri yetkilerini Başkomutanlık Kanunu ile üzerine alan Atatürk'ün Sakarya Zaferi'nden sonra artan siyasi güç ve nüfuzuyla birlikte değerlendirebiliriz. Ordunun Büyük Taarruz için saldırı hazırlıkları yaptığı ve geciktiği düşüncesiyle eleştirilerin arttığı aylarda, isyan etmiş azınlıkların terk edilmiş malları ile ilgili teklife, dine uygun olmadığı

¹⁹⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 19, İçtima Senesi 3, s. 308.

¹⁹⁷ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Evrak Kayıt Numarası 1303, Sıra Numarası 1381, 10 Ekim 1922, bu konuda birçok uygulama tarafımızdan defterlerde görülmüştür.

gerekçesiyle yapılan karşı çıkış makul görülmemektedir. Azınlık isyanlarını, Birinci Dünya Savaşını ve geniş toprakların kaybedilişini, kaybedilen topraklardan göçleri görmüş, yaşamış insanların, terk edilmiş toprakların hükümete geçmesine ya da göçmenlerin yerleştirilmesine karşı çıkması Atatürk'ün artan liderliğine dolaylı bir karşı çıkış olarak değerlendirilebilir. İkinci bir bakış açısıyla buradaki karşı çıkış, hukuk ve fetva başlıklarında göreceğimiz üzere içtihat kapısı kapandı anlayışının ve ezberci bir zihniyetin sonucu da olabilir. Eski din bilginlerinin içtihatlarının dışında yeni bir anlayışla toplumsal sorunları ele almayı, dinin manevi ve müdahale edilemeyen iman ve belli şekilleri olan değişmez ibadet boyutu gibi ele alınmıştır. Nitekim şer'i hukukun yeterli olduğunu ve kanunun ret edilmesini istemişlerdir. Üçüncü bir bakış, salt siyasi rekabetten dolayı, bu gerekçelerle hükümetin tekliflerinin kabul edilmesini engelleyerek, hükümeti çalışamaz hale getirmek amacı da olabilir.

Hangi gerekçelerle olursa olsun Bakanlığın, öne çıkararak her konuda din bilginlerinin görüş ve kanaatlerine göre işlerin yürütülmesine çalışan yukarıdaki örneklerin yanı sıra, Bakanlığın verdiği dini hizmet ve hizmetliler ile vakıflar hakkında sorular sorularak her şeyi din bilginlerine bırakmayanlar da vardır. Mevcut koşullarda eski şer'i hukukun yeterli gelmeyen yönlerini ortaya çıkaran örnekler de söz konusudur. 26 Eylül 1920'de Burdur milletvekili İsmail Suphi Bey, Burdur müftüsünün mevcut TBMM idaresine aykırı fikirlere sahip olduğunu buna rağmen onu bu göreve getiren Şer'iyye ve Evkaf Vekili Mustafa Fehmi Efendi'den açıklama isteyen soru önergesi ret edilmiştir.¹⁹⁸ 20 Aralık 1921'de vakıflardaki mali yolsuzluklardan hesap sorulmadığına, merkez ve çevredeki kadro yolsuzluğuna, Bakanlığın işlerinden meclisin iki seneden beri haberdar edilmediğine, Bakanlığın uygulamalarında yenilik görülmediğine dair Erzurum milletvekili Salih Efendi'nin soru önergesi¹⁹⁹ yukarıda anlatılan şer'i hükümlerin yeterli ve mecelle hükümlerinin alt üst edildiği anlayışına ters bir görüştür denilebilir. Çünkü bir tarafta değişmez kabul edilen hükümlere göre hizmet vermek üzere kurulan bir teşkilat anlayışı, diğer taraftan teşkilatın uygulamalarında yenilik arayan, hizmeti verenleri de sorgulayan anlayış birlikte bulunmuştur. Şer'iyye Vekili'nin yazılı cevabı 12 Ocak 1922'de okunmuş, vakıflarda ve kadrolarda yolsuzluk olmadığı, Bakanlığın darü'l-hilafe programını ıslah ve yönetimine ait talimatnameler tespit ettiğini, eski medreselerin ıslahı hakkında nizamname hazırla-

¹⁹⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 4, İctima Senesi 1, s. 352.

¹⁹⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 15, İctima Senesi 2, s. 235.

dığını, yüz yirmi beş yerde medrese kurduğunu açıklamıştır. Halkın aydınlatılması için beyannameler hazırlayıp yayınladıklarını, özellikle Sakarya Zaferi üzerine yayınladıkları tamimin halk üzerinde önemli etki yaptığını, halkı aydınlatmak amacıyla ve İslami olayları araştırıp inceleyecek, eski eserleri tercüme edecek ve yayınlayacak bir heyet kurduklarını, ancak bunun mali sıkıntılar sebebiyle uygulanmadığını anlatmış, ayrıca sözlü açıklama yapmıştır.²⁰⁰

8 Nisan 1922’de hapishanelere imam tayin ederek beş vakit namaz kıldırılması, tutuklulara vaaz ve nasihat edilmesi ile ilgili teklif meclise gelmiş, İçişleri Bakanlığı’na tebliğ edilmiştir.²⁰¹ Bakanlık personelinin, hapishanelerde vaaz ve nasihat ile suçlu insanları iyiliğe yönlendirmeye çalışması takdir edilmekle birlikte vaaz ve nasihatın içeriği ve topluma kazandırıcı başka eğitici faaliyetler yapıp yapılmadığı bilinmediği²⁰² için uygulama hakkında yorum yapılamamıştır.

Kanunların dine uygun olup olmadığı konusunda görüş bildiren Şer’iyye Encümeni içkinin yasaklanması ile ilgili kanun layihasında Hukuk, Sağlık ve Maliye Encümenleri ile birlikte çalışmıştır.²⁰³ Encümen üyeleri, dini ve siyasi konularda çalıştıkları gibi cephede askerlik yapmışlar, cepheye gidenlerin yerine yeni üyeler seçilmiştir.²⁰⁴

Bu dönemde mecliste Müslümanlar için zorunlu bir ibadet olan hutbelerin Türkçe olarak okunması konusu gündeme getirilmiştir. 30 Eylül 1920’de Tunceli milletvekili Abdülhak Bey’in, camilerde hutbelerin Türkçe olarak okunmasını isteyen önergesi Şer’iyye Encümeni’ne havale edilmiştir.²⁰⁵ Şer’iyye Encümeni alışılmadık bir teklif olarak değerlendirmiş ve teklifi reddeden bir mazbata hazırlayarak meclise sunmuş ve Türkçe hutbe konusundaki girişim kabul edilmemiştir.²⁰⁶ Daha sonra 29 Ocak 1923’de Afyon milletvekili Mustafa Bey’in okunan Türkçe hutbe hakkındaki soru önergesi Bakanlığa havale edilmiştir.²⁰⁷ Bu soru önergesi Bakanlığa havale edilmekle birlikte sonucu hakkında açık bir bilgiye rastlanmamıştır. Hutbe ile ilgili kısımda göreceğimiz üzere Türkçe hutbe gerek uygulama gerekse tartışma ola-

²⁰⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 16, İctima Senesi 2, s. 37–40.

²⁰¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 19, İctima Senesi 3, s. 53–57

²⁰² Ayrı bir çalışma konusudur, burada ele alınmamıştır.

²⁰³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İctima Senesi 1, s. 267.

²⁰⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 8, İctima Senesi 1, s. 354.

²⁰⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 4, İctima Senesi 1, s. 453.

²⁰⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 5, İctima Senesi 1, s. 206.

²⁰⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 27, İctima Senesi 3, s. 37.

rak dönemin aydınları tarafından ele alınmıştır. İlgi çekici bir başka nokta ise Osmanlı döneminde bir takım kargaşa içinde bulunan bugünkü Tunceli, o günkü adı Dersim olan bir ilin milletvekilinin camilerde Türkçe hutbe okunmasını istemesidir. Diğer taraftan bu günkü Afyon ilinin bir milletvekilinin Türkçe okunan hutbe hakkında soru önergesi -içeriği tam anlaşılmamakla birlikte- eğer bir karşı çıkış ise üzerinde araştırılmaya değer bir olgudur. Tam tersine Türkçe hutbe neden okunmuyor şeklinde Arapça hutbeye karşı çıkan bir soru olabilir. Bu takdirde Türkçe hutbe okunmasını alışılmadık bir teklif olarak değerlendirip ret eden bir anlayışa rağmen, meselenin ısrarla takipçileri bulunduğu sonucunu çıkarabiliriz.

İşgal yıllarında teşkilatlanmaya çalışan Bakanlık, kadrolarını hazırlarken görev, yetki, emeklilik ve teşrifatta mevkileri hakkında düzenlemeler yapmıştır. 27 Haziran 1921’de müftülerin fetva veremeyecek derecede hasta ve sakat oldukları doktor raporuyla kesinleşmedikçe ya da kendileri istemedikçe emekliye sevk edilmeleri hakkında diğer memurlara uygulanan kanun hükümlerinden istisna tutulmalarına dair Çankırı milletvekili Tevfik Efendi ve arkadaşlarının yasa teklifi, Şer’iyye ve Maliye Encümenleri’ne havale edilmiştir. 27 Ağustos 1921’de Şer’iyye Encümeni teklifi uygun gördüğünü, Maliye Encümeni’nin ise konunun kendileriyle ilgisi olmadığını, ifade eden mazbataları mecliste okunmuş, kanun teklifi kabul edilmiştir.²⁰⁸ 10 Nisan 1922’de müftülerin görevi hakkında, Tevcih-i Cihat Nizamnamesi’nin 49. maddesine müftülerin fetva görevlerine ilave olarak, imamlık ve hatiplik kelimeleri eklenerek kanuna açıklık getirilmesini içeren önerge Şer’iyye Encümeni’ne gönderilmiştir.²⁰⁹ Erzurum milletvekili Nusret Efendi’nin, fırka ve kolordu karargâhlarında birer müftü bulundurulmasına dair yasa önergesi Layiha Encümeni’ne havale edilmiştir.²¹⁰ 23 Ocak 1922’de müftülerin teşrifatta mevkileri hakkındaki önergesi Bakanlar Kurulu Başkanlığı’na gönderilmiştir.²¹¹ Bakanlar Kurulu’nun hazırladığı Köy imamları hakkında kanun layihası Evkaf, Şer’iyye ve İçişleri Encümenleri’ne gönderilmiştir.²¹²

Meclis, din hizmetlilerinin maaşları, mali durumları konusunda da duyarlılık göstermiş ve düzenlemeler yapmıştır. Ankara imam ve müezzinlerinin maaşlarının

²⁰⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 12, İçtima Senesi 2, s. 93.

²⁰⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 19, İçtima Senesi 3, s. 81.

²¹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 9, İçtima Senesi 2, s. 335.

²¹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 16, İçtima Senesi 2, s. 119–120.

²¹² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 11, İçtima Senesi 2, s. 222. Kanun teklifi kabul edilmiştir. Bkz Dini Hizmetlere Atanma Usulleri ile ilgili kısımda bilgi verilmiştir.

artırılmasını isteyen dilekçeleri mecliste okunmuş, Şer'iyeye Vekâleti'ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır.²¹³ 18 Aralık 1920'de Erzurum milletvekili Salih Efendi'nin imam ve hatip maaşlarına zam yapılmasını istediği kanun teklifi Vakıflar Encümeni'ne gönderilmiştir. Bursa milletvekili operatör Emin Bey, “*yağma Hasan'ın böreği*”²¹⁴ sözlerini kullanarak tepki göstermiştir. 19 Şubat 1921'de bu kez Ankara milletvekili Mustafa Efendi'nin cami, mescit ve diğer dini müessese hizmetlilerinin maaşlarının arttırılması hakkındaki kanun teklifi Bakanlığa havale edilmiştir. Şer'iyeye ve Evkaf Vekili Mustafa Fehmi Efendi, yeterli olmasa da artış yapıldığını söylemiştir.²¹⁵ 18 Haziran 1921'de yine imam ve hatiplerin maaşlarına zam ile birlikte, Muş camilerinin tamiri hakkındaki teklif meclise getirilmiştir.²¹⁶ Salih Efendi'nin teklifi hakkında 4 Temmuz 1921'de Şer'iyeye ve Evkaf Vekili Mustafa Fehmi Efendi, Bakanlığın görüşlerini içeren yazılı açıklama yapmıştır. O tarihe kadar cami ve vakıf hademesine 532.662 kuruş zam yapıldığını düşman istilası nedeniyle hayrat-ı şerife ve akarat-ı vakfiyenin zarar gördüğünü, bunların ihya edildikten sonra ancak, bütün maaş sahiplerine zam yapılabileceği cevabını içeren tezkere mecliste okunmuştur. Salih Efendi, zam konusunda ısrarcı olmuşsa da bütçe teklifi görüşmelerinde dikkate alınması uygun olur gerekçesiyle ret edilmiştir.²¹⁷

Din hizmetlilerinin kıyafeti hakkında bir girişim de yapılmıştır. 29 Haziran 1922'de Siirt milletvekili Hoca Mustafa Sabri'nin ilmîye mensuplarının derecelendirilmesi ve özel bir kıyafet belirlenmesi hakkındaki kanun teklifi, Şer'iyeye Encümeni tarafından uygun bulunmamış, ret edilmiştir. Kanun ile ilgili tartışmalarda Çorum milletvekili Dursun Bey, ilmîye sınıfının İslam tarihinde nasıl ortaya çıktığını anlatmış, imam ve müftüler ile ilgili olarak hükümet idaresinden uzak bulundurulmalı, İslam cemaatine bırakılmalı tavsiyesinde bulunmuş ve şunları eklemiştir; “*Müsaadenizle bir şey daha arz edeceğim: Bendenizin öteden beri fikrimi kurcalayan öteden beri fikrimde musır ve kanaatimde de mutekit olduğum bir hakikat vardır; Şer'iyeyi, Meşihat-ı İslâmiye'yi, Hükümet kadrosundan büsbütün çıkarmalı. Millet kendisine, milletin teşkilâtına terk etmeli. Bunlar milletin ıslahıyla uğraşmalı, milletin evkafı ile uğraşmalı. Hükümet bu gibi mesail-i hayriyeyi kendi idaresine aldıkça zararı günden*

²¹³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 1, s. 182.

²¹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 1, s. 404.

²¹⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 7, İçtima Senesi 1, s. 319.

²¹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 10, İçtima Senesi 2, s. 387.

²¹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 11, İçtima Senesi 2, s. 127.

güne artıyor.”²¹⁸

Bu sözler meclisin o günkü şartlarda din ve devlet ilişkilerini düzenleme konusunu, henüz ülke işgal altında iken ihmal etmediğini göstermektedir. Dursun Bey, hükümetin bu işlerle uğraşmasını istememesi, bu işleri halka bırakılmasını istemesi, laik devlete geçiş sürecinde önemlidir. Dursun Bey’in yaklaşımı, yukarıda verilen İsmail Şükrü, Musa Kazım, Ömer Vehbi Efendilerin görüşleriyle aynı doğrultuda değildir. Meclis içinde dini kurum ve kuruluşları devletin kontrolüne alarak, Bakanlığa hem dini hem de siyasi bakımdan üst derecede sorumluluk veren bir anlayıştan tamamıyla farklıdır. Dursun Bey’in fikirleri, Osmanlı tarihinde -ileride kısaca değinilecek olan- din hizmeti ve hizmetlilerini, kendine has bir tarzda devlet içinde konumlandırarak din-devlet ilişkilerini düzenleyen anlayışa da uymaz. Daha çok özerk bir kurum anlayışı sergilemektedir. Devletin bu işleri tamamen halka bırakması anlayışının Türk devlet, toplum ve din anlayışına uygun olup olmadığı sorusu çalışmanın dışında olup tartışmaya açıktır.

29 Nisan 1922’de Şer’iyye Vekili Mustafa Fehmi Efendi, dilekçesinde Hacı Bektaşî Veli zaviyesi postnişinliği görevinden alınan Hasan Efendi’nin meclis tarafından göreve getirilmesini kendisi hakkında bir güvensizlik olarak görüp istifa ettiğini bildirmiştir.²¹⁹ 11 Mayıs 1922’de yapılan görüşmelerde Eskişehir milletvekili Abdullah Azmi Efendi seçilmiştir.²²⁰ Abdullah Azmi Bey, 3 Kasım 1922’de hastalığı sebebiyle istifa etmiştir.²²¹ Konya milletvekili Mehmet Vehbi Efendi Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti’ne seçilmiştir.²²²

Bakanlığın yayın faaliyetlerine baktığımızda savaş yıllarında 9 Mayıs 1921’de müftü, imam, hatipler aracılığıyla Köy Hocası ve Sebilürreşat Dergilerinin köylere parasız olarak dağıtılması teklifini yayın faaliyetleri içine alabiliriz. Encümenlere gönderilmesi sırasında parasızlık, ulaşım yetersizliği, okur-yazarlığın olmaması, ilgisizlik gerekçeleriyle sert şekilde eleştirilmiştir.²²³ Bununla birlikte Şer’iyye Vekili Mehmet Vehbi imzasıyla Sebilürreşat Dergisinin ilmi ve dinî bir gazete olma-

²¹⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 21, İctima Senesi 3, s. 144–147.

²¹⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 19, İctima Senesi 3, s. 437–438. Bu mesele hakkında Tekke ve Zaviyeler ile ilgili başlık altında geniş bilgi verilmiştir.

²²⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 20, İctima Senesi 3, s. 23–26.

²²¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 32, İctima Senesi 3, s. 334.

²²² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 33, İctima Senesi 3, s. 405.

²²³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 10, İctima Senesi 2, s. 262–264.

sı sebebiyle müftülerin abone sağlamak konusunda yardımcı olmaları istenmiştir.²²⁴ İşgalden kurtulduktan hemen sonra Bakanlık, ilmî yayın konusunda çalışmalar yapmıştır. Bu işle ilgili olarak önce Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye Heyeti Nizamnamesi'ni hazırlamıştır. Heyet on adet eser hazırlamış ve basmıştır. Bu eserlerin bütün resmi kütüphanelere parasız olarak verilmesi istenmiştir.²²⁵

Bakanlık işgal altındaki bölgeler kurtarıldıktan hemen sonra buraların kadroları ile ilgili olarak gerekenleri yapmıştır. 24 Eylül 1922'den itibaren, Türk ordusunun İzmir'e girmesinden hemen sonra belgelerden anlaşıldığına göre, Bakanlık, imam, müezzin gibi din hizmetlilerinin devamsızlık yapıp yapmadıklarını denetlemiş, gerektiğinde görevden almıştır.²²⁶ 24 Ocak 1923'te İstanbul memurin-i ilmîyesine ait dört aylık kadro ve bütçeler hazırlanmış, Maliye Encümeni'ne gönderilmiştir.²²⁷

Kurtuluş Savaşı zaferle sonuçlandıktan sonra Bakanlık faaliyetleri, meclis tarafından denetlenmeye devam etmiştir. 11 Nisan 1923'de Isparta milletvekili Hüsnü Efendi ve arkadaşlarının Şer'iyye Vekili Vehbi Efendi'nin tahsisatları kendi seçim dairesindeki ulemaya tahsis ettiği ve kayınbiraderini himaye ettiğine dair açıklama isteyen soru önergesi kabul edilmiştir.²²⁸ Vehbi Efendi, konu ile ilgili uzun açıklamalar yapmış, bazı vekiller açıklamalarını yeterli görmemiş, Bakanlığın, Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye'nin bir şey yapmadığını söylemişlerdir. Vehbi Efendi, beş aydır makamda olduğundan, maddi sıkıntılar ve nitelikli adam bulamadıklarından, buna rağmen beş eser hazırlandığından ve diğer çalışmalardan söz ederek soruya cevap vermiştir. Tartışmalar Vehbi Efendi'ye güven oylamasıyla sonuçlanmış, Vehbi Efendi güvenoyu alamamıştır.²²⁹ Güvenoyu alamayıp Bakanlıktan düşürülmesi diğer kurumlara bildirilmiştir.²³⁰ Bu dönem tartışmalarını değişen siyasi ve askeri koşullarla değerlendirebiliriz. Savaşın kazanılması ile Başkomutan Atatürk'ün nüfuzu artmış, saltanatın kaldırılması sırasında, sonraki kısımda ifade edileceği üzere bilgilendirici ve sert konuşması ile saltanatın kaldırılmasını içeren teklif kabul edilmiştir. Ata-

²²⁴ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 8 65 48.

²²⁵ Aksoy, a.g.e., s. 55-57.

²²⁶ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Evrak Numarası 1289, Sıra Numarası 1323, 25 Eylül 1922; Bu konuda tarafımızdan birçok belge görülmüştür.

²²⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 26, İçtima Senesi 3, s. 472.

²²⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 29, İçtima Senesi 4, s. 30.

²²⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 29, İçtima Senesi 4, s. 146.

²³⁰ **Genelkurmay ATASE Arşivi**, İSH, Kutu Numarası 1544, Gömlek Numarası 74, Belge Numarası 74-1.

türk'ün siyaset ve yönetim anlayışından rahatsız olanlar o an için fazla muhalefet edememişlerse de 11 Nisan tartışmaları, meclisin henüz seçimlere gitmediği, aynı meclis olduğu, kesilen Lozan Barış Konferansı'nın ülke içinde ve dışında oluşturduğu siyasi endişe, eleştiri ve sıkıntıların yaşandığı bir dönemdir. 15 Nisan 1923'de Konya milletvekili Kazım Efendi Şer'iyye Vekâleti'ne seçilmiştir.²³¹ İlk meclis görevini tamamlayıp seçime gittikten sonra ikinci mecliste yine Kazım Efendi Şer'iyye ve Evkaf Vekili olarak hükümette devam etmiştir.²³² Ekim 1923'te ise Saruhan milletvekili Mustafa Fevzi Efendi Şer'iyye ve Evkaf Vekili olarak seçilmiştir.²³³ İlerde detaylı olarak anlatılmakla birlikte 5 Aralık 1923'te Çorum'da kargaların öldürülmesi hakkındaki Çorum müftüsünün fetvası hakkında soru önergesi Bakanlığın personelinin denetlenmesi ve din-devlet ilişkilerinin niteliği ile ilgili bir başka örnektir.²³⁴

Encümenlerde kanun teklifleri gerekli oldukça görüşülmüş, dini bakımdan kanunun gerekçesi encümen mazbatalarında açıklanmış, daha sonra meclis onayına sunulmuştur. Bu yönüyle kanunların dine uygunluğunu denetleyen bir Bakanlık görüntüsü olmakla birlikte, Şer'iyye Encümeni'nde incelenen ya da hazırlanan kanun tekliflerinin milletvekillerinin oyuna sunulması, milli iradenin gelişmesine hizmet ettiği hatta milli iradenin daha üstün tutulduğunu düşündürmektedir. Şer'iyye ve Evkaf Vekili gibi encümen üyeleri de alanın uzmanı olan din adamlarından oluşmuş olup dinsel bir teşkilattır. Dinsel bir teşkilatın, din eğitimi almış hocaların hazırladığı kanun teklifi ya da dini açıdan inceledikleri meclis tekliflerinin, milli iradenin onayına sunulması, din ve devlet işlerinin ayrılmasına doğru bir yönelme olduğunu göstermektedir.²³⁵ Bununla birlikte meclisin ve Bakanlığın uygulamalarına toplu bir bakış attığımızda meclisin çoğunluğunun dini kurallara dayalı bir devlet teşkilatı kurulması fikrine sahip olduklarını söyleyebiliriz.

2.1.2. Saltanatın Kaldırılması ve Cumhuriyetin İlanı

Anadolu'da işgallere karşı başlayan direniş, Atatürk önderliğinde birleştirilip bütünleştirilmiştir. Başkomutan Meydan Savaşı'nın kazanılması ve Türk ordusunun

²³¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 29, İctima Senesi 4, s. 159.

²³² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 1, İctima Senesi 1, s. 62.

²³³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 1, İctima Senesi 1, s. 516.

²³⁴ BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Numarası 6 33 19.

²³⁵ Bu noktada Osmanlı'da Meşihat Makamı ve din ve devlet ilişkilerinin niteliği hakkında bir kıyaslamaya girmiyoruz. Bu konu hakkında "müftü ve fetva hizmetleri" başlığı altında bilgi verilmiştir.

İzmir'e girmesiyle Anadolu işgalden kurtarılmıştır. Bundan sonra ortaya çıkan iç ve dış şartlar saltanatın kaldırılmasına giden süreci başlatmıştır. Saltanatın kaldırılması, yönetim biçimi ve kuralları laik bir anlayışla hazırlanmış devlete yönelik ilk adımdır. TBMM kurulduğu günden itibaren savaşımını vatanın kurtuluşu ve milletin bağımsızlığı için yaptığı kadar, padişah ve halifeyi kurtarmak için yaptığını her fırsatta vurgulamıştı. Milletvekilleri de halk gibi yüzyılların getirdiği geleneksel ve dinsel duygularla bu makama bağlıydı. Bu nedenle baştan itibaren hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir derken, milli iradeye mantık olarak ters olan halife ve padişaha bağlılık mecliste yeri geldikçe dile getirilmiştir. Bununla birlikte hâkimiyeti kayıtsız şartsız millete veren Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile padişah ve halifeden söz etmeden saltanat ret edilmiştir. Hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile teminat altına alınmak suretiyle kişi egemenliğine dayanan saltanatın kaldırılması için hukuki altyapı hazırlanmıştır. Ancak saltanat ve hilafet hakkındaki karar daha sonraya bırakılmış, bu konuda net bir karar alınmamıştı. Böylece saltanatın kaldırılmasına yönelik adımlar henüz işgal sırasında atılmıştır. Milli Mücadele'nin silahlı aşamasının bitmesiyle iç ve dış şartlar saltanatı kaldırmaya giden süreci başlatmıştır. İstanbul'da TBMM'nin temsilcisi Hamit Bey aracılığıyla, 17 Ekim 1922 tarihli sadrazam Tevfik Paşa imzalı telgraf doğrudan Atatürk'e yazılmıştı. Barış görüşmelerine padişah temsilcilerinin katılması gereğini anlatan telgrafa, Atatürk, TBMM'nin Ankara temsilcisi Hamit Bey'e başlıklı telgrafla, barış görüşmelerine sadece TBMM temsilcilerinin katılacağını, başka kurulların yasal olmadığını ifade eden bir telgrafla cevap vermiştir. Hamit Bey telgrafı kendine talimat sandığı²³⁶ için Tevfik Bey'e ulaştırmamıştır. 27 Ekim'de hem TBMM, hem padişah temsilcilerinin Lozan Barış görüşmelerine çağrılmasından sonra 29 Ekim'de Tevfik Bey, doğrudan TBMM Başkanlığı'na yazdığı telgrafında, zafere ortak bir anlayışla Lozan'a beraber gidilmesi gereğini anlatan yeni bir müracaatta bulunmuştur. Tevfik Bey'in zafere ortak olan telgraflarına karşı, mecliste son derece sert bir şekilde başlayan eleştiriler saltanatın varlığına yönelik eleştirilere dönüşmüştür. Rıza Nur Bey ve arkadaşlarının verdiği Osmanlı Devleti'nin yıkıldığına ve yeni Türkiye hükümetinin onun mirasçısı olduğuna ve halifeliğin esarettten kurtarılacağına dair teklifi Şer'iyyenin içinde olduğu ortak encümenlerde görüşülmüş, saltanatın kaldırıldığına ve Osmanlı ailesinde

²³⁶ Atatürk, a.g.e., Vesikalar/Belgeler, Cilt 3, s. 1835.

bulunan halifelik makamına ilmen ve ahlaken en uygun kişiyi meclisin seçeceğine dair değişiklik yapılmıştır. Teklif 1 Kasım 1922’de meclis tarafından kabul edilmiştir.

Saltanatın kaldırılmasıyla ilgili teklif Şer’iyye Encümeni’nde uzun tartışmalara sebep olunca Atatürk’ün Nutuk’ta anlattığı sert ifadelerle biten konuşması sonucunda tartışmalar bitmiş ve meclis kararıyla saltanata kaldırılan teklif kabul edilmiştir.²³⁷ Kanunla altı yüz yıldır egemenliği elinde bulunduran Osmanlı ailesinin saltanatına son verilmiş, milli egemenliğin önündeki engellerden biri kaldırılmıştır. Önceki bölümlerde anlatıldığı üzere milletvekillerinin çoğunun kafasında saltanata kaldırmak gibi bir düşünce yoktu. Ancak aynı anda İstanbul ile TBMM’nin barış görüşmelerine davet edilmesi Atatürk’ün, meclisi saltanatın kaldırılmasına yönlendirebilecek zemini oluşturmuştur. İstanbul’un baştan beri Milli Mücadeleye karşı çıkmış olması ve bütün bu engellerden sonra dahi rahat bir şekilde zafere ortak olmaya kalkan Tefik Bey’in telgraflarının tepki yaratacağını ve saltanatın varlığına yönelik tartışmalara döneceğini herhalde Atatürk hesaplamış olmalıdır. Lozan görüşmelerinde yaratacağı ikiliğin ve itilaf devletlerinin bundan yararlanacağı gerçeğini tüm milletvekilleri görmüş ve çoğu dile getirmişlerdi. Üstelik Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile hâkimiyeti kayıtsız şartsız millete veren madde ile hukuki bir karşı çıkışın ya da anayasaya aykırılık iddialarının rağbet görmeyeceği açıktır. Bu genel manzaraya, zaferin oluşturduğu Atatürk’e yönelik halkın sevgisini eklersek, Atatürk’ün zamanlama yeteneğini takdir etmek gerekir. Diğer yandan mecliste halifelik makamını Osmanlı ailesine verilmesi bazıları için ileride saltanata dönüştürmek için hukuki bir altyapı gibi görünürse de Halife’ye meclis içinde idari hiçbir yer vermeyerek, halife seçimini meclise vermekle hukuki bir tedbir alınmıştır. Üstelik kararda halifeliğin devam edeceğine dair bir hüküm söz konusu değildir.²³⁸ Osmanlı ailesi milli egemenliğin temsilcilerine, dolayısıyla milletin kararlarına tabi olmuştur. Halifelik siyasi gücü elinden alınmış ve milletin kararlarına tabi olmuşsa da kaldırılmamıştır. Vahdettin ise kendi hakkındaki kararı beklemeden gizlice İstanbul’dan kaçmıştır. Bunun üzerine mecliste Şer’iyye Vekili Vehbi Efendi, halife unvanını taşıyan, Müslümanların başı olarak tanınan kişinin, düşman olan İngilizlere sığınması ve onların vapuru ile firar etmesi

²³⁷ Atatürk, a.g.e., Cilt 2, s. 920.

²³⁸ Seçil Karal Akgün, **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924–1928)**, Temel Yayınları, İstanbul, 2006, s. 76.

İslamiyet namına utanç verici bulmuş, hilafet makamını terk ettiği için hilafet makamı boştur, halife seçilmesi vaciptir demiştir. Konu ile ilgili hazırladığı fetva okunmuştur. Fetva şöyledir; *“İmamü’l-müslimin olan zeyd düşmanın umum Müslimin aleyhinde mucib-i mahvolan tekâlif-i şedidesini bi-la-zaruretin kabul ile hukuk u İslamiyeyi müdafaadan aczini izhara Müsliminin müdafaaten mücahadelerinde düşmana muvafakatle Müsliminin ihtilâl ve iştikasını mucib harekâta filen teşebbüs ve harekât-ı ihtilâlkâraneye devam ve ısrar ve badehu ecnebi himayesine iltica ederek Makam-ı Hilafeti terk ve fırar ile hilafetten bilfil feragat etmekle şer’an münhali olur mu? Elcevab - Allahu alem bissevab olur.*

*Bu surette hukuk ve menaf-i islamiyeyi sıyaneten Makamı Hilafete layık bir zata erbab-ı hal ve akt tarafından biat olunmak vacip olur mu? Elcevab - Allahu âlem olur.”*²³⁹

Müslümanların başkanı olan kişinin bütün Müslümanlara zarar veren tekliflerini gerekçesiz kabul ederek hukuk ve İslam’ı koruma acizliğini göstermiş, Müslümanların mücadelesinde düşmanı desteklemiş ve yabancı himayesine girerek Halifelik makamını terk ve kaçarak hilafetten vazgeçmiştir. Dolayısıyla başka bir kişiyi halifelğe getirmenin dine uygun olduğu din bilginleri tarafından açıklanmıştır.

Fetva ile birlikte halife seçiminin yapılması gerekince Bitlis milletvekili Yusuf Ziya, *“mademki fetva vardır, oylamak doğru değildir”* demiştir. Atatürk, *“affedersiniz beyefendi bu memleketi yıkmak için de fetvalar verilmişti, fetva behemahal Meclis-i Âli’nin reyine vazedilmelidir”* cevabını vermiştir. Fakat Yusuf Ziya, *“fetvayı şerife bizim reyimizden yüksektir”* diyerek ısrar etmiştir. Bununla birlikte meclis oylamayı yapmış ve Abdülmecit’i halife seçmiştir.²⁴⁰ Uygulamayla fetvaların meclis kararlarının üstünde olmadığı gösterilmiştir. Fetva oylanmak suretiyle milli iradeye tabi kılınmıştır. Bu tutum fetva da olsa milli iradeye sorulacağını, devlet yönetiminde dinsel kuralların etkisinin kalkacağını belirtir. Fetva vererek devlet işlerine, din adına karışmanın önü fetvanın mecliste oylanmasıyla kesilmiş olup, sonraki uygulamalarla uyum içindedir.

Vahdettin’in işgal dönemindeki faaliyetleri sebebiyle milletvekilleri, meclis tutanaklarında görüldüğü üzere fikir birliği içindedir. Fakat konu hilafet ve saltanatın ayrılıp hilafetin siyasi gücünün elinden alınması olunca saltanatsız hilafet dine uygun

²³⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 29, İçtima Senesi 3, s. 564.

²⁴⁰ Aynı yer.

mu tartışmaları uzamıştır. Sonuçta saltanat kaldırılmış fakat halifeliğe bir süre dokunulmamıştır. Halifeye dini gerekçelerle siyasi güç kazandırma faaliyetleri başlamıştır.²⁴¹ Öte taraftan siyasi niteliği kaldırılmasına rağmen, halifenin siyasi iktidarı arzular davranışları ve söylemleri, Hint Müslümanlarının mektubu halifeliğin kaldırılmasında görünürdeki gerekçelerdir.²⁴²

Asıl sebep laik devlet ve toplum yapısı oluşturmak için gidilen yolda dinsel anlam kazanmış olan Halifeliğin engel olmasıdır. Bir devlet ve toplum yapısı hem dinsel, hem laik kurallara göre yönetilemez. Çünkü dinsel bir devlet ve toplum yapısında kurallar ve sistem dinden kaynaklanıyorsa, o devlet taraf olmak zorundadır. Eğer tarafsız olursa, din açısından görevini yapmamış olur. Taraf olduğu zaman ise laik yapı ve anlayış ortadan kalkar. Buna karşılık laik bir devlet ve toplum yapısında insanlar dindar olabilir. Çünkü laik anlayış, Tanrı ile kul arasındaki bağıllık ve ilişki denen dine/inanca karışmaz. Ancak bu inançsal özgürlük mevcut sistemi ve düzeni bozacak bir nitelik taşıyamaz. Yeni Türkiye'nin yönetim şekli laik kuralları amaçladığı için halife ve çevresinin faaliyetleri, halifelik gibi dinsel kurumların milli egemenliğe, laik bir devlete gidişte engel olacağını göstermiştir.

Milli egemenliği gerçekleştirme yolunda diğer önemli adım 29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilanıdır. Atatürk'ün Anadolu'ya geçtiği andan itibaren konuşmalarına ve yaptıklarına bakılırsa milli egemenliğe dayalı cumhuriyete gidişin ipuçlarını görmek mümkündür. Devletin yönetim şekli cumhuriyet, devlet başkanlığı da cumhurbaşkanı olarak belirlenmiştir. Cumhurbaşkanı devletin en üst makamı olunca, İslam tarihinde ve siyasi kültüründe kendine has bir gelişme seyri göstermiş, aslında siyasi bir makam olan halifeliğin, zamanla farklı nedenlerle kazandığı dini yönüne vurgu yaparak halifeye siyasi güç kazandırma faaliyetleri başlamıştır. Nitekim Kanun-i Esasi de padişah ve halifenin sorumsuz olan kişiliğine verilmiş, geniş ve kutsal haklar²⁴³ halifeyi ayrıcalıklı bir konuma getirmişti. Atatürk'ün de konuşmalarında vurguladığı gibi çok güçlü ve kutsal bir halife algısı esasen ruhbaniyet olmayan İslam dinine ters düşmüştür. Yaptıklarından sorumsuz ve kutsallık atfedilen halifelik Türk toplumunun toplumsal bilincine yerleşmiştir. Saltanatın kaldırılmasından ve Cumhuriye-

²⁴¹ Mehmet Akif Tural(hazırlayan), **Hilafet Sevdası Karşısında Milli Hâkimiyet Mücadelesi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005. s. 1-27

²⁴² Akgün, a.g.e., s. 103-169.

²⁴³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 222.

tin ilanından rahatsız olanlar halifeye siyasi güç kazandırmak istemişlerdir. Dolayısıyla birbirine ters halifelik ile cumhuriyetin yan yana yaşama imkânı kalmamıştır. Milli egemenliğin olduğu yerde dinsel, kişi egemenliğine dayalı yönetimlerin kurum ve kuruluşlarının yaşamasına izin verilmemiştir.

2.2.Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti ve Halifelik'ten Diyanet İşleri Başkanlığı'na Geçiş (3 Mart 1924)

25 Şubat 1924'de, İzmir milletvekili Şükrü Saraçoğlu Bey, hükümet kurumlarının pek değişmediğini, iyi işlemediğini örneklerle açıklamış ve dinsel bir kurum olan Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti için şu sözleri kullanmıştır; “*Şer'iyye Vekâletine gelince: Bendeniz bilhassa bu Vekâletin umur-ı dâhiliyesi hakkında söz söyleyecek değilim. Yalnız siyasetle, dini karıştırmıyoruz diye bar bar bağıyoruz. Ve sonra dinimizin en büyük Reisini alıp getiriyoruz. Kıpkızıl bir siyaset sandalyesi olan Vekâlet sandalyesine oturuyoruz... Kavillerimizde ve fiillerimizde ahenktar olalım, samimî olalım. Şer'iyye Vekâleti'nin mevkii, bence çok muhteremdir, o kadar muhteremdir, o kadar muhteremdir ki onu o Vekâlette tutmak isteyenler onun düşmanlarıdır. Onu Vekâletten ayırmak, onu siyaset oyuncağı olmaktan kurtarmak herhalde bu milletin mukadderatına hâkim olan bu meclisin vazifesidir. (Bravo sesleri alkışlar) Beyefendiler bu müessese çok muhteremdir. Çok mukaddestir ve pek büyük adamlar vasıtasıyla bu memleketin mukadderatında, dinî inkılâbatında birçok iyilikler yapabilecek bir müessesedir. Nasıl istersiniz ki böyle bir müessese, Maliye Vekâleti'nin falan hatasından dolayı yuvarlanan kabine ile beraber o da yuvarlansın, nasıl istersiniz ki Hariciye Vekâleti'nin yapmış olduğu her hangi bir hatadan naşi araya, araya bulup o mevkie isad²⁴⁴ ettiğimiz bir adam, o kabine ile beraber yuvarlansın?”²⁴⁵*

Bakanlığın iç işleri yani dini hizmet ve faaliyetleri hakkında söz söylemeyen Şükrü Saraçoğlu dini işlerle uğraşan bu teşkilatın siyasetin karar merkezinde yer aldığından siyasetin oyuncağı olacağını, başka bir bakanın hatası nedeniyle kabinede olduğu için din adamı ve dinin zarar göreceğini söylemiştir.

Bu ifadelerle karşı Erzurum milletvekili Ziyaeddin Efendi, “*mukaddes ise imtiyaz verelim dokunmasınlar*”²⁴⁶ deyince, Isparta milletvekili Hüseyin Hüsnü Efendi,

²⁴⁴ Yükseltmek

²⁴⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 6, İçtima Senesi 1, s. 334.

²⁴⁶ Aynı yer.

“*hep mesuldür*” sözleriyle karşı çıkmıştır. Bir diğer Isparta milletvekili Hafız İbrahim Efendi şu sözleri söylemiştir; “*İslâmiyet’te ruhbanîyet yoktur Şükrü Bey, Din-i İslam payidardır. O Vekâlet hükümetle batar, Hükümetle kalkar, yalnız din-i mübin-i İslâm payidardır. İslâmiyet kıyamete kadar bakidir. Hükümetin dini, din-i islâmdır. Onu üç şahsı beş şahsın kanaati yıkamaz.*”²⁴⁷

Hafız İbrahim Efendi, İslamiyet’te ayrıcalıklı din adamı olmadığını ve bakanlıkların hükümetle birlikte sorumlu olduğunu hatırlatmıştır. İslami hizmet veren ve dini meselelerde konuşan dinsel bir teşkilatın, devlet yönetiminde bakanlık seviyesinde sorumluluk alarak siyasetin olumsuzluklarından etkilenmesine karşı çıkmıştır.

Halifelik ile Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti’nin kaldırılmasından kısa bir süre önce yapılan bu konuşma milletvekillerini ve toplumu yapılacak yeni devrimlere hazırlayıcı mahiyettedir. Cumhuriyetin ilanından sonra halifeye siyasi güç kazandırma faaliyetleri, halifenin davranışları ve iki Hintli Müslüman’ın mektupları, halife konusunda kesin adım atılmasıyla sonuçlanmıştır. 3 Mart 1924’te Halifeliği kaldırarak devrim kanunu meclisten geçmiştir.²⁴⁸ Halifeliğin kaldırıldığı gün laik devlete gidişin diğer adımları atılmıştır. Tevhid-i Tedrisat, Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti’nin ilgası, Diyanet İşleri Riyaseti’nin (başkanlığı) kurulması ile ilgili devrim kanunları aynı gün mecliste kabul edilmiştir.

Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti ile Harbiye Vekâleti’nin kaldırılmasına dair kanun teklifinin gerekçesinde, din ve ordunun siyasetle alakalı olmasının zararları olduğu, bunu bütün medeni millet ve hükümetlerin kabul ettiğini, bu bakış açısıyla Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti’nin kaldırılıp, vakıfların millete geçmesi doğal bir sonuç olarak görülmüştür. On dört maddelik kanun teklifinin ilk yedi maddesi Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti’nin kaldırılıp yerine Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulması ile ilgilidir. Kanun teklifi her maddesi tek tek okunarak oylamaya sunulmuştur. Teklifin ilk şeklinde Umur-ı Diyaniye Riyaseti ifadesi yer almıştır. İfade üzerindeki tartışmalar bu konuya verilen önemi göstermektedir. Tartışılan ifade kanun teklifinde şöyle yer almıştır;

“*Madde 1 Türkiye Cumhuriyeti’nden muamelât-ı nâssa dair olan ahkâmın teşri-i infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete aid olup din-i mübin-i islâmın bundan maada itikadat ve ibadata dair bütün ahkâm ve mesa-*

²⁴⁷ Aynı yer.

²⁴⁸ **Düster**, Cilt 5, 3 Mart 1924, İstanbul, 1931, s. 668.

lihin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Umur-ı Diyaniye Riyaseti makamı tesis edilmiştir.”²⁴⁹

Konya milletvekili Mustafa Feyzi Bey, diyanet mastardır, yeni bir tabirdir, uygun değildir, umur-ı diniye denmesinde bir zarar yoktur demiştir. Zonguldak milletvekili Tunalı Hilmi, “*Diyanet İşleri Reisliği*” denilmesi için teklif vermiştir. Çanakkale milletvekili Samih Rıfat Bey şunları söylemiştir; “*Efendim Arapça ile fıkıh ile ve ulûm-ı hukukiye ile iştilgal etmiş olan zevatça malûmdur ki din ile diyanet arasında fikhî bir fark vardır. Dini kazai, üftai muamelât-ı nâssa dair olan her şeyi ibadati, ahkâmı ve itikadati camidir. Hâlbuki kazaya dâhil olmayan ahkâmı, üftayı, ibadati, itikadati kendi mana ve mefhumu altında cemedden bir tabir-i fikhî vardır ki o diyanettir. Efendim bütün kütüb-ı fıkhiye ve islamiyede «Kazaen ve diyaneten» tabiri müstameldir. İmarat ve Hükümet manasını cemedden kelimedeki iktisadiyat, içtimaiyat, inzibat, tedrisat cümlesi dâhildir. Bunların her biri hükümetin münkasem olduğu şubata taksim edilmiştir. Meydanda kalan yalnız ibadat, itikadat, üftaya ait olan ahkâmdır ki, Umur-ı Diyaniye Riyasetine aittir ve (Diyanet) kelimesi tamamıyla bu manaya mevzudur. Bunun sığa-i nisbetle ifade olunup olunmaması caiz olup olmadığına gelince İsmi mastardır sığa-i nisbet haline gelebilirler. (Düveli, hükmi) gibi kelimeler göstermektedir ki, (Devlet ve Hükümet) kelimeleri nispet haline intikal edebilir. Binaenaleyh Meclis-i Âlimiz diyanet işleri kelimesini kabul edebilir veyahut (umur-ı diniye) tabirini kabul eder, o başkadır. Yalnız (Diyanet) kelimesi kastettiğimiz manayı bütün şümulüyle ifade ettiğinden bunun ipkasını rica ederim.*”²⁵⁰

Samih Rıfat Bey, din kelimesinin iman ve ibadetle birlikte, muamelat-ı nası yani insanların yaptıkları işleri de kapsadığından, bu işleri meclis ve hükümetin üstlendiğini vurgulamıştır. Geriye kalan iman ve ibadet ile ilgili konularını ifade için diyanet kelimesini uygun görmüştür. Görüldüğü üzere kelimelerin anlamı üzerinde tartışırken din ve devlet işlerini birbirinden ayırmak temel bakış açısı olmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulmasını içeren kanun maddesinde temel bakış bu olunca, teşkilatın dini gerekçelerle ibadet ve inanç dışındaki konulara o zamanki ifadeyle muamelat-ı nassa dair işlere karışmasına neden olabilecek kelime ve kavramlara yer verilmemiş, dikkat edilmiştir. Nitekim kanun gerekçesinde, din ve siyasetin yani din ve devlet işlerinin ayrılmasının bütün medeni millet ve hükümetlerce kabul

²⁴⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 7, İçtima Senesi 1, s. 22.

²⁵⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 7, İçtima Senesi 1, s. 23.

edildiği belirtilmiştir. Sonuçta Umur-ı Diyaniye Riyaseti yerine Diyanet İşleri Riyaseti ifadesi yazılmış, madde bu şekliyle mecliste kabul edilmiştir. Üzerinde tartışma yapılmadan kabul edilen diğer maddeler şöyledir;

Madde 2 Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti mülğadır.

Madde 3 Diyanet İşleri Reisi Başvekilin inhası üzerine Reisicumhur tarafından nasb olunur.

Madde 4 Diyanet İşleri Riyaseti Başvekâlete merbuttur. Diyanet İşleri Riyasetinin bütçesi Başvekâlet bütçesine mülhaktır. Diyanet İşleri Riyaseti teşkilâtı hakkında bir Nizamname tanzim edilecektir.

Madde 5 Türkiye Cumhuriyeti memaliki dâhilinde bilcümle cevam-i ve mesacid-i şerifenin ve tekâyâ ve zevayanın idaresine imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyımların ve sair müstahdeminin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur.

Madde 6 Müftülerin mercii Diyanet İşleri Riyasetidir.

Madde 7 Evkaf umuru milletin hakiki menafine muvafık bir şekilde halledilmek üzere bir müdüriyet-i umumiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir.²⁵¹

Kanun teklifinin tamamındaki Umur-ı Diyaniye Reisliği ifadesi Diyanet İşleri Riyaseti olarak değiştirilmiş ve kabul edilmiştir. Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti kaldırılıp yerine Diyanet İşleri Riyaseti kurulmuştur. Dinin, devlet yönetiminde ilgi alanı daraltılmış, bakanlık düzeyindeki siyasi yetki idari görev düzeyine dönüştürülmüş, din hizmetleri genel idare içerisine dâhil edilerek devlet denetimine alınmıştır. Diyanet İşleri Riyaseti ve Evkaf Umum Müdürlüğü olmak üzere iki ayrı kuruma dönüştürülen Bakanlık görevini tamamlamıştır.²⁵² İlk Diyanet İşleri Riyaseti'ne milli mücadelede önemli hizmet vermiş, ilk mecliste Mentеше milletvekili seçilmiş fakat müftülüğü tercih ederek milletvekillikten istifa etmiş²⁵³ Rıfat Efendi Atatürk döneminin tek Diyanet İşleri Başkanı olmuştur. Maaş bakımından yüksek bir maaş tahakkuk ettirilmiş ve protokol bakımından seçkin bir yer verilmiştir. Kurumun adı 23 Mart 1950 tarih ve 5634 sayılı kanunla Diyanet İşleri Başkanlığı olarak değiştirilmiştir.²⁵⁴

²⁵¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 7, İçtima Senesi 1, s. 24; **Düster**, Cilt 5, 3 Mart 1340, İstanbul, 1931, s. 665.

²⁵² Yavuzer, a.g.e., s. 56.

²⁵³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 24, İçtima Senesi 3, s. 31.

²⁵⁴ Yavuzer, a.g.e., s. 56.

Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'ni kaldırıp Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kuran kanun teklifi kabul edildikten sonra Saruhan milletvekili Vasıf Bey ve arkadaşlarının Tevhid-i Tedrisat hakkındaki kanun teklifinin görüşülmesine geçilmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu, teklif edildiği şekliyle değişikliğe uğramadan kabul edilmiştir. Gereğesinde milletin fikir ve his bakımından birliğini temin için Tevhid-i Tedrisat en doğru, en ilmi ve asri ve her yerde faydaları görüldüğü vurgulanmış, bütün eğitim müesseselerinin Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanması teklif edilmiştir. Kanunun maddeleri;

Madde 1 Türkiye dâhilindeki bütün müessesat-ı ilmîye ve tedrisiye Maarif Vekâleti'ne merbuttur.

Madde 2 Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti veyahut hususi vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekâletine devir ve raptedilmiştir.

Madde 3 Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti bütçesinde mekâtip ve medarise tahsis olunan mebalîğ Maarif bütçesine nakledilecektir.

Madde 4 Maarif Vekâleti yüksek diyanat mütehasısları yetiştirmek üzere Darülfünun'da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hutubat gibi hidemat-ı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşad edecektir.

Madde 5 Bu kanunun neşri tarihinden itibaren terbiye ve tedrisat-ı umumiye ile müştakil olup şimdiye kadar Müdafaa-i Milliyeye merbut olup askerî rüşti ve idadîlerle Sıhhiye Vekâleti'ne merbut olan darüleytamlar bütçeleri ve heyet-i talimiyeleri ile beraber Maarif Vekâleti'ne rapt olunmuştur. Mezkûr rüşti ve idadîlerde bulunan heyet-i talimiyelerin cihet-i irtibatları âtiye ait olacağı vekâletler arasından tahvil ve tanzim edilecek ve o zamana kadar orduya mensup olan muallimler orduya nispetlerini muhafaza edecektir.

Madde 6 İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren muteberdir.

Madde 7 İşbu kanunun icra-yı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.²⁵⁵

Kanunun tüm maddeleri aynen kabul edilmiştir. Üçüncü maddesiyle yüksek din uzmanları için İlahiyat Fakültesi, imam, hatip gibi din hizmetlerini yerine getirecek memurlar yetiştirmek için de ayrı okullar açılacaktır. Bu yönüyle kanun Diyanet İşleri Başkanlığı'nda görevlendirilecek memurların yetiştirilmesini Milli Eğitim Ba-

²⁵⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 7, İçtima Senesi 1, s. 25; **Düster**, Cilt 5, 3 Mart 1340, İstanbul, 1931, s. 667.

kanlığı'na bırakmıştır. Akılcı, çağdaş, milli dolayısıyla laik bir eğitime geçişin adımı olan kanun, sadece çeşitli sanat ve meslek erbabını yetiştirmeyi değil, din hizmetlerini ve uzmanlarını yetiştirmeyi de Milli Eğitim Bakanlığı'na vermekle, din hizmetlerini akılcı, çağdaş, milli ve laik bir eğitimden geçirecektir. Atatürk'ün istediği İslam dininin akla dayandığını kavramış, aydın din adamları yetiştirmek amaçlanmıştır. Dini akılcı şekilde anlayan ve değerlendiren aydın din adamları, Türk milletini geri kalmışlıktan, hurafelere dayalı din algısından kurtaracak, çağdaş bir toplum haline dönüştürecektir. Aynı zamanda milli eğitimden geçecek din görevlileri, medreselerde olduğu üzere Arapça eğitim yerine, Türkçe eğitim görmek suretiyle Arap kültürünün etkisinden çıkmış olacaktır.

Din adamı anlayışında anlatıldığı üzere kutsal mihrabı cehlin elinden alıp ehline vermek isteyen Atatürk'ün anlayışına uygun olarak eğitim-öğretimde birliği sağlamak için kabul edilen yasa, çok önemli ve hatta kutsal sayılacak bu işi, bilgisizlerin elinden alıp konusunda uzman kişilere vermeyi amaçlıyordu. Bu nedenle Tevhid-i Tedrisat Yasası, Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kuran devrim kanunundan ayrı düşünülemez. İki devrim kanunu birbirini tamamlamış, bütünleşmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kurmak yetmemiş, bir devrim kurumu olan Başkanlıkta görevlendirilecek din adamları, devrimci anlayışla kurulan çağdaş okullarda yetişecek, toplumun zihniyetinde değişim dönüşümü sağlayarak devrimleri yerleştirecektir.

2.3. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Teşkilat Yapısı ve Teşkilat Hakkındaki Düzenlemeler (1924–1938)

Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti 3 Mart 1924 tarihli kanunla kaldırıldıktan sonra 12 Mart 1924'de Şer'iyye Vekâleti Eğitim Genel Müdürü, Başbakan İsmet Paşa'ya istek üzerine Bakanlığın teşkilatı hakkında bir cetvel ile kişisel kanaatini içeren yazı göndermiştir. Eğitim Genel Müdürü, Bakanlığın eski teşkilatı hakkında bir cetvel hazırladığını, teşkilatın bütün fasıl ve maddeleriyle Diyanet İşleri Başkanlığı'na devir edildiğini, buna dair sözlü olarak da açıklama yapacağını bildirmiştir. Eski müdür cetvelle birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı hakkındaki görüşlerini rapor halinde bildirmiştir.

Rapora göre Diyanet İşleri kelimesinden bu makamın ameli ve ilmî bir gaye takip edeceği anlaşılmıştır. Diyanet İşleri en büyük dini makam olduğu ve siyasetle

ilgilenmemesini dikkate alınarak hazırlanan raporda makamın vazifeleri belirlenmiştir; *“İş bu makam ameli ve ilmî olan vazifesini ifa edebilmek için Müslümanların diyani ihtiyaç ve müşkilatlarını göz önünde bulundurması ve bununla beraber bir taraftan hakayık ve mebadi-yi islamiyeyi, ahkâm ve havayic-i islamiyeyi, fezail ve gayat-ı islamiyeyi tetkik, Kuran-ı Kerim ile bilhassa ahlakî ve ictimai olan ehadis-i şerifenin lisanımıza tercümesiyle her tabakada bulunan halkın ihtiyacatına göre müellefat-ı naflia neşr etmek ve İslami bir muhitü’l-maarif vücuda getirmek ve bu suretle ahlaki fazıla-i islamiyeyi tamim ve vicdan-ı ümmeti tasfiye ve tezyin etmek, İslamın esaslarını fevaid-i maddiyeye ve maneviyeleriyle halka sevdirecek kolayca belletecek halk lisanında kitaplar, Türkçe hutbeler, Türkçe mevaizeler, ilmihaller yazmak, terbiye ve terğibât-ı diniyeye dair neşriyatta bulunmak, hakayık-ı islamiyenin, mesalik-i felsefeye ve edebiyat-ı saire arasında haiz olduğu kıymet-i ilmîye ve ahlakîyeye ve itikadat-ı batılaya karşı İslamın mevkiini, İslam ictimaiyatının kemalat ve medeniyesini neşriyat ve suver-i saire ile göstermek zaruretindedir. Aynı zamanda memleketimizde maalesef ihmale uğramış olan tekaya ve müessesat-ı diniye, müftüler, vaizler, eimma ve hutebayla ciddi bir surette meşgul olacak diyaniye işleri makamının vezaifi asliyesini teşkil etmektedir.”*²⁵⁶

Rapora göre, Diyanet ameli ve ilmî hizmet verecektir. Müslümanların ihtiyaç ve meselelerini göz önünde bulundurarak araştırmalar yapacak, Kur’an-ı Kerim ve Hadisleri tercüme edecek, halkın ihtiyacına göre Türkçe yayımlar yapacak, Türkçe hutbeler hazırlayacak, batıl inançlar karşısında İslam’ın ilmî, ahlaki felsefesini, İslam toplumunun olgunluk ve medeniyetini çeşitli yollarla ortaya koyacaktır. Ayrıca teşkilatın din hizmetlilerinin işleri ile meşgul olacaktır.

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın görevleri belirlenirken devlet, dinin iman ve ibadet ile ilgili konularında hizmetleri, kendi görev alanı içerisinde görmekle birlikte, kurumu siyasi karar merkez ve biriminin dışında tutmuştur. Siyasetin karar merkez ve birimlerinde İslam dininin iman ve ibadet esaslarına bakarak iş görülmeyecektir. Öte yandan din siyasetin dışında başıboş bırakılmamıştır. Din siyasetin karar mekanizmalarının dışına çıkarılmakla birlikte, devlet, neredeyse tamamı Müslüman olan Türk milletinin dinsel ihtiyaçlarını karşılamayı kendi üzerine almıştır. Toplumun dinsel ihtiyaçlarını Atatürk’ün vurguladığı üzere aslında cahil olan din adamı görün-

²⁵⁶ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 26 149 9. Bkn ek 13

tülü kimselere bırakmamıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılışındaki sebeplerden biri olan hurafelere dayalı din algısını değiştirmek, dinden nüfuz veya çıkar elde etmek isteyebilecek kişi ve gurupların önünü kesmek için devlet, din hizmetlerini görevleri arasına almıştır. Tıpkı sağlık, güvenlik, eğitim hizmetleri gibi işin gerektirdiği nitelikleri taşıyan uzmanları yetiştirip görevlendirdiği gibi din hizmetlerini verecek uzmanları da yetiştirmiş ve görevlendirmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı, yukarıda vurgulandığı üzere ihmal edilmiş olan tekke ve dini müesseseler, müftüler, vaizler, imamlar ve hatipler ile ciddi şekilde meşgul olup ilgilenecektir. Tekke ve dini müesseseler ile din adamları Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanmak suretiyle bunların denetimi yapılacaktır. Diyanet İşleri Başkanlığı, siyasetle uğraşmayacağından bu gibi müessese ve din adamlarının İslam dininin iman ve ibadet konularında yeterli olup olmadığını denetleyecektir.

30 Kasım 1925 tarihinde tekke ve zaviyelerle türbelerin kaldırılması ile ilgili yeni bir devrim kanunu daha kabul edilmiştir. Bu devrim kanunu ile Diyanet İşleri Başkanlığı'na 3 Mart 1924'te bağlanmış olan tekke, zaviye ve türbeler kaldırılmıştır. Tekke ve zaviye sahiplerinin mülkiyet hakları ve tasarruf hakları kendilerinde kalmak üzere tekke ve zaviyeler kapatılmıştır.²⁵⁷ Osmanlı Devleti'nden devralınan kendine özgü din anlayışlarıyla halkın içinde yaşayan şeyh, derviş, mürit, dede, çelebi, baba gibi unvanlar kaldırılmakla ve bunların faaliyetleri yasaklanmakla, din hizmetleri tamamen Diyanet İşleri Başkanlığı'na bırakılmıştır.²⁵⁸ Böylece İslamiyet'in arı ve duru yapısına doğru bir gidiş başlamıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1935 yılına kadar teşkilat kanunu hazırlanamamıştır. 1924–1926 arasında bütçe kanunlarında teşkilat kadrosu maaş toplamı olarak gösterilmiştir. Merkez kadrosunda reis, heyet-i müşavere, memurin-i merkeziye ve müstahdemin-i muhtelif; taşra kadrosunda müftü, müftü müsevvidi, müftü kâtibi, müftülük müstahdemi, müstahdemin-iilmîye, dersiam, kürsü şeyhi, vaiz, cuma vaizi, huffaz muallimi ve hayrat-ı şerife hademesi yer almış, kadro sayıları belirtilmemiştir. 1927 Bütçe Kanunu'nda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez ve kadro yapısı, unvan, adet, maaş olarak ilk kez yer almıştır. 1927'de kadro sayısı toplam 7172, 1928 yılında 6316, 1929 yılında 6097'dir. 1931'den itibaren cami ve mescitlerin idaresi ve

²⁵⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 19, İçtima Senesi 3, s. 282–289; **Düster**, Cilt 9, İstanbul, 1931, s. 1008.

²⁵⁸ Bu konuda ilgili başlık altında daha geniş açıklamalar yapılmıştır.

görevlileri Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne geçirilmiştir. Bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kadrosunda azalma olmuştur.²⁵⁹

17 Nisan 1924'te Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesi ile ilgili görüşmelerde Erzurum milletvekili Raif Efendi, bütçe hakkındaki itirazlarını dile getirmiştir. Şer'iyye Vekâleti'nin kaldırılmasıyla ilgili kanunda Diyanet için nizamname yapılacağı ve nizamnameyle teşkilatın iş göreceği, fakat nizamname yapılmadığını, teşkilatın hangi nizamname ya da kanuna göre yapıldığını, bütçe bu şekliyle çıkacak olursa teşkilatın bu şekilde tamamlanmış olup olmayacağını sormuştur. Maliye Vekili Mustafa Abdülhaluk Bey, Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin eski Şer'iyye Vekâleti bütçesinden çok az farklı olduğunu, nizamnamenin de yapılacağını, teşkilata gelince eski teşkilatla hemen aynı olduğunu söyleyerek Raif Bey'e cevap vermiştir.

Isparta milletvekili Hüseyin Hüsnü Efendi, Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin masraf bütçesi olduğunu, gelir bütçesinin nerede olduğunu sormuştur. Maliye Vekili gelir bütçesinin, Bakanlıklar Bütçesinde yani genel bütçede olduğunu, sonradan ilave edilmediğini, ayrı bütçe olduğunu söylemiştir. Hüseyin Hüsnü Bey, bütçenin geliri, doğrudan ayrı sandığı ve muhasebesi neden yoktur demiş. Maliye Vekili bakanlıkların bütçesi, muhasebesi nasıl müstakil ise bunun da müstakil olduğunu, ayrı bir geliri olmadığını, vakıfların gelirlerinin Maliye Hazinesine geleceğini, masrafları hazinenin yapacağını söylemiştir. Hüseyin Hüsnü Bey; ne zaman camiler yıkıldıktan sonra mı diye? Sormuştur. Bütçe üzerine görüşmeler devam ederken Biga milletvekili Sami Rifat Bey, eski Şer'iyye Vekâleti ile Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin hemen aynı olduğunu Maliye Vekili'nin söylediğini, Şer'iyye Vekâleti'ndeki Heyet-i İftaiye ile Heyet-i İlmiye'nin ne olduğunu, bütçede görünmediğini, iman ve ibadet konusuyla ilgili olan Heyet-i İlmiye'nin kaldırılıp kaldırılmadığını sormuştur. Maliye Vekili, bu görevin Heyet-i Müşavere'ye verildiğini söylemiştir. Eski Heyet-i İlmiye ve Heyet-i İftaiye'nin görevlerinin birleştirilip, birleştirilmediği, yeni Müşavere Heyeti'nin görevleri ve kadro sayısının buna yeterli gelip gelmeyeceği ile ilgili tartışmalar, sorular devam etmiştir. Maliye Vekili, Şer'iyye Vekâleti'nin kaldırılma-

²⁵⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilatı hakkında daha geniş bilgi için şu yayınlara bakılabilir; Nihat Aytürk-Yaşar Çelik-Enver Şehinarslan, **Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924–1987)**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 39–40; **Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı Tarihçe-Teşkilat-Hizmet ve Faaliyetler(1924–1997)**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s. 316; Nail Arslanpay, **Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1973, s. 7.

sıyla onun teşkilatının da kalktığını söylemiştir. Malatya mebusu Reşit Ağa, cami işleri için hazineye gelir bırakmadığını, medreselerin kaldırıldığı gibi camileri de kaldırırsa bilemeyeceğini, bu parayı nasıl vereceğini açıklamasını istemiştir. Meclis başkanı, Maliye Vekâleti bütçesine ait bir fasıl olmadığını genel gelirlerden verileceğini, Maliye Vekili de bütçenin 210, 211 fasılları okunursa masrafın nereden verileceği görülecektir cevabını vermiştir.

Konya milletvekili Mustafa Feyzi Efendi, din, matematik, tarih gibi çeşitli ilimler olduğunu, Diyanet Bütçesinde diyanet işlerini görecektir nitelikli din bilginleri yetiştirmek için para olup olmadığını, İlahiyat Fakültesi'nin diyanet işlerinde ulema yetiştiremeyeceğini, müftülerin nereden yetişeceğini sormuştur. Hafız İbrahim Efendi, iki sene sonra hepsi kalkacak diyerek araya girmiştir. Mustafa Feyzi Efendi, medreselerin kapanmasıyla talebelerin köyüne gönderildiği, müderrislerin medreselere giremediğini, bütçeye din bilgini yetiştirmek için para konmadığı gibi din bilgini yetiştirmek için kurulu medreselerin kaldırıldığını, eleştirisini yapmıştır. Diyanet işlerini görecektir din bilgini yetişmesi için bütçede bir ibare olmadığını, nizamnamesizlikten bütçedeki vazifeleri görecektir kimselerin nasıl belli olacağını, sormuştur. Önceden Şura-yı Evkaf, Heyet-i İftaiye ve Heyet-i Telifiye'nin vazifelerinin olduğunu, bunların tayin edilmediğini söyleyerek elde nizamname de olmadığını bu nedenle bütçenin tehir edilmesini, Diyanet İşleri Encümeniyle Maliye Encümeni'ne havalesini teklif etmiştir. Tartışmalar sonucunda tekrar incelenmek üzere Maliye Encümeni'ne havalesi kabul edilmiştir.²⁶⁰

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez teşkilatında oluşturduğu Müşavere Heyeti'nin görevleri 1927 yılında Heyet-i Müşavere Karar Defterinde yer almıştır;

a- Kaldırılmış Heyet-i İftaiye'nin görevlerinden olan İslam'a ait konularda içerdeki veya dışarıdaki kişilerden ya da resmi veya özel kurumlardan gelecek sorulara gerekli cevabı vermek.

b- 3 Mart 1924'te kabul edilen 429 sayılı kanunun beşinci maddesi gereğince ve daha önce kaldırılmış olan Evkaf Şurası'nın görevlerinden olan imam, müezzin, kayyım ve vaiz gibi kişilerin işlerine bakmak, imtihan evrakını tetkik etmek ve bunlara ait meselelerle ilgilenmek.

c- Şer'iyye Vekâleti döneminde İslami Tetkikat ve Telifat Heyeti'nin gö-

²⁶⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 8/1, İçtima Senesi 2, s. 801-807.

revi olan ve daha sonra Büyük Millet Meclisi'nin kararı üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilen Buhari'nin ve Kur'an tercüme ve tefsiri ile ilgili çalışmayı tetkik etmek ve ayrıca başkanlığın gerekli gördüğü itikat, ibadet ve ahlak konularında ya da halkın dini terbiyesi ve İslamın yüceltilmesine yarayan konularda eserler yazmak veya tercüme etmek.

d- Heyet-i Müşavereye ait olmak üzere başkanlıktan tebliğ edilen 13 Mayıs 1340 tarihli talimatname gereğince muamelat ve söz konusu ortak görevlerin arkadaşlar arasında iş bölümü yaparak dağıtımını ve neticede vazife-i umumiyece kıraat ve ittifak veya ekseriyetle ittihaz edilen kararlar başkanlığa arz olunur.

e- Bu görevlerin yanında, antlaşmalar gereğince dış ülkelerde bulunan Müslümanlardan gelen veya müftüler tarafından başkanlığa gönderilen ilamları dikkate almaktır.

Müşavere Heyeti'nin sınıf ve derecesi Temyiz Mahkemesi'ne eş kabul edilmiştir. Heyetin aldığı kararların altında Diyanet İşleri Başkanı'nın imzası vardır. Diyanet İşleri Başkanı, 1965 yılına kadar heyete başkanlık etmiştir.²⁶¹

12 Ağustos 1928'de Cami Hademesi Nizamnamesi çıkarılmıştır. Birinci madde ile cami hizmetleri ilmî ve bedeni hizmetler olarak ikiye ayrılmıştır. İmamlık, hatiplik, vaizlik, reisü'l-kurralık ilmî hizmetler, kayyumluk, mahyacılık gibi işler bedeni hizmetler olarak sınıflanmıştır.

İkinci madde ile ilmi ve bedeni hizmetlilerin tayin ve azilleri bu nizamnameye, köy imamlarının ki köy kanununa tabidir.

Üçüncü maddede kazalarda müftünün başkanlığında iki aza, vilayetlerde müftünün başkanlığında dört azadan meydana gelen encümen oluşturulacak. Encümenin azaları imam, hatip, vaiz veya dersiam olmak şartıyla vali ve kaymakamlar tarafından seçilecektir. Azaların iyi ahlak sahibi olması ve herhangi bir suç ile mahkûm olmaması şarttır. Hafif cezalar seçilmeye manidir.

Dördüncü madde ile vilayet ve kazalarda seçilecek encümen azalarının isimleri müftüler tarafından Diyanet İşleri Başkanlığı'na bildirilir.

Beşinci madde ile encümenlerin vazifeleri belirlenmiştir. İlmi hizmet imtihanlarını yapmak. İlmi hizmetler erbabının hizmetten ihracı hakkında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tasdikine sunmak, karar vermek ve gerektiğinde işten el çektirmek.

²⁶¹ Boyacıoğlu, a.g.e., s. 189; **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 513, 12 Nisan 1927.

Bedeni hizmetlilerin tayin ve hizmetten çıkarılması. Yolunda gitmeyen işlerle ilgili cezalar konusunda kararlar almak.

Altıncı madde ile encümenlerce ilmî hizmetler hakkında verilecek kararlar, Diyanet İşleri Başkanlığı'na gönderilip, Müşavere Heyetince tetkik edildikten sonra onay için reisliğe verilir. Bedeni hizmetliler ise doğrudan doğruya encümenlerce seçilir ve tayin edilirler.

Yedinci maddede encümen kararları ekseriyetle verilir, oylar eşit olursa reisin bulunduğu tarafın oyu geçerlidir.

Nizamnamenin diğer maddeleri encümenlerin görevleri ve tayin usulleri, gerekli şartlar, imtihanların yapılış şekilleri, tayinler ve cezaları içermektedir.²⁶² Nizamname ile Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı cami hizmetlilerinin görevleri, atanma ve azledilme ve cezaları konusu düzenlenmiştir. Başkanlığın merkez kadrosu ise Bütçe Kanunlarında reis, heyet-i müşavere, memurin-i merkeziye ve müstahdemin-i muhtelif yer almıştır. Heyet-i Müşaverenin görevleri ise 1927'de karar defterinde belirlenmiştir.

26 Nisan 1930'da çıkarılan kararname ile Cami Hademesi Nizamnamesi'ne ek olmak üzere personelin askerlikle ilgili işlerini ve görevlerini sebepli ya da sebepsiz terk edenlerin durumu ile ilgili düzenleme yapılmıştır.²⁶³ 1932 yılında çıkarılan Bakanlar Kurulu aldığı karar ile 1928 tarihli Cami Hademesi Nizamnamesi'nde değişiklik yapmıştır. Cami ve mescitlerin yönetimi, imam, hatip, vaiz, müezzin ve kayyımların tayinleri ve görevden alınmaları Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir.²⁶⁴ 22 Nisan 1935 yılında çıkarılan kararnameyle Cami Hademesi Nizamnamesi'nde personelin atanmaları, imtihanları, görevden alınmaları, izinler, cezalar gibi konular yeniden düzenlenmiştir.²⁶⁵

14 Haziran 1935'te ise Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teşkilat ve vazifeleri hakkındaki kanun kabul edilmiş ve resmi gazetede yayınlanmıştır. Merkez teşkilatında Başkan, Müşavere Heyeti, Zat İşleri Müdürlüğü ve Yazı İşleri Müdürlüğü, Mus-haflar Tetkik Heyeti; taşrada müftü, müsevvit, vaiz ve dersiamlardan oluşmuştur. Diyanet İşleri Başkanı, Başbakanın Cumhurbaşkanına arz etmesiyle Cumhurbaşkanı

²⁶² **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 2 2 23; **Düstur**, Cilt 9, 12 Ağustos 1928, İstanbul, 1931, s. 1146.

²⁶³ **Düstur**, Cilt 11, 26 Nisan 1930, Ankara, 1930, s. 378.

²⁶⁴ **Düstur**, Cilt 13, 13 Mart 1932, Ankara, 1932, s. 147.

²⁶⁵ **Düstur**, Cilt 16, 22 Nisan 1935, Ankara, 1935, s. 724.

tarafından tayin olunur. Müşavere Heyeti üyeleri, Zat ve Yazı İşleri müdürleri, Diyanet İşleri Başkanı'nın seçimiyle, Başbakan tarafından Cumhurbaşkanı'na arz ve Cumhurbaşkanı'nın onayı ile görevlendirilir. Diğer merkez teşkilatı memurları başkanlık tarafından belirlenir. Taşra teşkilatındaki müftülerin görevlendirilmesi vilayetlerde valilerin, kazalarda kaymakamların başkanlığı altında, mahallindeki dersiam, imam, vaiz ve hatiplerle belediye azası toplanarak gerekli ilim ve vasıfları taşıyan üç kişiyi gizli oy ile seçerler. Seçilen üç kişiden biri Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından seçilerek görevlendirilir. Müftü müsevvitleri ise müftülerin inhası ile vilayetlerce tayin olurlar.

Kanununa göre, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez ve taşra teşkilat kadrosu şöyledir; Diyanet İşleri Başkanı, Müşavere Heyeti 5, mümeyyiz ve kütüphane müdürü 1, kâtip 1 kişi olup toplam 7 kişiden oluşmuştur. Zat İşleri Müdürlüğü müdür 1, birinci sınıf mümeyyiz 1, ikinci sınıf mümeyyiz 1, tetkik memuru 2, birinci sınıf kâtip 3, ikinci sınıf kâtip 3, ayniyat muhasibi ve mutemet 1, mubayaa ve levazım memuru 1 kişi olup toplam 13 kişiden meydana gelmiştir. İstanbul'da Mushaflar Tetkik Heyeti bir başkan, bir üye ve başkâtipten oluşmuştur.

Taşra memurları ise birinci sınıf müftü 2, ikinci sınıf müftü 1, üçüncü sınıf müftü 20, dördüncü sınıf müftü 20, beşinci sınıf müftü 30, altıncı sınıf müftü 50, yedinci sınıf müftü 277 kişi olup toplam müftü sayısı 400 kişidir. Müftü müsevvitleri üç ayrı derecede olup toplam 25, müftü kâtipleri yine üç ayrı derecede olup 20 kişidir. İstanbul müftülüğü yazı işleri ve levazım kaleminde 3; Şer'iyye Sicilleri Mahzeni Kaleminde 3 kişiden meydana gelmiştir.²⁶⁶

²⁶⁶ **Düstur**, Cilt 16, 14 Haziran 1935, s. 1501.

3. BÖLÜM

DEVRİMLER VE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI (1924–1938)

Osmanlı Devleti'nin enkazından, Kurtuluş Savaşı'nı Atatürk'ün liderliğinde başarıya ulaştırarak çıkan Türk milleti, yine Atatürk önderliğinde sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik devrimlere girişmiştir. Bunları sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik devrimler adı altında kesin sınırlarla birbirinden ayırmak mümkün değildir. Eski sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik yapıyı yıkıp, daha iyi bir yapı kurmak üzere uygulamaya geçirilen devrimler birbiri ile yakın ilişki içindedir. Örneğin tekke ve tarikatların kaldırılması her ne kadar sosyal alanda yapılan devrimler adı altında ele alınmışsa da meselenin iktidarın siyasi görüş ve kaygılarından uzak olduğunu ya da hukuki bir düzenlemeye konu olması nedeniyle hukukla ilgisizliğini iddia etmek mümkün değildir. Yine sosyal alan altında ele alınan kılık kıyafet konusundaki düzenlemeler öncelikle devlet memurları ve milletvekillerini ilgilendirmiş ve hukuksal düzenlemelerle zorunlu hale getirilmiştir. Memurlar ve milletvekilleri devlet aygıtının hizmet ve karar merkezlerinde bulduklarından kılık kıyafet düzenlemesinin, öncelikle, siyasi alanı ilgilendirdiği iddia edilebilir.

Bu ilişkiye hukuk devriminin diğer devrimlerle ilişkisini de örnek verebiliriz. Medeni Kanunla kadına eşit haklar vermenin sonuçları basit değildir. Kadın evlilikte, ekonomide, eğitimde daha sonra da siyasette eşit haklar edinmekle, sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik yapı değişmiştir. Bu yapıların her biri toplumun ve bireyin farklı boyutlarını oluşturmaktadır. Toplum ve birey değişen sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik koşullardan etkilenmiştir. Atatürk gibi yaşananları sorgulayıp, sebepleri ve sonuçları kavrayan, değişimi isteyen, zihinsel olarak hazır olan bireylerin yanı sıra, ne olursa olsun yaşanan acılardan dolayı tepkisel olarak değişimi isteyenlerle birlikte değişimi hazmetmeye sosyo-psikolojik açıdan hazır olmayan bireylerin toplum içinde var olacağını, dolayısıyla aralarında çatışmalar yaşanacağını ifade etmek tutarlı bir saptamadır.

Devrimle yıkılan eski kurumların yerine kurulan yeni kurumların amacı, Türk milletini daha iyi yaşam şartlarına kavuşturmaktır. Eski anlayışa sahip kurumların yerine, Türk milletini ilerletmek amacıyla kurulan kurumlardan olan Diyanet İşleri Başkanlığı, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Türk milletine hizmet vermek üzere kurulmuş, kuruluşla ilgili kısımda anlatıldığı üzere yasayla görev sınırları belir-

lenmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş kanununun ilk maddesinde kurumun görev alanı belirlenmiştir.

Bir yaklaşıma göre, birinci maddedeki “*din-i mübin-i İslam'ın bundan maada itikadat ve ibadata dair*²⁶⁷ *bütün ahkâm ve mesalihin tedviri ve müessat-ı diniyenin idaresi...*” ifadeleriyle sadece İslam dini ile ilgili hizmetler kastedilmemiştir. Devlet laik ilkelere dayandırıldığında, kanunun anayasaya aykırı olmaması için diğer dini inançlarla ilgili hizmetlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nda toplanması amaçlanmıştır. Ek olarak Lozan Antlaşması'ndaki İslam dışı cemaatlerin tabi olacağı hükümler ileride yürürlükten kaldırıldığı takdirde, diğer cemaatlerinde otomatik olarak bu kanun hükmüncü Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanması düşünülmüştür.²⁶⁸ Bu yaklaşım Lozan'da Azınlıklarla ilgili tartışmalarda Azınlıkların ülke dışı haklara sahip olmasını isteyen İtilaf Devletleri ile TBMM temsilcileri arasındaki mücadelelerin ardından Medeni Kanun'un yürürlüğe girmesiyle Azınlıkların kendiliğinden Medeni Kanun'a uymaları göz önünde tutulduğunda mantıklı görülmektedir. Milli ve laik devlet, toplumun dinsel inançlarına dayanmadığından, her inanca eşit mesafede olması gereken devletin Diyanet İşleri Başkanlığı eliyle, diğer inançlarla ilgili iman ve ibadet ile ilgili hizmetleri de eşit olarak vermek istemesi akıllıca görünmektedir. Diğer yandan, bağımsız bir siyaset gütmek isteyen Atatürk ve TBMM siyasi kararlar yoluyla din ve din hizmetlilerini de ilgilendiren devrimler yapmışlardır.

Devletin siyasi karar merkezinin dışında fakat merkezin yakınında konumlandırılan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, siyasi iktidarın kanunlaştırdığı devrimleri uygulaması nedeniyle siyasi irade ile yakın ilişkisi göz ardı edilemez. Tarihi bir bakışla, siyasi merkezin hem düşünce hem de uygulama düzeyinde inanç, ibadet ve ahlak alanlarını doğal içeriği ve sınırları içinde bırakmayan²⁶⁹ türde bir ilişki, müdahale olup olmadığı Atatürk Devrimleri'nden önceki uygulamalara kısaca yer vermek suretiyle açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu bölümün ilk başlığının altında belirtildiği üzere Atatürk Devrimleri'nin birbirinden sosyal, siyasal, ekonomik, hukuki devrimler diye kesin sınırlarıyla ayırmak mümkün değildir. Bu devrimlerin hepsi tek tek bireylerin toplamından oluşan toplumu yakından ilgilendirmektedir. Dolayısıyla bütün devrimler sosyal alanı ilgilendir-

²⁶⁷ İnançlar ve ibadetlerle ilgili.

²⁶⁸ Bahriye Üçok, “*Diyanet İşleri ve Anayasa İlkeleri*”, **Halkevleri Dergisi**, Sayı 109, 1975, s. 6–7.

²⁶⁹ Kara, a.g.e., s. 65.

mektedir. Ya da sosyal alanda yapılan devrimler siyasal, kültürel, hukuksal bütün sosyal alanları ve bilim dallarını ilgilendirmektedir.

3.1.Eğitim Devrimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı

3.1.1.Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Hafız Mektebi ve Diyanet İşleri Başkanlığı

Kurtuluş Savaşı başarıya ulaştıktan sonra, Osmanlı Devleti'nden kalan eski eğitim kurumları yeni Türk devletine geçmiştir. Osmanlı'dan devralınan eğitim kurumlarını genel olarak Müslümanların devam ettiği birer vakıf kuruluşu olan sıbyan mektepleri ve medreseler; Maarif Nezareti'ne bağlı devletin açtığı modern okullar; azınlık okulları; yabancı devletlerin açtığı okullar olarak dört grupta toplayabiliriz.

Müslümanların devam ettiği sıbyan okulları ve klasik Osmanlı eğitim sisteminin temeli medreseler, Devletin yıkılışına kadar devam etmiştir. 16. yüzyıldan itibaren medreselerde eğitim ve öğretimin kalitesi bozulmaya başlamıştır. Akılcı, sorgulayıcı eğitim öğretim anlayışı yerine nakilci, dolayısıyla ezberci üretken olmayan, bilimsellikten çok büyük ölçüde uzaklaşmış anlayışın hâkim olması, mevcut düzenlemelere aykırı olarak rüşvet, iltimasla bilgi ve becerisi olmayanların ya da beşik ulehasının müderris olarak atanması²⁷⁰ veya Şeyhülislamın kendilerinden sonra oğullarına bir takım unvanlar verdirerek bu makama bir tür veliaht tayin etmeleri bozulmanın başta gelen sebepleridir.²⁷¹ Medreselerde eğitimin bilimsel kaygılarından çok, iktidarın beklentilerine göre düzenlenmesi, bilimin temelinde iman esaslarının aranması, batı ile karşılaştırmalar yapılmaması, toprak kaybıyla gelen göçmenlerin medreselerde barındırılması, ayrıca devletin diğer kurumlarının bozulması da ek sebeplerdir.²⁷² Devletin başlattığı ıslahat eğitim alanında beklentileri karşılamadığından medreselerin yanında yeni okullar açılmıştır. Tanzimat veya Islahat çerçevesinde getirilen yeniliklerle önce batı tarzında askeri okullar, 19. yüzyılda Tanzimat Fermanı'ndan sonra ise sivil okullar açılmıştır. Medreseler Şeyhülislam'a, yeni açılan okullar Maarif Nezareti'ne bağlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde cemaatler tarafından kurulan Azınlık okulları ile ilgili olarak, devlet ancak 1856'dan sonra okulların öğretim usullerini ve öğretim üyelerini

²⁷⁰ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlimiye...**, s. 67–71.

²⁷¹ A.g.e., s. 209–211

²⁷² Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000 – M.S. 2008**, Pegem Yayınları, Ankara, 2008, s. 81–85.

tain edebilecek düzenlemeleri yapmıştır. Yabancı okullar ise devlete hiçbir şekilde bağlı değillerdi.²⁷³ Osmanlı Devleti, isyanlarda rolleri olan Azınlık ve yabancı okulları denetlemek üzere harekete geçtiğinde kapitülasyonlar sebebiyle yetersiz kalmıştır.²⁷⁴

Bu okulların son dönemdeki faaliyetleri, Azınlık isyanlarındaki rollerini bizzat gören, yaşayan yeni devletin kurucuları, Lozan görüşmelerinde tartışma konusu olan okullarla ilgili olarak 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla sorunu ortadan kaldırmıştır. Kanun yabancı devlet ve Azınlık okullarını denetim altına aldığı gibi diğer okulları da denetim altına almıştır. Tevhid-i Tedrisat, Eğitim Öğretim Birliği Kanunu olup kanunun gerekçesinde milletin fikir ve duygu bakımından birliğini temin için Tevhid-i Tedrisat en doğru, en ilmî ve çağdaş ve her yerde faydaları görüldüğünden, bütün eğitim kurumlarının Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanması teklif edilmiştir. Kanunun ilk maddesiyle Türkiye dâhilindeki bütün okullar Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmış, Misak-ı Milli sınırları içindeki okullar, cumhuriyet hükümetlerinin yönetimine geçmiştir. Sınırlar içinde bulunup ancak, farklı Bakanlıklara bağlı olan okullar için beşinci madde açıklık getirmiştir. İkinci ve üçüncü maddelerde ise Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti ya da özel vakıflar tarafından idare edilen bütün medrese ve mekteplerin Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlandığı açıkça belirtilmiştir.

2 Nisan 1925 tarihinde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bütçesi ile ilgili görüşülürken eğitim işleriyle ilişkili bir teklif yapılmıştır. Antalya milletvekili Rasih Efendi ve elli arkadaşının, Kur'an hafızı yetiştirmek üzere vakıf masraf bütçesinin altıncı faslına "*Huffaz yetiştiren zevat ücüratı*" adıyla açılacak on üçüncü maddeye, her biri elli lira ücretli, hafız yetiştirecek on kişinin senelik altı bin lira ücretinin eklenmesini teklif etmişlerdir.²⁷⁵ Teklif, encüme gönderilmiş ve 6 Nisan 1925 tarihli müzakerelerde Maliye Encümeni mazbatasına okunmuştur. Mazbataya göre, bu gibi hizmetler Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait olacağından, hafız yetiştiren kişiler ücreti olarak Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesine ayrıca dört bin sekiz yüz lira ilâvesi teklif edilmiş, Vakıf bütçesine tahsisatın, ilâvesine gerek görülmeyerek mazbata meclis tarafından kabul edilmiştir.²⁷⁶ Teklif sahiplerinden Rasih Efendi, teklifle ilgili maz-

²⁷³ Karal, a.g.e., Cilt 3, s. 193.

²⁷⁴ M.Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990, s. 65–77.

²⁷⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 17, İçtima Senesi 2, s. 49–50.

²⁷⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 17, İçtima Senesi 2, s. 112.

bata okunurken mecliste bulunmadığından teklifi sormuş, meclis başkanı teklifin encümence özel harcama kalemi olarak Diyanet İşleri bütçesine ekleneceğini söylemiştir.²⁷⁷

Özel harcama kalemi olarak Diyanet İşleri bütçesine on yerde hafız okulu açmak üzere 4800 lira ilave edilmiştir.²⁷⁸ Okulun açılacağı yerlerden biri olan Konya vilayetine 14 Haziran 1925 tarihinde 40 lira ücret gönderildiği Diyanet İşleri tarafından bildirilmiştir. Konya valisi tarafından Milli Eğitim Bakanlığı'na 9 Temmuz 1925 tarihinde şöyle yazılmıştır; *“Konya’da hafız yetiştirmek için açılacak bir müessesenin müderrisine ruhuyla meşbu’ taasub-ı muhiti üzerinden icra edeceği tesirler bu müessese tarafından toplanmak için yapılacak teşvikât henüz silinmeye başlayan muhitte sarsıntılar tevlit edeceği gibi maziden bir türlü uzaklaşmasını istemeyen köhne nazarlara yeniden kuvvet verecek ve birçok zinde vücutları atalete sevk eyleyecektir... Konya daha yarım asır ve belki de pek fazla bir zaman için hafız ihtiyacını duyacak vaziyette değildir. Burada binlerce hoca, bu miktarda hafız mevcuttur. Diyanet İşleri behemehâl aldığı tahsisatla darü’l-huffaz açmak istiyorsa a’ma ve uzuvdan sakıt olanlara tahsis etmeli ve bu gibi müesseselere karşı müstağni vaziyette bulunan İzmir, Adana ve bunlara mümasil şehirlerde açılmalıdır. Konya’da açılacak bir hafız mektebinin cumhuriyetin ilanından beri yapılan mesaiyi zir ü zeber edecek su-i tesir hâsil edeceğini arz ve bu tahsisatın Konya’dan istirdadı için icap edenler nezdinde teşebbüsatta bulunulmasını...”*²⁷⁹

Vali taassup nedeniyle Konya’da açılacak hafız okulunun geçmişe dönmek isteyenlere kuvvet vererek gençleri atalete sevk edeceğini, Konya’da yarım asır belki daha fazla süre hafıza ihtiyaç duymayacak kadar binlerce hoca ve hafız bulunduğunu yazmıştır. Gönderilen paranın gözleri görmeyen veya bedensel özürlü olanlara ayrılmasını ve böyle bir okulu lüzumlu görmeyen, İzmir ve Adana gibi şehirlerde açmasını tavsiye etmiştir. Konya’da açılacak hafız okulunun, cumhuriyetin ilanından beri yapılmış çalışmaları alt üst edeceği kanaatini bildirmiş ve paranın Konya’dan geri alınmasını istemiştir.

11 Temmuz 1925 tarihinde Konya Milli Eğitim Müdürü, valinin düşüncelerine benzer şekilde Konya’da açılacak böyle bir okulun bin medrese açmış gibi geçmi-

²⁷⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 17, İçtima Senesi 2, s. 123.

²⁷⁸ BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Numarası 192 313 16. Bkn ek 5.

²⁷⁹ BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Numarası 26 149 16

şe doğru harekete sebep olacağı kanaatini Bakanlığa yazmış ve meseleyi bir başka açıdan şöyle değerlendirmiştir; “...esasen medreselerden hakk-ı istifade Maarife ait olduğuna dair vilayetin nazar-ı dikkati celb edilerek gerek müftünün gerekse ummun tesis etmek istediği darü’l-huffazın medreselerden çıkarılması için teşebbüsatta bulunulmuştur.”²⁸⁰ Milli Eğitim Müdürü, okul açma hakkının Milli Eğitim Bakanlığı’na ait olduğunu, bu durumun vilayete tebliğ edilmesini, paranın İzmir gibi şehirlere verilmek üzere geri alınması için, Diyanet İşleri Başkanlığı nezdinde girişimde bulunulmasını istemiştir.

15 Temmuz 1925 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı bu konudaki görüşlerini Diyanet İşleri Başkanlığı’na bildirmiştir; “3 Mart 1924 tarihli ve 430 numaralı Tevhid-i Tedrisat Kanunu Maarif Vekâleti’ne imamet ve hitabet gibi, hidemât-ı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurlar yetişmesi için suret-i mahsusada mektep küşadı hakkını bahş etmekte ve buna istinaden açılmış olan imam ve hatip mekteplerimiz faaliyette bulunmaktadır. Binaenaleyh Riyaset-i Aliyelerinin 1925 senesi bütçesinin 214. A faslına darü’l-huffaz küşadı için ilave edildiği iş’ar buyurulan 4800 lira ile on vilayette müstakilen birer darü’l-huffaz küşadı suretiyle Tevhid-i Tedrisat esasını ihlâl etmiş olmaktan mezkûr tahsisat ile imam ve hatip mekteplerinde hıfz-ı kuran’a da talib bulunan talebenin talimleriyle eimme ve huteba arasında hafızlıkla da mümtaz gençler yetiştirilmesi için bu mekteplere Riyaset-i Aliyelerince munasib muallimler tayini maksad-ı asliyeye daha muvafık olacaktır. Esasen tahsil-i ibtidaiyesini ikmal etmemiş çocukların, hıfz-ı kuran ile mükellef tutulmaları hiçbir nokta-i nazardan caiz görülemeyeceğinden mevzu-i bahs tahsisat ile imam ve hatip mektepleri için bir de hıfz-ı kuran muallimi tayini min külli’l-vücuha tercihe şayan olmak lazım gelmiştir. İmam ve hatip mekteplerinin bulunduğu merkezler melfûf varakada gösterilmiştir. Bu mütalaa tensip buyrulduğu takdirde muallimlerin tayiniyle mekteplere muktezi tebliğat icra kılınmak üzere isimlerinin inbası maa’l-ihtram rica olunur efendim.”²⁸¹

Belgeye göre, Bakanlık meseleye üç açıdan itiraz etmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu açısından, din hizmetlerini verecek hizmetlilerin yetiştirilmesi Milli Eğitim Bakanlığı’na verilmiştir. Kur’an-ı Kerim öğretimi için de olsa Diyanet İşleri tarafından açılacak bir okulu kanuna aykırı bulmuştur. İkinci nokta din hizmetlisi yetiştirmek için açılmış olan İmam ve Hatip Okulları’nın faaliyette olduğuna dikkat çekmiş-

²⁸⁰ Aynı belge.

²⁸¹ Aynı belge.

tir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na aykırı olarak hafız okuluna ayrılmış paranın, İmam ve Hatip Okullarında hafız olmak isteyen öğrencinin eğitimine yönelik olarak, imam ve hatipler arasında hafızlıkta seçkin gençler yetiştirilmesi için, Diyanet İşleri tarafından uygun öğretmenler tayin edilmesini daha makul bulmuştur. Üçüncü nokta ise henüz ilkokulu bitirmemiş çocuklara Kur'an ezberletilmesine karşı çıkararak meseleye eğitim psikolojisi açısından yaklaşmıştır. Ayrılan paranın İmam ve Hatip Okulları'nda, hafızlık için öğretmen tayinine harcanması kanaatini, Diyanet İşleri uygun görürse tayin edeceği öğretmenlerin isimlerini, bu okullara tebliğ etmek için bildirilmesini rica etmiştir.

Bakanlık, Diyanet İşleri Başkanlığı'na yazdığı gibi aynı tarih 22 Temmuz 1925'te Konya vali ve Milli Eğitim Müdürü'nün telgraflarının birer suretiyle ekli yazısında Başbakanlığa durum şöyle arz edilmiştir; *“Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla resmi mektep açmak hakkının münhasıran Maarif Vekâleti'ne verildiği malum-ı devletleridir. Bu mektebin devlet bütçesinden küşadına teşebbüs edilmesine nazaran hususi bir mahiyeti haiz bulunması da varit değildir. Vilayet Maarif Müdüriyetince dermeyan olunan mütalaâtın nazar-ı dikkate alınarak mevzu-ı bahs mektebin Konya'da küşadından sarf-ı nazar olunması hususunun daire-i aidesine emir buyurulmasını...”*²⁸²

Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla okul açmak sadece Milli Eğitim Bakanlığı'na ait olduğundan okulun özel niteliğe sahip olmayacağı bakan tarafından açıklanmış ve Milli Eğitim Müdürü'nün yukarıdaki düşüncelerinin dikkate alınmasını istemiştir.

Belgelerden anlaşıldığına göre 20 Temmuz 1925 tarihinde benzer şekilde, Kastamonu vilayetinde kurulan hafız okuluna Hafız Abdullah Efendi'nin tayin olduğu, Kastamonu müftülüğünün bir bina talep ettiğini ve vilayetten Tevhid-i Tedrisat kanunu açısından ne yapılması gerektiği sorulmuştur. Söz konusu tahsisatın İmam ve Hatip Okulları'nda Kur'an ezberlemek isteyen çocukların eğitimi için Diyanet tarafından tayin edilecek öğretmenlere harcanması konusunda yukarıda anlatılan 15 Temmuz 1925 tarihli yazıya, Diyanet'ten cevap verilmesi istenmiştir. 28 Temmuz 1925 tarihinde Diyanet görüşlerini bildirmiştir; Diyanet görüşlerini bildirdiği yazısına göre; Konya, Kastamonu gibi Bursa'da da hafız okulu açılmıştır. Ancak 7 Temmuz 1925'te Bursa vilayeti, Milli Eğitim Bakanlığı'nın emrine istinaden hafız okulu-

²⁸² Aynı belge.

nun kaldırıldığını, öğretmen ücreti olarak ayrılan tahsisatın ilgili yere harcanmadığını bildirmiştir. Diyanet, Bursa vilayetine konu hakkında bir açıklama yapmış, Diyanet'in açıklamasına Bursa Milli Eğitim Müdürü, eğitim teşkilatında yeri olmayan hafız mektebine Bakanlık tarafından izin verilmediğini, Diyanet ise bunun okul olmadığını, Kur'an-ı Kerim öğretiminden ibaret bulunduğunu ve meclisin söz konusu tahsisatı kabul ettiğini bildirmiştir. Meselenin, Diyanet İşleri ve Milli Eğitim Bakanlığı arasında yazışılarak sonuçlanmadıkça ve Bakanlık tarafından izin verilmedikçe ne hafız okulu ne de Kur'an öğretimi için, dersane açılmasına Bursa Milli Eğitim Müdürü, kendi idaresi tarafından izin verilemeyeceği bildirilmiştir. Diyanet ise Bursa vilayetine yaptığı açıklamayı tekrar ederek, hafız okulu kurulmasının kanunun emri olduğunu, okul olmayıp Kur'an öğretimi için bir hane veya herhangi bir yerden ibaret bulunduğunu, Bursa Milli Eğitim Müdürü'ne emir ve tebliğ edilmesini rica etmiştir. Diyanet'e göre kanunun emri üzere kurulan hafız okulu, aslında bir okul olmayıp Kur'an öğretiminden ibaret bir yer olduğu için söz konusu yerlerde okulun açılmasına izin verilmesi gerekir.²⁸³ Kurumlar arası anlaşmazlığın odak noktası Milli Eğitim Bakanlığı için Tevhid-i Tedrisat Kanunu iken Başkanlık içinse Diyanet bütçe kanununun ilgili maddesidir. Dolayısıyla her iki kurumun dayandığı nokta meclisin iradesiyle çıkmış olan kanunlardır. Kurumlar arası yoğun bir yazışma söz konusu olmuştur. Bir önceki yazılara ve gerekçelerine atıf yapılarak yoğun bir yazışma süreci gerçekleşmiştir.

Bakanlık, 15 Ağustos 1925 tarihinde aynı konuyla ilgili olarak vilayete Kur'an hafızlığına istekli olan öğrencinin eğitimleri için, uygun öğretmenler tayini hakkındaki yazısının süratle yazılmasını rica etmiştir. 26 Ekim 1925 tarih 7513/4904 sayılı ile ilk eğitim dairesinden Diyanet'e gelen konu ile ilgili ancak içeriğini bilmediğimiz bir yazıya Diyanet, 3/5 Aralık 1925 tarihinde cevap vermiştir. Söz konusu yazıda Diyanet İşleri Başkanı, "*hafız öğretmenleri ücretinin Diyanet bütçesine dâhil ve Kur'an ezberinin zaman ve mekân ve eğitim tarzı itibariyle özel ve genel mekânlarda yapılmasının imkânsızlığı açık olduğundan, yüksek görüşlerini zaruri olarak desteklemek ihtimali bulunmadığı görüşünü*"²⁸⁴ bildirmiştir. Burada Diyanet'in Milli Eğitim Bakanlığı'nın görüşlerine katılmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Söz konusu ilk eğitim dairesinin yazısını bulamadığımız için bu kez mesele hangi boyutuyla ele

²⁸³ BCA Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Numarası 192 313 16

²⁸⁴ Aynı belge

alınmıştır tam olarak anlaşılammamıştır. Milli Eğitim Bakanlığı 23 Aralık 1925 tarihinde yukarıda tarihleri verilen Diyanet ile karşılıklı yazışmalarının birer suretlerini çıkararak Başbakanlığa tekrar bilgi vermiştir. Ayrıca gelecek sene bütçesinde aynı para mevcut olduğu takdirde anlaşmazlık çıkacağını yazmıştır. Paranın ya Bakanlığın görüşlerine uygun olarak harcanmasını ya da Diyanet bütçesinden çıkarılarak İmam Hatip Okulları'na tahsis edilmesine müsaade edilmesini rica etmiştir.²⁸⁵

Yukarıda ilk eğitim dairesinden gelen yazıyı bulamadığımız için meselenin hangi boyutuyla ele alındığı tam olarak anlaşılmadığını vurgulamıştık. Ancak 1926 yılı başındaki yazışmalarına baktığımız zaman bir fikir yürütebiliyoruz. Öncelikle meselenin 1926 yılı başında çözülememiş olduğu anlaşılmaktadır. Konya valisi tarafından 9 Ocak 1926 tarihli yazıda tahsil yaşında bulunan çocukların hafız okullarına kayıt ve kabul edildikleri ancak bu çocukların ilk eğitim kanununa göre ilkokullarda eğitim görmeleri gerektiği için bu şartlar dâhilinde hafız okulunun devamına kanuni bakımdan imkân olmadığı bildirilmiştir. Konya Milli Eğitim Müdürü de aynı şekilde 17 Ocak 1926 tarihinde Konya müftülüğüne mecburi okul yaşında olan çocukların hafız okullarına kabul edileceğine dair bir madde olmadığı için hafız okulunun açılmasının uygun olmadığını ve mektebin kapatılması gerektiğini yazmıştır.²⁸⁶ Bu noktada ilköğretim çağındaki çocuklar hafız okuluna alındığı için, ilköğretim eğitim dairesinin meselenin tarafı olarak bu uygulamanın ilk eğitim kanununa aykırı bir durum olduğu görüşünü yazdığını tahmin ediyoruz.

Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla kütüphaneler Milli Eğitim Bakanlığı'na devredildiğinden, 1926'da buralarda istihdam edilmiş ve Diyanet bütçesinden maaş alan olup olmadığı soruşturulmuştur.²⁸⁷ Muhtemelen hafız olup ta kütüphanelerde bulunan hafızlar, Diyanet kurumlarında ve hafız okulunda görevlendirilmek için belirlenmeye çalışılmıştır.

1934 yılında Diyanet'ten Başbakanlığa gönderilen bir yazıdan bu tarihe kadar Kur'an hafızlığı hizmeti verilirken bu işin nasıl yapılacağı ile ilgili düzenleme, yönetmelik yapılmadığı anlaşılmaktadır. Rıfat Börekçi imzalı yazıda, nizamname olmadığından eskiden nitelikli niteliksiz kişiler istediği gibi hutbe okuyup Kur'an öğrettikleri için devlet bu serbestliğin zararlarını göz önünde bulundurarak niteliği bi-

²⁸⁵ Aynı belge

²⁸⁶ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 12 100 12. Bkz ek 6.

²⁸⁷ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 2 13 27

linmeyen herhangi bir kişinin minbere, kürsüye çıkararak hutbe, vaaz vermesine müsaade etmediğini, yönetmelikler ve talimatlarla bu işi düzenlediğini ifade edilmiştir. Ancak eskiden beri camilerde belirli zamanlarda Kur'an öğretme işi için yönetmelik veya talimat ile düzenleme getirilmemiştir. Bu işin düzenlenmesi için Diyanet tarafından altı maddelik talimatname hazırlanmış ve Başbakanlığa gönderilmiştir. Kur'an öğretici hafızların görev ve niteliklerini açıklayan bir talimatnamedir. Hazırlanan talimatnamenin gerekçesini açıklayan yazının bir başka ifadesinden, hafızlık dışında eskiden beri büyük camilerin hepsinde namazdan önce veya sonra isteyenlere sağlanan Kur'an öğretme işinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Hafızlık dışında cami ve mescitlerde isteyenlere Kur'an Kursları aracılığıyla Kur'an okumak öğretilmiştir.²⁸⁸

19 Temmuz 1935 tarihinde Başbakan müsteşarına Diyanet İşleri Başkanı tarafından yazılan yazıdan hafız öğretmenliği ücretinin bütçede her yıl yer aldığı anlaşılmaktadır. Başbakanlığa Kur'an hafızlığı öğretmen ücretinin bütçe kanununun ilgili maddesine dayandığı, Kur'an hafızlığı için belli bir mektep olmadığı, müftülerin gösterdiği cami veya mescitlerde ya da müftülerin kontrolü altında çalıştıkları, Kur'anı öğrenmek isteyenlere usulüne göre öğretmek, ezberletmek ve hatalarını düzeltmek olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Diyanet, İstanbul, Edirne, Isparta, Eskişehir, Erzurum, Konya, Trabzon, Kayseri, Kütahya, Balıkesir'de yapılan hafızlık eğitimini, ihtiyaç duyulmayan yerlerde kaldırıp söz konusu ücreti ihtiyaç görülen başka yerlere verebilmiştir.

Balıkesir'de hafız okulunun kapatılması için Başbakanlığa İçişleri Bakanlığı tarafından gerekçesi anlaşılmayan bir müracaat yapılmıştır. Buna istinaden Başbakanlığın hafız öğretmenlerinin görevleri hakkında açıklama istediği anlaşılmaktadır. Diyanetin açıklamasında *"işte Riyasete ait bulunan hafız muallimleri bundan ibarettir. Bunun haricinde Riyasetten gitmiş bir emir yoktur"*²⁸⁹ ifadeleri dikkat çekmektedir. Bu ifadelerden hafız öğretmenleri veya hafız okulları hakkında şikâyet bulunduğu ya da görevlerini aşan bir durum olduğunu düşündürmektedir.

Diyanet Kur'an hafızlığı öğretmenlerinin mesai cetvellerini, kaç öğrencisi bulunduğunu incelemiş ve buna göre söz konusu tahsisatı başka bir vilayete aktarabilmiştir. 27 Nisan 1938 tarihinde Konya müftülüğüne Kur'an öğrenmek için gelen öğrenci sayısı 13-14 arasında olduğu için bu kadar öğrencinin beklenen hedefi sağ-

²⁸⁸ BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Numarası 26 151 13

²⁸⁹ BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Numarası 26 151 4. Bkz ek 17

layamadığı yazılmıştır. Kur'an öğretmenin bu konuda çalışması gerektiği, aksi takdirde ücretin başka bir yere aktarılacağı bildirilmiştir.²⁹⁰ Kur'an öğretiminin Diyanet eliyle Atatürk döneminde kesintisiz olarak bu şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Kur'an öğrenmek için kaç öğrenci geldiği hakkında herhangi bir belgeye rastlanmadığı için toplumun ne kadar ilgi gösterdiği hakkında bir fikir yürütemiyoruz. Yine de Konya müftülüğüne yazılan yazıya göre bir değerlendirme yaparsak Konya'da 1938 yılı itibariyle fazla talep olmadığını ifade edebiliriz. Halkın ilgi göstermemesi Konya valisinin yukarıda yazılan Konya'da binlerce hafız bulunmasıyla ilgili olup olmadığını da bilemiyoruz.

3.1.2.Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve İmam ve Hatip Okulları ile İlahiyat Fakültesi

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesine göre yüksek din uzmanları yetiştirmek için İlahiyat Fakültesi kurulacak, imamlık ve hatiplik gibi hizmetleri görecek memur yetiştirmek üzere ayrı okullar açacaktır. 5 Mart 1924'te, Darülfünun yönetimine kurulacak İlahiyat Fakültesi'nin ilkelerini belirlemek için Darülfünun ve Süleymaniye müderrislerinden oluşacak bir komisyon tarafından fakültede okutulacak dersler ile bulunması gereken diğer noktaların tespit edilmesi yazılmıştır. 9 Mart 1924'te İlahiyat Fakültesi'nin mümkün olduğu kadar süratle kurulması için medreseler emanet divanı ile medreseler meclisinin toplanarak fakültenin kadrolarını ve masrafını tespit etmelerini ve fakülteye verilmesi uygun olan isimler hakkında görüşlerin bildirilmesi istenmiştir.²⁹¹

Kanuna istinaden 13 Mart 1924 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı yayınladığı genelge ile "*devletin bütçelerinde ve teşkilatında kadrosu ve heyet-i talimiyesi, programları mevcut olmayan*"²⁹² medreselerin eğitimlerine devam edemeyeceklerini ve genelgenin vilayetlere ulaşmasıyla birlikte vilayet, kaza ve köylerde bu tür medreselerin derhal kapatılacağı bildirmiştir. Bakanlık, devletin denetiminde bulunmayan bu tür medreseleri kapatmakla beraber öğrencilerini ve müderrislerini mağdur etmemiştir. Öğrencilerin o bölgenin ibtidai(ilkokul) mekteplerine, liselerine veya idadilerin ibtidai sınıflarına geçirilmesi, müderrislerinin ise istedikleri takdirde dini ilimler öğ-

²⁹⁰ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 12 102 26.

²⁹¹ BCA, Milli Eğitim Bakanlığı (Genel 1920-28), Yer Numarası 89 430.

²⁹² BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 3 27 1.

retmenliklerine tayin edilmeleri genelgenin ikinci maddesinde açıklanmıştır. Darülhilafe medreselerinin ihzari kısımları, devletin ilkokullarının hangi sınıflarına karşılık geliyorsa o sınıflara yerleştirilmiş, kanuni şartları taşıyan öğretmenleri de ilkokullar da görevlendirilmiştir. Darülhilafe medreselerinin ibtidai hariç ve dâhil kısımları Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun dördüncü maddesi gereğince imam ve hatip yetiştirmek üzere Bakanlığın yönetimine alınarak İmam ve Hatip Okulları'na dönüştürülmüştür. Darülhilafe medreselerinin beşinci sınıfını tamamlayanlar ile altıncı, yedinci sınıflar İmam ve Hatip Okulu mezunu kabul edilmişlerdir.²⁹³ Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin Diyanet İşleri Başkanlığı'na dönüştürülmesiyle medreseler de aynı gün Milli Eğitim Bakanlığı yönetimine geçmiştir. Dönüştürme sırasında medreselerin kadroları Maarife geçerken Diyanet İşleri Başkanlığı devir işlemlerini gerçekleştirebilmek için hangi tarihte personelin işine son verildiğine dikkat etmiştir.²⁹⁴ Bu medrese müderrislerinin bir kısmı da buldukları yerlerde Diyanet personeli olarak halka vaaz ve nasihat vermek şartıyla maaşlarını almaya devam etmişlerdir.²⁹⁵

Süleymaniye medresesi İlahiyat Fakültesi'ne dönüştürülürken medresenin sahn kısmı fıkıh mezunları, isterlerse diğer fakültelere geçebilmelerine izin verilmiştir. Ayrıca Süleymaniye medresesi öğrencilerinin buldukları sınıflara göre, yüksek din uzmanları yetiştirmek amacıyla açılan İlahiyat Fakültesi'ne kayıt ve kabulleri yapılmıştır. Medreselerin kaldırılmasıyla son sınıfta bulunan öğrenciler mezuniyet sınavlarına giremedikleri için, yeni kurulan İlahiyat Fakültesi hocalarından oluşacak bir heyet tarafından öğrencilerin mezuniyet sınavlarının yapılması kararlaştırılmış, eski medrese öğrencilerinin hakları saklı tutulmuştur.²⁹⁶

Medreselerin ilköğretim, lise, İmam ve Hatip Okulları ve İlahiyat Fakültesi'ne dönüştürülmesi, 17 Nisan 1924'te meclis Milli Eğitim Bakanlığı bütçe görüşmelerinde sert eleştirilere konu olmuştur. Eğitim ile ilgili birçok eksiklik ve sorunlar bütçe dolayısıyla eleştirilirken İmam ve Hatip Okulları da ele alınmıştır. Afyon milletvekili Kamil Efendi uzun konuşmasında 30 tane İmam ve Hatip Okulu'nun ihtiyacı karşılamayacağını, tevhid-i tedrisat denince ilköğretimin birleştirilmesi olduğunu, ilk, orta ve yüksek eğitimin ayrı olduğunu meslek eğitiminin orta ve lise seviyesindeki tali okullardan başlaması gerektiğini, Darülfünun'a meslek okullarından geçil-

²⁹³ BCA, Milli Eğitim Bakanlığı (Genel 1920–28), Yer Numarası 76 376.

²⁹⁴ Aynı belge.

²⁹⁵ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 2 4 15.

²⁹⁶ BCA, Milli Eğitim Bakanlığı (Genel 1920–28), Yer Numarası 89 430.

mesini savunmuş, şöyle devam etmiştir; “*Ben olsaydım bu Darülhilâfe kısmına tabi olan medreseleri; Darülfünun’un İlahiyat Fakültesi için mahreç olmak üzere teşkilâtı hazırasıyla ipka ederdim, medaris-ilmîyeyi de iyi bir teftişe tabi tuttuktan sonra öteden beri müderrisleri ve tedrisat-ı dereceyi matlubede görülenleri imam ve hatip mektebine kalp ederdim.*”²⁹⁷

İmam ve Hatip Okulları, İlahiyat Fakültesi’ne kaynak olmadığı için fakülte-den müftü yetişemeyeceğini savunan Kâmil Efendi’yi Konya milletvekili Mustafa Feyzi Efendi de desteklemiş ve “*Mademki, Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilmiştir. Tedrisat kanunu denince her dersin okunması lâzım. Diyanet dersleri de okunmak lâzım. Şimdi Diyanet derslerini talim için bir mektep yoktur*” sözlerini kullanmıştır.

Erzurum milletvekili Raif Efendi de aynı şekilde tevhid-i tedrisatın yanlış uygulandığını, dini eğitim veren medreselerin Mehmetçiğin göğsüne koyduğu iman sayesinde Kurtuluş Savaşı’nın kazanıldığını savunmuştur. Ve “*tevhid-i tedrisattan maksat bütün müessesat-ı diniye ve ilmîyede tedrisatı ve bunların içinde irfanı, fenni, dini, ahlâki müesseselerin hepsinin bir merkeze bir makama bağlı olması*”²⁹⁸ demiştir. Köylerde, nahiyelerde hükümetten para almadan eğitim veren vakıf medreselerinin kapatılmasını zararlı bulmuş, şehirlerde kurulan 30 İmam ve Hatip Okulu’na köylerden imam olmak için okumaya kimsenin gelmeyeceğini, imamsız, okulsuz kalan köylerin dinî ihtiyacının neyle karşılanacağını sormuştur.

Maarif Vekili Vasıf Bey, bütçeyi savunan ve eleştirilere cevap veren konuşmasında medaris-i ilmiyenin Osmanlı döneminde Darülhilafe medreseleri kurulunca kapatıldığını, Şer’iyye Vekâleti döneminde neye istinaden tekrar açıldığını sormuş ve gayet harap, izbe köşeler içerisinde bir tek müderris tarafından bütün derslerin verildiği medreselerdir demiştir. İtirazlar arasında ilköğretim döneminde meslek eğitimi olamayacağını, medreseleri Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun verdiği hakka dayanarak kapattığını, bu medreselerin çoğunda ilköğretim sınıflarının olmadığını Şer’iyye’den devredilen cetvelde görebileceklerini, her meslek için orta derecede okulların nerede bulunduğunu, tıp fakültesine giden öğrencilerin ayrıca orta derecede okulu var mıdır sorusunu sorarak uygulamayı savunmuştur. Darülhilafe medreselerini İmam ve Hatip Okulları’na dönüştürürken Şer’iyye’den devreden kadrolarıyla, dersleriyle, müfredat programlarıyla aynen devam ettiğini söylemiştir. Medaris-i ilmiyelerin ihzari, iptida-i

²⁹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 8/1, İçtima Senesi 2, s. 815.

²⁹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 8/1, İçtima Senesi 2, s. 816.

dâhil ve hariç olarak üçe ayrılmış olan bu sınıfların ihzari kısımlarındaki öğrencilerin ilköğretilere aktarılmasını eğitim psikolojisi ve ilköğretimin ancak devletin açtığı okullarda yapılacağını mevcut eğitim kanunu açısından savunmuştur. İptida-i dâhil ve hariç sınıflarının program, müfredat ve kadrolarıyla İmam ve Hatip Okulu olarak aynen devam ettiğini, Süleymaniye medresesinin ise kanun gereğince İlahiyat Fakültesi'ne dönüştürülürken orada okunacak derslerin amacı karşılamayacağı²⁹⁹ eleştirisine ise ders programlarının hazırlanmasını alanın uzmanlarına, özellikle Seyit Bey'e bıraktığını söylemiştir. Raif Bey'in Kurtuluş Savaşı'ndaki zaferin dinî eğitim ile olduğu sözlerine şu dikkat çekici cevabı vermiştir; "*Cenab-ı Hak, yalnız dinî kuvvetle, yalnız manevi kuvvetle insanların dünyada muvaffak olacaklarını emretmemiştir. Beşeri ihtiyaçlara göre ilimle mücehhez olmak, silâhla mücehhez olmak, vesaitle mücehhez olmak emrini vermiştir. Soruyorum. Eğer böyle olmasa idi, arkadaşlar! 93 Muharebesindeki hezimetimizde Türkler Müslüman değil mi idi, size soruyorum, Balkan harbinde muharebe eden, feci sahnelerde harp eden Mehmetçikler Müslüman değil mi idi? O zamanın medreselerinden dinî terbiye almamış mı idi.*"³⁰⁰

Gürültüler arasında eğitim ile ilgili diğer eleştirilere cevap vermeye devam etmiştir. 5 Mart 1925'te yine bütçe görüşmelerinde milli eğitimin merkez teşkilatı, eğitimin ve öğretmenlerin yetersizliği, terfilerde yolsuzluklar, binaların havasızlığı, İmam Hatip Okulları'nın da içinde bulunduğu çeşitli okulların kapanması hakkında eleştiriler yapılmış, Bakan bunlara cevap vermiştir. Zonguldak milletvekili Tunali Hilmi Bey, Halit Bey'in müzik okulunun kapatılması teklifine, peygamberin müziğe önem verdiğini söyleyerek karşı çıkmış, İmam ve Hatip Okulları'nın programlarına dahi musiki dersleri konulduğunu, din bakımından da mübarek bu ilim müessesesini nasıl kapatacaklarını sorarak itiraz etmiştir. Benzer şekilde sağlık derslerinin yetersizliğini, sinema dersi eksikliğini dile getirmiş İmam ve Hatip Okulları'nda sağlık ve sinema dersi okutulmasını istemiştir.

Sivas milletvekili Rahmi Bey yetersiz kadro sebebiyle Orta Eğitim Okulları'nın sorunlarını dile getirirken İmam ve Hatip Okulları için şunları söylemiştir; "*Sonra bir de imam - hatip mektepleri vardır. Orta tedrisata merbuttur. Bunlar ilk tedrisattan değildir, çünkü bu mektebe iptidaiyeden çıkanlar gider, yüksek tedrisattan da değildir. Zira buradan çıkanlar İlahiyat şubesine veyahut yüksek mekteplere*

²⁹⁹ Kamil Efendi'nin İlahiyat Fakültesi'nden müftü yetişemeyeceği iddiası

³⁰⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 8/1, İçtima Senesi 2, s. 823.

gider. Şu halde orta tedrisata dâhil olduğu halde Orta Tedrisat Kanunu bu mektepler hakkında niçin tatbik edilmiyor?”³⁰¹

Rahmi Bey’in İmam ve Hatiplerin İlahiyat Fakültesi’ne öğrenci yetiştiren bir konuma getirilmesini isteyen yaklaşımına benzer şekilde, Eskişehir milletvekili Abdullah Azmi Efendi de konuşmuştur. İmam ve Hatip Okulları’nı ikiye ayırarak bir kısmını köylerde imamlık, hatiplik ve öğretmenlik edebilecek şekilde yetiştirmek, bir kısmını da iki sınıf daha ilave ederek İlahiyat Fakültesi’ne öğrenci yetiştirmesi hakkında Bakanın ne düşündüğünü sormuştur. Bakan bu okullara da gereken yardımı yapacağını, ortaokul olan İmam ve Hatip Okulları’ndan çıkanların İlahiyat Fakültesi’ne gidemeyeceklerini, ancak imkânsız olmadığını söylemiştir. Darülfünun lise mezunlarını aldığı için İmam ve Hatip Okulları’ndan çıkıp İlahiyat Fakültesi’ne gitmek isteyenler liselerin Edebiyat kısımlarına gittikten sonra İlahiyat Fakültesi’ne gidebilecekleri³⁰² açıklamasını yapmıştır.

Bakanın yukarıdaki açıklamasına rağmen Yozgat milletvekili Süleyman Sırrı Bey, İmam ve Hatip Okulları’nın ikiye ayrılıp bir kısmını köylerde öğretmen, imam, hatip, bir kısmını da İlahiyat Fakültesi’ne gönderilmesi hakkındaki teklifi, tekrar vurgulamış, İmam ve Hatip Okulları’nın dersleri hakkında, Diyanet’in görüşünü almak gereğini duyuyor musunuz sorusunu yöneltmiştir. Bakan Diyanet’in görüşlerinden yararlanacağını cevabını vermiştir. Eskişehir milletvekili Abdullah Azmi Efendi de İmam ve Hatip Okulları’nın ikiye ayrılması İlahiyat Fakültesi’ne kaynak olması konusunu tekrar vurgulamıştır. Abdullah Azmi Bey, Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereğince açılan İmam Hatip Okulları ile İlahiyat Fakültesi’nin eski medreselerden dönüştürüldüğüne vurgu yaparak İmam ve Hatip Okulları’ndan çıkanların İlahiyat Fakültesi’ne gidebilmesi için iki sınıf ilave edilmesi fikrinde ısrar etmiştir. Bakan bu okulların lise derecesinde olduğuna dair meclisten kanun geçtiğini bilmiyordum cevabını vermiştir. Azmi Efendi medreseler hakkındaki Tevhid-i Tedrisat Kanunu’ndan önceki eski teşkilat kanunun kaldırılmadığını bu nedenle medreselerden dönüştürülen İmam ve Hatip Okulları’nın İlahiyat Fakültesi’ne öğrenci yetiştirecek sınıflarının bulunması gerektiğini savunmuştur. Bakan inceleyeceğini, buradan arzu edenlerin geçebilmesinin imkânı bulunduğunu dikkate alacağını söylemiştir.³⁰³

³⁰¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 15, İçtimaa Senesi 2, s. 179–182.

³⁰² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 15, İçtimaa Senesi 2, s. 188.

³⁰³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 15, İçtimaa Senesi 2, s. 192.

21 Nisan 1925'te Darülfünun İlahiyat Fakültesi bütçesi görüşmelerinde Antalya milletvekili Rasih Efendi, fakültenin ders programını yetersiz bulmuş, Eskişehir milletvekili Abdullah Azmi Efendi de benzer eleştiriler yapmıştır. Bakan önceki bütçe görüşmelerinde³⁰⁴ dile getirilen İlahiyat Fakültesi'ne kaynak olacak şekilde İmam ve Hatip Okulları'nın programlarının düzenlenmesi teklifini hatırlatarak, İmam ve Hatip Okulları'nı buna göre düzenleyeceklerini anlatmıştır. Bakan Hamdullah Suphi'nin bu sözlerine önceki Bakan Saruhan milletvekili Vasıf Bey, memleketteki bütün okulları Darülfünun'a dinî ve mesleki birer çıkış ve kaynak olarak kabul ediyorlar mı sorusunu yöneltmiştir. Devamında kanuna göre, İmam ve Hatip Okulları meslek okulu olduğundan, bunlara başka bir görev ve amaç verilemeyeceğini, eğer İlahiyat Fakültesi'ne kaynak açısından meseleye bakılıyorsa bu durumda meclise bir kanun maddesi getirilmesini savunmuştur. Darülfünun'un tek kaynağının liseler olduğunu, herhangi bir Darülfünun fakültesine kaynak olmak açısından ele alınırsa Darülfünun'un diğer fakülteleri için de birer meslek okulu açılması mecburiyetini söyleyerek karşı çıkmıştır. Bakan Hamdullah Suphi ise Darülfünun'a girmek için en esaslı şartın bakalora imtihanını vermek olduğunu söyleyerek Vasıf Bey'e karşı çıkmıştır.³⁰⁵

İmam ve Hatip Okulları ile ilgili bu tartışmalarda anlaşılan bu okulların yüksek din uzmanı yetiştirecek İlahiyat Fakültesi'ne öğrenci sağlayan kaynak durumuna getirmek isteyenler Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na aykırı olarak medreselerin kapatıldığı görüşündedirler. Aslında Osmanlı eğitim sisteminin temeli olan medreseler tartışmalardan da anlaşıldığı üzere çoğunlukla din eğitimi veren, din hizmetlisi yetiştiren ilköğretim seviyesinden başlayan kurumlardır. Medreselerin ilköğretim sınıflarına karşılık gelen sınıfların kapatılmasına açıkça karşı çıkışa meclis tartışmalarında rastlanmamıştır. Ancak orta derecede meslek okulu olan İmam ve Hatip Okulları'nın yüksek din uzmanı yetiştirecek İlahiyat Fakültesi'ne öğrenci göndermesi isteği tartışmaların yoğunlaştığı noktadır. Mevcut kanuna göre, fakültele liselerden öğrenci kabul edildiği, meslek okullarından kabul edilmediği için kanuna uygun olmadığı ve her fakülte için orta derecede meslek okulu açmanın yanlışlığı karşıt görüşün yaklaşımıdır. Aslında İmam ve Hatip Okulları'ndan İlahiyat Fakültesi'ne gidişin önü ta-

³⁰⁴ 5 Mart 1925'te görüşülen Milli Eğitim Bakanlığı Bütçesi

³⁰⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 18, İçtima Senesi 2, s. 329.

mamen kapanmış değildir. Bakanların bu yönde çalışmaları olduğu meclis görüşmelerinden anlaşılmaktadır.

İmam ve Hatip Okulları'nın kapanması ile ilgili olaylar ve gerekçeler belgelerden izlenmektedir. 1924 ve 1925 yılı İmam ve Hatip mezunları Başbakanlığa yazdıkları bir dilekçeyle İmam ve Hatip Okulları'nın diğer meslek okulları mezunları ile aynı haklara sahip olmasını istemişlerdir. Öğretmen okullarında verilen bazı dersleri imam hatip mezunları da gördüklerinden ilköğretim okullarında öğretmen yardımcısı olarak değil, asil öğretmen olarak ya da imam, hatip maaşlarının öğretmen maaşları seviyesine çıkarılarak imam, hatip hizmetinde bulundurulmalarını istemişlerdir. Şubat 1926'da Diyanet tarafından Başbakanlığa, din hizmetlilerinin ücretleri ayrı bir nizamnameye göre, ortalama beş liraya ulaştığından öğretmen ücretine ulaşması mümkün görülmediğini bildirmiştir. Aynı konuda Milli Eğitim Bakanlığı İmam ve Hatip Okulları mezunlarının ancak öğretmen okulu derslerinden sınava girip başarılı oldukları takdirde iki sene öğretmen yardımcısı olarak görevlendirildiklerini, mezun oldukları okul nedeniyle şimdiden öğretmen olmalarına kanunen imkân olmadığını, maaş konusunun Diyanet'in alanına girdiğini ifade etmiştir.³⁰⁶

Milli Eğitim Bakanlığı 12 Mayıs 1926 tarihinde Başbakanlığa yazdığı yazıda köy imamlarının atanmasında İmam ve Hatip Okulları eğitim heyeti ile bir ilmiye heyeti tarafından basit birkaç fenden sınav yapıldıktan sonra göreve başlatılmalarına dair Diyanet'ten gelen yazı hakkında Başbakanlığa dikkat çekici bir cevap vermiştir. Bakanlık "*basit malumatla yetiştirilip her tarafa serpiştirilecek olan imam ve hatipler gaye ve hedefi layığı veçhile takip edemeyeceklerinden bu gibilerin görevlendirilmesinden*" sakınılması gerektiğine Başbakanlığın dikkatini çekmiştir. Ayrıca "*imamlıklara fünun-ı hazıra ile mücehhez asri imam ve hatip yetiştirmek üzere açılmış olan imam ve hatip mektepleri mezunlarının tayinini*" istemesi³⁰⁷ Diyanet'in bu okul mezunlarını atamayı tercih etmediği ihtimalini düşündürmektedir. Ya da henüz Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teşkilat kanunu yapılmamış olması ve teşkilat kadrolarında atanacak imam, hatipler için istenen nitelikler yasal düzenlemelerle henüz be-

³⁰⁶ BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Numarası 192 313 19.

³⁰⁷ BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Numarası 192 314 4. Bkz ek 1.

lirlenmediği için kanuni bir emir bulunmaması yasalarda boşluklar nedeniyle bu okul mezunları atanmamış olabilir.³⁰⁸

1926 yılında Milli Eğitim Bakanı, Isparta milletvekili İbrahim Bey'e Isparta İmam ve Hatip Okulu'nun öğrencisi kalmadığı ve ödeneği de yetersiz olduğu için kapandığını bildirmiştir. 21 Ağustos 1926 tarihli bir başka yazıda "*imam ve hatip mekteplerinin bir gayeye müsteniden tesis etmiş mektepler olmadığı gibi buraya devam eden talebenin gelecekte hiçbir şey olmayacakları için birer birer çekilmektedir*"³⁰⁹ ifadeleri düşündürücüdür. Çünkü İmam ve Hatip Okulları'nın açılma amacı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda ifade edildiği üzere imam ve hatip olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilgili kadrolarında istihdam edilecek personeli yetiştirmektir. Gelecekte hiç bir şey olmayacakları ifadelerini, Milli Eğitim Bakanlığı'nın imam hatip mezunlarının imamlıklara atanmasını isteyen yukarıdaki yazısı ile birlikte ele alınca, İmam Hatip Okulları'nın yasal olarak değil, fiilen kapanması hakkında farklı nedenler düşünülmektedir. Diyanet bu okul mezunlarına öncelik vermiyorsa, öğrencilerin hiçbir şey olamayacaklarını düşünerek okulu bırakmaları ya da tercih etmemeleri normal bir sonuçtur denilebilir.

9 Aralık 1926'da Milli Eğitim Bakanlığı müdürler encümeni İmam ve Hatip Okulları ortaokul seviyesinde bulunduğu için bu okul mezunlarının sınavsız öğretmen yardımcısı olarak görevlendirilmelerine karar vererek okulların önünü açmıştır. Ancak imamlık, hatiplik gibi görevleri bulunanların aynı anda öğretmenlik yapmalarına izin verilmemiştir.³¹⁰

1927 yılında Bakanlık, İlahiyat Fakültesi mezunlarına ruhiyat, terbiye ve usul-ı tedris(eğitim usulleri) öğretmeni olmak için Ankara'da kurs açmış, kurslara katılmak isteyen öğrenci olup olmadığı fakülteye sorulmuştur. İlahiyat mezunlarının Diyanet İşleri Başkanlığı dışında Milli Eğitim Bakanlığı'nda da istihdam edilmelerinin yolu açık tutulmuştur. İlahiyat Fakültesi yönetimi, mezun olacak 25 öğrencinin çoğunun bu kurslara katılmak isteğinde bulunduğunu Bakanlığa bildirmiştir.³¹¹

³⁰⁸ Üçüncü bölümde din hizmetlilerinin ataması hakkında ayrıntılı olarak bilgi verilmiştir. 12 Ağustos 1928 tarihli Cami Hademesi Nizamnamesi hükümet kararnamesi olarak çıkmış. İmam ve Hatip Okulları ile İlahiyat Fakültesi mezunlarının ilmi-dinî görevlere atamasında aranan şart olduğu ilk kez bu tarihte yer almıştır.

³⁰⁹ **BCA**, Milli Eğitim Bakanlığı (Genel 1920–28), Yer Numarası 76 376. Bkz ek 2.

³¹⁰ **BCA**, Milli Eğitim Bakanlığı (Genel 1920–28), Yer Numarası 111 538.

³¹¹ **BCA**, Milli Eğitim Bakanlığı (Genel 1920–28), Yer Numarası 89 430. Bkz ek 16 .

Orta derecede meslek okullarının içinde bulunan İmam ve Hatip Okulları'ndan lise tahsili yapmak isteyenler için bakanlık düzenlemeler yapmıştır.³¹²

3.1.3.Harf Devrimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı

Atatürk Devrimleri içinde özel yeri olan Harf Devrimi'nin, Diyanet İşleri Başkanlığı'na yansımalarını, tarihi bakışla sebep-sonuç ilişkisini kurmak gerekir. Harf, alfabe ya da yazı devriminin sebepleri kendinden önceki tarihi olgular içinde saklıdır. Söz konusu olguları dinî, siyasi, kültürel, evrensel, teknolojik açılardan ele almak mümkündür. Devrimler Diyanet açısından ele alınmakla birlikte, Osmanlı'dan yeni Türkiye Devleti'ne geçen miras içerisinde, yazı ile ilgili süreci ve tartışmaları, dinsel boyutuyla yakın ilişki içerisinde olduğundan şöyle özetleyebiliriz;

Tarih boyunca çeşitli alfabeler kullanan Türkler, Peygamberin Arap olması ve Kur'an-ı Kerim'in Arap diliyle gönderilmesi nedeniyle İslam dinini kabul ettikten sonra Arap alfabesi kullanmayı ve Araplaşmayı Müslümanlığın gereği saymış ve sanmışlardır. Ünlüsü az olan Arap alfabesinin, ünlü seslerin bol olduğu Türkçeye uygulanması, Arap alfabesiyle Türkçe seslerin tespit edilmesi, Türkçeye uyarlama çalışmaları 16.yüzyıla kadar sürmüştür. Türkçe kelimelerin kök ve eklerinde ünlülerin gösterildiği, Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerin yazımında ise değişikliğin yapılmadığı, ikili yazı dizgesi gelişmiştir.³¹³ Dinsel olmayıp, dinsel kaygılarla kullanılan Arap alfabesi, Arapça dinsel kelime ve kavramlar, Arapların Araplaştırma politikasıyla Arap kültürü, Türkler üzerinde etkili olmuştur. Öyle ki günlük hayatta Türkçe konuşulmasına rağmen, Arapça camide ibadet dili, medresede bilim dili³¹⁴ haline gelmiştir.

Edebiyat dili olarak Farsçanın yaygınlaşması, Türklerin ve Türk kültürünün bir parçası olan Türkçenin Arap ve Fars etkisi altında kalması, Türkçenin kültür ve bilim dili olarak gelişip evrenselleşmesini engellemiştir. Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde bile medreselerde pozitif bilimlere az yer verilmiş ve din, edebiyat ve tarih alanında dinî kültür yoğun olarak işlenmiştir. Osmanlı bilginlerinin dinsel

³¹² **Milli Eğitim Bakanlığı**, Talim ve Terbiye Kurulu Kararları, Karar Numarası 161, 30 Temmuz 1929

³¹³ Mustafa Canpolat, "*Arap Yazılı Türk Alfabesinin Gelişmesi*", **Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 49- 54.

³¹⁴ Bilal, N. Şimşir, **Türk Yazı Devrimi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 4.

kaygılarla ele aldıkları eserlerin çoğunluğu telif eser olmayıp şerh,³¹⁵ hâşiye,³¹⁶ hâmiş,³¹⁷ ta'likat,³¹⁸ kelimât,³¹⁹ tasnif,³²⁰ ve tercüme türündedir. Arap dilinin kelime bilgisi, kelime türetme, fiil çekimi, cümle kuruluşu, şiir vezinleri, ilmi belâğat³²¹ gibi konuları üzerinde yoğunlaşma, Kur'an'ı daha iyi anlama, hüküm çıkarma konusunda hata yapmama kaygısı,³²² Arap kültürünün egemenlik alanının genişlemesi sonucunu doğurmuştur. Saray çevresinde ve resmi yazışmalarda Türkçe, Farsça, Arapça kelime ve kurallardan oluşan ikili yazı dizgesinin kullanıldığı, sıradan halkın anlamadığı Osmanlıca denilen Türkçe ortaya çıkmıştır.

18. yüzyıldan itibaren batı karşısında ağır yenilgiler alan ve durumunu gözden geçirmeye başlayan Osmanlı devlet adamları ve aydınları, Nizam-ı Cedit denebilecek yeni bir yaklaşımın etkisiyle başta askerlik olmak üzere, hasmı taklit etmenin en uygun yöntem olacağı söylemini geliştirmişlerdir. Düşünürlerin başını çeken İbrahim Müteferrika,³²³ Fransız elçiliğinin, Fransızlara Türkçe öğretmek üzere hazırladığı, Türkçe parçaların yazımında çeviri yazının kullanıldığı gramer kitabını matbaasında basmıştır. Matbaayı Türkiye'ye getirmesinin yanı sıra Osmanlı'da Latin harfleriyle yazılmış ilk kitabı basmıştır.

Ekonomik ve dinî gerekçelerle Osmanlı topraklarında Avrupa'nın ve Rusya'nın nüfuz yarışı, Avrupa'da Türkçenin Latin kökenli harflerle yazılmasını yaygınlaştırmıştır. Türklerin Avrupa'ya açılmaları sonucu artan ilişkilerle Avrupa'daki Türkçe gramer kitaplarında Türkçe'nin yazımı daha düzenli hale gelmiş, Osmanlı hizmetine giren yabancılar, Arap yazısı öğrenmeden çeviri yazısı kullanmışlardır. Din değiştirip Müslümanlığı seçerek ve Türkleşerek Osmanlı hizmetine girenler, Arap alfabesini öğrenseler de ara sıra Latin alfabesiyle Türkçe yazmışlar ve çeviri yazıları 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında giderek yaygınlaşmıştır.³²⁴

Avrupa aydınlanması tüm dünyada sömürgecilik yarışını hızlandırdığı gibi

³¹⁵ Açıklama.

³¹⁶ Bir kitabın sayfalarının kenarına kitabın metnini izah eden açıklama.

³¹⁷ Mektubun altına ilave edilen yazı, hâşiye.

³¹⁸ Bir kitabın açıklaması olarak kenarına veya ayrı olarak yazılan düşünceler, Notlar.

³¹⁹ Dilbilgisinde isim, fiil, harf üçe ayrılan söz bölümleri.

³²⁰ Sınıflamak.

³²¹ Sözün düzgün, kusursuz, yerinde ve adamına göre söylenmesini öğreten ilmin adı

³²² Fahri Unan, "Klasik Osmanlı Döneminde Fatih Medreselerinde İlmî Verim", **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji Makaleler**, Editör: Yavuz Unat, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, s. 2.

³²³ Remzi Demir, "Osmanlılar Dönemi Türk Düşüncesine Genel Bir Bakış", **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji Makaleler**, s. 207-219.

³²⁴ Şimşir, a.g.e., s. 15-17.

Avrupalılar kullandıkları alfabeyi de gittikleri ülkelere götürmüşler ve Latin alfabesini evrenselleştirmişlerdir. Aydınlanmanın bir başka sonucu olan teknik gelişmeler alfabelerinin evrenselleşmesini kolaylaştırmıştır. Osmanlı topraklarına Kırım Savaşı sırasında giren telgrafi getirenler Türkçenin telgraf haberleşmesine uygun olmadığı gerekçesiyle Fransızca'yı telgraf dili olarak kabul ettirince Osmanlı telgraf haberleşmesinde Mustafa Efendi adlı bir Türk, Latin harfleri temelinde ilk Mors alfabesini yapmıştır. Osmanlı elçileri, uluslararası telgraf yazışmalarında Türkçeyi Latin harfleriyle çeviri yazısıyla kullanmışlardır.³²⁵

Türkler batı kültürü ile birlikte Latin yazısıyla da tanışmış ve bu alfabe ile Arap alfabesini karşılaştırmışlardır. Arap alfabesinin matbaada çıkardığı teknik zorluklar Latin alfabesi ile kıyaslanmasına sebep olmuştur. 1862 yılında Münif Paşa, mevcut alfabenin sözcük içinde değişik şekillerde yazıldığını, Avrupalıların 30–40 kadar harfle yetinirken Osmanlı'da kitap basmanın birkaç yüz tür harfle mümkün olduğunu dile getirerek Latin alfabesi ile Arap alfabesini kıyaslamıştır. Eğitim ve kültür ile ekonomik ve siyasi güç ilişkisini kavrayan Münif Paşa, kullanılan yazının yetersizliğini, ünlü işaretlere hareke konulmadığında bir kelimenin değişik şekillerde okunabileceğini, yazının gidişine göre doğru okunsa da alışılmamış kelimeleri okumanın zorluğunu, Arapça ve Farsça kelimelerin doğru yazılmasının okuma yazmayı güçleştirdiğini bu nedenle okuryazarlığın azaldığı değerlendirmesini yapmıştır.³²⁶ Münif Paşa aynı zamanda Latin alfabesinin Arap alfabesine üstünlüğünü vurgulamış ancak mevcut alfabenin ıslah edilmesini öne sürmüştür. Tanzimat Dönemi'nde Münif Paşa'dan sonra Azerbaycanlı ünlü piyes yazarı ve ozan Ahundzade Mirza Fethali, ozan Yenişehirli Avni, Ali Suavi, Namık Kemal, Şinasi alfabe ve eğitim meselelerinde yazıp görüş bildirmişler ve alfabenin ıslah edilmesini istemişlerdir. Ali Suavi, Namık Kemal, Şinasi, gazeteci olduklarından Arap alfabesiyle gazete dizmenin teknik güçlüklerini yaşamışlardı. 1869 yılında Terakki gazetesinde Latin alfabesinin alınmasını isteyen, Arap alfabesinin basın ve telgraf yazışmalarındaki güçlüğüne değinen yazı gazetelerde tartışılmıştır. Abdülhamit döneminde alfabe tartışmaları yoğun olmasa da devam etmiştir.

1910 yılında Arnavutların Latin alfabesini kullanmanın dine uygun olup ol-

³²⁵ A.g.e., s. 34.

³²⁶ Mustafa Canpolat, "Arap Yazılı Türk Alfabesinin Gelişmesi", **Harf Devriminin 50.Yılı Sempozyumu**, s. 52. Sadettin Buluç, "Osmanlılar Devrinde Alfabe Tartışmaları", **Harf Devriminin 50.Yılı Sempozyumu**, s. 47.

madığı, sorusunun Meclis-i Mebusan'a gelmesi, Şeyhülislamlığın, şer'i bakımdan uygun olmayacağı cevabı, II. Meşrutiyet döneminde tartışmalara hız kazandırmıştır. I. Dünya Savaşı'nda tartışmalar arka planda kalmış, Enver Paşa'nın ıslah girişimi savaş koşullarında ve köklü bir iyileştirme getirecek nitelikte bulunmadığından başarılı olmamıştır. Bu süre içinde Osmanlı kâğıt paralarında, posta pullarında, ayrıcalıklı yabancı bankacılık ve ulaştırma şirketleri Latin alfabesini kullandığından Türk insanının Latin kökenli alfabelere gözleri alışmıştır. Sonuç olarak Türkçenin Latin harfleriyle yazımı ne fikir, ne de uygulama olarak ilk kez 1928 yılında gündeme gelmiş değildir.³²⁷

Öteden beri Latin alfabesinin alınmasını yazan Hüseyin Cahit, Kurtuluş Savaşı'ndan hemen sonra 12 Eylül 1922 dile getirdiği isteğini, Atatürk zamansız bulmuş, 1928 yılına kadar açıkça dile getirmemiştir.³²⁸ Şüphesiz Atatürk alfabe ile ilgili tartışmalardan haberdardı. Selanik'te büyüyen Atatürk, Azınlık ve yabancı okullar ve işyerleri Latin kökenli alfabeler kullandıkları için bu alfabaya yabancı değildi. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce mecliste Musullu Davut'un Latin harflerini öneren layihası kitap olarak yayınlanmış ve Atatürk şu satırları işaretlemiştir; *“Yalnız iş tatbikatta kalıyor, o da güç bir şey olmayacaktır. Çünkü Rüştüye tahsilini görmüş olanlarımız bile Latin hurufatını biliyor ve binaenaleyh bu hurufu lisanımıza tatbik için ancak bir saatlik mümareseye muhtaç olacaktır. Latin hurufunu bilmeyenler ise bir iki hafta zarfında, ümmi olanlar da birkaç haftada okuyup, yazabileceklerdir. Yazı bir takım işaret-i mahsusadan başka bir şey değildir. Bu işaret-i değiştirip, daha iyisini kabul etmekte hiçbir mahzur tasavvur edilmediği gibi, neofobi yani eski şeylere bağlanıp, yeni şeylerden ihtiraz etmek hissi köhne bir perestanesinden tecerrüt edilirse, bu hususta eser-i taassup gösterilmeye de mahal kalmayacağı aşikârdır.”*³²⁹

Kurtuluş Savaşı ile düşmanın yakıp yıktığı Anadolu düşmandan temizlenmişse de yüzyılların çığ misali biriktirdiği iç ve dış sorunlar arasında, alfabe meselesi 1922 yılında ivedilikle çözülmesi gerekli görülmemiştir.

Savaşın lider kadrosundan Kazım Karabekir, İzmir İktisat Kongresi'nde Latin harflerinin alınmasını teklif eden üç işçi delegesine, Latin alfabesini kabul etmenin her şeyi alt üst edeceği iddiasıyla karşı çıkması, gazetelerde yayınlanınca alfabe me-

³²⁷ Şimşir, a.g.e., s. 21–53; M.Şakir Ülkütaşır, **Atatürk ve Harf Devrimi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1973, s. 18–42.

³²⁸ Atay, a.g.e., s. 439.

³²⁹ **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu Tartışmalar ve Açıklamalar**, s. 95.

selesi yeniden canlanmıştır. Kılıçzade Hakkı İctihat dergisinde, Hüseyin Cahit Resimli gazetede, Abdullah Cevdet İctihat gazetesinde, Yunus Nadi Cumhuriyet gazetesinde, Falih Rıfkı Atay Milliyet ve Hâkimiyet-i Milliye gazetelerinde Latin alfabesini desteklerken; İbrahim Alaaddin Bey Resimli gazetede, Müftüoğlu Ahmet Hikmet Gönül Hanım adlı kitabında karşı çıkmışlardır. Akşam gazetesi Halit Ziya Uşaklıgil, Necip Asım Yazıksız, Veled Çelebi İzbudak, Ali Canip Yöntem gibi memleket aydınları da Latin kökenli bir alfabe hakkında karşı çıkan görüşlerini yayınlamıştır. 1928 yılına kadar Latin alfabesine karşı çıkan kitaplar basılmıştır.³³⁰ Alfabe değişikliğine Kur'an-ı Kerim'in başka harfle yazılamayacağı gibi dinsel ya da Rusya Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasında bağ olduğu gerekçeleriyle de karşı çıkılmıştır.³³¹ Oysa alfabeleri hemen hemen hiç değişmediği halde İtalyanlar Latince yazılmış bir metni okuyor ama anlamıyorlar. Bu sadece alfabe sistemi kullananlar için değil, hemen hemen bütün yazı sistemleri için de geçerli bir tarihsel gerçektir. Yani kimi toplumlar alfabelerini veya yazı sistemlerini değiştirmedikleri halde -bir anlamda- geçmişleriyle bağları kesilmiştir. Diğer yandan Kur'an'ın başka alfabeye yazılamayacağı görüşü de aynı ölçüde tutarsız bir görüştür. Çünkü daha İslamiyet başlamadan önce, yüzyıllar boyunca Musevi, Hıristiyan veya putperest Araplar aynı alfabeyi kullanmışlardır. Dolayısıyla Atatürk'ün de dediği gibi yazı, uzaktaki birine istek ve düşüncelerini duyurmak, akılda olan bilgileri başkalarına ve sonradan gelecek olan kuşaklara da aktarmak için kullanılan teknik bir özel işaretten başka bir şey değildir. Bunda kutsallık aramanın İslam felsefesine de ters düşeceğini söylemek bir abartı sayılmamalıdır.³³²

Türkiye'de yeni bir alfabe sistemini destekleyenler ise teknik ya da eğitim-kültür seviyesini ivedi olarak yükseltme kaygısıyla desteklemişlerdir. Din ve devlet işlerinin ayrılmasında önemli bir adım olan cumhuriyetin, henüz ilan edildiği, Halifeliğin ve Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması tartışmalarının yoğunlaştığı, 25 Şubat 1924 tarihinde, bütçe kanunu müzakerelerinde İzmir milletvekili Şükrü Saraçoğlu şöyle konuşmuştur; *"Avrupa'da, Hıristiyanlığın hâkim olduğu yerlerde okumak yasak idi. okumak papazların, prenslerin yed-i inhisarında idi. Prensler, papazlar ve kanunlarla jandarmalar halkı okutmamak için uğraşıyorlardı. Buna rağmen*

³³⁰ Ülkütaşır, a.g.e., s. 43–56.

³³¹ Şimşir, a.g.e., s. 47.

³³² Geniş bilgi için bkz. Yavuz Ercan, **Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknik**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2010, s. 149–220.

bütün ahali okudu, Bizim memleketimizde dinimiz, okumayı emrediyor. Hocamız, hacımız, zabitimiz, adat ve ahlâkımız, kanunlarımız her şeyimiz «Okuyunuz» diyor ve yüzlerce, belki binlerce seneden beri her köyümüzde -bir mektebimiz yoksa bile- bir hocamız vardır. O, köyümüzün çocuklarını okutmak için didindi, uğraştı. Hacımızın, hocamızın, amirimizin, memurumuzun hulâsa tekmil maneviyat ve maddiyatımızın bizi okumağa sevk ettiği bir diyarda ve büyük fedakârlıklar yapılan bu memlekette, bu memleket halkı okuyup, yazmak öğrenmedi ise bunu yalnız usulde aramak, yalnız maarifçilerin tarz-ı tadrîsi ve idareyi bilmediğini iddia etmek doğru olmaz. Benim kanaatimce bu büyük derdin vahim noktası harflerdir. Eğer ben Arap harfî diyecek olursam burada da acaba benim fikrime tuğyan ve isyan edecek var mı? Efendiler, bunun yegâne kabahati harflerdir. Arap hurufatı, Türk lisanı yazmaya müsait değildir. Hacımızın, hocamızın âmirimizin memurumuzun gayretine, yıllardan asırlardan beri yapılan bunca fedakârlıklarına rağmen halkımızın ancak yüzde ikisi veya üçü okumuştur. Benim kanaatimce buna sebep doğrudan doğruya harflerdir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın bu hususta ne düşündüğünü ve pek az bir zaman zarfında ne yapabileceğini, bu derde deva olarak söylemek mecburiyetindedir.”³³³

Gelenekten gelen okuma-yazmanın dinsel kaygılarla Arap alfabesi ile Şeyhülislamlığa bağlı okul ve din görevlileri tarafından öğretilmesi sorununa, yeni Türk devletinin kurucuları dinsel kaygılarla değil eğitim kaygısıyla yaklaşmışlardır. Okur-yazarlığın düşük olduğu bir dönemde konuşmuş olmasına rağmen Şükrü Bey'in sözleri tepkilere sebep olmuş³³⁴ ve alfabe tartışmaları bitmemiştir. Harf devrimi için ancak 1928 yılında ortam olgunlaşmıştır. 1928 yılında kurulan Dil Encümeni, Latin alfabesi temelinde Yeni Türk alfabesini hazırlamıştır. Bizzat Atatürk tarafından halka tanıtılan yeni Türk alfabesi için okuma-yazma seferberliği başlatılmıştır.

Okuma-yazma seferberliğine Diyanet İşleri Başkanlığı da katılmıştır. 18 Eylül 1928'de Söke müftülüğüne “*sene-i maliye teşrin-i sanisinin birinde yeni harflerle başlanılacağına mebni bil'umum rüesa, aza', müstahdemîn, vaizler, imamlar, hatiplerin, vesair mensubin-i ilmiyenin resmi ve hususi küşat edilen kurslara devamları ve tarik-i saire ile okuyup yazacak kadar malumat edinmeleri lüzumu*”³³⁵ tebliğ edilmiştir. Henüz yeni harflerle okuyup-yazmak kanunlaşmadan önce Diyanet İşleri Başkan-

³³³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 6, İçtima Senesi 1, s. 335–336.

³³⁴ Aynur Taşdemir, **Harf Devrimi ve Halk Mecmuası**, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2006, s. 26.

³³⁵ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V11, Yer Numarası 2 14 18.

lığı, kurum görevlilerinin resmi ve özel kurslara katılmasını tebliğ etmiştir.

Sivas basınında yer alan haberlere göre Konya, Sultaniye, Kütahya müftüleri bu kurslara katılmışlardır. İmam, hatip gibi diğer görevlilerin yeni harfleri öğrenmeleri için emirler verilmiş ve yeni kurs hazırlıkları yapılmış, gazeteler konudan övgüyle söz etmişlerdir.³³⁶

1 Kasım 1928 tarihinde Atatürk, alfabe meselesine şu sözlerle değinmiştir; *“Aziz arkadaşlarım; her şeyden evvel her inkişafın ilk yapı taşı olan meseleye temas etmek isterim. Her vasıttan evvel Büyük Türk Milletine onun bütün emeklerini kısır yapan çorak yol haricinde kolay bir okuma yazma anahtarı vermek lâzımdır (Sürekli alkışlar). Büyük Türk Milleti cehaletten az emekle kısa yoldan ancak kendi güzel ve asil diline kolay uyan böyle bir vasıta ile sıyrılabilir. (Alkışlar) Bu okuma yazma anahtarı ancak Latin esasından alınan Türk Alfabesidir. (Alkışlar) Basit bir tecrübe Latin esasından Türk harflerinin, Türk diline ne kadar uygun olduğunu şehirde ve köyde yaşı ilerlemiş Türk evlâtlarının ne kadar kolay okuyup yazdıklarını güneş gibi meydana çıkarmıştır. (Alkışlar) Büyük Millet Meclisinin kararı ile Türk harflerinin katiyet ve kanuniyet kazanması bu memleketin yükselme mücadelesinde başlı başına bir geçit olacaktır.”*³³⁷

Atatürk'ün nutkundan sonra Türk harflerinin kabul ve tatbiki hakkında kanun tasarısı ile ilgili olarak İsmet Paşa, Refik Bey, Mehmet Emin Bey tasarımı destekleyen konuşmalar yapmışlar ve tasarı kabul edilmiştir. Kanunun gerekçesinde ikili yazı dizgesi ve Arap alfabesiyle Türkçe okuyup yazmanın zorlukları ile matbaa ve telgraf gibi teknik alanlardaki masraf ve sıkıntılar vurgulanmıştır.³³⁸

Kanuna göre, bütün devlet dairelerinde şirket, cemiyet ve özel kuruluşlarda 1 Ocak 1929 tarihinde yeni Türk alfabesi uygulanması emredilmiştir. Devrim kurumu Diyanet İşleri Başkanlığı ile diğer kurum ve kuruluşlar Harf Devrimi'ni uygulamaya başlamıştır. Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Bey, Başbakanlığa gelen yeni Türk harflerinin uygulanmasına dair yazının birer suretini 10 Kasım 1928 tarihinde müftülüklere yazdığı yazıya eklemiştir.³³⁹

³³⁶ Burhan Paçacıoğlu, **Sivas Basınında Harf İnkılabı**, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas, 1990, s. 42.

³³⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 3, Cilt 5, İçtima Senesi 2, s. 4.

³³⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 3, Cilt 5, İçtima Senesi 2, s. 10-11.

³³⁹ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V22, Yer Numarası 3 18 2; Diyanet İşleri Başkanlığı V08, Yer Numarası 2 7 15.

Diyanet İşleri Başkanlığı, 4 Aralık 1929 tarihinde yeni alfabe ile okuma yazma öğrenmemiş olan imam ve hatipler hakkında “*şimdilik kesin ihtar ile yetinilmesi*”³⁴⁰ kararını almıştır. Benzer şekilde 1931 yılında yeni harfleri okuyup yazamayan personele ihtar edilmesi kararlaştırılmıştır.³⁴¹ 10 Mayıs 1931 tarihli bir başka yazıda seyyar imamların, kaymakamlığın emriyle, müftünün başkanlığında komisyon huzurunda yapılan sınavda on altı kişinin kanuni şartları taşıdıkları ve yeni harflerle okuyamaz olduklarına dair vesika verilmiş ve yeni vazifelerine başlamalarına karar verilmiştir.³⁴² Yine Yıldızeli’nin Yenihan kasabası camisi imam ve hatibi Bekir Efendi’nin yeni harflerle okuyup yazmayı öğrenmediğinden kaydının silindiğine dair müftülükten gelen yazı üzerine Başkanlık, Bekir Efendi’nin görevinden alınmasını uygun bulmamış ve yeni harfleri okuyup yazmayı öğrenecek kadar süre verilmesini uygun bulmuştur.³⁴³ 20 Haziran 1931 tarihinde okuma yazma öğrendiğine dair belge gösteremeyenlerin vazifelerine son verilmesine dair vilayet ve kaymakamlıklardan tebligat yapılmıştır. Ancak müftülük tarafından uygulama hademe-i hayratın tamamına mı yoksa sadece bütçelere dâhil olanlara mı uygulanacağı anlaşılmamıştır. Başkanlık yeni harflerle okuma yazmayı öğrenmeleri için uygun süre verilmesini istemiştir.³⁴⁴ Başkanlık verilen sürede okuma yazma öğrenemeyenlere işten el çektirildiği takdirde camilerin hademesiz kalacağı gerekçesiyle ek süre vermiştir.³⁴⁵ Diyanet İşleri, yeni harflerle okuma yazma öğrenmek için üç yıl gibi bir süre geçtikten sonra, öğrenemeyenlere karşı uyarı ve ek süre vermekle yetinmiş, görevlerine son vermiştir.

Beykoz müftülüğünden gelen bir yazıya 4 Nisan 1934 tarihinde vaaz konularında ayetler ve hadislerin eski yazı, Türkçe olanlarınsa yeni yazı ile yazılacağına dair cevap vermiştir.³⁴⁶ Ancak Başkanlık aynı ifadeleri Müşavere Heyeti karar defterlerinde görüldüğü üzere eski harflerle de yazmıştır. Konu ile ilgili Beyoğlu, Mesudi-

³⁴⁰ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 795, Karar Numarası 772, Sadıra 785, 4 Aralık 1929.

³⁴¹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 132, Karar Numarası 130, Sadıra 130, 15 Mart 1931.

³⁴² **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 300, Karar Numarası 301, Sadıra 301, 10 Mayıs 1931.

³⁴³ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 301, Karar Numarası 302, Sadıra 302, 7 Mayıs 1931.

³⁴⁴ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 442, Karar Numarası 432, Sadıra 347, 20 Haziran 1931.

³⁴⁵ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 441- 444, Karar Numarası 439, Sadıra 439, 20 Haziran 1931; Varide Numarası 459, Karar Numarası 454, Sadıra 454, 25 Haziran 1931.

³⁴⁶ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 156, Karar Numarası 4, 4 Nisan 1934.

ye, Gergüş, Keban, Kızıltepe, Çemişkezek, Gördes, Kaş, Giresun müftülükleriyle³⁴⁷ başka müftülüklerle aynı tebligatı yapmıştır. 24 Ekim 1936 yılında ise yeni harflerle okuma yazma bilmeyen kasaba ve köylerdeki imamların vazifelerine devam edemeyeceklerinden görevlerine son verildiği artık cenazelerin teçhiz ve tekfinlerini yapacak kimse kalmadığı, cenazelerin yerde kaldığı Başkanlığa bildirilmiş, Başkanlık aidiyeti sebebiyle Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne havale etmiştir.³⁴⁸

Bursa Şahadet Camii müezzini Şevki Efendi, haksız yere işten çıkarıldığına dair dilekçesi Devlet Şurası tarafından incelenmiştir. Şevki Efendi, 18 Ocak 1930'da geçici olarak mektep muallimliği yaptığını ve kardeşi ve babasının müezzinlik vazifesini geçici olarak yerine getirmesini istemiş, inceleme için Bursa müftülüğüne durum bildirilmiştir. Müftülüğün Şevki Efendi'nin görevine devam etmediği için çektiği ihtarnamenin arkasına mahalle muhtarı Şevki Efendi'nin iki yıldan beri İnegöl kazasında mektep muallimi olduğuna dair açıklama vermiştir. Milli eğitim müdürlüğünden geçici ve vekâleten muallimlik yaptığına dair verilen bilgi üzerine cami hademesi nizamnamesinin 34. maddesine göre uyarı ve maaşının yarısının kesilmesine rağmen görevine dönmemiş ve görevden alınmasına karar verilmiştir. Dosyanın incelenmesi sonucunda Şevki Efendi'nin yeni harfleri öğretmek için değil öğretmenlik için gittiği anlaşıldığından, yeni harfleri öğretmek için gitmiş olsa bile görevi terk etmek için meşru sebep olmadığına karar verilmiştir.³⁴⁹ Devlet Şurası'nın kararı Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Bursa müftülüğüne bildirilmiştir.³⁵⁰

24 Mart 1931 tarihinde Kocaeli'nin Bahçeçik nahiyesi müdüründen vilayete yazılan bir yazıda Arap harfleri ile köy çocuklarına ders veren köy imamının görevde kalmasının uygun olmayacağı bildirilmiştir.³⁵¹

Devrim kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı, devletin diğer kurumları gibi harf devriminin hazırlık ve uygulamalarına katılmıştır. Kurum yeni harfleri öğrenmeyenlere uyarmak ve ek süreyle, devrime destek vermiştir. Kur'an'ın Arapça olması, dinî ve kutsî algı sebebiyle topluma hizmet veren din hizmetlilerinin tutumu Harf

³⁴⁷ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 184, Karar Numarası 8, 9 Nisan 1934.

³⁴⁸ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 559, Karar Numarası 49, 24 Ekim 1936. Bkz ek 18.

³⁴⁹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 776, Karar Numarası 792, Sadıra 793, 5 Kasım 1930.

³⁵⁰ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 97, Karar Numarası 113, Sadıra 113, 4 Mart 1931.

³⁵¹ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 8 69 32.

Devrimi'nde özel önem kazanmıştır. Kurum iman ve ibadet hizmetlerinde, yeni Türk devletinin anlayışına uygun kurumsal kültürün oluşumuna devrime katılmakla hizmet etmiştir. Başkanlık toplumda Arap alfabesinin kutsallığı algısını din hizmetlileri aracılığıyla yıkmıştır. Yeni kurumsal kültür diğer devrimlerle birlikte devletin kuruluş felsefesini oluşturmuştur. Toplumda bu kadar köklü bir değişiklik gerçekleştirirken, yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi kurum içinde ufak-tefek bir takım sorunların çıkması doğaldır.

3.2.Sosyal Alanda Devrimler ve Diyanet İşleri Başkanlığı

3.2.1.Tekke, Türbe ve Zaviyelerin Kaldırılması ve Diyanet İşleri Başkanlığı

Toplumun en ücra köy ve kasabalarına kadar kök salmış tekke, türbe ve zaviyelerin tarikatlar ve vakıflar ile ilişkisi karışık ve araştırılmaya muhtaç bir alandır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan devreden bu kurumun çoğunlukla dinî niteliği ele alınmış olup, çıkar çatışmalarının her zaman yaşanabileceği mali boyutu belki de en çok araştırılması gereken konudur. Malî boyutunun tekke ve tarikatlar düzeyinde açığa kavuşturulması tarih bilimine katkıda bulunabilir. Ancak tezin bu kısmında elbette ki mesele Diyanet İşleri Başkanlığı açısından tarihi, siyasi, toplumsal boyutlarıyla ele alınmıştır. Bu eski kurumun kaldırılışından önceki tarihi gelişmelerine kısa bir göz atmak faydalı olacaktır.

3.2.1.1. Osmanlı Devleti'nde Tekke, Türbe ve Tarikatlara Kısa Bir Bakış

İslam tarihinde tasavvuf düşüncesi ve yaşam tarzıyla³⁵² birlikte ortaya çıkan tarikat mensuplarına ev sahipliği yapan tekke ve zaviyeler, dinî ve tasavvufi terbiye yerleri³⁵³ olup genellikle bir türbenin etrafında gelişmiştir. Çeşitli dinî, siyasi, toplumsal, ekonomik nedenlerle tekke ve zaviyeler içlerine kapanık kurumlar olarak kalmamış, buldukları coğrafyalarda yerli halkın inanç ve kültürlerini İslamlaştırarak kültür alış verişinde bulunmuşlardır. Aydın kesime seslenen medreselerin aksine, tekke ve zaviye şeyhlerinin halka yaptığı vaaz ve sohbetler halkın eğitim seviyesine uygun düşmüştür. Fethedilen topraklarda kurulan bazı tekke ve zaviyelerde, kültürel

³⁵² Louis Massignon, “*Tasavvuf*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 26–31.

³⁵³ Louis Massignon, “*Tarikat*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 1–17.

alışverişle eski yerli ve dinî inanışlar, İslamlaştırıldığından hurafeler ortaya çıkmıştır. Anadolu'da kırsal alanlarda yazılı kültürün neredeyse tek temsilcisi olan bazı zaviyeler etrafında kendine has eğitim, edebiyat ve müzik anlayışı gelişmiştir.³⁵⁴

On üçüncü yüzyıldaki Moğol istilası çeşitli tasavvufî düşünce mensubu şeyh ve dervişlerin, Anadolu'ya sığınmasına neden olmuştur. Büyük kentlere yerleşen tarikat şeyhleri devletten yardım alarak tekke ve zaviyeler açmışlardır. Selçuklu sultan ve devlet adamlarının yaptırdığı zengin vakıflı zaviyelerde devletin belirlediği maaşla yaşayan şeyhlerin görevi yolcu ve dervişlere özen göstermek ve devletin bekası için dua etmektir.³⁵⁵ Bu nedenle tekke, zaviye ve tarikatları vakıflardan ayrı ele almak mümkün değildir. Tarikatlara bağışlanmış taşınır ve taşınmazların gelirleri ile sadece dinsel değil, bu gün çağdaş devletlerin verdiği güvenlik, sağlık, eğitim ve belediye hizmetleri yerine getirilmiştir.³⁵⁶ Türk tarihinin devlet, toplum, askerlik, eğitim, sağlık, belediye, hukuk, ekonomi ve tabî ki dinsel hayatının aydınlatılmasında vakıflar özel bir yere sahiptir. Bunların hepsi ayrı çalışma konuları olmakla birlikte dönemin dünyasının hayata bakışı dinsel olduğundan bütün vakıfların kuruluşunun temel amacı Allah'ın rızasını kazanmaktır yani dinseldir. Dolayısıyla farklı dinsel anlayışları ifade eden zengin vakıflı çeşitli tarikatlar aracılığıyla, Türk toplumunda din-devlet, din-ekonomi ilişki ve anlayışı kendine özel bir tarzda konumlandırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli hizmetler gören tarikatlar halkla devlet arasında bir ara kuruluş olmuş fakat bu arada imparatorluk tarikatları kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Çünkü bazı tekke ve zaviyeler siyasi ve sosyal ayaklanmalarda, isyanı bizzat düzenlemiş veya propagandasını yapmışlardır. Bu nedenle gerektiğinde Osmanlı, tekke ve zaviyeleri kontrol altında tutmaya çalışmış, halkın fazla ilgi gösterdiği tarikat şeyhlerini sürgüne göndermiş veya idam etmiştir. Dağılma dönemine geldiğinde ise diğer kurumlarda olduğu gibi tarikatlardaki sıkıntılar da artmıştır. 1826 yılında yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla birlikte Bektaşî tarikatları da kapatılmış, Bektaşî tekke ve zaviyelerine Nakşibendî şeyhleri atanmıştır. 19. yüzyılda, tekke ve zaviyelerdeki şeyh ve dervişlerin hal ve

³⁵⁴ A.Y. Ocak, S. Farukî, "Zaviye", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 476.

³⁵⁵ Ocak, Farukî, a.g.m., s. 470.

³⁵⁶ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Yayınları, Ankara, 1995, s. 24-31.

hareketlerini düzenlemek için Şeyhülislamlığa bağlı “*Meclis-i Meşayih*” kurulmuştur. Vakıflar aracılığıyla masrafları karşılanan tekke ve zaviyelere meşihat, zaviyedarlık, tevliyet, türbedarlık gibi görevlendirme ve hizmetlerin verilisinde Meclis-i Meşayih’in görüşü dikkate alınmıştır. Müfettiş görevlendirmek suretiyle tekke ve zaviyeler hakkında raporlar hazırlanarak devletin kontrolü altında tutulmaya çalışılmıştır. Tekkelerdeki şeyhin kendisinden sonraki şeyhi belirleme geleneğini kaldıran Meclis-i Meşayih’in tekke şeyhlerini ataması sıkıntıları arttırmıştır. Taşra atamalarında yanlış bilgilendirilme sebebiyle hak sahibi olmayanların atanması şikâyet konusu olmuştur. Meclis-i Meşayih, zikir ve ayinlerin İslam inancına aykırı olmaması, tekke dışında ve camilerde yapılmaması yönünde denetlemiştir. Şeyh ve dervişler hakkında ya da dinin temel kurallarından bile habersiz kişilere görevler verilmesi, şeyhlerin kötü muamelesi, ehliyetsizliği nedeniyle artan şikâyetleri çözmek konusunda Meclis-i Meşayih’ta zorluklar yaşanmış ve Edirne, Bursa gibi şehirlerde Meclis-i Meşayih kurmaya karar verilmiştir. Sosyal yapı içerisinde önemli yeri olan tekkelerle ilgili şikâyetlerin yanı sıra tekke şeyhlerinden kendilerine müdahale olduğu yönünde şikâyetler de söz konusu olmuştur. Bursa Hindiler Kalenderhanesi gibi tasavvufun doktrin yönü hakkında; Hacı Bektaşî Veli Dergâhı gibi tekkeye İstanbul’dan atanan Nakşîler ile Bektaşîler arasındaki iktidar mücadeleleri hakkında; Hacı Bayramı Veli Evkafında çok müşterekli tekke mensuplarının çekişmeleri hakkında; Meclis-i Meşayih’in Saçlı İbrahim Efendi Tekkesi hakkında verdiği kararlarda başkan ve üyeler arasında ihtilaflar yaşanmıştır.³⁵⁷ Sonuç olarak bir zamanlar yararlı toplum hizmeti gören tekke ve zaviye gibi yerlerle şeyhler, dervişler ve müritler gibi kişiler artık birer entrika, çıkar, siyaset, tartışma ve tembelhane yerleri ve kişileri haline gelmiştir.

II. Abdülhamit, İslamcılık siyasetinin parçası olarak medreselere ve tekkelere iç ve dış politikasında yaslanmıştır. Abdülhamit’in tarikatlar ile ilişkisi manevi olmayıp siyasi olduğundan Osmanlı ve İslam coğrafyasındaki siyasi amaçlarına hizmet ettiği sürece padişaha yakın olmuşlar, aksi takdirde Mevlevî ve Bektaşî gibi bazı tarikatlar baskı altında tutulmuştur. İktidardan tepki alıp baskıya maruz kalan Şeyh Esat gibileri bu kez yüz seksen derece dönüş yapıp İttihat ve Terakki politikalarını

³⁵⁷ Osman Sacid Arı, *Meclis-i Meşayih Arşivine Göre Hicri 1296–1307 (1879–1890) Yılları Arasında Osmanlı Tekkelerinde Ortaya Çıkan Problemler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 93–165.

övebilmişlerdir. Abdülhamit'i devirmek için her türlü muhalefetle işbirliği kuran ittihatçılar da tarikatlarla ilişkiler kurmuşlardır. II. Meşrutiyet devrinde tarikatlar da basın, yayın faaliyetlerinde bulunmuş, tekkeler dışında dinî ve siyasi örgütlenme özgürlüğünden faydalanmışlardır.³⁵⁸ Bernard Lewis, “*genç Türkler de yaşlı Türkler de tarikatları ve tekkeleri kendi propagandalarına araç yapmaya çalıştılar. Bu şekilde halk dinini ve parti politikasını birbirine karıştırmak suretiyle, Devletin sonuna kadar süren, cumhuriyet’te de kökü kazınmamış olan bir geleneği yerleştirdiler*”³⁵⁹ ifadeleriyle isabetli bir tespitte bulunmuştur.

3.2.1.2. Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti Döneminde Tekke, Türbe ve Zaviyeler (1920–1924)

23 Nisan 1920’de açılan TBMM, bir yandan işgal güçlerine karşı askeri mücadeleyi yürütmüş, diğer yandan hükümet kurarak yürütmeyi ele almıştır. İşgal yıllarında Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti’nin vakıfların ve tarikatların denetimini tam olarak yapması mümkün olmamıştır. Bununla birlikte işgal altına düşmemiş yerlerdeki tekke, zaviye ve tarikatları denetlemeye çalışmıştır. Bu konuda mecliste dikkat çekici tartışmalar yapılmıştır. Vakıf ve tarikatları denetlemeye yönelik girişimleri meclisin müfettişler görevlendirmesi, yönetiminin hükümet kontrolüne alınması, Vakıflar Şurası kurulması, Bütçe tartışmaları, soru önergeleri vermek, şikâyet dilekçelerinin görüşülmesi ve diğerleri olarak ele alabiliriz.

1. Müfettişler Görevlendirmek Yoluyla Denetleme Girişimleri; Daha 10 Ağustos 1920 tarihinde Antep milletvekili Abdurrahman Lami Efendi’nin vakıfları teftiş etmek üzere hükümet tarafından görevlendirilmesi hakkındaki meclis başkanlığı tezkeresi meclis’in onayına sunulmuştur. Çorum milletvekili İsmet Bey, Lami Bey’in bu konuda geniş bilgisi ve hizmeti olup olmadığını sormuş, varsa uygun olacağını söylemiştir. Trabzon milletvekili Ali Şükrü Bey ise memurluk ile milletvekilliğinin birleştirilmesine dair Kanun-i Esasi Encümeni’nin hazırladığı layihanın kabulüne kadar, meclis başkanlığı tezkeresinin ertelenmesini isteyince, meclis ertelenmesini kabul etmiştir. Yani vakıfların denetlenmesi ertelenmiştir. Ancak Antep millet-

³⁵⁸ Ekrem Özer, **Osmanlı’da Tekke ve Tarikat Islahatları- II. Mahmut Dönemi ve Sonrası**, Basılmamış Doktora Tezi, s. 20–170.

³⁵⁹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 404.

vekili Yasin Efendi, Lami Bey'in trenle akşam hareket ettiğini kendisine tebliğ edilmesini istemiştir. Mustafa Kemal imzalı, Şer'i İşler Vekili'nin kararı gereğince Lami Efendi'nin Konya, Kayseri, Kırşehir, Sivas, Elazığ, Maraş ve Antep civarındaki vakıfları teftiş etmek üzere süresiz izin verilmesini içeren tezkere mecliste tekrar ele alındığında aynı meseleden dolayı ertelenmesi istenmiştir. Kütahya milletvekili Besim Atalay Bey, vakıfların teftiş edilmeye muhtaç olduğunu, hükümetin Lami Bey'e izin verdiğini, Lami Bey'in gittiğini, tekrar geri gelmesinin uygun olmayacağını, varsın vazifesini yapsın deyince meclisten olmaz sesleri yükselmiştir. Afyon milletvekili Mehmet Şükrü Bey söz alarak Lami Bey'i tanıdığını, namuslu olduğunu ifade edince bir milletvekili herkes namusludur diyerek sözlerini kesmiştir. Mehmet Şükrü Bey, başkasının namussuzluğu kastedilmiyor cevabını vermiş, Lami Bey'in müfettişliğinin kabulünü istemiştir. Mademki meclis bunu kabul etmedi, Kanun-i Esasi meselesini görüşme kararını aldı o halde şimdi izin meselesini de söz konusu etmek doğru olmaz, o mesele ele alınca beraber müzakere edilir demiştir. Böylece Lami Bey'in teftiş ve izin meselesi Kanuni Esasi görüşmelerine ertelenmiştir.³⁶⁰ Meclis, memuriyet ve milletvekilliğinin birleştirilmesi ile ilgili kanun teklifi gelene kadar teftiş ve zaten gitmiş olan Lami Bey'in izin meselesini ertelemiştir.

21 Aralık 1920'de Siirt milletvekili Mustafa Sabri Efendi ve arkadaşlarının vakıflara vakfedilmiş nakit paranın teftiş ettirilmesine dair Bakanlığa havale edilen teklifi³⁶¹ bir başka denetleme adımıdır.

2. Vakıflar Şurası Kurmak Yoluyla Denetleme Girişimleri; 18 Ağustos 1920 tarihinde Lami Efendi, Vakıflar Şurası kurulmasına dair kanun teklifi ve Layiha Encümeni'nin bu teklifi uygun gören mazbatasını Şer'iyeye Encümeni'ne havale edilmiştir.³⁶² Bu teklifin ne olduğu bilinmemekle birlikte aynı teklif başka milletvekilleri tarafından yapılmıştır.

30 Ocak 1922'de Erzurum milletvekili Nusrat Efendi ve arkadaşlarının Vakıflar Şurası kurulması hakkındaki teklifini Şer'iyeye Encümeni uygun görmüş, mazbatasını okunmuş ve teklif sahibi açıklama yapmıştır. Vakıflar bayındır olursa memlekette bayındır olur, çünkü memleketin üçte ikisi vakıftır, vakıfların meşruiyetinin birinci sebebi ilim ve eğitimin insanlar arasında yayılması, ikincisi Müslümanların dinî ah-

³⁶⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 3, İctima Senesi 1, s. 276–277

³⁶¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 6, İctimaa Senesi 1, s. 467.

³⁶² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 3, İctima Senesi 1, s. 294–295.

lakının yükselmesi, üçüncüsü kimsesiz ve nasipsiz kalmışların doyurulma ve geçindirilmesidir demiştir.

Ankara milletvekili Mustafa Efendi, teklifin gerekli olduğunu ancak birinci maddesindeki Vakıflar Şurası'nın milletvekillerinden olmasını uygun bulmamış, meclis dışından uzmanlara para vererek bu işin yaptırılmasını, milletvekillerinin işleri nedeniyle buraya gidemeyeceklerini, ayrıca lekeleneceklerini savunmuştur. Erzincan milletvekili Emin Bey, Sivas milletvekili Mustafa Taki Bey konuşmalarında Mustafa Efendi'yi desteklemişlerdir. Vakıflar Şurası için bütçeye ek para konulmasına dair Sinop milletvekili Şevket Bey'in teklifi Şer'iyye Encümeni'ne havale edilmiştir. Nusrat Efendi'nin teklifi incelenmiş, Şer'iyye Vekâleti'nin mazbatası okunmuştur. Mazbataya göre Vakıflar Şurası zaten kanunen var olup, kurulmasına yönelik masrafin 1922 senesi bütçesine ilavesinin Şer'iyye Vekâleti'ne havale edilmesi hakkındaki teklif kabul edilmiştir. Bakanlığın tespit ettiği kadro, diğer teklifle beraber içinde bulunulan sene bütçesine dâhil edilmiş ve dinî hizmetlere yönelik işlerin uzun süre ertelenmemesi için Şura'nın bir an önce kurulması kararlaştırılmıştır. Siirt milletvekili Mustafa Sabri Efendi meselenin maliye ile ilgisi olduğunu, bu şekilde kabul edilemeyeceğini söylemişse de mesele bitti sesleri arasında meclis başkanı, tahsisat kabul etmiş değiliz cevabını vermiştir.³⁶³

20 Temmuz 1922 günü Maliye ve Şer'iyye arasında Vakıflar Şurası'nın kurulması ve ödeneği hakkında anlaşmazlık olduğu meclise yansımıştır. Mesele hakkında Şer'iyyenin tezkeresi okunmuştur. Tezkereye göre, Vakıflar Şurası masraf karşılığı 1918'den beri bütçe kanunlarıyla kararlaştırılmış bir reis ve iki üyeden teşkil edilmiş ve 1922 sene bütçesinde Mart ayından itibaren işe başlatılmıştır. Bütçenin incelenmesi sırasında Maliye Encümeni üyelerden birini kadrodan çıkarmıştır. Şer'iyye Vekâleti, Teşkilat Nizamnamesi'ne aykırı olduğu, sırayla devam eden işlem ve görüşmeleri etkilediği ve vakıf bütçesinin incelenme zamanı belli olmadığı için yeni durumun vakıf bütçe görüşmelerinde incelenerek kabul veya düzeltilmesine kadar eskisi gibi, tayin edilmiş maaş ve kadro ile muameleye devam edilmesini istemiştir. Şer'iyye Vekili Abdullah Azmi Efendi, mazbatayı savunmuştur. Maliye Encümeni reisi Ali Cenani Bey ise anlaşmazlığın, Şer'iyye Vekâleti'nin Vakıflar Şura-

³⁶³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 16, İctima Senesi 3, s. 176–178.

si'nin bir üyeliğini Tevcih-i Cihat Müdürü'nün³⁶⁴ yerine getirmesini istediğini, anlaşmazlığın buradan çıktığını, ancak karışıklığın sebebinin bu olmadığını ifade etmiştir. Vakıflar Şurası'nın resmi tahsisatı olmadan devam ettiği için tahsisat meselesinin maliye encümenine havale edilmesini ve incelenmesini istemiştir. Ancak meclis Şer'iyeye Vekâleti mazbatasını müzakere etmek kararı vermiştir.³⁶⁵

22 Temmuz 1922'de mesele oldukça uzun tartışılmıştır. Şer'iyeye vekili bütçe kanunu meclise gelene kadar Vakıflar Şurası'nın başkan ve üyelerinin aynı maaşla devam etmeleri noktasında ısrarcı olmuştur. Ali Cenani Bey ise şura için verilecek tahsisatın maliye encümeninde görüşülüp meclise teklif gelmeden paranın verilmesine karşı çıkmıştır. Yani paranın harcanması için kanun gerektiği halde bu yapılmamıştır. Maliye encümeninde incelenmeden ve meclisin şura için tahsisatı onaylamadan işe başlatılmasına birçok milletvekili karşı çıkmış bazıları yolsuzluk olarak değerlendirmiş ve paranın geri alınmasını isteyen dahi olmuştur. Tam tersine Şer'iyenin görüşünü destekleyenler olduğu gibi söz konusu kanun ile vekile tahsisatın verilmiş olduğunu, kanunsuz olmadığını savunanlarda çıkmıştır. Sonuçta mesele kanuna uygun şekilde maliyeye acilen görüşülmek üzere gönderilmiştir.³⁶⁶

3. Vakıfları Hükümet Yönetimine Geçirmek Yoluyla Denetleme Girişimleri; 6 Aralık 1920'de Besim Atalay Bey, Celaliye ve Piri Mehmet Paşa Vakıflarının hükümetin idaresine geçmesine dair kanun teklifi, Layiha Encümenince incelenmiş ve mazbatasıyla meclise gelmiştir. Mazbatada “Evkaf-ı Celaliye namına Dergâh-ı muallâ-yı Hz. Mevlana mevkuף ve Konya, Niğde, Teke, Aksaray sancaklarıyla mevaki-i sairede bulunan emlak ve arazi-i cesime varidat ve hâsılat-ı vakfiyesinin mevkufun lehine sarf edilmeyerek şunun bunun yed-i tekelinde israf edilmekte olduğundan hazine” ye geçmesi istenmiştir. Mazbataya göre, adı geçen yerlerde bulunan emlak ve arazinin geliri vakfa harcanmayarak bazı kişiler tarafından israf edildiği için devlet kontrolüne geçmesi teklif edilmiştir. Savaş koşullarının ihtiyaçları da vurgulanarak uygun görülmele birlikte Şer'iyeye Encümeni tarafından da incelenmesi istenmiş, Şer'iyeye Encümeni'ne havale edilmiştir. Ancak bir milletvekili Besim Atalay Bey'e hitaben “*teessüf size ki bir mesele çıkarmak istiyorsunuz*” sözlerine Besim Atalay Bey, şöyle cevap vermiştir; “*Ne meselesi? Hiçbir mesele değildir. Bir takım*

³⁶⁴ Çeşitli din hizmet ve hizmetlilerinin atama ve tayinini yapan müdür.

³⁶⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 21, İçtima Senesi 3, s. 435-437.

³⁶⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 21, İçtima Senesi 3, s. 467-476.

cahiller bunları yemekte devam etsin mi?"³⁶⁷ sözleriyle ilginç bir diyalog yaşanmıştır.

Besim Atalay Bey'in teklifi encümenlerde uzun süre beklerken Gaziantep milletvekili Abdurrahman Lami Bey, 24 Aralık 1921 tarihli, Gaziantep Vakıf İdaresinin, Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun uygulamaya konulmasına kadar, Meclis Vakıf Encümenince idare edilmesi hakkındaki kanun teklifi Layiha Encümeni'ne gönderilmiştir.³⁶⁸

Antep milletvekili Abdurrahman Lami Bey'in kanun teklifi, 2 Ocak 1922'de uygun bulmadığını anlatan Layiha Encümeni mazbatası mecliste okunmuştur. Lami Efendi, Gaziantep'te işgalde cami ve diğer dinî binaların yıkıldığını mevcut vakıf nizamnamesine göre tamirat için hazırlanacak projelerin meclise gelmesi, tahsisat ayrılması ve bütçeye girmesi gerektiğini, bu nedenle işin gecikeceğini söyleyerek teklifini izah etmiştir.

Yozgat milletvekili Süleyman Sırrı Bey, görüşülen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda bu işlerin bulunduğu yerlere verileceğini ve Lami Bey'in söylediği mahzurun her taraf için geçerli olduğunu, teklifin sadece Gaziantep için olmaması gerektiğini, teklifin ya ret edilmesini ya da her tarafa yaygınlaştırılmasını istemiştir. Konya milletvekili Vehbi Efendi de Süleyman Sırrı Bey'i destekleyen konuşma yapınca Lami Bey teklifini geri alıp, düzeltceğini söylemiştir. Mersin milletvekili Salahaddin Bey ise vakıflardaki sorunları çözmek üzere Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin, ıslahı için layiha hazırlamasını istemiş; Şer'iyye Vekili Mustafa Sabri Efendi bu konuda kanun yapmakla meşgul olduklarını yakında meclise sunulacağını söylemiştir.³⁶⁹

4 Şubat 1922 tarihinde, yukarıda anlatılan Besim Atalay Bey'in Celaliye ve Piri Mehmet Paşa vakıflarının hükümete geçmesine dair 6 Aralık 1920 tarihli teklifi ile ilgili Şer'iyye Encümeni'nin mazbatası mecliste görüşülmüştür. Besim Atalay Bey, ülkenin yoksulluğunu, inkılâp devresi yaşadıklarını dile getirirken kanun teklifini, genel hislerde, seviyede veya genel kültürde devrim olarak değerlendirmiştir. Halkın arazi benimdir diye dava açtığını, yeniden kadastro muamelesi yapıldığını, elde belge olmadığını, bu işin ertelenemeyeceğini, eğer şer'i senetleri varsa hükümetin dikkate alacağını, fikhî, tasavvufu bildiğini, buralarda kaç öksüz, fakir, misafir

³⁶⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 5, İçtima Senesi 1, s. 307–308.

³⁶⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 15, İçtima Senesi 2, s. 219.

³⁶⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 15, İçtima Senesi 2, s. 293–295.

kaldığını soruyor ve vicdanınıza bırakıyorum ifadeleriyle teklifini savunmuştur. Ankara milletvekili Hacı Mustafa Efendi ise Anadolu'da Bayramiye, Celaliye, Bektaşîye vakıflarının idarelerinin ayrı olduğunu, sekiz yüz senelik uygulamayı düşünmek-sizin bir anda ret veya kabul etmenin mümkün olmadığını, beklemek gerektiğini söyleyerek itiraz etmiştir. Vakıfların birleştirilerek idaresi hakkında hazırlanan kanun layihası meclise gelene kadar ertelenmesi kabul edilmiştir.³⁷⁰

4. Vakıf Bütçesi Görüşmelerinde Vakıfları Denetlemeye Yönelik Tartışmalar; 19 Şubat 1921 tarihinde Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'nin bütçe görüşmelerinde çeşitli harcama kalemleri üzerinde hararetli tartışmalar yapılmıştır. 218. fasıl hakkında açıklama istenince; Şer'iyeye Vekili, şeyhülislamlık teşkilatının harcırah ve masrafı olduğunu ve harcandığı için, ayrıntılarını sormanın görüşmeleri işgal etmek olduğunu söylemiştir.

Bütçenin 5. faslı hakkında Konya milletvekili Vehbi Efendi, vakıf idaresinde yer alan Fen Heyeti'nin yaptığı cami, minare ve diğer şeylerin bilindiğini, tamir etmediklerini, kanunsuz işler yaptıklarını, işe yaramadıklarını, heyetin kaldırılmasını, boşuna masraf yapılmamasını, Bayındırlık Bakanlığı ve diğer yerlerde mühendis olduğunu söylemiştir. Isparta milletvekili Hüseyin Hüsni Efendi ise Bayındırlık ve diğer yerlerdeki mühendislerin Türk mimarisini bilmediklerini, Isparta'da birkaç yıl önce yaptıkları caminin depremde yıkıldığını söyleyerek Fen Heyeti'nin kaldırılmasına itiraz etmiştir. Erzurum milletvekili Salih Efendi de aynı gerekçeyle kaldırılmasına itiraz etmiştir. Vehbi Efendi, fen memurlarının uzun yollara giderek harcırah almaktan başka işleri yoktur sözlerine Erzincan milletvekili Osman Fevzi Efendi, Erzincan'daki Cami-i Kebiri tamir etmek üzere Nafia idaresindeki mühendise para verdikleri halde gelip keşif yapmadığını, tamir edilemediğini söyleyerek itiraz etmiştir.³⁷¹ Fen Heyeti'nin kaldırılmasına yönelik teklif ret edilmiştir.

Bütçenin 8. faslında cami hademesi ve tekkelerin yemeklik masrafı hakkında, Erzurum milletvekili Salih Efendi, paranın gerekli yerlere harcanmadığını şöyle anlatmıştır; *“Tekkeler, siz daha iyi bilirsiniz ki bir ahlâk mektebidir. İki mektep vardır: Biri çocuklar için ilim mektebi; diğeri büyükler için bir ahlâk mektebidir, efendim. Biz bu ahlâk mekteplerinin epeyce zamandan beri memlekete hiç bir hizmet yapamadığını; yapamayacağını görmekle müteessiriz. Meşayih-i izam hazaratının ruhu Ce-*

³⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 16, İçtima Senesi 2, s. 209–211.

³⁷¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 8, İçtima Senesi 1, s. 312.

nab-ı Ahmedi'ye merbutiyetleri malûm. Ben de bir bendesiyim. Fakat bir kısımları geride kalmıştır, bütün paralar ve işler bu adamların ellerinde kalmıştır. Bu paraları da beyhude çürütmekte faide yoktur. Çünkü Şeyh Efendi hazretlerinin evine iki misafir geliyor. Şeyh efendi ise bin lira, iki bin lira, para alıyor, paralar çürüyor. Memleketin suret-i katiyede buna müsaadesi olmamakla beraber zaten Vakfın tebdil ve tağyiri de günahdır. Velayet-i âmmesi dolayısıyla Şer'iyye Vekili Efendi Hazretleri tabii bilirler. Hiç bir tekkede fukaraya itam-ı taam edildiği yoktur. Bir kere vakıf tebdil ve tağyir ediliyor, şerait bozuluyor. İkinci defa olmak üzere... Bunu zamanımız iyice elemiş, denemiştir ve lüzumsuzluğuna kail olmuştur. Bunun feshini teklif ederim."³⁷²

Vakıfların ve tekkelerin bozulduğunu, fakirlere yemek verilmediğini, gelirlerinin kötü niyetle kullanıldığını ifade eden yukarıdaki sözlere karşı Konya milletvekili Musa Kazım Bey söz almıştır. Salih Efendi'ye kısmen katıldığını, ancak vakıf şartlarını değiştirmeye meclis'in hakkı olmadığını, yöneticisinin suiistimal edip etmediğini bilmenin şer'i mahkemelerin görevi olduğunu, tahsisatı kesmenin uygun olmadığını söyleyerek karşı çıkmıştır. Isparta milletvekili Hüseyin Hüsnü Bey, şartlara uymayanların her şeyi elinden gider böyle sui-zan etmeyelim demiştir. Salih Efendi çocukları eğitmek şartlı vakıf mektepleri kapanıp tekke yapılıyor derken bir başka yolsuzluğa dikkat çekmiş, teklifinde ısrarcı olmuştur. Bursa milletvekili Muhiddin Baha Bey, Bursa'da vakfedilmiş nakit paraya vakıf el koyduktan sonra çeşmelerin, mekteplerin, fukara hanelerin kapandığını söyleyerek vakıflardaki sorunların ne dereceye ulaştığını vurgulamıştır. Yozgat milletvekili İsmail Fazıl Paşa da vakıflardaki bakımsızlık ve ilgisizliğe dikkat çekmiştir. Salih Efendi, "tekkelerin halkı ve zayıfları başına toplayıp, tekkede başını eğdirip, düşündürmek için değil; menafi-i âliye-i İslâmiyeyi komite halinde telkin ve halkı aydınlatmak için kurulduğunu; zamanla bir kaç hariç yemek verilen yerler ve sevenlerinin eğlence hanesi olduğunu" söyleyerek fikrinde ısrar etmiştir. Ancak görüşme yeterli görülmüş ve Salih Efendi'nin maddenin kaldırılması teklifi kabul edilmemiş, madde aynen kalmıştır.³⁷³

Erzurum milletvekili Nusrat Efendi 24 Ağustos 1922 bütçe görüşmelerinde yine tekke ve zaviyelerin durumuna şöyle değinmiştir; "*Malûmu âlinizdir ki dinde irşat iki tarik ile olur. Birisi tariki nush; tâbir-i aharla söz ile irşat, yani vicdan üzerinde tesir için ikna sözler söylemek buna hitabiyyat derler. Bunu medreseden yeti-*

³⁷² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 8, İçtima Senesi 1, s. 314.

³⁷³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 8, İçtima Senesi 1, s. 315–317.

şen ulemayı kiram yapabilir. İkinci irşat tarikimiz tekâya ve zevayamızdır. Ve milleti birinci derecede irşat edebilecek tekâya ve zevayadır. Çünkü onlar vahdet-i vücud ve vahdet-i şuhut üzere binayı fikr ederler ve bi'r-riyaze insanların efkârını yükseltmeye gayret ederler. Ve mali-i insaniyeye sevk eylerler. Fakat maalesef üç yüz seneden beri tekâya ve zevaya hali humuldedir. Tekâya ve zevayayı ıslaha bihakkın çalışmalıdır. Bu da bir evkaf meselesidir. Evkaf, ıslah olunduğu gün tekâya ve zevaya da ıslah olunmuş demektir.”³⁷⁴

Nusrat Efendi, dinde aydınlatmayı medrese ile tarikatların yaptığını, halkı aydınlatmanın tekke ve zaviyeler, tasavvuf aracılığıyla yapıldığını, ancak üç yüz seneden beri eski şöhretlerini kaybettiğini bu nedenle tekke ve zaviyelerin yenilenmesini, daha işlevsel hale getirilmesini istemiştir. Tekke ve zaviyeyi hakkıyla yenilemek için çalışılmalıdır, bu da vakıfları yenilemek meselesidir derken doğru bir tespit yapmıştır. Vakıflar yenilediği zaman tekke ve zaviyeler -dolayısıyla tarikatlar- yenilenmiş demektir ifadesi tarikatların kaldırılmak yerine düzeltilmeye çalışılması devrim yerine ıslahat tercihlerinin bulunduğunu göstermektedir. Vakıflar aracılığıyla yapılan işlerin çokluğu ve genişliği düşünülürse, milli ve çağdaş devletlere geçiş sürecinde bu işlerin nasıl yapılacağı ile ilgili tartışmalar ve görüş ayrılıkları normal bir durumdur.

19 Şubat 1923’de Evkaf Vekâleti’ne ilave bütçe kanunu görüşmelerinde İstanbul’un geri alınması münasebetiyle, dördüncü maddede Bakanlığın merkez teşkilatından bazı müdürlüklerin -vakıfların yüzde doksan beşi İstanbul’da bulunduğu- ayrı bir teşkilat yapmadan tasarruf etmek ve vakıf işlerinin çabuk yürütülmesi için, İstanbul’da kalması teklif edilmiştir. Teşkilatların İstanbul’da kalması gerekçeleri milletvekilleri tarafından ciddiyetle sorgulanmış ve maddeye karşı çıkan Erzurum milletvekili Salih Efendi, eski Evkaf Nezaretini, “romanlarda geçen Paris batakhanelerine” benzetmiştir. Teşkilatın eskisi gibi kaldığını, meşru olmayan bir yiyim evi olduğunu, camilerin bu nedenle harap olduğunu söylemiştir. İstanbul’da kalması istenen müdürlüklerin teşkilatından, meclisin haberdar edilmesini istemiştir. Bütçe kanununda böyle bir maddenin bulunmasını yutturmaca olarak değerlendirmiş, maddenin çıkarılmasını, konunun ayrıca görüşülmesini isterken maddenin İstanbul’a bağımsızlık verdiğini savunmuştur. Uzun tartışmalardan sonra kanun kabul edilmiş-

³⁷⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 22, İctima Senesi 2, s. 353.

tir.³⁷⁵

5. Soru Önergesi Vermek Yoluyla Denetleme Girişimleri; 29 Aralık 1921 tarihinde Erzurum milletvekili Salih Efendi'nin Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'ne vakıflarla ilgili olarak yönelttiği dört maddelik soru önergesi şöyle özetleyebiliriz. 1.Harp Vergisi Kanunu göre vakıf gelirlerinden yüzde üç Harp Vergisi alınması ve gelirlerin maliyeye teslimi zorunlu iken Celaliye, Bayramiye ve Bektaşîye vakıflarından neden hesap sorulmamıştır? 2.Vakıflar Genel Müdürü bu hesabın araştırılmasından neden men edilmiştir? 3.Merkez ve çevre medresede sınavsız, yolsuz kadro yapan Hasan Efendi'nin yaptığına karşı Bakanlık neden sessiz kalmıştır? Şer'iyye ve Evkaf İşlelerinden iki seneden beri meclise bilgi verilmemesi ve vakıfların harap durumunun sebepleri sorulmuştur. 4.Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin neden ve niçin vaktini muhafazakârlıkla geçirmektedir? Sorularını içeren önerge ret edilmiştir. Salih Efendi, elinde yolsuzluklarla ilgili evrak olduğunu okumak istediğini söyleyince meclis reisi soru önergesi vermesini istemiş, yeni bir soru önergesine çevrilmiştir. Bu konuşma esnasında Tokat milletvekili Mustafa Bey, mademki yolsuz muamele var okunsun diyerek itiraz etmiş meclis reisi, düzeni bozmaması konusunda uyarılmıştır. Mustafa Bey, yolsuzluğa niçin göz yumuyorsunuz, yolsuzluğa göz yuma yuma bu hale geldik sözlerini kullanmıştır.³⁷⁶

Salih Efendi'nin soru önergesi hakkında Bakanlığın yazılı cevabı 12 Ocak 1922 tarihinde mecliste okunmuştur. Bu vakıfların istisna vakıflardan olduklarından ellerindeki ferman ve beratlarla dayanarak hesap vermediklerini, meseleyi Maliyeye bildirdiklerini, Bektaşîye Vakfı'nın istisna olmasına rağmen idaresi ele geçirildiğinden vergi kesildiğini; kadrolarda yolsuzluk olduğu hakkında müracaatların dikkate alındığını; vakıfların yıkılmış olduğunu inkâr etmediklerini, bunun vekâletin kayıtsızlığından ve ilgisizliğinden değil asırların kötü idaresinden olduğunu, imkân nispetinde çalıştıklarını; medreselerin program ve idaresine ait ıslahat ve talimatlar hazırladıklarını, 125 yerde medrese kurduklarını, halkı aydınlattıklarını anlatmıştır.

Özetle verilen açıklamayı Salih Efendi yeterli görmemiş, Bakan'ın sözlü açıklama yapmasında ısrar etmiştir. Sözlü açıklama sırasında 4 Ağustos 1920 tarihli Eskişehir Mevlevihane Şeyhi'nden istisna vakıflar olduğundan, idarenin incelemesini gerektirmediğine dair Eskişehir Vakıf Memurluğu'na yazdığı emrin Harp Vergisiyle

³⁷⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 27, İçtima Senesi 2, s. 393–415.

³⁷⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 15, İçtima Senesi 2, s. 235.

ilgili olmadığını söylemiştir. Fakat Salih Bey, Bektaşîye Vakfı'nın kendi ellerinde olduğu halde Harp Vergisini kabul ettiğini, Celaliye Vakfı'nın da Harp Vergisine tabi olduğunu, Celaliye ve Bayramiye vakıflarından vergi alıp almadıklarını sormuştur. Bakan almadıklarını ifade edince, “*Bektaşîye'den alıyorsunuz da diğerlerinden niçin almıyorsunuz*” sorusunu yöneltmiştir. Şer'iyye Vekili Harp Vergisi hazineye aittir, Maliyeye yazıyoruz demiştir. Açıklamayı yeterli görmeyen Salih Bey sorusunu gensoruya çevirmiş fakat meclis ret etmiştir.³⁷⁷

29 Nisan 1922'de bu kez Edirne milletvekili Şeref Bey, Şer'iyye Vekâleti'ne yönelttiği 12 soru mecliste okunmuştur. Bunlardan vakıflarla ilgili olarak; tekke ve dergâhların perişan halde olduğunu, iman esaslarına ve sofî geleneklerine uymayan rivayet ve bidatin halk fikirlerine bir inanç şeklinde yerleşmesine yönelik bunların kuruluşundaki asıl amaçlara doğru hayırlı bir geri dönüşe Şer'iyye Vekâleti aracılık buyurmuş mudur? Türkiye'de yedisi müstesna olmak üzere bin dokuz yüz yetmiş beş vakfın, kütük kayıtlarına dayanan esas kayıtları Vekâlette mevcut mudur? Vakıfların hayırlı yerlere ebediyen sarf edilmiş olmasına nazaran vakfa ait kira gelirleri ve vakıf malının intikal ve genişletme hakkı gibi aslında vakıf şartlarıyla ilişkili olmayan yenilikleri atarak vakıf şartları lehine sarfı hakkında vekâlet çalışmış mıdır? Vakıfların 1260'tan beri cereyan eden suiistimaline, Vekâlet gerekeni yapmış mıdır? Medrese ve dergâhların vakıflarını tespit ederek perişanlıktan ne dereceye kadar muhafaza edebildiğini? Sormuştur. Yazılı cevabın okunması sonraya ertelenmişse de³⁷⁸ tutanaklarda rastlanmamıştır.

6. Meclis İstida Encümeni'ne Gelen Şikâyet Dilekçelerinin İncelenmesi Yoluyla Denetleme Girişimleri; Meclis tekke ve zaviyelerden gelen şikâyet dilekçelerini de dikkatle incelemiş ve tartışmıştır. 24 Nisan 1922 tarihinde Hacıbektaş Şeyhi Hasan Efendi'nin dilekçesine bağlı olarak İstida Encümeni'nin mazbatasını okunmuştur. Mazbatadan anlaşıldığına göre esasen Nakşibendî Şeyhi olan Hasan Efendi 1918 yılında fermanla Hacıbektaş Şeyhliğine atanmış, 1921 yılında Şer'iyye Vekâleti, Kırşehir mutasarrıflığının Hasan Efendi'nin dergâhtaki babalarla anlaşamayıp düzeni bozduğuna dair şikâyeti üzerine, Hacıbektaş Şeyhliğinden alınmıştır. Hasan Efendi, uygulamanın mevcut Meclis-i Meşayih Nizamnamesi'ne uygun olmadığı gerekçesiyle itiraz ederek TBMM'ne müracaat etmiştir. Bakanlık şeyhin zimme-

³⁷⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 16, İçtima Senesi 2, s. 37-40.

³⁷⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 19, İçtima Senesi 2, s. 437-438.

tine para geçirmesi, babalarla kavga etmesi, izinsiz yerinden günlerce ayrılması sebebiyle görevden alındığını İstida Encümeni'ne açıklamıştır.

Şeyhin savunmasına göre; dergâhın kiler evi babasının yemek masrafına ayrılmış paradan işret takımı yaptırdığı için Kırşehir Vakıf Memurluğu tarafından bu konuda yazıyla eleştirilmiştir. Baba ve dervişler kendilerine türbedarlık gibi birtakım unvanlar takınarak dergâhın işlerine karışmalarının engellenmesi ile birlikte tasavvufa ve ehl-i sünnet inancına aykırı davranışlarda bulunanların dergâhtan uzaklaştırılmasını içeren Meclis-i Meşayih kararının uygulanması için emir verilmiştir. Türbedarlığa talip olan Salih Niyazi Baba'nın, gömülü olan zatın ruhu için Kur'an-ı Kerim okuması ve ziyaretçilere ziyaret adabını, bunun manevi mükâfatını anlatmaya yeteneği olmadığından görev Hasan Efendi'ye verilmiştir. Ayrıca Şey Hasan Efendi, Ürgüp'e kaymakamın izniyle gittiğini; görevden azledilene kadar dergâhın gelirlerine babaların el koyarak harcadıkları için kasaya hiç para koymadıklarını, bu nedenle kasanın ikinci anahtarını kendisine vermek suretiyle talimatnameyi uyguluyormuş görüntüsü verdiklerini savunmuştur. Dergâha Nakşî tarikatının adabında ayinde bulunmak isteyenlerin, dedelerin alışılmış sohbetlerinde bulunmaktan çekindiklerinden, bunları dergâha benzer kendi odasında yemek yedirmek için babalardan senetle nakit almıştır. Kırşehir mal sandığından almak üzere babalar tarafından hazırlanıp mühürlenmiş 115 liralık senedin karşılığını almadan görevden azledildiğinin bildirilmesiyle, mutasarrıfın bilgisiyle vakıf idaresine bırakarak ayrılmıştır.

İstida Encümeni, Hasan Efendi'nin, belgeleriyle yaptığı savunmasında suçsuzluğu sonucuna varmış, suçlu olsa bile beraberce adalete sevk edilmesi gerekirken şahsi iradeyle tekkenin ahengi adına cezayı bir tarafa yüklemeyi kanuna aykırı bulmuştur. Kanun hâkimiyetini sağlamak için meselenin çözümünün, adaletin son mercii meclise ait olduğuna karar vermiştir.

Encümen Reisi Malatya milletvekili Lütfi Bey, mazbata doğrultusunda açıklama yapmıştır. Konuya duyarlı olan Erzurum milletvekili Salih Efendi, meseleyi araştırdıklarını, meseleye vakıf olduklarını, Şer'iyye Vekâleti'nin hatalı olduğunu, şeyhin irade-i seniyye ile tayin edildiği, bu görevi artık meclis aldığı için meclisin yetkilerine tecavüz edildiğini savunmuştur. Hükümet adına Vakıflar Genel Müdürü Hayri Bey, şeyh hakkında bir buçuk seneden beri şikâyet olduğunu, zimmetine para geçirme konusunda ziyaretçilere yemek masrafı ve buna babaların onayı olduğu söy-

leniyorsa da bunda ne babaların ne de şeyhin onayı yeterlidir demiştir. Çünkü gelirlerin harcanması talimatnameye göre olduğundan babaların kesesine girmediğini, dergâhın otuz bin lira geliri olmadığını, gelirin bir kısmının çelebilere, evlatlara vakıf bakım işleri hissesi olarak, bir kısmının da tamirat masrafı olarak alıkonulduğunu, yemek masrafının iki bin, üç bin lira olduğunu, bu nedenle parayı harcamaya hakkı yoktur açıklamasını yapmıştır. Meclis-i Meşayih Nizamnamesi'ne göre, şeyh izinsiz görevini terk edip, oraya buraya giderse görevden alınır maddesi nedeniyle mahkemeye gerek görmediklerini söyleyerek Bakanlığın uygulamasını savunmuştur. Milletvekillerinden görevinden ne kadar uzak kalırsa azledilir sorularına müdür; birçok kez gittiğini, ait olduğu daireye bilgi vermemek gibi sebeplerle görevden alındığı cevabını vermiştir.

Meşihat makamına ait olan işler artık Şer'iyye Vekâleti makamında bulunduğu için; gerek Meclis-i Meşihat gerek diğer kısımlarına yönelik meselelerde daima Şer'iyye Vekili ilgilidir sözleriyle şeyhin azledilişini açıklamıştır. Salih Efendi'nin şikâyetçilerin kimler olduğu sorusuna müdür, memurlarımız tarafından tahkikat yapılmıştır demiştir. Salih Efendi, mahkeme tahkikat yapmış mı, gibi sorularına devam etmiştir. Müdür şikâyetin çeşitli yerlerden olduğunu, memurların tahkikatına güvenmek zorunda olduklarını ifade edince Salih Efendi, bu adamdan kimler davacıdır demiştir. Meclis başkanı görüşmeyi ihlal etmeyin uyarısında bulunmuştur. Bayezid milletvekili Süleyman Sudi Bey, dergâhta ahenk olmadığını, babaların kötü hallerini işittiklerini sormuş, müdür tahkikat yapıyor cevabını vermiştir. Kırşehir milletvekili Yahya Galip Bey, şeyhin görevden alınmasının haksızlık olduğunu, valiliği sırasında, şeyhi siyasi sebeplerle kendisinin aldırıldığını, şeyhin hiçbir fenalık yapmadığını savunmuş ve *“sorarım size Bektaşî babalarıyla Nakşî Şeyhleri ne suretle ahenk icra eder? Birisi sofı dem çeker, birisine de ah çektirmek istemiş Şeyhülislam efendi”* demiştir. Mecliste gürültüler üzerine kötü bir şey söylemedim dem çeker dedim, fena bir şey değildir, herkes biliyor sözlerine Biga milletvekili Hamdi Bey nefes almak demektir sözlerine gülüşmeler olmuştur. Yahya Galip Bey, *“bunun için ne şeyh efendi ben yapacağım demeli ve ne de Şer'iyye Vekili ben falana yaptıracağım, demeli... Eğer oradaki Nakşî Şeyhi'nin lüzumu yoksa büsbütün kaldırılmalıdır. Eğer lüzumu var da başka bir şeyh gönderilecekse; bu adam yerine iade edilmelidir...”* sözlerini kullanmıştır. Sivas milletvekili Mustafa Taki Efendi, şeyhi savunan konuş-

masından sonra Besim Atalay Bey, azlin lehinde de konuşma yapılmasını istemiş; bir milletvekili yine bomba koyuyorsunuz demiştir. Görüşmeler yeterli görülerek İstida Encümeni mazbatasını kabul edilmiş ve Şer'iyye Vekâleti'ne gönderilmiştir.³⁷⁹ 29 Nisan 1922'de Şer'iyye Vekili, Şeyh Hasan Efendi'nin meclis tarafından görevine iade edilmesini, kendisine güvensizlik olarak değerlendirerek istifa etmiştir

Tarikatların farklı din anlayışlarına sahip olması görüldüğü üzere meclis tartışmalarına yansımıştır. Meclis içinde tarikat üyesi şeyh ve hocaların bulunduğunu göz önüne alırsak, eleştiri ve savunmaların dinî anlayış yandaşlığıyla ya da karşıtlığıyla ele alınıp alınmadığını kesin bir şekilde ifade etmek zordur.

Tüm bu örnekler eski vakıf ve tarikatların bir devrim yoluyla yıkılıp yerine yeni kurumların kurulması için gerekli toplumsal koşulların varlığını gösterse de kurulacak yeni kurumların din-devlet ilişkisi açısından nasıl konumlandırılacağı belli değildir. Meclis, tarikatların bozulduğunu kabul etse de meclisin çoğunluğu dinsel teşkilatlanma anlayışına sahip ve işgal yılları olması sebebiyle bu dönemde laik nitelikli kurumlar kurmak yönünde doğrudan adım atmak imkânı esasen yoktur. Kurtuluş Savaşı başarıya ulaşmış saltanat kaldırıldıktan 20 gün sonra TBMM hükümeti Osmanlı'da vakıfların bağlı olduğu Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin de kaldırıldığını vakıfların Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'ne bağlandığını İstanbul vilayetine bildirmiştir.³⁸⁰

7. Diğer Denetleme Girişimleri; Konya milletvekili Abdülhalim Çelebi Efendi'nin 20 Aralık 1920 tarihli, vakıf işlerinin fazlalığı ve önemi nedeniyle Şer'iyye Vekâleti'nden ayrılarak müstakil bir Bakanlık haline getirilmesini isteyen kanun teklifi reddedilmiştir.³⁸¹ Modern devlet hizmetlerini veren vakıfların dinî işlerden ayrı bir Bakanlık olarak düzenlenmesi teklifi dinî hizmetlerin ve devlet hizmetlerinin ayrılması yönünde bir girişim olarak değerlendirilebilirse de meclis kabul etmemiştir.

28 Mart 1923 tarihinde, işgalden kurtarılmış yerlerdeki mahkeme kararlarına dair kanun layihasının dördüncü maddesi Adalet Encümeni tarafından incelenmiş; İstanbul ve çevresi mahkeme ve adliye daireleri ve şer'iyyesince gerçekleştirilmiş bütün işlemlerle mahkeme ve söz konusu dairelerden gelen hüküm ve kararların geçerli olmasını içeren mazbata mecliste okunmuştur. Erzurum milletvekili Nusrat

³⁷⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 19, İçtima Senesi 2, s. 369–376.

³⁸⁰ Öztürk, a.g.e., s. 87.

³⁸¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 1, s. 439.

Efendi'nin, vakıf mahkemesinden gelen bütün hüküm ve şer'î kararlar hakkında istisnai bir usul teklifi kabul edilmemiştir. Nusrat Efendi, ciddi tahkikat yapılmadığını, Ağa Camiin mütevellisi tarafından bir İngiliz'e satıldığını, sonra mahkemeye aksettiniğini, mahkemenin ağızdan ağza dolaştığını, meselenin tahkikatını istemiştir. Biga milletvekili Hamid Bey, meselenin teftiş edildiğini, Ağa Camii hakkında yabancı sözü geçirilmek istendiğini, ancak mahkemenin gösterdiği ciddiyet üzerine şer'î bakımından aykırı hiçbir hal olmadığını söylemiştir. Nusrat Efendi, Ağa Caminin yıkılıp yıkılmadığını sorusuna Hamid Bey, yerinde durduğu cevabını vermiştir. Nusrat Efendi açıklamanın belge olduğunu zapta geçirilmesini istemiştir.³⁸²

Anlaşıldığına göre, Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti dönemini eski tekke, zaviye ve tarikat gibi kurumların gerek dinî, gerek devletle ilişkisini düzenlemek üzere siyasi, gerek ekonomik, gerekse hukuki boyutları ve içerdikleri sorunları çözmek üzere arayış ya da geçiş dönemi olarak adlandırmak mümkündür. Meclisin hassasiyeti kurumlardaki çürümüşlüğün farkındalığından olup, görüş ayrılıkları, halka dinî ve sosyal hizmetler vermesi gereken vakıfların nasıl teşkilatlanıp denetleneceği konusunda olmuştur. Meclisin en çok tartıştığı konulardan biri olan vakıf meselesi, tarikatlarla doğrudan iç içe olduğundan birçok boyutu ele alınmıştır. Dinî, ahlaki, mali, hukuki, siyasi, kültürel ve mezhepsel anlayış farklarının yarattığı sosyal meseleler yüzyıllardır kökleşmiş ve çürümüş tarikatlar üzerinde zabıtlarda görüldüğü üzere dikkatle ele alınmıştır.

3.2.1.3. Diyanet İşleri Başkanlığı Döneminden Kaldırılışına Kadar Tekke ve Zaviyeler (1924–1925)

3 Mart 1924 tarihli Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'ni kaldırarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kuran kanunun beşinci maddesi Türkiye Cumhuriyeti'nde bütün cami ve mescit, tekke ve zaviyenin yönetimini imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyımlar ve diğer hizmetlilerin atama ve görevden alınmalarını Diyanet İşleri Başkanlığı'na vermiştir. Yedinci maddeyle vakıf işleri milletin menfaatlerine uygun şekilde halledilmek üzere bir müdürlük halinde şimdilik Başbakanlığa bağlanmıştır.³⁸³ Baş-

³⁸² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 28, İçtima Senesi 2, s. 198–224.

³⁸³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 7, İçtima Senesi 2, s. 24.

kanlık tekke ve zaviye şeyhlerini mevcut kanunlara göre atayıp denetlemiştir.³⁸⁴

Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması Evkaf Encümeni'nin de kaldırılması anlamına geldiğinden bu dönemde şeyhlerin atamasını yapan Diyanet İşleri Başkanlığı Tevcih-i Cihat Nizamnamesi'nin³⁸⁵ otuzuncu maddesine göre işlem yapılmasının uygun olacağına karar vermiştir.³⁸⁶

2 Nisan 1925'de Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçe görüşmelerinde Yozgat milletvekili Ahmet Hamdi Bey, eski Evkaf Nezareti'nin batakhane olduğunu, şimdiki Vakıflar Müdüriyeti'nin ise batakhane olmamakla birlikte vurdumduymazlık hastalığından kurtulmadığını, çeşitli vakıf binalarından örnekler vererek anlatmıştır. Milletvekillerinin vakıf binalarıyla ilgili sorularına Vakıflar Müdürü açıklamalar yapmıştır. Meclis başkanı soruların karşılıklı konuşmaya döndüğü uyarısında bulunmuştur. Saruhan milletvekili Vasıf Bey, vakıfların yıllardan beri kötü olduğunu İsmet Paşa'nın uzmanlar getirttiğini esaslı çalışma yaptığını, projelerin meclise gelmediğini, Vakıflar Müdüriyeti'nin de yeterli işler yapmadığını savunmuştur. Gaziantep milletvekili Ticaret Vekili Ali Cenani Bey, Fethi Bey kabinesinin, Vakıf meselesini çözmek üzere kurduğu encümende kendisinin de yer aldığını, kanun layihası hazırladıklarını, sonraki herkesin bildiği olaylar, yani Şeyh Sait isyanı nedeniyle müsvedde halinde kaldığını, bütçenin, o hazırladıkları layihanın meclise gelişine kadar ertelenmesinin uygun olmadığını söylemiştir. Vakıf meselesinin halledilmesi uzun uzadıya müzakeredileceği için önce bütçenin kabul edilmesini istemiştir.

Çorum milletvekili İsmet Bey, vakıf işlerinin iyi yürümediğini söyleyerek örnekler vermiştir. Rasih Bey, II. Abdülhamit'in bazı vakıflar üzerinde tasarrufta bulunarak, hizmetinde bulunanlara gelir sağlayan vakıf mallarını bağışladığını, Meşrutiyet döneminde Evkaf Nazırı'nın vakıf mallarını mahkemeye geri aldığını anlatmıştır. Bunlardan biri olan Saadettin Paşa'ya verilenler de mahkeme yoluyla nezarete geçmiştir. Zaferden sonra Saadettin Paşa'nın mirasçıları, mahkeme hükümlerinin kayıtları Ankara'da olmadığı düşüncesiyle malları geri almak için Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'ne müracaat ettiklerini, ancak kayıtları bulan Bakanlık isteği reddetmiştir. Fakat bir mirasçı İstanbul Vakıf Müdürlüğü'ne müracaat etmiş, müdürlük şüpheli bir şekilde Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Vakıflar Şurası'na haber vermeden sanki arada

³⁸⁴ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 113, 28 Mayıs 1924; Karar Numarası 110, 27 Mayıs 1924.

³⁸⁵ Din hizmetlilerinin görevlendirilmesi hakkındaki düzenleme

³⁸⁶ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 129, 29 Mayıs 1924.

ihtilafli bir mesele varmış gibi Bahçekapı’da gelir getiren iki malın mirasçalarına verilmesine karar vermiştir. Rasih Efendi’nin açıklama isteğine müdür açıklama yapmış, maddelerin oylamasına geçilmiştir.³⁸⁷

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devreden vakıflar aracılığıyla dinî hizmetler, sağlık, eğitim, sulama, kimsesiz ve fakirlere yemek vermek gibi birçok hizmetler, bütçenin masraf kalemleri görüşülürken sert tartışmalara sebep olmuştur. Çünkü yeni devlet bakanlıklarını oluştururken bu gibi hizmetler milli ve laik devlet anlayışı gereğince ilgili bakanlıkların görevi olarak belirlemiştir. Öteden beri bu gibi önemli toplumsal hizmet veren kurumların yönetim ve çalışma şartlarının değiştirilmesi sürecinde yaşanan tartışmalar bunun kolay olmadığını göstermektedir. Geçiş sürecinde Vakıflar Genel Müdürlüğü geçici olarak Başbakanlığa bağlanmıştı. Vakıfları yöneten müdürlüğün, bütçe görüşmeleri sebebiyle müdürlük uygulamaları ve idaresi görüldüğü üzere eleştirilmiştir.

Geçiş döneminin sıkıntıları olarak görülebilecek olan karışık durumu eleştiren Erzurum milletvekili Rüştü Paşa, her mahallin su işleri, suyolları belediyelerine, hayır amaçlı işler Diyanet İşlerine verilmelidir ve her memleketin geliri kendi mahalinde harcanmalıdır demiştir.³⁸⁸ Bu yönde çeşitli soru önergelerine Maliye Encümeni cevap vermiştir.

6 Nisan 1925 günü vakıflar bütçesi görüşmelerine devam edilmiştir. Tartışmalarda Giresun milletvekili Hakkı Tarık Bey uzun konuşmasında durumu gayet açık bir şekilde izah etmiştir. Buna göre; “*mesele hiç muğlâk, hiç mudil değildir. Gayet basittir... Dedelerimiz bunları talim, tedris, terbiye gibi maksatlarla bina etmişlerdir ve bunların idaresini o zamanki hükümet teşkilâtının eline vermişlerdir... Doğrudan doğruya veya dolayısıyla... Hükümetin eline gelmiştir. Bugün (Evkaf-ı mazbuta, mülhaka) gibi unvan alan müesseseler içinde öyle medreseler vardır ki, maksatları, gayeleri talim, tedris ve terbiyeden ibarettir. Bugün yine talim tedris ve terbiye gibi vazifeler muhtelif kanunlarla Maarif Vekâleti’nin ve yine onun nezareti altında olmak üzere idare-i hususiyelerin, Meclis-i Umumiyelerin eline verilmiştir. Şimdi bir ikilik, bir gayri tabilik karşısında değil miyiz? Mektepleri idare etmek, talim ve terbiye ve Maarif-i Umumiye idaresini tanzim etmek, teşkilât-ı umumiye içinde filan dairenin vazifesidir. Fakat o teşkilâtın, o vezâifin ifasına mütevakkıf bulunduğu*

³⁸⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 17, İçtima Senesi 2, s. 34–49.

³⁸⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 17, İçtima Senesi 2, s. 48.

bina mesaili, diğeri bir müessesenin diğeri bir teşkilâtın elindedir. Evkafın elindedir. Gayri tabilik meydandadır. Binaenaleyh büyük bir ihtiyaç karşısında bu gayri tabiliğin idaresi zamanı gelmiş olduğuna derhal kani oldum.”³⁸⁹

Sözlerinin devamında örnekler de vererek bu gibi binaların işgalde yıkıldığını, bunları yapacak mali kudret olmadığından, ne zamana kadar bu duruma ilgisiz kalacaklarını sormuş, Milli Eğitim’in talim, tedris, terbiye gayesiyle kurulmuş ne kadar müesseseler varsa bunlardan istifade etmekte serbest olması gerektiğini savunmuştur. Vakıf idaresinin “*hükümet içinde hükümet olduğunu*”, yapılan bir çeşmenin idaresinin vakıflara verildiği örneğiyle kanıtlamaya çalışmıştır. Bu gibi müesseselerin idaresinin yapılan kanunlarla ayrıldığını, idaresini, kabul edilen kanuna uygun olarak hayatta ve faaliyette olan müesseselere ve teşkilâta verilmesini teklif etmiştir. Antalya milletvekili Rasih Bey, ancak emval-i umumiye³⁹⁰ girdi mi Müslümanların malı olarak kalmaz sözlerine Tarık Bey, vakıf şartlarını kabul ettiğini, bu gibi mallardan sadece Müslümanlar mı yararlanır sorusunu yöneltmiş, vakıflarda hiçbir zaman mezhep, cins ayırt etmeden herkesin faydalandığını ve faydalanacağını söylemiştir. Konuşmasının devamında “*Evkaf Müdüriyet-i Umumiyesi’nin vaziyeti nedir? Bugün Evkaf Müdüriyet-i Umumiyesi’ni Başvekâlete raptetmişsiniz... Vezaiifini birer birer nazar-ı dikkate alacak olursak, gayet gülünç diyeceğimiz birtakım vaziyetler karşısında kalırız. Müessesat-ı diniyemiz vardır, camilerimiz vardır, camilerin idaresi Evkaf Müdüriyetine aittir, fakat içine imam tayini Diyanet İşlerine aittir. Biri bir taraftan, diğeri bir taraftan idare edilmektedir. Bu gayri tabiliklere nihayet vermek lâzımdır. Çeşmeleri, hastaneleri bütün buna kıyas edebilirsiniz. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti vardır, ayrıca hastaneler idare etmektedir. Fakat Evkaf elinde de hastane vardır.*” Sözlerini kullanmıştır. Konya milletvekili Musa Kazım Efendi ise evkaf-ı münderise³⁹¹ demekle vakıf vakıflıktan çıkmadığını, vakıfların idare-i hususiyelere verilirse vakfın kalmayacağını, sahipliğini şuraya buraya vermek, yağmalamak doğru değildir sözleriyle itiraz etmiştir. Hakkı Tarık Bey, bütün medreseleri doğrudan idare-i hususiyelere vermek teklifini, vakfın özelliğine, şartnamesine göre Milli Eğitim Bakanlığı’na ya da idare-i hususiyelere verilmesi şeklinde değiş-

³⁸⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 17, İçtima Senesi 2, s.115

³⁹⁰ Kamuya ait mallar.

³⁹¹ Eseri kalmamış vakıflar.

tirmiş ve teklifi dikkate alınmak üzere kabul edilmiştir”³⁹²

İçişleri Bakanlığı’ndan 30 Mayıs 1925 tarihli yazılan bir yazıya göre hangi tarikata mensup olursa olsun tekke şeyhlerinin memuriyet, meclis üyeliği gibi görevlerde bulunup bulunmadığının araştırılması ve cevabın bildirilmesi istenmiştir. Valilik, müftü efendiye başlığıyla yazının suretini ekleyerek gereğinin süratle yapılmasını istemiştir. Devlet, tarikat şeyhlerinin devlet kurumlarında görevi olup olmadığını araştırmış³⁹³ tekke ve tarikatlar hakkında geleceğe yönelik bir düzenleme ve değişikliğin hazırlığını yapmıştır. 29 Haziran 1925 tarihli bir başka belgede Diyanet İşleri Başkanlığı, vakıf kurumlarından olan tekke, zaviye, cami ve mescitlerdeki eşyaların zarar görmemesi ve zarar verenlerin mahkemeye verilmesini isteyen tamim yayınlamıştır.³⁹⁴ Devlet tekke, zaviye ve tarikatlardaki şeyhlerin diğer devlet kurumlarında görevi olup olmadığını soruşturması ve buralardaki eşyaların korunmasını istemesi belgelerin tarihleri açısından önem taşımaktadır. Bu iki belge, artık bozulmuş tekke, zaviye ve tarikatları kapatmadan önce buraların yağmalanmaması ve şeyhlerin diğer kurumlarla ilişkisini sorgulanması, devletin, eski kurumları kaldırmadan önce aldığı tedbirler olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca artık devlete ve topluma hiçbir yararı kalmamış, aksine pek çok zarar vermekte olan tekke ve zaviyelerde, devlet memuru statüsünde şeyh, derviş, dede, baba gibi çağın dışında kalmış kişilerin bulunması, hem Atatürk’ün hem de çağın devrim, din ve laiklik³⁹⁵ anlayışına uymadığı açıktır.

3 Eylül 1925 tarihinde Bakanlar Kurulu, tekke ve zaviyelerin kaldırılmasına ve ilmiye sınıfı ile kisvesine ve bilumum devlet memurlarının kıyafetlerine dair kararname çıkarmıştır. Kararnamede İstiklal Mahkemesi’nin, Şeyh Sait İsyanı nedeniyle isyan bölgesinde tekke ve zaviyeleri kapatmasına ve Ankara İstiklal Mahkemesi’nin tekke ve zaviyelerin kaldırılması gereğine ilişkin, hükümetin dikkatini çektiği vurgulanmıştır. Masum vatandaşlar bulunduğuna şüphe olmamakla birlikte kast edilen kişilerin bu müesseseler aracılığıyla masumları kışkırttıkları için tekke ve zaviyelerin kaldırılmasına karar verilmiştir. Artık toplumu birleştirici olmaktan ziyade parçalayıcı bir işlev kazanmış olan tekke ve tarikatlar yasaklanmıştır.³⁹⁶

³⁹² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 17, İçtima Senesi 2, s. 110–124.

³⁹³ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 3 15 11.

³⁹⁴ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V45, Yer Numarası 13 110 16.

³⁹⁵ Bkz. I.Bölüm

³⁹⁶ Daha sonraki yıllarda Menemen’de Mustafa Kubilay’ın kafasını testere ile kesenler de yine şeriat ve tarikat adına bu cinayeti işlemişlerdir. Bu olayda da masum halk şeriat ve tarikat adına kışkırtılmış-

Hem cami hem tekke olarak kullanılanlar sadece cami ve mescit olarak kurulması kararlaştırılmıştır. Bunların mektep olmaya elverişli olan binaları mektep olarak kullanılacak, uygun olmayanlar ise 1 Haziran 1911 tarihli kanuna uygun olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından satılarak elde edilen parayla köylerden başlayarak gerekli yerlerde mektepler kurulacaktır. Tekke ve zaviyelerin vakfiyelerinde, şeyhin ikametine mahsus ev varsa şeyh olanlar hayat boyu oturacaklar. Eğer şeyh, vakıf kurucusunun evladı ise kişiye özel görevi ömür boyu kendisine verilecektir. Bu gibi vakıf şartnamesinde, buradan maaş alanlar almaya devam edeceklerdir. Ayrıca tarikat ve bunlara mensup şeyh, mürit ve derviş olmadığından, bu sınıfların özel kıyafetleri ve unvanları yasaklanmıştır.³⁹⁷

Hükümet kararnamesi 7 Eylül 1925'te Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla müftülükler'e bildirilmiştir. Tekke ve zaviyelerdeki bütün eşyanın İstanbul'da Dinî Müesseseler Müdüriyeti, İstanbul harici yerlerde ise müftülükler tarafından devir ve teslim işlerinin yapılıp, belgelerin bir kopyasının Diyanet İşleri Başkanlığı'na gönderilmesi bildirilmiştir.³⁹⁸ Tekke ve zaviyelerin kaldırılma kararına daha ilk günlerden ilgi gösterip destekleyen müftü hatta eski tarikat şeyhlerine 8 Eylül 1925'te bizzat Atatürk tarafından teşekkür telgrafi yazılmış, onurlandırılmışlardır.³⁹⁹ Hükümet kararnamesinin uygulanması için hemen talimatname göndermiştir. Talimatnameye göre tekke ve zaviyelerdeki eşyaların toplanması ve tespiti için vilayet vakıf, muhasebe ve hukuk müdürleriyle müftü, orta mektep coğrafya ve tarih öğretmenlerinden oluşacak komisyona,⁴⁰⁰ tapu ve polis müdürleri de katılacak, süratle kararname uygulanacaktır.⁴⁰¹ Bu doğrultuda Muğla Milli Eğitim Müdürü, 4 Ekim 1925'te hükümetin emri gereğince tekke ve zaviyelerdeki eşyaların toplanması ve tespiti için vilayet vakıf, muhasebe ve hukuk müdürleriyle müftü, orta mektep coğrafya ve tarih öğretmenlerinden oluşacak komisyonun kendi odasında toplanacağını ve teşrif etmelerini rica etmiştir.⁴⁰²

Tekke ve zaviyelerden okul kurmaya elverişli olanlar okul, elverişli olmayan-

tır. Tarihte bunun en acı olaylarını Hıristiyan Avrupa Otuz Yıl Savaşları'nda, Yüz Yıl Savaşları'nda ve Engizisyon mahkemelerinde yaşamıştır.

³⁹⁷ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V32, Yer Numarası 4 28 32.

³⁹⁸ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V11, Yer Numarası 2 13 9.

³⁹⁹ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s.576.

⁴⁰⁰ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V48, Yer Numarası 13 114 55.

⁴⁰¹ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V35, Yer Numarası 5 43 21.

⁴⁰² **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V48, Yer Numarası 13 114 55.

larınsa 1 Haziran 1911 tarihli kanuna göre vakıf idareleri tarafından satılıp elde edilen parayla ihtiyaç duyulan yerlerde okul inşası ve idare-i hususiyelere devr olunması gerekirken, bazı yerlerde tekke binalarının idare-i hususiyeleri tarafından mülkiyetlerinin satışa çıkarıldığı anlaşılmıştır. Başbakanlık söz konusu kanunun uygulanması ve yanlışlık yapılmaması için ilgili yerleri uyarmıştır.⁴⁰³

İsmet Paşa, 9 Kasım 1925'te mecliste hükümetin genel siyasetinden bahsetmiş, tekke ve zaviyeler meselesine Şeyh Sait İsyanı nedeniyle değinirken hükümetin aldığı tedbiri şu ifadelerle açıklamıştır; *“Büyük Milet Meclisi'nin verdiği salâhiyeti ancak mahalline istimal etmek ve ancak lâzım olduğu kadar istimal etmek için fart-ı itina sarf ettik, birçok tedâbir-i mânia almak mecburiyetinde bulduk. Bunlardan birincisi tekkeler ve zaviyeler üzerinde ittihaz ettiğimiz tedbirdir. Sedd etmek mecburiyetinde bulunduğumuz tarihe kadar tekke ve zaviyelere mensup bulunmuş olanların samimiyetleri ve ferden itibarları üzerinde rencide edecek vaziyet almaktan kemal-i itina ile ihtiraz ettik. Bu kararı vermeye mecbur kalışımız, memleketin maddî ve manevî huzuru nokta-i nazarından bu müesseselerin devam-ı faaliyetlerini artık gayr-i mümkün, daha faydasız ve zararlı bir hale gelmiş olmasına vicdanen kanaat ettiğimizizdendir.”*⁴⁰⁴

30 Kasım 1925'de Konya milletvekili Refik Bey ve arkadaşlarının tekke, zaviye ve türbeler hakkındaki kanun teklifi mecliste görüşülmüştür. Refik Bey, tekke ve zaviyelerde masum insanlar olduğunu ancak artık fesat yuvası haline geldiğini ifade ederken teklifi savunmuştur. Rize milletvekili Ekrem Bey, Muş milletvekili İlyas Sami Bey teklif lehinde konuşmalar yapmışlardır.

Tekke ve zaviyelerin vakıflarla ilişkisi dolayısıyla teklif metninin her kelimesi üzerinde hassas davranılmıştır. Urfa milletvekili Saffet Bey, birinci maddedeki *“vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhinin taht-ı tasarrufunda gerek süver-i aharla tesis edilmiş bulunan bilumum tekkeler ve zaviyeler, sahiplerinin diğer şekilde hakk-ı temellük⁴⁰⁵ ve tasarrufları baki kalmak üzere kâmilan sed edilmiştir”* ifadesinin değiştirilmesini istemiştir. Tekkelerin mülk ve vakıf iki kısım olduğunu, vakıfların zaten kaldırıldıktan sonra kamu mallarına geçtiğini, mülkte ise sahibinin tasarruf hakkının kalması gerektiğini, fakat vakıflarda bir de tekkelerin şeyhlerine ömür boyu

⁴⁰³ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V43, Yer Numarası 12 104 21.

⁴⁰⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 19, İçtima Senesi 3, s. 61.

⁴⁰⁵ Sahiplik, mülkiyet hakkı.

kalmak şartlı binalar olduğunu anlatmıştır. Daha sonra maddenin “*mebani-i meşrutalarında hakk-ı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere*”, yani “*bina şartnamesinde mülkiyet ve kullanım hakkı saklı kalmak üzere*” şeklinde değiştirilmesini istemiştir. Tekke ve tarikatlarla ilgili bu tür bina şartnamelerinin baki kalmasına karşı çıkanların Hayır, sesleri arasında Gümüşhane milletvekili Hasan Fehmi Bey, “*meşrutanın yaşaması tekayanın yaşamasıdır*” demiştir. Saffet Bey, meşrutalı binalarda ailesi ile yaşayan şeyhlerin dışarı çıkmaları icap eder diyerek değiştirilmesi yönünde teklif vermiştir. Malatya milletvekili Reşit Bey ise bir adım daha ileri giderek, tekkelerin büyük kısmının vakıf, diğer kısmının halktan toplanan paralarla yapıldığını, şeyhlerin nadiren kendi ceplerinden tekke yaptıklarını, bu nedenle tasarruf ve mülkiyet meselesinin kaldırılmasını istemiştir. Antalya milletvekili Rasih Bey de tasarruf hakkı ve temellük hakkı meselesinin daha açık hale getirilmesini istemiştir. Yozgat milletvekili Süleyman Sırrı Bey, tekkelere yerleşmiş baba ve dervişlerin tekkelerin parasıyla kendilerine tapulu emlak ve arazi aldıklarını, kanunun ilga ettiği durumdan yararlanarak bu mallara el koyacaklarını bu nedenle ilga edilen tekkelerde baba ve dervişler namına kayıtlı emlak ve arazinin hazineye geçirilmesini teklif etmiştir. Encümen, Süleyman Sırrı Bey’in teklifini ayrı bir teklif olduğu, Tapu Encümeni’nde incelenmesi gerekçesiyle reddetmiştir. Süleyman Sırrı Bey, teklif reddedilirse yarın tasarruf iddiasına kalkışacaklardır, “*Bektaşî misin sen*” diyerek ısrarcı olmuşsa da teklif reddedilmiştir. Falcılık, büyücülük, üfürükçülük gibi unvan ve sıfatların da yasaklanması kanun metnine ilave edilmiştir.⁴⁰⁶

3.2.1.4. Tekke, Zaviye ve Tarikatların Kaldırılması ve Diyanet İşleri Başkanlığı

Tekke ve zaviyelerin kaldırılmasından sonra Diyanet İşleri Başkanlığı, devrim kurumu olarak devrimin yerleşmesinde hükümete yardımcı olmuştur. Başkanlığın esasen dinî hizmetleri vermek üzere kendi personelini yetiştirecek kurumların kurulması nedeniyle ayrıca dinî hizmet ve aydınlatma faaliyetlerinde bulunacak tarikat şeyhlerine ihtiyacı yoktu. Ancak dinî hizmet ve aydınlatma faaliyetleri devlet kontrolüne alınırken tarikat şeyhlerinin tekke ve zaviyelerinin devletle işbirliği yapmayacakları Şeyh Sait İsyanı ile açığa çıkmıştır. Diyanet İşleri tarikatların yasaklanmasında bu görevin -dinî hizmet ve aydınlatma- kendilerinde olması nedeniyle He-

⁴⁰⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 19, İçtima Senesi 3, s. 282–289.

yet-i Müşavere Karar Defterleri'nden anladığımız kadarıyla hükümetle ters düşmüşlerdir.

Başkanlık, kendi personeli arasında tarikat mensubu olanlar hakkında, hükümetin yanında yer almıştır. Geyve'de Taraklı nahiyesi Kurşunlu Camii hatibi Hacı Atıf Efendi'nin, Şeyh Esat Efendi'ye mensubiyeti dolayısıyla bir sene mahkûm olduğundan hatiplik hizmetinden alınmıştır.⁴⁰⁷ Kayseri'de merkez camii imamı ve Tavuslun köyü imamlarının Nakşibendî tarikatına mensubiyetleri nedeniyle mahkeme olmuşlarsa da beraat etmişler, ancak hüküm temyize gittiğinden, bu arada görevlerine başlattırılıp başlattırılmayacağına dair yazıya Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti tarafından temyiz sonucunun beklenmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁰⁸ Cami-i Kebir imamı Ahmet Efendi, mahkemede beraat ettiğinden göreve iadesini isteyen dilekçesi Devlet Şurası'ndan Diyanet'e gelmişse de temyiz sonucunun beklenerek Devlet Şurası'na bildirilmesi kararı⁴⁰⁹ hukuki sürecin tamamlanmasında titiz davranıldığını gösteren bir örnektir. Her iki imamın beraatları temyizde onaylandıktan sonra görevlerine başlamalarına dair müftülük yazısı Başkanlık tarafından kabul edilmiştir.⁴¹⁰

Benzer şekilde Alaşehir müftülüğünden gelen bir yazıda hukuki hassasiyet açıkça görülmektedir. Yağhane Camii imamı Hacı Emin Efendi, Nakşibendî halifelelerinden olduğu için beş ay mahkûm olmuş, otuz altıncı maddeye göre imamlık görevi vekâlet suretiyle idare edilmişti. Yarı maaşları almak üzere maliyeye yapılan müracaata, encümenin, vekil kararı Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından, tasdik edilmediği için maaşların verilemeyeceği bildirilince, gerekli işlemin yapılmasına müsaade edilmesi istenmiştir. Başkanlık, kanuna uygun olarak vekilin işe başlamasından itibaren asil ile eşit yarı maaş almalarını uygun bulduğunu müftülüğe bildirmiştir.⁴¹¹

Başkanlık, Birecik'te Bahaî tarikatını yaymaya yeltenenler hakkında kanuni takibat yapılması hakkında hükümete yardımcı olmuştur.⁴¹² Bahailik yayıcıları tarafından Başbakanlığa takdim olunup, Diyanet İşlerine havale edilen 23 Ocak 1929 tarih ve Şeyh Müslim imzalı dilekçe okunmuş, tarikatı yaymak isteyenler hakkındaki karar Başbakanlığa arz edilmiştir. Kaza müftülüğünün yazısıyla diğer evrakların bir-

⁴⁰⁷ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 28, 31 Ocak 1932.

⁴⁰⁸ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 230, 14 Nisan 1931.

⁴⁰⁹ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 515, 30 Temmuz 1931.

⁴¹⁰ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 558, 8 Ağustos 1931.

⁴¹¹ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 448, 23 Haziran 1931.

⁴¹² Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 45, 16 Ocak 1929.

leştirilmesi kararlaştırılmıştır.⁴¹³

1932’de Adana’da Biberiye tarikatı ve ayini hakkında Adalet Bakanlığı’ndan gelen yazıya böyle bir tarikat ve ayinden Başkanlığın bilgisi olmadığı cevabı verilmiştir.⁴¹⁴ Başkanlık, devrimin yerleştirilmesinde devletin diğer kurumları ile işbirliği yapmaktan çekinmemiştir. Ancak Biberiye tarikatı hakkında 1964 yılında yayın faaliyetinde bulunan Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 1934 yılında böyle bir tarikatın varlığından nasıl haberi olmadığını açıklamak zordur. Osmanlı’nın son döneminde ve cumhuriyetin ilk on yılında yaşamış olan tarikatın kurucusu Halil Develioğlu Nakşibendîlerin Halidi koluna katılmış, 1933 yılında ölmüştür.⁴¹⁵

Tarikatlar yasaklandığı ve vakıfların dinî hayır işlerine vakfedilmesinden dolayı vakıfnamelerdeki ifadeler dikkatle incelenmiştir. Tarikatların kendilerine has ayin ve zikirleri yasaklanmış olduğundan vakıfnamelerdeki zikir ve tespih kelimelelerinin anlamıyla tarikat zikirlerinin aynı olup olmadığı sorgulanmıştır. İskilip’te Kartırcıoğlu Hacı Ömer bin Osman Vakfı’nın Vakfiyesinde “*bir tespih-i şerif etmeğe vakfettim*” ibaresinin tekke, türbe ve zaviyelerin kaldırılması ile ilgili kanunun yasakladığı tarikat zikir ile alakası ve tevliyet tevcihine⁴¹⁶ engel olup olmadığı Vakıflar Genel Müdürlüğü’nden sorulmuştur. Başkanlık bir tespih-i şerif etmeğe vakıf ettim ifadesinin İskilip’te ne anlamda kullanıldığını İskilip müftülüğünden sormuştur.⁴¹⁷ Müdürlükten gelen vakfiye incelenmiş, tespihin asıl manası, Allah’ın zatını, sıfatını, işlerini her türlü eksiklik ve kusurdan uzaklığına inanmak, sözlü, fiili, kalbi her ibadette genel olduğundan ve Kur’an-ı Kerim’i okumak bütün zikirleri topladığından, vakıfnamedeki tespih tabirinin kanunen yasaklanmış tarikat zikirleri ile bir alakası olmayacağı kararı verilmiştir.⁴¹⁸

3.2.2.Kılık, Kıyafet Devrimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı

3.2.2.1.Türk Toplumunda Kılık Kıyafet Meselesine Kısa Bir Bakış

İnsan giyimini en çok belirleyen etkenler, birinci derecede biyolojik ve coğra-

⁴¹³ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 80, 31 Ocak 1929.

⁴¹⁴ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 164, 7 Haziran 1932.

⁴¹⁵ Daha fazla bilgi için bkz; **Biberiye Tarikatı Hakkında**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1964, yazarı belli değildir.

⁴¹⁶ Vakıf işlerine bakma vazifesi.

⁴¹⁷ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 6, 2 Şubat 1938.

⁴¹⁸ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 12, 12 Mart 1938.

fi etkiler olmakla birlikte psikolojik boyutunun varlığı da açıktır. Psikolojik açıdan bireylerin bir yerlerini örtme ihtiyacı ve örtülecek yerleri, din, kültür, toplum açısından değişiklik göstermektedir. Din, toplum ve kültürün oluşturduğu yerel kıyafetler küreselleşmeyle işlevlerini kaybederek yerini rahat ve kullanışlı giysilere bırakmaktadır. Değişen güzellik anlayışı veya moda, kıyafeti belirleyen diğer bir unsur olmuştur. Bireylerin, toplumun, kültürün ve dinî algılayışın zamanla değişmesi gerçeği, giyimi sürekli değişime tabi tutmuştur. Çünkü toplum, kültür ve din algısı sabit, değişmez kalmamıştır. Türk toplumu da zamanla kılık kıyafetini aynı nedenlerle değiştirmiştir. Türk toplumu üzerine yapılan çalışmalardan görüldüğü üzere göçebe yaşamın etkisiyle kadın ve erkek pantolona benzer kıyafetler giymişlerdir. İslam dinine girdikten sonra Selçuklular döneminde eski giyim tarzlarını devam ettirmişlerdir. Anadolu'ya geldikten sonra giyimleriyle hem diğer toplulukları etkilemişler hem de onlardan etkilenmişlerdir. Osmanlılarda başlangıçtaki sadelik büyüdükçe zenginleştikçe ve yerleşik hayata geçtikçe değişmeye başlamıştır.⁴¹⁹ Yerleşik düzen ve ekonomik koşullar kadın ve erkek kıyafetini farklılaştırmıştır. I.Murat devrinde⁴²⁰ Bursa kentine yerleştirilen boyların kadınlarının güzelliğinin seyredilmesi üzerine -her ne kadar birinci derecede kaynaklara dayandırılmasa da- ulema tarafından yüzlerini saklamaları emredilmiştir. Daha sonra Türk kadın ve kızlarının hoşuna gittiğinden örtünme İstanbul'da yaygınlaşmıştır. 16.yüzyıldan sonra devlet, kadınların giyimine müdahaleye başlamış, giyimlerinin şekil ve renklerini tespit etmiş, fermanlar, ince peçeyle sokağa çıkmayı yasaklamıştır. Giyime müdahaleler sadece Müslüman kadınlar için değil, Müslüman erkekler, Müslüman olmayan kadın ve erkekler için de geçerli olmuştur.⁴²¹ Tanzimat Fermanı'ndan sonra kısa bir süreliğine ve II. Meşrutiyet döneminde kadınların daha rahat davranarak ince peçeyle, hatta peçesiz sokağa çıkanları olmuştur.⁴²² Kadın giyimi ve daha rahat davranışları, Devletin son dönemlerinde görülmekle birlikte Birinci Dünya Savaşı sırasında, dedikodular nedeniyle En-

⁴¹⁹ Nurullah Abalı, **Geleneksellik ve Modernizm Açısından Kılık ve Kıyafet**, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2009; Semiha Aydın, "*Türk Giyim Kuşamının Dünü-Bugünü*", **V. Türk Kültürü Kongresi Cumhuriyetten Günümüze Türk Kültürünün Dünü, Bugünü ve Geleceği**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2005. Füsun Bayer, **Osmanlı Kadınının Giyim Kuşamı (Tanzimattan Meşrutiyete)** Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

⁴²⁰ 1360–1389.

⁴²¹ Yavuz Ercan, "*Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Giyim Mesken ve Davranış Hukuku*", **OTAM Dergisi**, Sayı 1, s. 117–125

⁴²² Turgut Sönmez, "*Kadın Giyim Kuşamı ve Atatürk*", **Atatürk Haftası Armağanı**, ATASE, 10 Kasım 2006, s. 149–154.

ver Paşa, kadın çarşafı ayakların hangi noktasına kadar ineceğini belirleme çalışmalarından⁴²³ geri kalmamıştır.

Erkek giyiminde ise başlık dinsel farklılıkları belirleyen bir sembol olup, III. Selim ve II. Mahmut döneminde askeri alanda yapılan ıslahatlarla erkek kıyafetinde değişiklik başlamıştır. Asker ve memurlar için pantolon ve fes giymek zorunlu hale gelirken halk başına istediğini koymakta serbest bırakılmıştır.⁴²⁴ Başlangıçta dinsizlik alameti olarak tepki gösterilen fes, Müslümanların inancı ile bütünleştikten sonra bu kez evrensel bir başlık haline gelen şapkaya tepki gösterilmiştir. Başka bir deyişle ‘sarık yerine fes giyilecek’ denildiğinde “*fes gâvur icadıdır sarık sarınacağız*” diyenler; “*fes yerine şapka giyilecek*” denildiğinde bu kez “*şapka gâvur icadıdır, fes giyeceğiz*” demişlerdir.

Çeşitli çalışmalar bireyin giydiği kıyafetlerle bir şeyler anlattığını, ancak kıyafetin anlamı bağlamına yani kıyafeti taşıyanın kimliğine, durumuna, yerine, topluluğa, kıyafeti taşıyanların ve seyredenlerin ruh durumuna göre değişiklikler⁴²⁵ gösterdiğini ortaya koymuştur.

Osmanlı’nın, batı devletleri karşısındaki eriyişini gören Atatürk, bu ülkelerin evrenselleşmiş giyim tarzlarından etkilenmiş,⁴²⁶ dış görünüş ile zihniyet arasındaki ilişkiyi, kıyafetin bir tür anlatım olduğu gerçeğini fark etmiş ve bu dili kullanmıştır. Küçük yaşlardan itibaren askeri üniforma giyen Atatürk’ün güzel giyinmekten hoşlandığı, estetik kaygısı olan bir insan olduğu, çeşitli resimlerden anlaşıldığı gibi yakınında bulunanların anılarında da anlatılmıştır.⁴²⁷ Çağdaşı olan tek partili yönetimlerin liderleri Mussolini, Hitler, Stalin asker olmamalarına rağmen askeri kıyafeti çıkarmazken, Atatürk’ün Kurtuluş Savaşı’ndan sonra askeri kıyafeti birkaç kez manevralarda giymesi⁴²⁸ bu dili çok iyi anladığını göstermektedir.

Atatürk 1918’de hatıralarında yazdığı “*bu kadın sorununda cesur olalım, kurntuyu bırakalım, açılınsınlar, onların beyinlerini ciddi bilim ve bilgi ile süsleyelim. Namusu, bilgiyi sağlıklı şekilde açıklayalım. Şeref ve onur sahibi olmalarına birinci*

⁴²³ F. Atay, a.g.e., s. 409.

⁴²⁴ Karal, a.g.e., Cilt 1, s. 158; Lewis, a.g.e., s. 100–103.

⁴²⁵ Fred Davis, **Moda, Kültür ve Kimlik**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s.19; Abalı, a.g.e., s. 20–25..

⁴²⁶ Aydemir, a.g.e., Cilt 2I, s. 223; F. Atay, a.g.e., s. 62, 370.

⁴²⁷ Nuri Ulus, **Atatürk’ün Yanı Başında Anı**, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s.218–221. F. Atay, a.g.e., s. 575.

⁴²⁸ F. Atay, a.g.e., s.520, 537.

derecede önem verelim”⁴²⁹ ifadelerinden, kadının giyiminden ziyade eğitimi ve toplumda sahip olduğu yere önem verdiği anlaşılmaktadır. Savaş sonrası birçok konuşmasında Türk kadınının eğitimi, rolü üzerinde değişimlerin ipuçlarını vermiştir. Kadının giyiminden çok, sosyal bağlamda ekonomik, kültürel, siyasal pratiklerdeki rolü, kapladığı alanı, daha önemli gördüğünden kadının bu pratiklerdeki alanını, hukuki hak ve görevlerini genişletmeye önem vermiştir. Kılık kıyafet devrimiyle devlet memurları ve milletvekilleri giyimleri üzerinde yasal düzenleme yapılırken, kadın giyimi üzerinde yasal düzenleme yapılmamıştır. Toplumsal rol ve pratiklerde kadın giyimi ile ilgili kısıtlamalar kaldırılmış, kadının toplumsal alandaki yeri hukuki düzenlemelerle eşit hale getirilmiştir. Kıyafet konusunda kız kardeşi, eşi, manevi kızları gibi yakınındaki kadınlar giyimleri ile Türk kadınına örnek teşkil etmiştir.

3.2.2.2. Atatürk'ün Kastamonu Ziyareti Sırasında Din Görevlileri

Başlık dinî inançla bütünleşmiş bir giysi haline geldiğinden meselenin Diyanet İşleri Başkanlığı boyutu ortaya çıkmıştır. Bütün devlet kurumlarında memurların giymesi zorunlu olan şapka dönemin başlık konusundaki dinî algısı nedeniyle, devlet ile toplum ilişkilerinin düzenlenmesinde Başkanlığın şapka ve kılık kıyafet devrimine karşı tutumu önemlidir.

Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul'un hazırladığı fetvaya karşı Anadolu din adamlarının hazırladığı fetvaya Ankara müftüsü Rıfat Bey'den sonra ikinci imza koyan Kastamonu müftüsü Hafız Osman Nuri Efendi,⁴³⁰ Atatürk'ü Kastamonu'ya davet etmek için giden ilk heyetin üyeleri arasında bulunmuştur.

Atatürk Kastamonu'ya giderken yol üstündeki Çankırı'da onu karşılayan heyet arasında Halk Fırkası Reisi ve müftü Ata Bey karşılayanlardandır. Atatürk ona *“hem müftü hem parti başkanı nasıl olur”*⁴³¹ sorusunu yöneltmiştir. 23 Ağustos 1925 günü Kastamonu'ya geldikten sonra kışla, hastane, kütüphane, valilik, belediye gibi kurumları ziyaret etmiş, ziyaretlerinde şapka giymiş olarak kılık kıyafet konusunda

⁴²⁹ Kocatürk, a.g.e., s. 230.

⁴³⁰ Ali Sarıkoyuncu'nun Milli Mücadele ve Din Adamları I, II çalışmalarında Osman Nuri ismi fetvaya imza koyanlar arasında bulunmaktadır. Ancak burada Habsman ulemasından olduğu belirtilmektedir. Buradaki isim ile Atatürk'ün Kastamonu Gezisi ve Şapka Devrimi (s.5 ve 26) çalışmasındaki Osman Nuri aynı kişi midir anlaşılmamıştır. 1936'da Hüsnü Açıköz'ün İlgas dergisinde yayınlanan anılarına dayandırılmıştır.

⁴³¹ Mehmet Baytimur, Aziz Demircioğlu, Hasan Çelikoğlu(hazırlayanlar), **Atatürk'ün Kastamonu gezisi ve Şapka Devrimi**, Atatürk'ün Doğumunun 100.Yılı, Kastamonu, 1981, s. 33.

konuşmuştur. Atatürk'ü ilçelerden ziyarete gelen heyetler arasında bulunan Cide müftüsü Ali Nezmi Bey Diyanet memurlarından birisidir.

Kütüphane ziyaretinde “*sarığı her önüne gelen sarmamalı, yetkililer ise ancak görevleri sırasında sarmalıdır*” sözlerini kullanmıştır. Hükümet konağında gelenler arasında başı açık olarak bulunan müftüye kıyafetin tarihçesini sormuş, kıyafetin şartlarının yarar ve ihtiyaca tabi olduğunu, cübbenin ne zaman, kimden, nereden alınarak, ne amaçla giyildiğini açıklamıştır. Müslüman'ın ateşe tapandan aldığı inek sütünü sağdırmazsa, ateşe tapanın kıyafetini giyebileceğine dair sözünü tekrarlamıştır.⁴³²

Kastamonu'da bir esnafın fesinin içinden takke, abani sarık örneğini göstermiş, parasının yabancılara gittiğini, bunu söyleme amacının çektiğimiz acıların sebebinin dünyanın durumunu anlamayışımız olduğunu, sürekli ileri gitmek gerektiğini söylemiştir.⁴³³

İnebolu'daki nutkunda, başarılan devrimler, Allah'ın gölgesi iddiasındaki sultanlar, okul ve medrese adlı farklı nitelikli okullar üzerinde durmuş, medeni Türk milletinin artık bunlara tahammül edemeyeceğini, medeniliğini fikriyle, zihniyetiyle göstermek zorunluluğunu dile getirmiş, aile ve yaşayışıyla, baştan aşağı dış görünüşüyle de medeni olduğunu göstermek zorundadır demiştir. Bu nedenle mevcut giyilen kıyafetin milli ve medeni olmadığını kabul eden halka, atıl kaval üstü şişhane denebilecek bir kıyafetin milli ve milletlerarası olmadığından, Türk halkında var olan cevheri gizlediğini, milletlerarası evrensel hale gelmiş iskarpin, fotin, pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve şapka giymelerini istemiştir. Dinsel gerekçelerle karşı çıkışa “*Yunan serpuşu olan fesi giymek caiz olur da şapkayı giymek neden olmaz? Ve yine onlara, bütün millete hatırlatmak isterim ki Bizans papazlarının ve Yahudi hahamlarının özel elbiseleri olan cübbeyi ne vakit, ne için ve nasıl giydiler*”⁴³⁴ sözlerini kullanmıştır.

Kadın giyimi konusunda ise köylerde değil ama kasaba ve şehirlerde sıcakta ışkence ve sıkıntı veren yüzü kapatan kıyafetlerin biraz erkeklerin bencilliğinden kaynaklandığını kadınların da akıllı eren düşünen insanlar olduğunu, ahlakın kutsallığını, milli ahlakı anlatmak ve dimağlarını nur ve ruh temizliği ile donatmak gerekti-

⁴³² A.g.e., s. 39–45.

⁴³³ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt 2, s. 216.

⁴³⁴ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt 2, s. 221.

ğini ifade etmiştir. Kadınların yüzlerini açmalarını, dünyayı gözleriyle görmelerini, korkulacak bir şey olmadığını söylemiştir.⁴³⁵

Atatürk Taşköprü ilçesine gittiğinde yine ilçe müftüsü ile görüşmeyi ihmal etmemiştir.⁴³⁶ Kastamonu'ya döndüğünde 30 Ağustos 1925'te oldukça önemli yeni bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında Türk milletinin son yaptıkları ile sağlam şuurunu gösterdiğini, daima ileriye yürüyeceğini, devrimlerin hakiki sahibinin Türk halkı olduğunu, amacının asri ve medeni bir toplumsal heyete dönüşmek olduğunu, bu nedenle zihinlerdeki hurafelerin atılacağını, tekke ve tarikatlarla örnek vermiştir. Bu noktada Diyanet İşleri Başkanlığı ve kıyafet açısından konuşmasının devamında önemli mesajlar vermiştir; *“Hükümet-i Cumhuriyemizin bir Diyanet İşleri Riyaseti makamı vardır. Bu makama merbut müftü, hatip, imam, gibi muvazzaf birçok memurlar bulunmaktadır. Bu vazifedar zevatın ilimleri, faziletleri derecesi malumdur. Ancak burada vazifedar olmayan birçok insanlar da görüyorum ki, aynı kıyafet iksasında berdevamdırlar. Bu gibiler içinde çok cahil hatta ümmi olanlara tesadüf ettim. ...halkın mümessilleriymiş gibi önüne düşüyorlar. ...bu vaziyet ve salahiyeti nereden almışlardır? ...bu laubaliliğe müsaade etmek asla caiz değildir. ...sahib-i salahiyet olmayan bu gibi kimselerin muvazzaf olan zevat ile aynı kisveyi taşımalarındaki mahzuru hükümetin nazar-ı dikkatine vazedeceğim.”*⁴³⁷

Konuşmasının devamında kadın kıyafeti için şu sözleri söylemiştir; *“Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez veya bir peştamal veya buna mümasil bir şeyler atarak yüzünü gözünü gizler ve yanından geçen erkeklere karşı ya arkasını çevirir veya yere oturarak yumulur. Bu tavrın mana ve medlulü nedir? Efendiler, medeni bir millet anası, millet kızı bu garip şekle, bu vaziyete girer mi? Bu hal milleti çok gülünç gösteren bir manzardır. Derhal tashihi lazımdır.”*⁴³⁸ Görüldüğü üzere Atatürk kadın giyimi konusunda kadının giyimi ile erkekler karşısındaki davranışını ve toplumsal yerini ilişkilendirmiş ve medeni bulmamıştır.

Kastamonu seyahatinden sonra Konya'da öğretmenler halkı giyimdeki değişikliğe hazırlamışlar, hutbelerle şapka giymekte bir mahzur olmadığını halka anlatılmasını istemişlerdir. Kasım, aralık aylarında bu konuda halka Türkçe hutbelerle

⁴³⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s 218–222; Baytimur, Demircioğlu, Çelikoğlu, a.g.e., s. 68–71.

⁴³⁶ a.g.e., s. 89.

⁴³⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 225–226.

⁴³⁸ Aynı yer.

dinî bir mahzur olmadığını anlatmışlardır. Şapkanın kabulüyle kadın giyimine yönelik yerel basında yayınlar, belediyeler tarafından da çalışmalar yapılmaya başlamıştır. Eskişehir basınında belediyesini peçenin kaldırıldığına dair Aralık 1925 tarihli kararı ve belediye başkanının kadın peştemalinin medeni bir kıyafete dönüştürülmesini “taleb ve rica” eden açıklaması yer almıştır. Ordu basınında kadın kıyafeti ve kadın hak ve özgürlükleri ilişkilendirilmiş, peçe ve çarşafı baskı unsuru olarak değerlendirmiş ve kadınların istediği gibi giymekte serbest olması gerektiğini savunmuştur. Benzer şekilde medeni kıyafetlerin benimsenmesi yönünde Trabzon basınında da yazılar yayınlanmıştır. Trabzon’da da vilayet genel meclisi peçenin kaldırılmasına yönelik karar almıştır.⁴³⁹

3.2.2.3.Şapka, Kılık, Kıyafet Devrimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı

İlk kez 29 Haziran 1922 tarihinde Hoca Mustafa Sabri Efendi’nin ilmiye mensuplarının derecelendirilmesi ve özel bir kıyafet belirlenmesi hakkındaki kanun teklifi ile din görevlilerinin kıyafetleri meclisin gündemine gelmiştir. Fakat Şer’iyye Encümeni uygun bulmamış teklif reddedilmiştir. Şer’iyye Encümeni din görevlilerinin özel kıyafet giymesi lüzumunu tekliften ibaret olduğu ve fiili bir fayda görmediği gerekçesini mazbatanın ikinci maddesinde açıklamıştır. “*Dinî kıyafet taklitçilerinin cezalandırılmasına hiçbir şer’i ve kanuni izin olmadığı gibi dışarıda dinî kıyafet giyen din adamlarının diğer insanlardan ayrılmasını icap eder durum ve lüzum anlaşılmadığından*”⁴⁴⁰ ret kararı verilmiştir.

7 Şubat 1923’te Siirt milletvekili Halil Hulki Efendi’nin, Şer’iyye Vekâleti’nden onaylı izin belgesine sahip olmayanların dinî kıyafeti giymemeleri hakkında (2/282) numaralı kanun teklifi görüşülmek üzere Şer’iyye Encümeni’ne havale edilmiştir.⁴⁴¹ Bu konuda 1925 yılına kadar herhangi bir adım atılmamış ve teklifin ne olduğu belli değildir.

21 Şubat 1925’te Diyanet bütçe görüşmelerinde din görevlilerinin kıyafeti meselesine, Balıkesir milletvekili Vehbi Bey şu sözlerle dikkat çekmiştir; “*Diyanet İşleri Riyasetinden beklediğim -her vekâletten beklediğim gibi- meslek meselesidir.*

⁴³⁹ Mesut Çapa, “*Giyim Kuşamda Medeni Kıyafetlerin Benimsenmesi ve Trabzon Örneği*”, **Toplum-sal Tarih**, Haziran 1996, sayı 30, s. 22-28.

⁴⁴⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 21, İçtima Senesi 3, s. 144-147.

⁴⁴¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 5, İçtima Senesi 1, s. 634.

Onlar da mesleklerine sahip olsun, Her başına iki arşın sarık saran kimse, hocayım diye milletin arasında dolaşmasın. (Bravo sesleri) Binaenaleyh Diyanet İşleri Riyaseti mesleğini temsile kudretyab olan kimlerdir, onları tespit etmelidir ve buna bir kıyafeti mahsusa vermelidir. Yarın bendeniz başıma iki arşın sarık sararak çıksam milletin arasına, dilimin tatlılığına, fesahatime, belâgatime güvensen de bu Cumhuriyet bu İslâmiyet'e mugayirdir diye hezeyan savursam, mani yoktur. Bu, addedilecektir ki şer'-i şerifin ahkâmı böyledir. Neden? Çünkü başında sarıklı bir hoca söyledi. (Doğru sesleri) Bunun için bendeniz şimdiye kadar ihmal edilen bu işin her şeyden evvel hallini talep ediyorum. Başına sarık, sırtına cübbe giyecekler bir şahadetname ve tasdikname alsın. Rastgelen başında üç arşın beyaz sarıkla halkı dolandıрмаğa çıksın ve bu itibarla da İslâmiyet dinine de leke olmasın.”⁴⁴²

Din adamı görüntüsüyle dini kötüye kullanan kişilerin, sarık sararak yalan yanlış bilgilerle, yeni bir toplumsal düzenin kurulma çabalarına zarar vermelerini engellemek, mesleği ve İslam'ı yüceltmek hedeflenmiştir. Devrime karşı ciddi bir tehdit olarak Şeyh Sait İsyanı'nın henüz çıktığı günlerde yapılan bu konuşma Osmanlı'dan itibaren yaşanan acısı geçmemiş deneyimlerin de etkisiyle devrimi ve devleti koruma refleksi olarak ortaya çıkmıştır. Başbakan Ali Fethi Bey, dinî kıyafet giymiş bazı adamların din adı altında bir takım saçma sapan propagandalarla halkı aldattıklarını, tedbir gereğini ve dikkate alınacağını söylemiştir. Diyanet İşleri Başkanı adına konuşan Aksekili Ahmet Hamdi Bey, kıyafetin arzu edildiğini, imam, hatip, müezzin, vaiz hepsine ayrı kıyafet tespit edilerek halka gösterilmesinin iyi bir şey olacağını, bu konuyu Heyet-i Müşavere Kurulu'nun düşündüğünü söylemiştir.

Mesele önce bir hükümet kararnamesi olarak düzenlenmiştir. 3 Eylül 1925 tarihli hükümet kararnamesinde⁴⁴³ din görevlilerinin kılık kıyafeti düzenlenmiştir. Kararnameye göre, Diyanet İşleri Reisi, Heyet-i Müşaveresi, vilayet ve kaza merkezlerinde bulunan müftüler, Diyanet tarafından atanan imamlar, hatipler, vaizler, Diyanetten izin belgesi olan köy hocaları ilmiye sınıfından olup beyaz sarık ve siyah lata giyecekleri, orduda görev yapan imamların sarık ve latasının renginin askeri icaplara göre olacağı bildirilmiştir. Bu görevliler resmi dairelerde baş açık bulunurlar ancak başları kapalı bulunmakta da serbesttirler. Binalar haricinde ise selamlaşırken şapkalarını çıkararak ya da şapkalarını çıkarmayarak el ile selamlaşırlar. Cumhuriyet Bay-

⁴⁴² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 14, İçtima Senesi 2, s. 210–220.

⁴⁴³ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V35, Yer Numarası: 5 43 18.

ramı resmi merasimi sırasında şapkalar çıkarılarak başla selam verilir. Din adamı sınıfından olmayanların dinî kıyafeti giymeleri yasaklanmıştır. Kaymakamlıklar, müftülöklere din hizmetlilerinin isimlerinin halka tebliğ edilmesini ve bunlardan başka hiç kimsenin bu kıyafeti giymesine izin verilmemesini ve sonucunun bildirilmesini istemiştir.⁴⁴⁴ Başkanlık da müftülöklere kararname hükmünü bildirmiş sarık sarmalarına müsaade edilen imam, hatip, vaizlere müftülöklerce verilmekte olan izin belgelerine fotoğraflarının yapıştırılmasını, sarık sardıkları müddetçe siyah lata giymelerini bildirmiştir.⁴⁴⁵

12 Eylül 1925 tarihli bir belge kararnamenin belirttiklerinin dışında kalan dinî kıyafet giymek isteyen kişilere karşı Diyanet'in dikkatini göstermektedir. Dinî kıyafet giyebilecek olanların altı kısma ayrıldığı, müstahakkın-ı ilmiyede kadınların da bulunduğu, imam ve hatipliğin meslek olmayıp, görev olduğu, eskiden beri yanlış devam eden hareketin hak kazandırmayacağı, bu nedenle vekâlet ile ifa-yı vazifeye son verilerek izin belgesi verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Kararnamede vekâlet ile görevlendirilenlerin vekâletleri, Diyanet tarafından onaylandıktan sonra dinî kıyafet giyebileceklerine dair izin belgesi verileceği açıklanmıştır. İş gören veya yıkılmış cami ve mescitlerin imam ve hatiplerinin, izin belgesi hakları bulunduğu için görevleri, Diyanet tarafından onaylandığı takdirde ellerinde berat olup olmaması hususunda fark olmadığı açıklanmıştır.⁴⁴⁶

Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan izin belgesi olan köy hocaları ifadesini, bazı hükümet memurları, müftülerin verdiği izin belgelerinin, Başkanlığın tasdik etmesi gerektiği şeklinde anlamış, bu işlem çok zaman alacağından, müftü tarafından verilen izin belgesinin derhal kabul edilmesi Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından bildirilmiştir. Orhaneli kaymakamlığına vali tarafından yazılan yazıda durum bildirilmiş ve müftü efendiye merkez ve çevrede imam, vaiz, köy hocasına kaç kişiye izin belgesi verildiği, bu görevlilerin kaç kişi olduğu sorulmuştur. İki vaiz, yirmi bir imam, yirmi dokuz hatip, toplam elli iki kişiye verildiği, müracaat etmeyen iki yüz yirmi kişi bulunduğu yazılmıştır.⁴⁴⁷

15 Eylül 1925'te benzer bir dikkati İçişleri Bakanlığı memurlarının da göster-

⁴⁴⁴ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V05, Yer Numarası 2 1 48.

⁴⁴⁵ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V35, Yer Numarası 5 22 2.

⁴⁴⁶ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V45, Yer Numarası 13 110 21.

⁴⁴⁷ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V16, Yer Numarası 3 16 2; Diyanet İşleri Başkanlığı V35, Yer Numarası 5 43 24.

diği anlaşılmaktadır. Muğla müftüluğüne vali tarafından yazılmış bir yazıda maaşları hükümetin bir lütfu olarak ödenen, kaldırılmış olan medreselerin müderrislerinin dinî kıyafeti giyemeyecekleri bildirilmiştir. Görevli memur olmadıkları için dersiamların, hatta görevli olmayan eski müftülerin dinî kıyafeti giyemeyecekleri, aksi takdirde kanuni takibat yapılacağı bildirilmiştir. Elllerinde izin belgesi olmayan köy hocalarının da dinî kıyafet giyemeyeceklerinin bildirilmesi istenmiştir.⁴⁴⁸

Türkiye Cumhuriyeti hükümeti din hizmetlilerinin kılık kıyafetini görevlerine uygun şekilde giymeleri için gerekli uyarıları yaparken, diğer taraftan devlet memurlarını elbise ve şapka alması için desteklemiştir. Merkez ve taşra mülkiye memurlarının kararname gereği kıyafetlerinin düzenlenmesi için memurların derece ve mevkiilerine ve katılmaları lazım gelen törene göre, gereken şapka ve diğer kıyafeti edinebilmeleri için isteyen memurlara en fazla birer maaş avans verilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁴⁹ Birinci maddedeki mülkiye memurları ifadesi sebebiyle müftü ve müsevvitlerin avans kararnamesinden yararlanmak için yaptıkları başvurular kabul edilmemiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı Yüksek Muhasebe Divanı'na yazmış ve 3 Kasım 1925 tarihinde merkezce avans bordroları onaylanmış olan Heyet-i Müşavere'ye tabi müftü ve müsevvitlerin de avans kararnamesi hükümlerinden yararlanmaları cevabı gelmiştir.⁴⁵⁰ Başkanlık, bu cevabı uygulanması için müftüluğlere bildirmiştir.⁴⁵¹ Kararnamenin yedinci maddesinde elbise ve şapkaları, uygun fiyatla almak için avanslarla toptan alış girişiminde bulunulması uygun görülmüştür. Müftüluğler şapkaların ölçü numaralarını, adetlerini ve bedellerini posta ile göndermişlerdir.⁴⁵²

Diyanet ve diğer kurumlar kararname hükmünü uygularken, kararname kanun teklifi olarak adalet, içişleri encümenlerinde incelenmiştir. 25 Kasım 1925 tarihinde sadece Bursa milletvekili Nurettin Paşa, anayasanın özgürlük ilkelerine aykırı olduğunu iddia etmiş ve karşı çıkmıştır. Dinî, siyasi, hukuki açıdan kanunu savunan konuşmalarla, Nurettin Paşa sert şekilde eleştirilmiş ve kanun teklifi kabul edilmiştir.⁴⁵³ 30 Kasım 1925 tarihinde Ceza Kanunu'nun 131. maddesinde Diyanet İşleri Başkan-

⁴⁴⁸ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V48, Yer Numarası 13 114 44.

⁴⁴⁹ Gürcaan Bozkır, “*şapka Devriminin İzmir Basınındaki Yankıları*”, **Dokuz Eylül Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, Yıl 1999, s. 109–153.

⁴⁵⁰ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V45, Yer Numarası 13 110 28. Bkz ek 33.

⁴⁵¹ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V11, Yer Numarası 2 13 20; V35, Yer Numarası 5 44 6.

⁴⁵² BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V48, Yer Numarası 13 115 49.

⁴⁵³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2 Cilt 19, İçtima Senesi 3, s. 220–232

lığı'na bağlı dinî memurların giydiği kıyafeti yetkisi olmadığı halde giyen kişilere üç aydan bir seneye kadar hapis cezası verilmesini içeren teklif mecliste her hangi bir itiraz olmadan kabul edilmiştir.⁴⁵⁴ Böylece kılık kıyafet alanında yapılan devrim kanununun, ceza kanunuyla hukuki boyutu tamamlanmıştır. 21 Aralık 1925'te kanunun uygulandığı ilk aylarda din görevlilerinin şapka giyip giymeyecekleri konusunda tereddüt olmuş, şapka giymekte serbest oldukları bildirilmiştir.⁴⁵⁵ 25 Ocak 1926 da kaza ve vilayet müftüleri tarafından dinî kıyafet giyebilecek kişilere izin belgesi verileceği, belgesi olmayanların giymeleri ve imamet görevini yapmaları yasaklanmış, aksi takdirde izinsiz sarık taşıyanlar ve imamlık yapanların ceza kanunu gereğince adliyeye sevk edileceği bildirilmiştir.⁴⁵⁶

Daha önce medreselerde müderrislik yapıp emekliye ayrılan sarık sarmak isteyen⁴⁵⁷ ya da kaldırılmış olan medreselerde müderrislik yapmış fakat artık boşta kalmış, maaş almaya devam eden kişilerin vesika isteyen dilekçelerine Başkanlık, kararnamede zikredilen memuriyet ve vazife sahipleri dışındakilerin bu kıyafetleri giyemeyecekleri cevabını vermiştir.⁴⁵⁸

Edirne merkez müftülüğünden Uzunköprü kaza müftülüğüne yazılmış bir belgeye göre, 15 Mayıs 1926 tarihinde Başkanlık, elbise ve sarığın uygun olmasına dair jandarma bölük komutanı ve polis müdüriyetine bu gibilere “*ih̄tarat-ı ş̄edide icrasını*” tavsiye etmiştir.⁴⁵⁹ 16 Mayıs 1926'da Sinop milletvekili Recep Zühtü Bey'in, din hizmetlilerinin sarıklarını; kumaştan yapılacak uygun şekilde bir şapkaya sarmalarını ve böylece sarık altında olsun görülmekte olan feslerin tamamen ortadan kaldırılmasını içeren teklifi Başbakanlığa havale edilmiştir.⁴⁶⁰ Teklif aynen Diyanet tarafından müftülöklere yazılmış, gereğinin yapılması istenmiştir.⁴⁶¹ Müftülöklere din hizmetlilerinin sarıkla özel işlerini görürken giydikleri kıyafetin kanuna uygun olmadığı, ayaklarında çarık ya da üzerlerinde sarıktan başka her şeye benzeyen bez parçasıyla gezdiklerinde uyarılar yapmaktan geri kalmamışlardır. Dinî memur olduğunu

⁴⁵⁴ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V35, Yer Numarası 5 44 8; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 19, İçtima Senesi 3, s. 281.

⁴⁵⁵ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V35, Yer Numarası 5 44 7.

⁴⁵⁶ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V08, Yer Numarası 2 6 11.

⁴⁵⁷ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yer Numarası 12 99 21.

⁴⁵⁸ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V42, Yer Numarası 12 99 10; V45, Yer Numarası 13 111 41.

⁴⁵⁹ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V22, Yer Numarası 3 19 6.

⁴⁶⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 25, İçtima Senesi 3, s. 172; **BCA**, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Yer Numarası 8 45 12.

⁴⁶¹ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V08, Yer Numarası 2 6 23.

gösteren ve şerefi gerektiren ayrıcalığın suiistimal edilmemesi, kıyafetlerine dikkat etmeleri için kaza müftülükleri aracılığıyla uyarıda bulunulmasını istemiş, Başkanlık 15 Temmuz 1926'da genelge yayınlamıştır.⁴⁶² İçişleri Bakanlığı da 9 Ekim 1926 tarih ve 296 numaralı genelgesinde; sarık resmi bir kıyafet kabul edildiğinden esnaf-lık yapan ve sarık sarma izni olan kişilerin işleri başında iken sarığı çıkarmaları ve şapka giymeleri gerektiğini bildirmiştir. Jandarmaya da tebliğ edildiğinden, dışarıda sarıklı ve cübbeli olanlar derhal men ve haklarında kanuni işlem yapılacağı yazılmıştır.⁴⁶³

Devlet memurlarının kılık kıyafeti ile ilgili düzenleme Diyanet memurlarını ilgilendirdiğinden görüldüğü üzere daha önce herkesin giydiği dinsel anlam kazanmış sarık, cüppe sadece görev sırasında giyme izni verilmiş, görev dışında şapka giymeleri serbest bırakılmıştır.

Din hizmetlilerinin sarık ve cüppeyi sadece görevleri sırasında giymelerinin yanı sıra sarık ve cüppelerin nasıl olacağına yönelik 17 Mart 1927'de Sinop milletvekili Recep Zühtü Bey'in, kıyafet hakkında bir başka teklifi Başbakanlığa gönderilmiştir; *"1-Memurin-i dinîyenin kıyafetleri her birinin kendi arzu ve zevklerine görür. Yeknesak değildir. Birçokları bir şalvar üzerine bir askerî ceketini giyiyor, başına da bozuk bir sarık takıyor. Binaenaleyh yapılacak bir nizamname ile memurin-i dinîyenin kıyafetlerinin ve kumaşlarının renklerinin tespiti.*

*2-Memurin-i dinîyeden birçokları yarım yamalak kıyafet-i dinîyeleri ile bakkallık ve bu gibi birçok suretlerle icrayı ticaret ve sanat ediyorlar ve bu itibarla da şeref ve itibarlarını ihlâl ediyorlar. Bu, iki madde hakkında hükümetin nazar-ı dikkatinin celbi için takririmin Başvekâlet-i Celileye havalesini rica ederim."*⁴⁶⁴

Gerçekten de 18 Temmuz 1927 tarihinde bazı yerlerde feslerin üzerine ikişer arşın tülbent sararak ceket ya da pardösü giyildiği, acayip ve gülünç görüldüğü için kanunun uygulanması istenmiştir.⁴⁶⁵ Kula kaymakamının 20 Temmuz 1927'de müftülüğe yazdığı yazıda din görevlilerinin kıyafetleri hakkındaki görüşleri dikkat çekicidir. Kaymakam, dinî memurların kıyafetlerinin düzenlenmesindeki amacın dinî memur ve kıyafetinin şeref ve haysiyetini korumak olduğunu, yaptığı teftişlerde ho-

⁴⁶² **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V11, Yer Numarası 2 13 29.

⁴⁶³ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V14, Yer Numarası 3 15 25; V45, Yer Numarası 13 108 10.

⁴⁶⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 31, İçtima Senesi 4, s 201; **BCA**, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Yer Numarası 8 47 17.

⁴⁶⁵ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 8 67 2.

caların bu amaca uymadıkları ceket ve başka renkli elbise üzerine sardıklarını, dinî kıyafetleriyle bakkallık ya da tarlada çapa yaptıklarını esefle gördüğünü ifade etmiştir. Bazı köylerde ihtiyaç olmadığı halde, fazla mescitler göstererek imamet vesikası aldıklarını, hâlbuki Ramazan dışında diğer aylarda camiden başkasının kapısının açılmadığını, mescitlerin imamlarından birinin başında sarığıyla, diğerini tarlada çapa yaparken gördüğünü, asırlardan beri kutsal mesleğe böyle kendi elimizle kötülük yaptık ifadelerini kullanmıştır. Bu hallerin kanunun amacına uygun olarak süratle ortadan kaldırılmasını, lüzumsuz ve ehliyetsiz kişilerin izin belgelerinin alınmasını rica etmiştir. Dinî kıyafetin yerinde ve zamanında giyilmesini, on beş gün sonra siyah lata bulunmayan sarıklıların sarıkla gezmeleri, görev dışında iş görmeleri, bu durumun jandarma tarafından engelleneceği ve kanununa muhalefetten mahkemeye verileceği bildirilmiştir. Bu sürede bütün izin belgelerinin incelenmesi, tasfiyesi, kanuna uygun hale getirilmesi istenmiştir.⁴⁶⁶

1927 yılında devlet dinî kıyafeti giymeye hakkı olanlarla olmayanları ayırt etmek için müftülük tarafından ismi, sıfatı, memuriyet yerini içeren cetveller hazırlanmasını istemiştir.⁴⁶⁷ 11 Kasım 1928 tarihinde kaymakam imzalı bir belge dışarıda sarıkla gezenler hakkında bilgi ve yorumlar içermektedir. Belgeye göre, müftü gibi resmi memuriyeti olmayan, dışarıda sarıkla gezenlerin sarıkla bulunduğu zaman bir işle meşgul olup olmadıklarını tayin ve tahkik etmek, o sonuca göre gereğini yapmak jandarma için uygulanma kabiliyeti yoktur. Dükkânda oturan bir sarıklı acaba dükkân ile alakadar mıdır, değil midir, çarşıda gezen sarıklı alışveriş için mi yoksa sıradan gezinti için mi gezmektedir. Jandarma için dışarıda gördüğü bir sarıklı hükümet emrine muhalif bir sarıklıdır. Bu sebeple onu karakola götürmeye, hakkında tahkikat yapıp mahkemeye götürmeye mecburdur. Orada bulunduğu hal ve vazifenin emre muhalif olmadığını ispat ederse kurtulur, ya da bu vaziyeti karakolda anlaşılrsa dahi sarıklı zatı karakola kadar gidilmek mecburiyeti dinî kıyafete uygun olmayan bir hareket teşkil eder.

Yukarıda geçen İçişleri genelgesi ve diğerleri dinî kıyafeti dışarıda giyemeyeceklerini açıkça yazmasına rağmen 1928 tarihli kaymakam imzalı belge ise “*dışarıda bulunduğu hal ve vazifenin emre muhalif olmadığını ispat ederse*” ifadesi, istisnai durumlar olabileceğini düşündürmektedir. Bu gibi durumları jandarmanın ayırt etme-

⁴⁶⁶ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V45, Yer Numarası 13 108 2.

⁴⁶⁷ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V35, Yer Numarası 5 45 12.

si mümkün olmadığından karakola götürülmesi mecburiyeti resmi dinî kıyafete uygun olmayışı, din görevlilerinin onurunu korumaya yöneliktir. Bunun için, aynı belgeye göre çare şöyledir; “...bir çare hatıra gelir ki o da bu gibi muamelelerde bulunmayanlara tarafınızdan birer vesika verilmektir. Eğer müftülük gibi münhasıran ale’ d-devam maaş veya ücretle geçindiren haricen başka hiçbir işle iştigal etmeyen cihet sahipleri varsa vesika mündericatu bu yolda tanzim ve ita edilmesi şartıyla kabul edebiliriz.”⁴⁶⁸

3 Mayıs 1929 tarihinde din hizmetlilerinin dükkân, ticaret alış-veriş esnasında sarık taşımamaları yönünde Diyanet İşleri ve İçişleri Bakanlığı’nın emri olduğu, fakat bazı kimselerin müsamahakâr davrandığı bildirilmiştir.⁴⁶⁹

Diyanet 1931 yılında da dinî vazifesi bulunmayanların sarık sarmalarına izin verilmemesi uyarısında bulunmuştur.⁴⁷⁰ 10 Şubat 1931 tarihinde imam ve hatiplerden kimlerin resmi kıyafeti giyebileceğine dair gelen yazıya talimatname hükmüne uygun işlem yapılması gerektiği cevabı⁴⁷¹ verilmiştir. 10 Mayıs 1932 tarihinde Kemaliye’den imam ve hatiplerin özel işlerinde sarık ve latalarını çıkarıp şapka giymek üzere kanunen veya kati bir emir olup olmadığı sorulmuştur. Kararnameye göre, dinî kıyafeti giyen din adamlarının görevleri haricinde istedikleri elbiseyi giymekte serbest iseler de resmi elbiselerini giyemeyeceklerine dair bir kayıt olmadığına bildirilmesine karar verilmiştir.⁴⁷² Yukarıda geçen 17 Mart 1927 tarihli Başbakanlığa gönderilen teklif, 3 Mayıs 1929 tarihli emirler, Kula kaymakamının din hizmetlilerinin dinî kıyafetin şeref ve haysiyetini korumak için kanuna uygun olarak yerinde ve zamanında giyilmesini bildiren yazı, İçişleri genelgesi, din hizmetlilerinin resmi kıyafetlerini özel işlerinde giyemeyeceklerini açıkça ifade etmiştir. 10 Mayıs 1932 tarihli Heyet-i Müşavere’nin, görevleri dışında resmi elbiselerini giyemeyeceklerine dair kayıt olmadığına bildirilmesi, yukarıda zikredilen tarihi kayıtlara açıkça ters düşmüştür.

6 Mart 1933 tarihinde Ankara müftülüğünün imam ve hatiplerden bazılarında sarık vesikası verilip verilmeyeceği sorusuna kararnameye göre iş görülmesi, tered-

⁴⁶⁸ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V45, Yer Numarası 13 108 11. Bkn ek 11.

⁴⁶⁹ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V35, Yer Numarası 5 46 20.

⁴⁷⁰ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 75, Sadıra 89, 17 Şubat 1931.

⁴⁷¹ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 83, Sadıra 75, 10 Şubat 1931.

⁴⁷² Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 196, Sadıra 149, 10 Mayıs 1932.

düde gerek olmadığı bildirilmesi kararı⁴⁷³ 1933 tarihine kadar kimlerin sarık giyebileceği konusunda tereddüt olduğunu göstermektedir. Öte yandan vaizlik, hitabet, imamet gibi hizmetleri bulunan öğretmenlerin kıyafetleri Milli Eğitim müdürlerinde de tereddüt yaratmıştır. Bakanlık, öğretmenlik yaparken diğer öğretmenler gibi elbise ve şapka giymelerini zorunlu tutmuş, imam ve hatiplik yaparken ise resmi kıyafeti giymekte serbest bırakmıştır.⁴⁷⁴

Din hizmetlilerinin kılık kıyafetleri ile ilgili olarak cüppe, sarık yasaklanmış, bu konuda ruhani kıyafetlerinin mabetler dışında giyilmemesi hakkında 25 Kasım 1934'te kararname çıkarılarak ileri bir adım atılmıştır.⁴⁷⁵ 3 Aralık 1934 tarihinde Bazı Kisvelerin Giyilmeyeceğine Dair Kanun teklifi görüşülmüş, mazbatasında din görevlilerinin kıyafeti ile ilgili maddenin gerekçesi şöyle açıklanmıştır; *“Din ile devletin ayrılığını ve dinî akidelerin devlet hayatı haricinde sırf vicdanî bir mahiyette kalıp memleketin devlet hayatında dinin hiç bir tesiri olmamasını yani lâiyklik esasını inkılâbın ve rejimin ana umdesi tanımış olan Cumhuriyet Hükümeti bu yolda attığı adımların tabii bir netice ve icabı olarak ruhanilerin dinî kıyafetlerini ancak ayinler esnasında taşıyıp ayinler haricinde her hangi bir ferdin taşıyabileceği kıyafetlerde bulunması hususunu; lüzumlu görmüş ve bu gayenin temini için bağlı kanun lâyihasını Büyük Meclise sunmuştur...*

...Türk inkılâbının ana umdelerinden bulunan vicdan, serbestîsi hakkını tahdit yollu bir müdahale mevzu bahis olmayıp bu hüküm ile takip edilen gaye bilâkis vicdan hürriyetini takviyeye matuftur, çünkü ehemmiyetsiz kıyafet müsavatsızlıkları dolayısı ile memleket amme nizamını muhil olabilecek ihtimallerde halkın huzur ve sükûnunu korumaktan ve Türkiye'de yan yana yaşayan insanların birbirlerine karşı medenî ve insanî saygılarla yaşayabilmelerini ve her türlü soğukluk ve geçimsizlik bahanelerinin bertaraf edilmesini teminden ibarettir. ...Kanunun hedefi Cumhuriyetin sınırları içinde yaşayan insanların herhangi din ve mezhebe mensup olurlarsa olsunlar serbesti-i vicdan hususunda tam bir müsavata mazhariyetlerini ekseriyetten olsun, ekalliyetten olsun, yabancı bulunsun, yerli olsun Türkiye'de vicdanî hürriyetin lüzumsuz bir kast-ı tahdidi asla düşünülmezsizin Türkiye'de herkesin dinî hürriyetin tazimi hususumda müsavat üzere nizam-ı ammenin icaplarına tâbi tutulmasını temin

⁴⁷³ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 184, Sadıra 44, 6 Mart 1933.

⁴⁷⁴ BCA, Milli Eğitim Bakanlığı, Yer Numarası 1 6.

⁴⁷⁵ BCA, Bakanlar Kurulu Kararları (1928 ve Sonrası) Yer Numarası 49 78 15.

etmektedir. Bu müsavati ve lâiyklik umdemizi rencide etmeyecek surette ancak birinci maddenin ikinci fıkrası ile her mezhebe hürmetkârlık nişanesi olmak üzere teklif ettiğimiz mahdut ve muvakkat müsaade usulünü kabulde bir mahzur görmemekteyiz”⁴⁷⁶

Kanunun gerekçesi laiklik prensibine dayalı olarak açıklanmıştır. Amacın vicdan hürriyetini sınırlamak olmadığı, önemsiz kıyafet farklılıklarının toplum içinde huzuru bozma ihtimali nedeniyle toplumun düzenini sağlamak, her türlü soğukluk ve geçimsizlik bahanelerini önlemek için yapılması ifadesiyle, kıyafet, aslında siyasi olarak değil toplumsal psikoloji açısından ele alınmıştır. Çünkü ruhanilerin kıyafetlerini sadece mabetlerde belirli koşullarla giymeleri, sokakta taşımamaları, dinî kıyafetin sokaktaki insan üzerindeki etkisini sınırlanması, eski dinsel anlayışın dolaylı olarak toplum ve devlet yönetiminde psikolojik etkilerinin azaltılmasıdır. Görüşmelerde Muş milletvekili Hakkı Kılıç, kanunun mezara girmiş hurafelerin sızmasına karşı bir taş olduğunu, İslamiyet’in ruhunda teşkilat olmadığını, namaz, imam olduğunu, özel sarık ve cübbe olmadığını söylerken müftülerin değerinin artık kalmadığını söylemiştir. Bu ilginç sözlere ilaveten, geçmişten fetvaların yarattığı acıları örnek vererek müftü ve fetva kalksın demiştir. Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, laik devletin dinin hükümleri ile alakalı olmadığını, bu kararın sebebi doğrudan milletin menfaatinin maddi ve gerçek sebepleri olduğunu, şu dinde şu kıyafet varmış hükümetin aklından böyle endişe geçmediğini, yapılanın inkılâbın emri olduğunu söylemiştir.

28 Subat 1935 tarihinde de Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanununun Tatbik Suretini Gösterir bir nizamname yayımlanmıştır. Nizamnamenin maddeleri şunlardır⁴⁷⁷;

Madde 1 – Her hangi din ve mezhepte olurlarsa olsunlar mensup oldukları din ve mezheplerin usul ve teamüllerine göre mabet ve ayinlerde ruhani kisve taşımakla mükellef olanlar mahalli hükümetlerince alakadar olanlardan alınacak listeler mucibince ancak mabet ve ayinlerde ruhani kisve taşımağa mezun addolunurlar.

Madde 2 – Her din ve mezhebin ruhanilerini ayırt ettirmek için kabul edilen her türlü kisve, alamet ve işaret ruhani kıyafet addolunur.

Madde 3 – Mabetler her din ibadetine mahsus ve usule muvafık olarak teessüs etmiş olan kapalı mahallerdir.

Madde 4 – Hükümet her din ve mezhepten münasip göreceği yalnız bir ruha-

⁴⁷⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 4, Cilt 25, İçtima Senesi 4, s. 75–78.

⁴⁷⁷ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V33, Yer Numarası 4 36 8.

niye mabet ve ayin haricinde dahi ruhani kıyafetini taşıyabilmek için verebileceği muvakkat müsaadeler ile bir müsaade müddetinin hitamında onun aynı ruhani hak- kında yenilenmesi veya başka bir ruhaniye verilmesi hakkındaki muameleye ait tek- lifler Dâhiliye Vekâletince yapılır. Ve karar İcra Vekilleri Heyetince verilir.

3.2.2.4. Toplumsal Açından Şapka ve Diyanet İşleri Başkanlığı

Toplumun iman ve ibadet konularında hizmet vermek üzere kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı, memurlarının kıyafetleri ile örnek teşkil ederken, şapkanın halk tarafından hem benimsenmesi hem de kenarlıkları sebebiyle namazda secde esnasın- da kullanma zorluğuna yönelik çalışmalar yapmıştır. 24 Eylül 1925 tarihinde müftü- lükten bu konuda gelen yazı Heyet-i Müşavere tarafından incelenmiş, baş açık namaz kılmak meselesi için Münyetü'l-Musalli ve Şerh-i Halebî'ye⁴⁷⁸ müracaat etmeleri lüzumu bildirilmiştir.⁴⁷⁹ 3 Ocak 1926 tarihli Diyanet İşleri Başkanı imzalı genelge bu yönde çalışmadır; *“Edayı salât hengâmında cevami-i şerifede telbisinde hiçbir mah- zur-ı şer’i kalmamış olduğu aşikâr bulunmasına nazaran esnayı salat’da bazı kimse- lerin başları açık veya bir takke telbisi suretiyle intizam-ı eşkâli ihlal edilmekte bu- lduğundan bu hususta muhafaza-yı yeknesakayı temin edebilecek surette halkı tenvir etmeleri için vilayet ve mülhakat vaizlerine tebligat icrası.”*⁴⁸⁰

Namaz sırasında baş açık olmanın yukarıda adı geçen fıkıh kitaplarında da görüldüğü üzere, dinî açıdan sakıncası olmamasına rağmen başlarına takke takanların düzensiz bir görüntü vermeleri nedeniyle bu konuda vaizlerin halkı aydınlatmaları istenmiştir. Kanun çıktıktan sonra mecbur olmadığı halde şapka giyen, ancak baş açık namaz kılmakta dinsel yasak olduğunu düşünen ve şapkayı kenarlıkları sebebiy- le çıkarıp takke takan insanların din görevlileri aracılığıyla aydınlatılması emredil- miştir. Başkanlık, Müslümanlar için kutsal camilerde dış görüntünün daha düzenli olmasını istemiştir. Benzer şekilde 14 Ocak 1926 tarihli bir başka belgede, camilerde cemaatin hepsinin şapka ile namaz kılmasının sağlanarak düzenin sağlanması lüzumu ifade edilmiştir. Kenarlı şapkanın namaz sırasında engeli nedeniyle kasketin uygun olacağı yazılmıştır. Açık başla ya da ceplerinden çıkardıkları takke ile namaz kılanla- ra şapka ile namaz kılmaları yönünde yapılacak nasihat ve tembihatın hiçbir etkisi

⁴⁷⁸ Dini meseleler hakkında fıkıh kitabı.

⁴⁷⁹ BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Numarası 102 667 7. Bkz ek 10.

⁴⁸⁰ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V11, Yer Numarası 2 13 23. Bkz ek 9.

olmayacağı için baş açık namaz kılmaları uygun görülmüştür.⁴⁸¹

10 Nisan 1926 tarihinde Dâhiliye Vekili imzalı Başbakanlığa yazılmış yazı şöyledir; “*Bursa mebusu Nureddin Paşa'nın takke ile Cuma namazını eda eylediği İstanbul vilayetinden işar kılınmıştır. Vilayeti bu yolda malumat itasına saik sebep eyyam-ı sairede olsun, Cuma günlerine mahsus bulunsun şehrin kalabalık semtlerini teşkil eden yerlerdeki cevamiye gelen yüzlerce binlerce halkın başlarına çeşit çeşit öteberi sardıkları görüldüğü cihetle bu gülünç hale hatime verilmesi hakkındaki tebliğe müstenittir. Maruf şahısların ve halk indinde mütedeyyin bulunduğu kanaat getirilmiş olan eşhasın namaz kıldıkları esnada başlarına takke giymeleri veya mendil sarmaları şapkanın iktibasında bir ıztırar hissi olduğunu nevama ilan ve işaa etmek ve hal-i salâtin idamesine yardım eylemek demek olacağına şek ve şüphe yoktur. Başı açık eda-yı farızanın caiz olduğunu ve olacağını avam-ı halk ile beraber mutaassıp eşhasa telkin ve bu ciheti vesait-i münasibe ile tefhim ve teybin doğrudan doğruya Diyanet İşleri Riyaseti'ne ait umurdan olmasına mebni riyaset-i müşârun-ileyhaya tebliğat-ı mukteziye buyrulması.*”⁴⁸²

Belgede adı geçen Nurettin Paşa, mecliste şapka kanununa dinsel olmayıp anayasal gerekçeyle karşı çıkmış, sert şekilde eleştirilmiş bir milletvekilidir. Bu gibilerin halk gözünde dindar değerlendirilmeleri, yüzlerce halkın önünde takke ile ya da başlarına mendil sarmaları şapkanın giyilmesinde bir çaresizlik hissinin olduğunu ilan ve gülünç şekilde namaz kılma halinin devamına yardım etmek yorumu çarpıcıdır. Diyanet bu yönde daha önceki tarihlerde emirler vermiş ancak durum devam etmiş, Dâhiliye Vekâleti de olayları takip etmiş, raporlar vermiştir.

29 Mart 1926'da Afyon milletvekili Ali Sururi Bey, şapka asılması için camilerde özel yerler yapılması hakkındaki teklifi Başbakanlığa gönderilmiştir.⁴⁸³ Ali Sururi Bey'in, camilerde pencere kenarları gibi ahşaba çivi çakmak suretiyle, şapka asmak için yerler yapılması teklifi, Başbakanlık tarafından Diyanet İşleri Başkanlığı'na yazılmıştır.⁴⁸⁴ Her ne kadar şapka, devlet memurları ve milletvekilleri için giyilmesi zorunlu olsa da halktan dinî ibadetlerini yapmak isteyen ve şapkayı giyen kimseler olduğu açıktır. İbadet esnasında şapkalı asacak yerler yapmak suretiyle, hem ibadeti yaparken kenarlığı sebebiyle ibadete engel olmasına yönelik tedbirler

⁴⁸¹ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V48, Yer Numarası 13 115 5.

⁴⁸² BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Numarası 102 667 7.

⁴⁸³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 23, İçtima Senesi 3, s. 388.

⁴⁸⁴ BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Numarası 192 314 1.

alınmış, hem de uluslararası bir kıyafet giyilerek çağdaş ve dinini özgürce yaşayan insan modeli ortaya çıkmıştır.

11 Ekim 1928 tarihinde hükümetin Bolu vilayetine yazdığı yazının sureti vali imzasıyla vilayet müftüsüne gönderilmiştir. Belgeye göre sarık resmi bir elbise ve nişane olduğundan bazı yerlerde sarıklı ve cübbeli kimselere rastlanmış, tahkikat sonucunda İranlı molla ve seyitler olduğu anlaşılmıştır. Yabancı askerlerin üniformalarıyla gezmesi nasıl yasak ise yabancıların da sarıkla dolaşmalarını men etmek gerektiği, çeşitli esnafıklarda bulunan sarık sarmağa mezun kimselerin işleri başında sarığı çıkarıp şapka takmaları mecburi olduğu, buna dikkat edilmesi tebliğ edilmiştir.⁴⁸⁵ Görüldüğü üzere devlet memurlarına gerek maddi destek vermek, gerek emirler vermek suretiyle din görevlilerinin kıyafetleriyle halka örnek olmalarını sağlamıştır. Diğer yandan yabancı vatandaşların, bu tür dinî kıyafeti giymelerinin yasaklanması, devletin bu kimselerin halk üzerinde psikolojik etkilerini göz önünde bulundurduğunu ve topraklarında yabancı dahi olsa kanunlarına aykırı kıyafetle gezdirme-yerek bağımsız bir tutum göstermiştir.

3.2.3.Uluslararası Saat ve Takvimin Kabul Edilmesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı

İslam dininde namaz, oruç, hac, zekât gibi farz olan ibadetlerde vakit kavramı çok önemlidir. Farz ibadetlerden, özellikle, günde beş vakit kılınan namaz belirli vakitlerde yerine getirilmesi gerekir ve bu nedenle ibadet vaktinin tayini İslam topluluklarında her zaman önemli olmuştur. İbadet vaktini doğru şekilde tayin etmek üzere görevlendirilen kişilere muvakkit, ibadet zamanını belirledikleri ve halka duyurdukları yerlere muvakkithane denmiştir. Osmanlı Devleti'nde müneccimbaşı tarafından seçilen muvakkitler hemen her caminin külliyesinde bulunmuştur. Görevli oldukları caminin bütün bir yıl namaz vakitlerini hesaplamışlar ve kibleyi tespit etmişlerdir. Güneşin konumuna göre zamanı belirleyen muvakkitler mermer bir taşın ortasındaki demir çubuğun düşen gölgesini ölçerek vakti belirlemiş ve müezzinler buna göre ezan okumuşlardır.

Zamanı tespit süreci içinde geliştirilen başka aletlerden yararlanan muvakkitler, muvakkithanelerde aletlerin kullanılmasına yönelik teorik ve pratik dersler vermişlerdir. Adeta bir rasathane gibi Muvakkithanelerde namaz dışında orucun başlama ve bitiş zamanı belirlenmiş, takvimler hazırlanmış, saatler ayarlanmıştır. 19.

⁴⁸⁵ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V14, Yer Numarası 3 15 25; V54, Yer Numarası 14 119 18.

yüzyılın sonlarında kol saatlerinin gelişmesiyle muvakkithanelere ihtiyaç kalmamıştır⁴⁸⁶. Osmanlı Devleti'nin son yılları ve Cumhuriyet döneminin başlangıcında Ramazan ayını tespit için ayı gözlemlemek⁴⁸⁷ üzere müftülerin de görevlendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Müftüler hilal görülse de görülme de telgrafla vilayet müftülerine, vilayet müftüleri de merkeze rapor vermek zorundadır. Nitekim Diyanet bu raporlara göre oruç günlerini tespit etmiştir.⁴⁸⁸

Osmanlı Devleti'nde güneşin batışında on ikiyi göstermek üzere ayarlanan alaturka ezani saat ve öğle vakti on ikiyi gösteren alafranga zevali saat kullanılmıştır.⁴⁸⁹ Ezani saatin yerine bütün dünyanın kullandığı vasati saatin kullanılması 1909'da Meclis-i Mebusan'da gündeme gelmiş ama şiddetle karşı çıkmıştır.⁴⁹⁰ TBMM'ne 19 Eylül 1923 tarihinde Osmaniye milletvekili Avni Bey, yirmi dört saate bölünmüş gün usulünün kabulü hakkında teklifi ruznameye alınmıştır.⁴⁹¹ Ancak fazla taraftar bulamamıştır.

Bu tekliften yaklaşık iki yıl sonra günün yirmi dört saate taksiminde dair kanun teklifi 26 Aralık 1925 tarihinde TBMM'nde kabul edilmiştir. Aynı gün Rumi takvim kaldırılmış, uluslararası takvim kabul edilmiştir. Saat ve takvim değişikliğine dair, encümende hazırlanan raporun onuncu maddesinde, dinî günlerin Kameri ayların ilk günü rasathane tarafından bilimsel olarak tespit edilebileceğinden, her sene dinî ve mübarek günlerin uluslararası takvime göre tayin ve tespiti mümkün olduğundan, saat ve takvim değişikliği uygun görülmüştür.⁴⁹² Başkanlık, kameri ayların ilk günlerinin tespiti kanun ile rasathaneye verildiğinden, müftülerin dinî günlerin tespiti için rü'yet-i hilal ile uğraşmalarına gerek olmadığını bildirmiştir.⁴⁹³ Valilikler, uluslararası takvim⁴⁹⁴ ve günü yirmi dört saate bölen saat sistemine⁴⁹⁵ geçildiğine dair müftü-

⁴⁸⁶ Gülberk Bilecik, "Gözden Kaçan Bir Kültür Mirasımız: Yeni Camii Muvakkithanesi", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi**, Sayı 10, s. 43-53; Nusret Çam, **Osmanlı Güneş Saatleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 1-12; Zeliha Kumbasar, **Osmanlı Dönemi Muvakkithaneleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s. 24-43.

⁴⁸⁷ Rüyet-i hilal. Ay'ı görme, hilali gözleme.

⁴⁸⁸ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V08, Yer Numarası 2 6 6.

⁴⁸⁹ Çam, a.g.e., s. 44.

⁴⁹⁰ Mustafa Baydar, **Atatürk ve Devrimlerimiz**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1973, s. 230.

⁴⁹¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 2, İçtima Senesi 1, s. 143.

⁴⁹² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 20, İçtima Senesi 3, s. 267-281.

⁴⁹³ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V54, Yer Numarası 14 117 4.

⁴⁹⁴ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V41, Yer Numarası 12 100 1.

⁴⁹⁵ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V42, Yer Numarası 12 100 2.

lülkeler kanun suretini bildirmiştir.⁴⁹⁶ Ancak 6 Kasım 1927 tarihli bir genelgede bazı resmi dairelerde hâlâ ezani saat kullanıldığından Başbakanlık bu durumun düzeltilmesi için uyarıda bulunmuştur.⁴⁹⁷

21 Ocak 1928 tarihinde Ödemiş kaymakamlığı halkın yeni saate alışması için imam ve hatiplere dahi tebliğ edilerek cami saatlerinin alafranga olarak değiştirilmesi bildirildiği halde, bazı camilerde değişmediğinden müftünün dinî hizmetliler üzerinde etkili olması istenmiştir. Ödemiş müftüsü, kaymakama 3 Şubat 1928 tarihinde cevap vermiş, merkezde bütün camilerdeki saatlerin alafrangaya çevrildiği, nahiyelerdeki camilerde de saat bulunması gerekli olduğundan müdüriyetlere yazıldığını bildirmiştir.⁴⁹⁸

27 Kasım 1933 tarihinde çeşitli kurumlarda basılan takvimlerde dinî ibadetlerin vakitleri ya gösterilmemekte ya da yanlış gösterilmekte olduğundan, İstanbul yerine Ankara esas alınarak memleketin her tarafına vakitleri doğru gösteren çağdaş bir takvim hazırlamak için gerekli uzmanlara müracaat edilmesi uygun görülmüştür.⁴⁹⁹

Her günkü namaz vakitlerini günün saatine göre tayin ve tespit edilmesi, her sene Başkanlığın yayınlarından olmak üzere dinî takvim çıkarılması, saatlerin ayarlanması, temizlenmesi, icabında tamir edilmesi için “*ayar memuru*” adıyla iki saatçinin görevlendirilmesi hakkında rasathaneden yazı gelmiştir. Heyet-i Müşavere, rasathane müdürünün mütalaasını önemli bulmuş, Başkanlıkla ilgisi olduğunu, bütçeye konuyla ilgili teklif yapılması ve rasathane müdürlüğüne bu yönde cevap verilmesini kararlaştırmıştır.⁵⁰⁰ İstanbul rasathanesinden hicri seneye ait Kameri aybaşlarıyla dinî günleri içeren cetvel incelenmiş ve basılmak üzere yazı işlerine gönderilmiştir.⁵⁰¹

Görüldüğü üzere insanın ister ibadet açısından isterse günlük yaşamın gerektirdiği faaliyetleri doğru zamanda yapmak için vakit kavramı önemlidir. Zamanı belirlemede teknik bilgi ve birikimin bu güne kadar olmadığı, her şeyin kutsal kitaplarda arandığı dönemlerde, din adamları tabii olarak hayatın her alanında etkili olmuşlardır. Osmanlı Devleti’nden yeni Türk devletine geçerken vaktin daha hassas ve

⁴⁹⁶ Takvim ve saat konusunda geniş bilgi için bkz. Ercan, **Tarih Araştırmalarında Yöntem ve...**, s. 105–148

⁴⁹⁷ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yer Numarası 112 544

⁴⁹⁸ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V35, Yer Numarası 5 45 18. Bkz ek 14.

⁴⁹⁹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 212, 27 Kasım 1933.

⁵⁰⁰ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 15, Varide 149, 5 Mayıs 1937.

⁵⁰¹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 37, Varide 451, 24 Aralık 1937.

doğru ölçülebileceği aletlerin geliştiği ve bunları kullanmanın ayrı ve uzun süren eğitim, uzmanlık gerektirdiği dönemde din görevlileri vakit belirlenmesi ve halka benimsetilmesi konusunda diğer kurumlarla işbirliği yapmıştır. Zamanı tayin görevi astronomi biliminin ve uzmanlarının işi olmuş, din görevlileri bu faaliyetleri bırakmışlardır.

3.2.4.Soyadı Kanunu ve Diyanet İşleri Başkanlığı

Kişi hak ve özgürlükleri ile birlikte gelişen soyadı uygulamasına benzer düzenlemeler ilk ve ortaçağlarda özgür insan ve yurttaşı belirlerken, özgür ve vatandaş olmayanların soyadı kullanması sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir. Batı'da sınıflı sosyal yapıların yıkılması sürecinde ortaya çıkan soyadı uygulaması alt sınıfların varlıklarını ve özgürlüklerini ifade etmiştir. İslamiyet öncesi Türklerde ad vermek önemli bir işi olarak ele alınmışsa da soyadı uygulamasına Osmanlı Devleti'nde rastlanmamıştır.⁵⁰² Osmanlı Devleti'nde bireylerin kimlikleri lakap, unvan, meslek, ba-ba-ana veya memleket adı ile ayırt edilmiştir. Aynı isimde aynı memlekette çok sayıda bireyin var olması şüphesiz ciddi karışıklıklara yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nde tebaa anlayışı ve batı tarzında sınıflı toplumsal yapıların bulunmayışı nedeniyle kişi hak ve özgürlüklerinin geçe geliřtiđi⁵⁰³ söylenebilir. Yeni Türk devleti her konuda yenileşme işine girerken vatandaşının kimliğini ayırt etmek; özel, devlet ve devletlerarası her tür ilişkisinde karışıklığı engellemek için her ailenin soyadı almasını zorunlu hale getirmiştir. Soyadı uygulamasıyla ulusal ve uluslar arası düzeyde bireyin varlığı, kimliği, hak ve özgürlükleri belirlenirken çağdaş bir Türkiye Cumhuriyeti Devleti vatandaşı yaratılmaya çalışılmıştır.

Muğla milletvekili Nuri Bey'in nüfus kanununa ek kanun teklifi ile soyadı hakkındaki kanun layihası, 16 Haziran 1934 tarihinde meclise geldiğinde acil olarak görüşülmesi kabul edilmiştir. Kanunun geneli hakkındaki görüşmelerde Bursa milletvekili Refet Bey, çıkabilecek bazı sıkıntılarını dile getirmiştir. Medeni Kanun'da çıkabilecek ihtilafların hallini mahkemelere verdiğini, teklifte ise idare memurları ifadesiyle iki kanun arasında uyumsuzluk ortaya çıktığını; mahlaslardan kanunun bahsetmediğini; Arapça ve Acemce'den isimlerin Türkleri gülünç hale soktuğunu; isim değiştirmenin koşulları ve nasıl yapılacağı; 1298 tarihli nizamnamede aile ismi

⁵⁰² Temuçin Faik Ertan, "*Cumhuriyet Kimliği Tartışmasının Bir Boyutu: Soyadı Kanunu*", **Kebikeç**, Sayı 10, s. 256-257.

⁵⁰³ A.g.m., 258.

geçtiğini; Türklerde eskiden beri aile ismi kullanıldığından yapılacak şeyin eski aile isimlerini tescil ettirmekten ibaret olduğu gibi itirazları mecliste tartışılmıştır.⁵⁰⁴ 21 Haziran 1934 günü kanunun maddeleri üzerinde tek tek görüşülmüş gerekli ilave düzeltmelerle kabul edilmiştir.⁵⁰⁵

Başbakan müsteşarının Diyanet İşleri Başkanlığı'na yazdığı tezkerede, Soyadı Kanunu tatbik müddeti bir buçuk yıl olup bu süre yeterli olsa da halk uzun süreli işleri son günlere bıraktığından aydın tabakanın önemli kısmını teşkil eden memurların bu işte ön ayak ve halka örnek olması, Ocak 1935 sonlarına kadar soyadlarını seçip nüfusa yazdırmaları istenmiştir. Tezkerenin örneği çıkarılmış, müftülüklere içeriğinin uygulanması emri bildirilmiştir.⁵⁰⁶ 1938 yılına gelindiğinde hâlâ soyadı almayanlar hakkında başbakan Celal Bayar imzalı genelge müftülüklere bildirilmiştir. Soyadı almamanın suç olduğu, cezayı gerektirdiği, resmi muamelelerde adı geçen soyadı almayanların evrakları eksik görülerek iade edildiği, bu konulara dikkat edilmesi istenmiştir. Diyanet İşleri Başkanı genelgenin uygulanmasını, ilgililere iyice anlatılmasını, maaş alan memur ve müstahdemlerin isim ve soy isimlerini gösterir cetvel hazırlanmasını istemiştir. Kanunun tamamen uygulanmasının takipçisi olmuştur.⁵⁰⁷

3.3.Hukuk Devrimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı

3.3.1.Osmanlı Devleti'nde ve Atatürk'te Hukuk Anlayışı'na Kısa Bakış

Hak kelimesi Arapça olup Allah, Tanrı; doğruluk, insaf; dava ve iddiada hakikate uygunluk; doğruluk, geçmiş, harcanmış emek; pay, hisse; doğru, gerçek; layık, münasip anlamlarını taşımakta olup çoğulu hukuk ise haklar; hakikatler; kanunların verdiği haklar; hâkim ve avukat yetiştiren mektep anlamında olup kök ile ilişki içindedir.⁵⁰⁸

Devrim, mevcut yapıya karşı yasal olmayan bir şekilde ortaya çıkmakla birlikte insanların insan olmaktan dolayı doğal haklara sahip olduğu ilkesi, iktidarların bu haklara uymaması, saygı göstermemesi, toplumsal bir hareket olan devrime meş-

⁵⁰⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 4, Cilt 23, İçtima Senesi 3, s. 191–202.

⁵⁰⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 4, Cilt 23, İçtima Senesi 3, s 145–259.

⁵⁰⁶ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V42, Yer Numarası 12 101 10.

⁵⁰⁷ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V42, Yer Numarası 12 102 25.

⁵⁰⁸ Develioğlu, a.g.e., s. 314.

ruiyet, haklılık kazandırmıştır. Başarıya ulaşan devrim, yeni devletin kurum ve kuruluşlarını oluşturmak suretiyle yeni düzenin hukukunu yaratmış, kanunlaştırmıştır.⁵⁰⁹ Atatürk'ün devrim anlayışı da hak ve meşruiyet kavramını içinde barındırır. “*Türk milletini son asırlarda geri bırakmış olan müesseseleri yıkarak yerlerine, milletin en yüksek medeni icaplara göre ilerlemesini temin edecek, yeni müesseseleri koymuş olmaktadır*”⁵¹⁰ tanımı, içinde hukuk anlayışını taşımaktadır. Devrimleri ortaya çıkaran genellikle milleti geri bırakan, adaletli olmayan kötü koşullar Atatürk Devrimlerine de haklılık kazandırmıştır.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’a kadar olan dönemde şer’i ve örfi ikili hukuk sistemi uygulanmıştır. Şer’i hukuk, müçtehit hukukçuların İslam kaynaklarına dayanarak belli kurallarla yapmış oldukları içtihatlarla dayanıp, daha çok özel hukuk yani Medeni Hukuk alanıyla meşgul olmuştur. İctihat kapısı kapandı fikri, İslam Hukuku’nda durgunluğa sebep olmuş, yeni içtihatlara ihtiyaç duyulduğunda çekimser davranılmıştır. Örfi hukuk ise gelenek-göreneklerle birlikte padişahların koydukları kanunlarla meydana gelmiş, daha çok askeri, mali, idari alanları kapsamıştır. Bununla birlikte bu iki hukuk birbiriyle kesin sınırlarla ayrılmamış, ilişkisi içinde olmuştur.⁵¹¹ Örfi alandaki meselelerin çözümünde Şeyhülislamın görüşlerinin sorulması ya da İslam Hukuku’nda kitap ve sünnette düzenlenmemiş alanlarda kitap ve sünnete ters düşmemek koşuluyla, devlet başkanına yetki verilmesi şer’i ve örfi hukukun ilişkisini ortaya koymuştur.⁵¹² Osmanlı hukuk sistemi başlangıçtan Tanzimat Dönemi’ne kadar büyük değişiklikler geçirmemiş, Tanzimat’la birlikte önemli değişiklikler yapılmaya başlamıştır. Avrupa’nın geçirdiği sanayi devrimi, ticari ilişkilerin artması, sömürgecilik, bütün dünyayı ve Osmanlı’yı etkilemiştir. Batının, Osmanlılarla yaptığı ticari anlaşmalar, ortaya çıkan ihtilaflar yeni içtihatlarda çekingenlik, Avrupa’dan ticaret alanında kanunlar alınmasını gerektirmiştir. Yine Tanzimat ile başlayan sosyal hayattaki değişiklikler, hukuki alanda yeni kanunlara gereksinim yaratmıştır. Şer’i mahkemelerin ve medreselerin artan ticari, iktisadi, sosyal alandaki hukuki sorunlara çözüm getirmesi mümkün olmamıştır. Batının çe-

⁵⁰⁹ Hamza Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1990, s. 22–24.

⁵¹⁰ Afet İnan, a.g.e., s. 119–120.

⁵¹¹ Osmanlı kanunnamelerinin başında genellikle şöyle ifadelerin bulunması, şer’i ve örfi hukuk ilişkisini gösterir; “Kanunname-i sultanî ve âyin-i örf-i Osmanî ki Şer’-i şerife muvafakati mukarrer olup...”.

⁵¹² M. Akif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, Beta Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 67–77.

şitli alanlardaki kanunları alınırken şer’i kanun ve mahkemelerin yanına yeni mahkemeler kurulması, Osmanlı Devleti’nin hukuk sistemini iyileştirmekten çok bozmuş, eğitim ve öğretim konusunda olduğu gibi hukuk konusunda da çok başlılık ortaya çıkmış, başka bir deyişle kırk yamalı bohça haline getirmiştir.⁵¹³ Osmanlı Devleti’nin son yüzyılında çoktan çağını kapatmış şer’i ve örfî hukukun yanında, Azınlıklara verilen hukuksal ayrıcalıklar ve Batı’dan alınan yasalarla ilgili hukuk ile Osmanlı hukuk sistemi dört başlı bir görünüm kazanmıştır. Böylesine dağınık ve karmaşık hukuk sistemi, daha doğrusu systemsizliği içinde topluma hak ve adalet dağıtıldığı söylenemez. Yargılama konusunda da aynı dört başlılık, yani dağınıklık söz konusudur. Mesela medeni hukuk konusunda görev yapan şer’iyye mahkemeleri, Batıdan alınan yasalarla ilgili konularda görev yapan nizamiye mahkemeleri, Azınlıklara tanınan -kısmi de olsa- yargılama hakkı ve kapitülasyonlarla yabancılara verilen yargılama hakkına dayalı olarak görev yapan konsolos mahkemeleri aynı anda Osmanlı ülkesinde var olmuştur.

Hukuk kargaşası içinde yetişen Atatürk’ün hukuk anlayışı, 18. ve 19.yüzyılın eşitlik, özgürlük, insan hakları gibi kavramlarının devrimler yoluyla hukuki düzenlemelere konu olduğu tarihsel olaylardan beslenmiştir. Çağının ve yakın tarihinin olaylarından ders çıkararak kendini yetiştirmiştir. Halep’te iken Yorck de Wartenburg’un “*Napolyon Başkomutan’ adlı kitabını okumuş ve kitapta “Büyük adamlar hiçbir zaman gereksiz yere zalimlik etmezler”* cümlesinin altını çizmiş ve kenarına “*bize ders*” yazmıştır.⁵¹⁴

Atatürk, devrimin meşruiyetini yaratan zalimlikleri, gereksiz yere yapmayan büyük adamların hayatından ders çıkarmış, hukuk anlayışını geliştirmiştir. Ramsay Muir’ın Ulusçuluk ve Enternasyonalizm adlı kitabının Hukuk ve Özgürlük kısmını okurken bazı satırların altını çizmiş, notlar almıştır. Kitapta Batı uygarlığının özünü oluşturan iki ilkedен ilkinі açıklayan altını çizdiği ifadeler şöyledir; “...aykırılıkları cezalandırma gücüne sahip insansal ya da Tanrısal bir efendinin keyfi istemini temsil ettiği için değil, belli bir gerçeklik ölçüsünde topluluğun örgütlenmiş vicdanı ve istemini temsil ettiği ve itaat, eninde sonunda hem topluluğun hem de bireyin yararına olduğu için uyulması gereken bir olgu olarak, hukuka inançtır”, “...onurlu bir kimse

⁵¹³ a.g.e., s 421–435.

⁵¹⁴Gürbüz Tüfekçi(derleyen), **Atatürk’ün Okuduğu Kitaplar “Özel İşaretleri, Uyarıları ve Düştüğü Numaralar İle”**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1993, s. 186.

*için bir söz, bir kontrat kadar bağlayıcıdır. Demek ki ahlaksal zorunluluk yalnızca hukukun alanlarıyla sınırlı değildir. Hukukun henüz fethedip örgütlenmediği alanlarda da güçlü bir biçimde etkilidir; örneğin devletlerarası ilişkilerde.”*⁵¹⁵

Kanunların verdiği haklar olan hukuk, gerçekten de topluluğun örgütlenmiş vicdanı ve istemini temsil ettiğinden, kanunlara itaat toplumun ve bireyin yararına olup hukuka inancı, bir ahlak değeri olarak devletlerarası ilişkilerde de yerleştirme çabası teorik de olsa günümüze kadar devam etmiştir. 1918 Mondros Ateşkes Anlaşmasıyla Türk topraklarının yabancı devletler tarafından işgal edilmesi, Atatürk'ün altını çizdiği, devletlerarası ilişkilerde hukukun örgütlenmesini gerekli bulan ve henüz yerleşmediğini ifade eden satırları doğrulamıştır. Atatürk Devrimleri'nin Kurtuluş Savaşı aşamasını yaratan işgal koşulları Türk Devrimine uluslar arası hukuk ve adalet açısından meşruiyet kazandırmıştır. Bu haklılık savaş yoluyla elde edilmiş, Lozan Antlaşması ile devletlerarası hukuk bakımından resmen kabul edilmiştir. Padişah ve halifenin işgallere karşı her türlü yol ile engelleyici tutumu ise, devrimin milli hukuk boyutunu ve haklılığını oluşturan iç koşullardan sadece birisidir.

Atatürk Kurtuluş Savaşı'nın örgütlenme ve kongreler döneminde Türk milletine karşı yapılan haksızlıklar ve zulümleri henüz işgal altına düşmemiş yerlerde halka anlatırken, konuşmalarında devletlerarası hukuk boyutunu vurgulamıştır. Kendiliğinden işgallere karşı ortaya çıkan, toplumun söz, yazı ve hareket olarak örgütlenmiş vicdanı ve iradesinden başka bir şey olmayan Müdafaa-i Hukuk örgütlerine dayanan Atatürk Erzurum Kongresi'ni açış konuşmasında şu sözleri kullanmıştır; *“Tarih bir milletin kanını, hakkını, varlığını hiçbir zaman inkâr edemez. ...işte bu menfur zulümlerden ve bu bedbaht acizlerden, tarihimize karşı reva görülen haksızlıklardan müteessir olan vicdan-ı milli nihayet sayha-i intibanı yükseltmiş ve Müdafaa-i Hukuku Milliye ve Muhafazai Hukuku Milliye ve Müdafaa-i Vatan ve Müdafaa-i Hukuku Milliye ve Redd-i İlhak gibi muhtelif namlarla ve fakat aynı mukaddesatın temini, siyaneti için tebarüz eden milli cereyan, bütün vatanımızda artık bir elektrik şebekesi haline girmiş bulunuyor.”*⁵¹⁶

Zulüm ve haksızlıklara karşı milli vicdanın harekete geçtiğini gösteren, direniş amaçlı çeşitli adlar altında örgütler kurulmuş ve bütün vatana yayılmıştır. Sivas Kongresi'ni açış konuşmasında, İtilaf Devletleri'nin haksız işgallerini anlatmış, yine

⁵¹⁵ a.g.e., s. 195–199.

⁵¹⁶ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt 1, s. 2.

tarih bir milletin varlığını, hakkını hiçbir zaman inkâr edemez ifadelerini kullanmıştır. Hükümetin zayıflığı ve acizliği karşısında kurulan örgütlerin bütün milletin hukuku namına birleşmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵¹⁷ Örgütler aracılığıyla TBMM açılmış, ordu kurulmuş, silahlı mücadeleye girişilmiştir. Eş zamanlı olarak, milleti işgallere karşı geri bırakmaya çalışan padişah-halifenin fetvalarla ya da başka yollarla Kurtuluş Savaşı'nı engelleme çabası sebebiyle, saltanatın kurum ve kuruluşlarına karşı, doğrudan olmasa da dolaylı mücadeleye girişilmiştir. Bu mücadele, şüphesiz yaşama hakkını savunan milli irade ve milli egemenlik kavramından haklılığını almıştır. Kurtuluş Savaşı boyunca alınan her kararda ve konuşmada millet, milli irade, milli egemenlik kavramları mecliste, basında, halkla ilişkide işlenmiş, geliştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim yaşadıkları ve liderleri sayesinde bilinçlenen Türk milletinin temsilcileri, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Lozan Antlaşması'nı imzalama hakkını, saltanat kurumu ve onun temsilcilerine bırakmamış, Atatürk'ün yönlendirmeleriyle de meclis tarafından kaldırılmıştır. Aslına bakılırsa vatanın ve milletin kaderine el koyan TBMM'nin üzerinde başka güç yoktur ya da egemenlik kayıtsız şartsız milletindir kararlarıyla meclis, saltanatın egemenlik hakkını açıldığı günden itibaren reddetmiştir. Meclis halkın seçtiği temsilciler olup üzerinde başka bir güç tanımamış ve yönetme hakkını millettten aldığı meşruiyete dayandırmıştır. Aynı meşruiyetle kendi hukuk düzenini oluşturmuş, hukuk devrimini yapmıştır.

3.3.2. Medeni Kanun ve Diyanet İşleri Başkanlığı

Osmanlı Devleti'nin Medeni Hukuk alanında yaptığı en önemli kanunlaştırma Mecelle, ağırlıklı olarak dinsel hükümlerden oluştuğundan ve günlük hayatın tüm ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğundan hazırlanışından kısa süre sonra yetersiz kalmış, hatta daha yürürlüğe girdiği gün ihtiyaca cevap verecek bir nitelik taşımamıştır. Çünkü İslam Hukuku'nun çağın ihtiyaçlarına cevap verecek duruma getirilmesi noktasından hareket edilmiş, "*ezmanın tegayyürü ile ahkâm da tegayyür eyler*" yani zamanın değişmesi ile hükümler değişir hükmü de yeterli ve gerekli iyileştirmeyi sağlayamamıştır. 1916 yılında Mecelleyi yenileştirmek ve değiştirmek üzere toplanan komisyonlar, Osmanlı Devleti'nin fiilen çökmesiyle çalışmaları son bulmuştur.

Kurtuluş Savaşı'ndan hemen sonra 1923 yılında Medeni Kanun'u hazırlamak

⁵¹⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 1, s. 7-8.

üzere toplanan komisyonlar ilk toplantılarında şer’i dayanak aramışlardır. Hazırladıkları kanun tasarısı Mecelle’nin benzeri olmuştur. Cumhuriyetin ilanı, Halifelik, Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti gibi dinî devlet anlayışını ifade eden kurumların kaldırılmasından sonra hukuk alanında çağdaş laik kanunlar yapmanın önü açılmıştır.⁵¹⁸ Artık değişen koşullar ve ihtiyaçlara göre, değişmesi mümkün olmayan dinsel kural ve hükümlerle değil, aksine gerektiğinde değiştirilebilecek, insan aklının eseri olan ve bilimsel verilere dayalı bir hukuk sistemine geçme zamanı gelmişti.

Şer’i mahkemelerin kaldırılmasını ve yeni mahkeme teşkilatının kurulmasını içeren kanun tasarıları 8 Nisan 1924’te mecliste görüşülmüştür. Kanun tasarısının gerekçesinde “*devletin daha asrî esasata tevfikan yeniden tanzimi lâzım geldiği bir sırada, bu nam ve unvanı haiz mahakimin mahiyet-i hazırasıyla ipka ve idamesi tevhidî kaza esasına da külliyyen mugayir bulunduğundan*” kaldırılması teklif edilmiştir. Devletin daha çağdaş esaslara göre yeniden düzenlenmesi lazım geldiği bir sırada bu ad ve unvana sahip mahkemelerin mevcut özelliğiyle devam etmesini hüküm vermede birlik ilkesine aykırı bulmuştur. Hukukun herkes için eşit olarak uygulanması amaçlanmıştır. İkinci madde şer’i mahkemelerin görevini bidayet⁵¹⁹ mahkemelerine vermiştir. Mersin milletvekili Besim Bey, şer’i mahkemelerin kaldırıldığını, vazifelerinin diğer müesseseye verilerek ikiliğin de kaldırıldığını, ancak bu alanla ilgili kanunların ihtisas gerektirdiğini, irs, nafaka, nikâh gibi şer’i meselelerde kanun hazırlandıktan sonra şer’i mahkemelerin kapatılmasının doğru olacağını dile getirmiştir.⁵²⁰ Ardından Medeni Kanun hazırlamak için kurulan komisyonların görevlerine Adalet Bakanı son vermiştir.

Gelişmiş ülkelerin medeni kanunları incelenmiş, Türk toplum yapısına en uygun görülen ve uygulamada fazla zorluk çıkarmayacak olan İsviçre Medeni Yasası, çeviri, tadil ve telif yoluyla hazırlanmış ve 17 Şubat 1926’da kabul edilmiştir. Kanun layihasında⁵²¹ “*Mecellenin temeli ve ana hatları dindir. Hâlbuki insan hayatı her gün hatta her an esaslı değişikliklere maruzdur. Bunun değişikliklerini, yürüyüşünü hiç bir zaman bir nokta etrafında tespit etmek ve durdurmak mümkün değildir. Kanunları dine müstenit olan devletler, kısa bir zaman sonra memleketin ve milletin*

⁵¹⁸ Gülnihal Bozkurt, **Batı Hukuku’nun Türkiye’de Benimsenmesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 185–186.

⁵¹⁹ Asliye mahkemeleri, ilk derece mahkemeleri.

⁵²⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 8, İçtima Senesi 2, s. 431.

⁵²¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 22, İçtima Senesi 3, s. 238.

matluplarını tatmin edemezler” ifadeleriyle gerekçesi açıklanmıştır. 4 Ekim 1926’da yürürlüğe giren kanun kadın-erkek arasında evlilik, boşanma, velayet, miras, ekonomik faaliyetlerde vs tam eşitlik getirmiştir.

29 Mayıs 1926’da kabul edilen Medeni Kanun’un Uygulanmasına Dair Kanun’un birinci maddesine göre, Medeni Kanun’un yürürlüğe girdiği tarihten önceki hadiselerin hukuki hükümleri hangi kanun geçerli ise ona tabidir. Böylece daha önce yapılmış çok evlilikler, miras gibi bazı haklar, kazanılmış hak ve durum olarak kabul edilecektir. Medeni Kanun’un yürürlüğe girme tarihi 4 Ekim 1926’dan önce 29 Temmuz 1926 tarihli bir belgede emlak ve arazi hakkında ortaya çıkan meseleler hakkında müracaata fetva verildiğinin anlaşıldığı, bu tür davalara mahkemeler bakaçağı gibi, müftülerin dünyevi meselelere karışmamaları, yalnız uhrevi meseleler hakkında halkı aydınlatmak görevleri bulunduğu bildirilmiştir. Bundan sonra bu gibi meselelere fetva vermeleri yasaklanmıştır. Aksi takdirde haklarında kanuni işlem yapılacağı bildirilmiştir.⁵²² Medeni Kanun’un kabul edilip, henüz yürürlüğe girmediği sırada, müftülerden emlak ve arazi konusunda dünyevi konularda fetva vermeme-leri için uyarılması çarpıcıdır. Mecelleye göre, kendi lehine menfaat sağlayan kişilerin, Medeni Kanun’un kadın ve erkek arasında tam bir eşitlik sağlaması nedeniyle müftülerden fetva isteyerek kanunun henüz yürürlüğe girmemesinden yararlanmak isteyenler olmuştur. Diyanet ise bu konuda müftüleri uyarmıştır.

Şer’i hükümlere tabi eski durum ve haklarda herhangi bir meselenin hukuki çözümünde Diyanet İşleri Başkanlığı’na sorular sorulduğunu ve Diyanetin müftülere görev sınırları hakkında uyarılar yaptığını belgelerde izlemekteyiz.

İslam dininde din adamı önünde evlilik zorunluluğu olmamakla birlikte zamanla din adamı tarafından nikâh kıyılması gelenekselleşmiştir. Osmanlı’da evlilikler hâkimler (kadı) tarafından veya hâkimlerin denetiminde din adamları tarafından kıyılmış, imamların hâkimden izin almadan nikâh kıymaları yasaklanmıştır.⁵²³ 1917 tarihli Aile Hukuku Kararnamesiyle ayrıca nikâhtan önce evlilik isteğinin ilanı esası

⁵²² BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V08, Yer Numarası 2 6 16.

⁵²³ Aslında İslam dünyasında dini nikâh diye bir evlilik uygulaması yoktur. Özellikle Osmanlı Devleti’nde kadılar ve imamlar devlet memurudur. Yani onların yaptığı da bir bakıma resmi nikâhtır. Nikâhı imamın kıymış olması bunun dinsel olduğunu göstermez. Nikâh akdi sırasında imamın dua okuması da doğaldır. Çünkü o imam, yani bir din görevlisidir. Yeni Türk Devleti’nin yaptığı şey, nikâh kıyma işini Osmanlı Devleti dönemindeki bir memurdan alıp, Cumhuriyet’in başka bir memuruna vermiş olmasıdır.

getirilmiştir.⁵²⁴ Uygulama Medeni Kanun'un kabul edilmesine kadar devam etmiştir. Bu süreçte Cumhuriyet hükümeti izinsiz nikâh kıyan imamlara ceza vermiştir.⁵²⁵ Miras konularında da Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti döneminde Şer'i Hukuka göre verilen fetvalarda hata yapan müftüler hakkında şikâyetler dikkatle takip edilmiş, fetvalar incelenmiş, yanlış fetva veren müftüler görevden alınmıştır.⁵²⁶

Mecelle yürürlükteyken kendine kalan mirası alamadan Medeni Kanun'un yürürlüğe girmesinden sonra ölen kişilerin, mirası hakkında fetva isteyen kişilere ve Asliye Mahkemelerine verilecek cevap sorulmuştur.⁵²⁷ Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra ölenlerin miraslarının paylaşımı için müracaatlara ferâiz⁵²⁸ veya Medeni Kanun'a göre mi cevap verileceği⁵²⁹ sorusu sorulmuştur. Müftülerin bu tarihe kadar halkın sorularına cevap verme alışkanlığından olsa gerek, Medeni Kanun çıktıktan sonra miras konularında, hangi kanuna göre cevap verecekleri sorusu, henüz din görevlilerinin görev sınırları konusunda kafalarının karışık olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Benzer şekilde, halktan ve tapu dairesinden gelen mirasla ilgili sorulara kanunun çıkmasından önce ölmüşse cevap verildiği fakat kanundan sonra ölenlerin miras meselelerinin hallinde müftülerin yetkili olup olmadığı,⁵³⁰ varislerin isteği halinde Medeni Kanun'a göre vesika verilir verilmeyeceğine⁵³¹ dair sorular sorulmuştur. Bu tür sorulara 3 Mart 1924 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması ile ilgili kanunun birinci ve beşinci maddelerinde müftülük görevlerinin tayin edildiği ve buna göre işlem yapılması bildirilmiştir. Benzer sorular 1929 yılında sorulmuş, aynı cevap verilmiştir.⁵³² 5 Kasım 1929 tarihinde Medeni Kanun'un yürürlüğe girmesinden önce meydana gelen, nikâh, talak, mirasa ait konulara şer'i şerife göre cevap verecekleri ancak kanunun yürürlüğe girmesinden sonra bütün davalar mahkemelere ait olup hâkimlerin bakacağı müftülüklere bildirilmiştir.⁵³³

Kuruluşu ile ilgili kanunun birinci maddesinde iman ve ibadet konularında

⁵²⁴ M.A. Aydın, a.g.e., s. 290.

⁵²⁵ **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları, Yer Numarası 14 46 12.

⁵²⁶ **BCA**, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Numarası 26 149 5.

⁵²⁷ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 5, Sadıra 368/31, 2 Ocak 1927. Bkn ek 12; Karar Numarası 32, Sadıra 685, 7 Ağustos 1935.

⁵²⁸ Mirasçılardan her birine şeran düşen pay.

⁵²⁹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 179, Sadıra 179, 5 Şubat 1927.

⁵³⁰ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 910, Mahalli Numara 227, 28 Temmuz 1927.

⁵³¹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 246, Sadıra 68, 16 Şubat 1927.

⁵³² **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 199, Mahal Numarası 33, Varide 205, 4 Nisan 1929.

⁵³³ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 732, Varide 756, Sadıra 794, 5 Kasım 1929.

hizmet verecek olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hizmet sınırları çizilmiştir. Daha önce görüldüğü üzere kanunun gerekçesinde din ve devlet ayrılığı vurgulanmıştır. Din ve devlet ayrılığı din hizmetlilerinin daha önceki görev alanını değiştirmiştir. Ancak Medeni Kanun'un kabulüne kadar din hizmetlilerinin Mecelle'ye göre nikâh, miras gibi konulardaki görevleri devam etmiştir. Medeni Kanun'un kabulüyle müftülerin nikâh, miras gibi konularda eski görevlerinin devam edip etmediği konusunda kafa karışıklığı olduğu anlaşılmaktadır.

23 Eylül 1930 tarihinde Çorum'un Reşadiye kazasından bir dilekçede 1288 tarihinde ölen dedelerinden kalan mirastan geriye kalan mirasçıların isimleri ve kime çocukları olduğu ve kime ne kadar pay düşeceğine dair fetva istenmiştir. Mecelle'nin yürürlükte olduğu dönemde ölmüş olan dedelerinin mirasının hesaplanması Medeni Kanun gereğince Mecelle'ye göre olduğundan müftüden fetva istenmiştir. Heyet-i Müşavere Kurulu toplanmış ve mirası hesaplayarak fetva vermiştir.⁵³⁴ Benzer miras hesaplamalarıyla ilgili fetvalar sonraki yıllarda da görülmüştür. Bazen, Fenike'den bir dilekçede olduğu gibi, miras konusunda fetva isteyen kişiye, ölüm olayının Medeni Kanun'dan önce mi, sonra mı olduğu anlaşılmadığından ölüm tarihi açıkça yazılmak üzere dilekçenin Fenike müftülüğüne iade edilmesine karar verilmiştir.⁵³⁵ Bazen de varisçilerden birisi bir meseleyi müftülüğe sorduğunda orda bulunmayan bir başka varisçi soruyu değiştirerek başka bir müftüye sormuş ve diğer müftünün verdiği cevabın tam aksini vermesi halka arasında kafa karışıklığına sebep olduğundan bütün mirasçılar tespit edilmeden cevap verilmemesi yönünde müftülükler uyarılmıştır.⁵³⁶ Asliye Hukuk Mahkemelerinden gelen miras paylaşımı meselesinde de bütün varislerin tespit edilmesine dikkat edilmiştir.⁵³⁷

Medeni Kanun'dan sonraki miras meselelerinde fetva isteyenler olmuşsa da buna cevap vermek müftülerin görevi olmadığı bildirilmiştir.⁵³⁸

Mirasla ilgili konulardan birisi de vakıflarla ilgilidir. Vakıflar yoluyla kurulan ancak kaldırılan tekke ve zaviyelerin vakıf şartnamesinde şeyhin oturmasına ayrılmış ev varsa ya da şeyh vakıf kurucusunun evladı ise zata mahsus görevi varsa kendileri-

⁵³⁴ **Heyet-i Müşavere Karar Defteri**, Karar Numarası 757, Sadıra 758, 25 Ekim 1930.

⁵³⁵ **Heyet-i Müşavere Karar Defteri**, Karar Numarası 548, Sadıra 560, Varide 579, 19 Ağustos 1929.

⁵³⁶ **Heyet-i Müşavere Karar Defteri**, Karar Numarası 2, Sadıra 86, 29 Ocak 1935.

⁵³⁷ **Heyet-i Müşavere Karar Defteri**, Karar Numarası 21, Sadıra 570, 25 Haziran 1935; Karar Numarası 6, Sadıra 63, 6 Şubat 1936.

⁵³⁸ **Heyet-i Müşavere Karar Defteri**, Karar Numarası 13, Sadıra 122, 24 Mart 1936; Karar Numarası 4, Sadıra 114, 9 Şubat 1935.

ne verilecekti. Bektaşîye tekkesine vakfedilen Denizli’de bir eve ait vakfiye ilamının geçerli olup olmayacağı hakkında vakıflar idaresiyle vakfın mirasçı vekili arasında çıkan anlaşmazlığın çözümü için kadastro müdüriyetinden Diyanet’e sorulan sorulara cevap verilmiştir.⁵³⁹ Vakıftan mülke dönüşen emlak ve arazilerin mirasçılar arasında nasıl paylaşılacağı sorulmuştur. Başkanlık titiz davranarak vakıfların şartnameleri olmadan karar vermekten çekinmiştir.⁵⁴⁰ Birçok miras paylaşımında vakıf şartnamesinin aslı veya onaylı sureti sağlıklı karar verebilmek için istenmiştir.⁵⁴¹ Mahkemeye düşen miras meselelerinde mahkemelerden Diyanet’e gönderilen evraklarda bazen, şahit ifadeleri ve dilekçeler sağlıklı tespitte bulunmaya imkân vermemiştir. Bu takdirde ilgili müftülüğe bütün mirasçıların çağrılıp meselenin etraflıca anlatılıp tespit edilmesi ve ona göre cevap verilmesi istenmiştir.⁵⁴² Bazen de kanuna göre vakıflar tarafından atanan vakıf yöneticileri olmadığında ya da yönetici olduğu halde bizzat idare edemedikleri takdirde söz konusu vakfın idaresi kaymakamlara bırakıldığında kurumlar arası vakıf meselelerinin çözümünde yardımcı olunmuştur.⁵⁴³ Diyanet’e izafeten daha önce vakıf işlerine bakan artık kaldırılmış fetva emaneti, tarafından yönetilen yirmi vakfın nakit ve belgelerinin vakıflar para idaresine teslim edililmeyeceğine dair sorularda kanuna ve kurumlar arası işbirliğine uyulmuştur. Kanuni esaslara dayalı dilekçeye Vakıflar Genel Müdürlüğü’nden cevap gelmediği için Başkanlıktan emir verilmedikçe kaldırılmış fetva emanetinin elindeki para ve belgelerin müftülükçe idare edilmesi bildirilmiştir.⁵⁴⁴ Vakıflar Müdürlüğü’nden gelen yazıda yeni kanun gereğince para ve belgelerin Vakıflar Baş Müdürlüğü’ne teslim edilmesi bildirilmiştir.⁵⁴⁵ Atatürk döneminde mirasla ilgili meselelerde yukarıda özetlenen konularda fetvalar istenmiş, Diyanet bu konuda hizmet vermiştir.

Mirasla ilgili konularda kurumlar arasında doğal olarak sıkıntılar da ortaya çıkmıştır. Mihaliççik kaza kaymakamı, Medeni Kanun’un gerek kabulünden önce gerekse sonra ortaya çıkan miras ve arazi meselelerine şifahen ya da fetva olarak cevap veremeyeceğine dair müdahalesi müftülük tarafından Başkanlığa bildirilmiştir.

⁵³⁹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 951, Sadıra 117/28, 27 Temmuz 1927; Karar Numarası 951, Sadıra 67/27, 4 Ağustos 1927.

⁵⁴⁰ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 16, Sadıra 200/201, 30 Mart 1936.

⁵⁴¹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri** Karar Numarası 11, Sadıra 64, 24 Şubat 1936; Karar Numarası 22, Sadıra 256, 21 Mart 1936.

⁵⁴² **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 17, Sadıra 140–143, 2 Mart 1936.

⁵⁴³ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 18, Sadıra 196, 8 Mart 1936.

⁵⁴⁴ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 31, Sadıra 331, 8 Haziran 1936.

⁵⁴⁵ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 405, Sadıra 451, 27 Ağustos 1936.

Müftülük bu konuda bir kanun varsa bildirilmesini yoksa müftünün görevine kaymakamın müdahale etmemesi için İçişleri Bakanlığı'ndan tebligat yapılması istenmiştir. Başkanlık, kanunundan önceki meselelere müftülerin bakması görevleri olduğundan, kaymakam hakkında İçişleri'ne yazılmasına karar vermiştir.⁵⁴⁶ Bir jandarma komutanının, kanundan önce ve sonra bütün miras paylaşımında mahkemelerin bakacağına ısrarı üzerine aynı cevap verilmiştir.⁵⁴⁷ Bazen de kaza kaymakamları, müftülerin iman ve ibadet işlerinden başka konularda fetva vermeye yetkileri olup olmadığına dair soruları üzerine valilik Diyanet'ten yazılı bilgi istemiştir. Medeni Kanun'undan önceki miras ve diğer meselelere cevap vermenin müftülerin görevi olduğu bildirilmiştir.⁵⁴⁸

Nikâhla ilgili sorular da sorulmuştur. Kula Asliye Mahkemesi'nden gelen nikâh ile ilgili soruya cevap verilmiştir. Halil oğlu Ali ile Mehmet'in kız kardeşi Kezban aralarında nikâh amacıyla söylenen sözlerle nikâhın gerçekleşip gerçekleşmediği hakkındaki soruya cevap verilmiştir. Dilekçeye göre "*Kezban nikâh toplantısında bulunmuş fakat toplantıda bulunmayan Ali tarafından o toplantıda vekâleten veya fuzûlen*⁵⁴⁹ *kabul bulunmamış olmağla nikâh munakit*⁵⁵⁰ *olmamış*" ifadelerinden eski mecelle döneminde kıyılan nikâhın gerçekleşmemiş olduğuna karar verilmiştir. Nikâh gerçekleşmeme sebebi anlaşılmamıştır.⁵⁵¹

Medeni Kanun'un nikâhla ilgili şartlarında gerekli evrakın kanuni merasimi yapılmaksızın kıydığı nikâhtan dolayı yargılanacak köy muhtarının yaptığıyla bir ilgisi olmadığı kesinleşen köy imamının dosyası Devlet Şurası'na havale edilmiştir.⁵⁵² 1931 yılında cami ve mescitlerin idaresi ve görevlileri Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne geçtiğinden, kanuni işlemleri tamamlamayanların nikâhını kıyan ve bir iki ay hapis cezası alan imamların tekrar imam olup olmayacakları Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yetkileri içinde görülmüştür.⁵⁵³ Cami Hademesi Nizamnamesi'nin 30. maddesine göre altı aydan az hapis cezası almanın imamlık görevine engel olmadığı

⁵⁴⁶ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 192, Sadıra 103, 21 Mayıs 1933.

⁵⁴⁷ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 37, Sadıra 383, 27 Haziran 1936.

⁵⁴⁸ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 193, Sadıra 104, 23 Mayıs 1933.

⁵⁴⁹ Usulsüz, haksız

⁵⁵⁰ İki taraf arasında resmi olarak kabul olunmuş

⁵⁵¹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 134, Varide 132, 28 Şubat 1929. Bkz ek 30.

⁵⁵² **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 79, Varide 88, 3 Mart 1932.

⁵⁵³ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 10, Varide 61, 26 Şubat 1938.

bildirilmiştir.⁵⁵⁴

Medeni Kanun'dan önce küçük yaştaki kızını şahitler huzurunda evlendiren babanın, ancak birkaç yıldır ergen olmuş kız ve oğlanın, vaktiyle almış olduğu fetvanın Diyanet tarafından onaylanması istenmiş daha önce verilmiş fetvaların onaylanmasının usulden olmadığı bildirilmiştir.⁵⁵⁵ Daha önce fetva alınarak küçük yaşlarda yapılan evliliklerin geçerliliği hakkında Medeni Kanun, zaten kazanılmış hak kabul ettiğinden Diyanet'in onayına artık gerek kalmamıştır. Öte yandan böyle bir belge akla şöyle bir soruyu getirmektedir. Kanundan sekiz yıl önce küçük yaşta yapılmış evlilik kanundan on yıl sonra 1936 yılında bu konudaki eski fetvaya onay istenmesi garip bir tutumdur. Toplam on altı yıllık evlilikte kız ve oğlanın ergenliğe birkaç yıl önce girmiş olduğunu ifade ettiğine göre, evlilik bebek denecek yaşlarda gerçekleşmiştir. Ya da ergenliğe girmiş kız ve oğlanın evliliği bitirmek isteyip istemedikleri soruları, babanın eski fetvayı onaylatmak istemesi nedeniyle sorulması gerekir. Belgelerde henüz açıklayıcı bir ifadeye rastlanmamıştır.

Asliye Mahkemesinden gelen bir yazıda Medeni Kanun'dan önce Müslüman olmayan bir kadınla evlenen Müslüman Türk erkeğin nikâh kıyıp evlendikleri, kadının 1935 yılında Müslüman olduğu, buna göre 331 ya da 332 de yapılmış nikâhın hukuki geçerliliği olup olmadığı sorulmuştur. Heyet-i Müşavere 331 ve 332 senelerinden amaç 1331, 1332 ise bunun Medeni Kanun'dan çok önce olduğu, o tarihte yapılan nikâhın eski mevzuata göre yapıldığından bir hâkimin tereddüde düşmesine ve o mevzuatı bilmemesine imkân olmadığından neyin kastedildiğinin anlaşılmadığı bildirilmiştir.⁵⁵⁶ Daha önce Ermeni kadınla evlenen nüfus tarafından da kayıtlı olan Müslüman erkeğin evliliği, dinen sahîh ve caiz olmadığı, bu nedenle nüfusa kayıt ve tescilleri gerekmediği, resmen 1935'te Müslüman olduğu için aralarında alakayı keserek şer'i boşanma olacağı bildirilmiştir.⁵⁵⁷ Müslüman olmayan erkeklerin Müslüman kadınlarla evlenemeyeceği, önce Müslüman olup sonra evlenip, nüfusa kaydedilmesi gerektiğini nüfus müdürlüğüne bildiren Sinop müftüsü, bunun dikkate alınmadığını, durumun düzeltilmesini ve sebebinin ne olduğunu Heyet-i Müşavereye

⁵⁵⁴ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 17, Varide 219, 21 Nisan 1938.

⁵⁵⁵ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 39, Varide 388, 6 Temmuz 1936. Bkz ek 29.

⁵⁵⁶ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 40, Varide 387, 6 Temmuz 1936. Bkz ek 30.

⁵⁵⁷ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 46, Sadıra 472, 10 Eylül 1936.

sormuştur. Heyet-i Muşavere bu gibilerin nufus kağıdında Mufsluman yazıyorsa ihtida⁵⁵⁸ işlemine gerek olmadığı cevabını vermiştir.⁵⁵⁹ Bu kararlarda ilginç olan dinî hukukta Mufsluman erkeklerin, Mufsluman olmayan kadınlarla evlenmelerine izin verildiği halde nikâhın geçersiz olduğu kararının gerekçesi anlaşılmamıştır.

⁵⁵⁸ İşlam dinine girmek, kabul etmek.

⁵⁵⁹ **Heyet-i Muşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 18, Sadıra 231, 26 Nisan 1938.

4.BÖLÜM

DEVİRİM KURUMU OLARAK DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI'NIN DEVRİMLERE YÖNELİK DİNİ HİZMET VE FAALİYETLERİ

İslam dininin iman ve ibadet konularında Diyanet'in verdiği dinsel hizmetleri açıklamadan önce İslam dininin, ruhbanıyeti yani ayrıcalıklı ilahi haklara sahip din adamı sınıfını ret ettiğini göz önünde bulundurmak devrimlere yönelik dinî hizmet ve faaliyetlerin anlaşılmasına yardımcı olabilir. İslam dininde imam, vaiz, hatip vs Müslümanların ibadet etmelerine yardımcı olan bir tür memurdur. Bu nedenle Hıristiyan Kilisesi gibi bir teşkilatlanma olmamıştır. İslam'ın yayıldığı farklı dil, kültür, coğrafya ve siyasi yapılarda, tarihi süreçte kendine özgü dinsel teşkilatlar kurulmuştur.

Dinsel bir teşkilat olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın verdiği hizmetleri açıklamak, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kendine özgü laiklik anlayışını ortaya sereceği gibi teşkilatın niteliğini de ortaya koyacaktır. Teşkilatın kuruluş kanununun birinci maddesi dinin iman ve ibadet konularında ve bütün dinî kurumların yönetimi ile ilgili hizmetleri Diyanet'e vermiştir. Beşinci maddeyle bütün cami, mescit, tekke, zaviyenin idaresini, imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyımların ve sair müstahdem in atama ve görevden alınmalarını, altıncı maddeyle müftülerin merciini Diyanet'in görevleri arasında saymıştır. Kanunda adı sayılan görevliler ve dinî kurumlar, devletin, topluma hizmet veren müesseselerinde, görevli memurundan başka bir şey değildir. Anayasanın ilk maddesiyle hâkimiyet kayıtsız şartsız millete ait olduğundan ve demokratik bir yönetim amaçlandığından, din memurlarının yönetime din adına müdahale etme hakkı yoktur. Öte yandan din hizmetlerinden yararlanmak, İslam'ın inanç özgürlüğüne uygun olarak, inanan ve isteyenlerin özgür iradesine bağlıdır. İman ve ibadet hizmetlerinde herhangi bir zorlama yapılması söz konusu olamaz. Bu yönüyle İslam'ın inanma özgürlüğü ilkesiyle, batıda sınıflı toplumsal yapıları çözen ve din özgürlüğünü, insanın temel hak ve özgürlüğü gören laiklikle örtüşmektedir. Bununla birlikte batıdaki laiklik uygulamasıyla aynı olduğu da söylenemez. Esasen geçmişte dünyada tek tip bir laiklik anlayışı olmadığı gibi günümüzde de her ülke veya her toplum için geçerli tek tip bir laiklik anlayışı yoktur. Zaten laikliğin yapısı gereği bütün dünyada geçerli standart bir laiklik anlayışı olması söz konusu değildir. Laikliğin ana yapısı her ülkenin ve her toplumun içinde bulunduğu koşullara göre şekillenir. Bu şekillenmede ekonominin, politikanın, yönetimlerin etkisi olmakla

birlikte, asıl toplumun eğitim düzeyi ve gelenekleri büyük rol oynar. Bu nedenle Türkiye'deki laiklik anlayışının, batıdakiyle örtüşmemesi doğaldır.

Diyanet İşleri Başkanlığı, dinin iman ve ibadet konularında hizmet vermekle görevli olduğundan dinsel bir kurumdur ancak ayrıcalıklı bir sınıf değildir. Söz konusu dinsel kurum hangi dini temsil ediyorsa o din ile ilgili hizmetleri verecektir. O dinin iman ve ibadet ile ilgili hizmetlerini ve temel kavramlarını açıklamak, teşkilatın anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Diyanet İşleri Başkanlığı, yeni bir siyasal, toplumsal, ekonomik düzenin kurulmaya çalışıldığı dönemde önemli bir işlev yüklenmiştir. Kurulmasını içeren birinci madde, “*muamelat-ı nassa dair ahkâmın teşri-i infazı*”, yani insanların günlük işlerini düzenleyen kanunların yapılması ve uygulanmasını TBMM ve hükümetinin görevi ve hakkı olarak belirlemiştir. Kanunla Osmanlı Devleti'nden devralınan dinî kurumlar ve hizmetliler, din ve devlet işlerinin ayrılmasına yönelik olarak, yeni bir düzen ve sınıflamaya tabi tutulmuş, görev alanları değiştirilmiş, dinin sadece bireysel iman ve ibadet boyutunda görev verilmiştir. Devletin kuruluş_felsefesi din ve devlet işlerini ayırmak olduğundan meseleye ister dinin ve dinsel kurum ve görevlilerinin, siyasetin ve devlet yönetiminin dışına çıkarılarak dinin gerçek yerine maneviyata, iman ve ibadet boyutuna yerleştirilmesi olarak görülsün, isterse dinin baskı altına alınıp devletin kontrolünde bir din anlayışı yerleştirilme çalışması olarak görülsün, teoride bu tartışmalar uzayıp gider.

Diyanet'in görev alanı ile ilgili hizmetler ve bunların içeriğinin ne olduğu ve nasıl verildiği, incelenecek olursa daha doğru bir kanaate ulaşılabilir. Bu nedenle Diyanet'in hizmet ve faaliyetlerinde iman ve ibadet ile ilgili hizmetlerin Osmanlı Devleti'ndeki verilisi ile kıyaslamak gerekir. Ancak bu noktada Osmanlı Devleti'nde gerek devlet işlerinin gerekse toplum düzenini sağlayan kural ve hükümlerin, büyük ölçüde dinsel hükümlere dayandırıldığını da anımsamak gerekir. Belki bu hizmetlerin İslam dininin temel kaynakları, özellikle Kuran-ı Kerim açısından incelenmesi konuya daha fazla açıklık kazandırabilir. Ancak burada mesele tarihi bir bakışla ele alındığından, dinî hizmetler dinin temel kaynakları açısından ele alınmamıştır. Bu bölümde ilahiyat konularına girilmemiştir veya böyle bir amaç güdülmemiştir. Verilen dinî hizmetler belgelerden izlenmiş ve belgelere göre açıklık kazandırılmaya çalışılmıştır.

4.1. Dinî Hizmetlere Atanma Usulleri, Vaaz, Hutbe, Fetva Hizmetleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı

4.1.1. Dinî Hizmetlere Atanma Usulleri ve Usullerin Tarihi Gelişimi (1924–1938)

TBMM 23 Nisan 1920’de açıldığı andan itibaren milli iradenin temsilcisi olarak vatanın ve milletin kaderine fiilen el koymuş olduğunu ilan etmiştir. İşgal altına düşmemiş bölgelerdeki din hizmeti veren bütün kurumlar TBMM’nin Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti’nin yönetimine geçmiştir. İşgal öncelikli mesele olduğundan, Kurtuluş Savaşı sürecinde eldeki dinî kurumlar, meclis egemenliğinde boşluk bırakmamak için, Osmanlı’dan devralınan 23 Temmuz 1913 tarihli Tevcih-i Cihat Nizamnamesi’ne göre yönetilmiştir. Bu dönemde eski kurumları yıkıp, yeni kurumlar kuracak devrim ve teşkilat yasaları yapmak mümkün olmamıştır. İhtiyaç duyuldukça, koşullar gerektirdikçe meclis kanunlar yapmıştır. Saltanatın kaldırılması, cumhuriyetin ilanı gibi siyasi yapıyı köklü değiştiren devrim kanunlarıyla, yeni rejimin felsefesinin milli egemenlik ilkesine dayandığı, dolayısıyla fiilen uygulamaya geçtiği gibi, bunun yasal zemine de oturduğu tüm dünyaya ilan edilmiştir. Yeni siyasi yapı, yeni kurumlara gereksinim duymuştur. Eldeki kurumlar akla dayalı kanun ve düzenlemelerle yeniden kurulmuştur. Şüphesiz devrim kendi kurumlarını kurarken eldeki mevcut kurumları yeni düzenlemelere tabi tutmuş, ancak yeni kurumların görev alanlarını, kadrolarını, kadrolar için gereken nitelikleri ve benzeri işleri belirleyecek teşkilat kanununu hazırlamak ve uygulamak için zaman gerekmiştir. Teşkilat yasası hemen hazırlanmadığı için mecliste eleştiri konusu olmuştur.

Kuruluşundan kısa bir süre sonra 17 Nisan 1924 Diyanet bütçe görüşmelerinde Erzurum milletvekili Raif Efendi, bütçenin sırf rakam olarak geldiğini, Şer’iyye Vekâleti’nin kaldırılmasını içeren kanunun dördüncü maddesinde bir nizamname yapılacağını yer aldığını hatırlatmıştır. Teşkilatın o nizamnameye göre iş yapacağını açık olduğunu, elde böyle bir nizamname olmadan Diyanet bütçesindeki teşkilatın, hangi nizama, hangi kanuna göre yapıldığını, bütçenin bu şekliyle kabul edilmesinin kanun mahiyetini alıp almayacağını ve teşkilatın tamam olup olmayacağını sormuştur. Maliye Bakanı, eldeki bütçenin eski Şer’iyye bütçesinden görülemeyecek kadar az farklı olduğunu, nizamnamenin henüz halledilmediğini, görevler hakkında bir nizamname yapılacağını, teşkilata gelince eski teşkilata hiç dokunulmamış gibi

olduğunu anlatmıştır.⁵⁶⁰ Hararetli tartışılan bütçeye karşı çıkanların temel bakışı teşkilat yasası yapılmadan bütçenin kabul edilmesinin yanlış olduğudur. Hatta ertelenmesini, teşkilat yasasıyla birlikte gelmesini istemişlerdir.

Tartışmalar bütün olarak ve ülkenin içinde bulunduğu koşullarla birlikte düşünüldüğünde, bütçeye, teşkilat yasası olmadığı gerekçesiyle karşı çıkış sorgulanabilir. Meclisin ele almak zorunda olduğu yüzyılların biriktirdiği birçok sorunun bulunduğu bir dönemdir. Devrim yapılmış, eski kurumların bazıları kaldırılmış, yeni kurumlar kurulmuştur. Devrim, esasen eski kurumların görev ve sorumluluklarının eskisinden daha farklı şekilde düzenlenmesinden ibarettir. Dolayısıyla toplumun sürekliliği ve devlet geleneğinin sonucu olarak, eski kurumlardan dönüştürülen yeni kurumların ve personelinin hizmet verebilmesi ve toplumun mağdur edilmemesi için, öncelikle gerekli paranın bir bütçe ile tespit edilmesi zorunlu olmuştur. Maliye Bakanı'nın eski Şer'iyeye teşkilatı ve bütçesiyle aynı olduğunu söylemesi hizmetlerin aksamadan devamını sağlamak içindir. Teşkilat yasası yapılana kadar bekletilecek bir bütçenin, teşkilatın hizmetlerinde eksiklik yaratacağı da açıktır.

Yeni Türk devletinin kurucuları, mevcut kurumları, yeni yasal düzenlemelerle dönüştürüp değiştirene kadar, Osmanlı'dan devralınan eski yasalara göre yönetmeye devam etmişlerdir. Yukarıda adı geçen Tevcih-i Cihat Nizamnamesi 62 maddeden oluşmuş, 1–5. maddelerle din hizmetlerini ilmi ve bedeni olarak sınıflamış, tanımlarını yapmıştır. 6–26. maddelerde hizmetin şekli ve verilme esasları, 27–46. maddeler din hizmetlerine atanmada gerekli niteliğe sahip olup olmadığını tespit için sınavların nasıl yapılacağı, 46–62. maddelerde görevlendirmeler ve personel seçiminde izlenecek yol ve ilkeleri belirlemiştir.⁵⁶¹ Tekke, zaviye ve tarikatların kaldırılması gibi devrim kanunları kabul edildikçe, Tevcih-i Cihat Nizamnamesi'nde yer alan şeyhlik ve benzeri türden dinsel kadrolar fiilen ve yasal olarak ortadan kalkmıştır. Ancak 1927 yılı bütçe kanununda kaldırılmış olan tekke ve zaviye mensuplarından ilmi vasıflara sahip olanlarına Müstahakkın-ı İlmiye tertibinden 1927 yılı sonuna kadar maaş verilebilmiştir. Bunlar sonraki bütçelerde maaş almaya devam etmişlerdir. Aynı bütçe kanununun 14. maddesine göre, 1927 mali senesi sonuna kadar camiler gerçek ihtiyaca göre tasnif edilecek ve zaman, mekân itibarıyla birleştirilmesi mümkün olan görevler

⁵⁶⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 8, İçtima Senesi 2, s. 801–807.

⁵⁶¹ Aksoy, a.g.e., s. 26–27

birleştirilmek suretiyle cami hademesi kadroları tespit edilecektir.⁵⁶² Mevcut camilerin temizliğinden sorumlu olanlar çok az maaş aldığı için bu işin yapılmaması ve bazı yerlerde kadroların boş bulunması⁵⁶³ nedeniyle ve hizmetlerin daha iyi yapılması amacıyla devlet ihtiyaca göre din hizmeti verecek mekân ve kadroları belirlemek için çalışma yapmıştır. Devrimler yoluyla bazı dinsel kadrolar kaldırılır ya da dönüştürülürken Diyanet İşleri Başkanlığı'nın elinde kalan kadrolar, nizamnamenin mevcut maddelerine göre yönetilmiştir.

Ülkenin büyük bir kısmı köy ve kırsal olduğundan 1924 yılında Köy Kanunu hazırlanmıştır. Kanunun 83–86. maddeleri köy imamaları ile ilgilidir.⁵⁶⁴ Köy imamaları köy derneklerinin seçimi ve müftünün onayıyla atanırlar. Kanunun yürürlüğe girdiği tarihte mevcut olan köy imamalarına yeniden onay almak zorunluluğu 83. maddeyle getirilmiştir. İmam olacaklarda aranan koşullar, köy muhtarı ve ihtiyar meclisi azası için geçerli koşulların aynısı olmakla birlikte; dinî bilgi, dört işlem, yeteri derecede Türkiye coğrafyası, Türk ve İslam tarihi ve sağlık işlerini bilmesi ve okunaklı yazı yazması, aranan diğer niteliklerdir. Devlet devralmış olduğu köy imamalarını yeniden düzenlemeye tabi tutarken eskilerine yeniden onay alma zorunluluğu getirmiştir. 85. maddede şimdiye kadar köy imamalarına ne veriliyorsa aynısının verileceği belirtilmiştir. Birden fazla imam varsa ihtiyar heyetine üye olacak ve kaymakam tarafından seçilecektir.

12 Ağustos 1928 tarihinde Bakanlar Kurulu Kararnamesi olarak yürürlüğe giren Cami Hademesi Nizamnamesi, din hizmetlilerinin atama, görevden alma ve benzeri konularını düzenlemiştir. Birinci madde hizmetleri ilmi ve bedeni olarak ikiye ayırmıştır. Köy imamaları hariç ilmi ve bedeni hizmetlilerin seçimi, atanması, görevden alınması düzenlenmiştir. İkinci madde din hizmetlilerinin işleri ile meşgul olmak üzere kaza ve vilayetlerde müftünün başkanlığında oluşacak encümenlerin, nasıl ve kimlerden oluşturulacağı, encümenlerin görevleri, kararları nasıl alacakları açıklanmıştır. Dört, beş, altı ve yedinci maddelerle; ilmi ve bedeni hizmetlilerde aranacak nitelikler, sınavların nasıl yapılacağı belirlenmiştir. Sekizinci maddeden yirmi beşinci maddeye kadar din hizmetlilerin işlerini nasıl yapacakları; yirmi altıncı maddeden otuz dokuzuncu maddeye kadar özlük hakları, askerlik meseleleri, izinler vs. açık-

⁵⁶² **Resmi Ceride**, 26 Mayıs 1927, sene 5, cilt 8, sayı 595.

⁵⁶³ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 7 64 19.

⁵⁶⁴ **Resmi Ceride**, 7 Nisan 1924, sayı 68, sene 2.

lanmıştır.⁵⁶⁵ Osmanlı'da Şeyhülislamlık(meşihat) tarafından atanan müftüler TBMM'nin açılışından Diyanet'in kuruluşuna kadar Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti tarafından atanmıştır. Şer'iyeye Vekâleti'ni kaldıran kanunun 6. maddesiyle müftülerin mercii Diyanet olmuştur.

İmamlık, hatiplik, vaizlik, reisü'l-kurralık gibi hizmetler ilmi(dinî), kayyım-lık, mahyacılık gibi hizmetler ise bedeni hizmetler olarak sınıflanmıştır. Bu hizmetli-lerin işleriyle meşgul olmak üzere müftünün başkanlığında oluşacak encümen, kaza-larda iki, vilayetlerde dört kişiden ibaret olup, üyeler imam, hatip, vaiz, dersiam ve iyi ahlak sahibi, hafif dahi olsa ceza almamış olmak şartıyla vali ve kaymakamlar tarafından seçilecektir. Devlet din hizmetlilerini seçecek uzman kurulların ahlaki durumlarını önemsemiştir. Bununla birlikte hizmetliler hakkındaki bütün kararı vıla-yet ve kaza encümenlerine bırakmamış, denetleme sistemi getirmiştir. Encümenin sınav yapıp seçtiği ya da meslekten çıkardığı dinî hizmetliler hakkındaki karar He-yet-i Müşavere Kurulu tarafından incelenecek, daha sonra Başkanlığa tasdik için verilecektir. İlmi hizmet olan vaizlik, İlahiyat Fakültesi mezunlarına aittir. Fakülte mezunu bulunmadığında istekliler arasında sınav yapılacaktır. İmam-hatip mezunu ise eda ve seda sınavı yeterli olacak, imam-hatip mezunu değilse ilmi ehliyet sınavı-na da girecektir.

Osmanlı'dan cumhuriyete geçen birçok toplumsal hizmetin verildiği vakıflar içinde dinî müesseseler ve hizmetliler bulunmuştur. Din hizmetlerinin verildiği va-kıfların vakıfnamelerinde bazı ilmi hizmetler, vakfedenin soyundan gelenlere veril-mek koşulu konulmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kuran devrim kanunu, bütün dinî kurumlar ve hizmetlilerinin idaresini Diyanet'e vermiştir. Vakıfların tarikatlarla ilişkisi dolayısıyla, Tekke, zaviye ve tarikatlar kaldırılınca vakıf kurucusunun evlatla-rına şart koşulmuş ilmi hizmetler hakkında, devlet ortaya koyduğu, İlahiyat Fakültesi ve İmam-Hatip Okulu mezunu olmak ve diğer şartları, nizamnamenin 10. maddesi-yile, bu gibilere de uygulamıştır. Dolayısıyla eskiden vakıf ve tarikatlar yoluyla verilen dinî hizmetler konusunda herhangi bir boşluk bırakılmamıştır. Yani eskiden tarikat şeyhi olan kişinin soyundan gelenler ve tarikat zihniyetini taşıyanlar, bu konuda her-hangi bir düzenleme olmadığı takdirde, bu hizmetlerin vakıf şartnamesi gereğince

⁵⁶⁵ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 2 2 23; **Düster**, Cilt 9, 12 Ağustos 1928, Ankara, 1928, s. 1146–1152

kendilerine aitliğini öne sürerek ilmi hizmetlere girebilme ve bozulmuş olan tarikat zihniyetini devam ettirebilme yolları kapatılmıştır.

Tevcih-i Cihat Nizamnamesi'nin 14. maddesi, tarikatların kaldırılmasıyla birlikte ele alınırsa dikkat çekicidir. Tarikatlar kaldırılmakla birlikte, vakıf evladı olan tarikat şeyhinin zata mahsus görevi hayat boyu kendisine verilmiştir. Bu görev yukarıda adı geçen 1927 bütçe kanununun 13. maddesine göre, eski tekke ve zaviye mensuplarından, ilmi vasıflara sahip kişiler olup Müstahakkın-ı İlmiye adıyla ifade edilmiştir. İlmi hizmet sahibi kişilerin ölmesi durumunda, boş kalan hizmete ölen kişinin istekli ve gerekli nitelikleri taşıyan evladı varsa ve sınavda diğer adaylarla eşit puan alırsa, ölen kişinin evladı tercih edilecektir. Ya da ölenin birden fazla, hizmete talip ve hepsi aynı niteliklere sahip evlatları varsa, aralarında kur'a çekilecektir.

Bu noktada akla gelen şey, devlet vakıf evladı olan tarikat şeyhlerinin ve evlatlarının bu tür hizmete girmek isteğine karşı çıkmamış, tam tersine bu hizmetlere girmek için devrim kanunlarıyla düzenlediği nitelikleri taşımak şartıyla öncelik vererek sisteme uyum sağlamalarının önünü açık tutmuştur. Hatta 16. maddeye göre, ölenin evladı henüz çocuk ise yerlerine vekil ile hizmete tayin edilenler, gerekli tahsilde bulunmak ve askerlik görevini yapmak şartıyla 24 yaşına kadar bu göreve başlamak için sınav yapılmasını isteyebileceklerdir. Maddelerden anlaşılan, nizamname yapılırken toplumun eldeki insan gücü ve nitelikleri değerlendirilmeye, geliştirilmeye çalışılmıştır. Cami Hademesi Nizamnamesi'ne ihtiyaç duyuldukça ekler yapılmıştır.

Konumuz açısından Cami Hademesi Nizamnamesi'nin önemli olan bir başka maddesi 34. maddedir. Mazeretsiz devamsızlıklar hakkındadır. Mazeretsiz devamsızlıkların ilkinde encümenler ikazda bulunur, ikincisinde aylığın yarısı kesilir, üçüncüsünde ise ihraç edilirler. En az 6 ayı gerektiren mahkûmiyetlerde görevden alınırlar.

1929 yılında Devlet Memurları Maaşatının Tevhid ve Teadülüne Dair 1452 sayılı kanun yürürlüğe girene kadar genel bütçeye dâhil olan memurların derece ve maaşları, bütçe kanununa ekli kadro cetvellerinde gösterilmiştir. 21 maddelik kanun, bütün devlet memurlarının kadro dereceleri, maaş, tazminat, vergi kesintisi gibi mali durumlarını düzenlemiştir. Kanunun ikinci maddesine göre, devlet dairelerinin teşkilatına ait yeni kanun yapılıncaya kadar, bu cetvel "*teşkilat kanunu*" hükmündedir. Diyanet İşleri Başkanlığı kadrolarına ait cetvel, kanuna eklidir; Merkez kadrosunda Diyanet İşleri Başkanı birinci derecede devlet memuru olup en yüksek maaş tahak-

kuk ettirilmiştir. Müşavere Heyeti (Heyet-i Müşavere), Zat İşleri Müdürlüğü, Tahri-
rat ve Evrak Müdürlüğü, Mushaflar Tetkik Heyeti, Dinî Müesseseler Müdürlüğü,
Levazım Müdürlüğü merkez kadrolar olup hepsinin toplam sayısı 54 kişidir. Başba-
kanlığın 54 ya da Emniyet Genel Müdürlüğü'nün 57 kişilik merkez kadrolarını göz
önünde bulundurursak, devletin Diyanet kadrosunu desteklediğini söyleyebiliriz.
Vilayet kadrolarında ise İstanbul müftüsü yedinci, Ankara müftüsü sekizinci, Konya
müftüsü onuncu, dereceden gösterilmiştir. Geri kalan 12, 13, 15, 18, 20. derecelerde
gösterilmiş toplam müftü sayısı 381 kişidir. Diğer birim kadroları sayısı 84 olup top-
lam olarak başkent ve vilayet merkezlerinde Diyanet kadrosu 519 kişidir. Bu kadro-
lar içinde il, ilçe ve köylerin cami imam, hatip, müezzin gibi kadroları yoktur.⁵⁶⁶

13 Haziran 1931 tarihinde, Hademe-i Hayratın 1931 Yılında Vakıflar Genel
Müdürlüğü'ne Devri hakkındaki kanunla Türkiye dâhilindeki bütün cami ve mescit-
lerin idaresi Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Devir meselesi 1931 Va-
kıflar bütçe kanununun 6.maddesinde düzenlenmiştir. Bütçe görüşmelerinde cami
hizmetlilerinin Vakıflara geçmesine herhangi bir itiraz olmamıştır.⁵⁶⁷ Kanununa gö-
re, kadroların tayin ve azledilmeleri yukarıda adı geçen 12 Ağustos 1928 tarihli Cami
Hademeleri Nizamnamesi'ne göre Vakıflar tarafından yapılacaktır. Ancak bu mad-
denin yorumu Diyanet ile Vakıflar arasında anlaşmazlığa yol açmıştır. "*Hademenin*
tayin ve azilleri 12 Ağustos 1928 tarihli Cami Hademesi Nizamnamesine tevfikân
Evkaf Umum Müdürlüğünce icra ve tasdik olunur" ifadesini Vakıflar bütün cami ve
hizmetlilerinin işleri ve idareleri tamamıyla Vakıflara devredildiği şeklinde yorum-
lamıştır. Devri içeren 6. maddenin açıklaması için 6 Aralık 1931'de Başbakanlığa
müracaat etmiştir.⁵⁶⁸

Diyanet ise 3 Mart 1924 tarihli kanununun 1. maddesindeki iman ve ibadete
dair bütün konular ve dinî müesseselerin idaresini; 5. maddesiyle Türkiye'deki bütün
cami ve mescitlerdeki hizmetlilerin tayin ve azillerini Diyanet'e verdiği için farklı
yorumlamıştır. Diyanete göre 6. madde ile hademenin sadece maaşı devredilmiştir.
İlmi ve dinî bir vazife olan imamet ve hitabet hizmetlilerinin tayin ve azillerini alışıla

⁵⁶⁶ **Resmi Gazete**, 30 Haziran 1929, Sayı 1229, Kanun Numarası 1452.

⁵⁶⁷ Değişen günün koşullarında vakıfların birçok hizmeti bakanlıklarına geçtiği için, vakıfların verdiği hizmetler, şartnameleri aynı olmadığından, farklı türde vakıflar bulunduğundan bunların devlet teşki-
latı içerisinde farklı din mensuplarının vakıflarını da birlikte düşünerek, en verimli şekilde nasıl çalışabileceği tartışılmıştır. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 4, Cilt 2, Fevkalade İctima, s. 44-55.

⁵⁶⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 4, Cilt 5, İctima 1, s. 159.

geldiği üzere ve kanunun icabı olarak Diyanet'e aitliğini, hem kanunun ruhuna hem de *"salahiyet noktasında maslahata muvafık"* bulmuştur.⁵⁶⁹ İki kurum bütçe kanununun 6. maddesini yetki bakımından farklı yorumlamıştır. Burada kurumlar arasında yetki konusunda çekişme yaşandığı anlaşılmaktadır.

Belgelerden meseleyi takip ettiğimizde Vakıfların meseleyi Devlet Şurası'na bir nizamname hazırlayarak götürdüğü anlaşılmaktadır. Diyanet, Devlet Şurası'nda bütçe kanununun Vakıflar tarafından bir dayanak olamayacağını, çünkü 6. maddeyle Vakıflara verilen hakkın 1928 "Cami Hademesi Nizamnamesi"ne göre yürütüleceğini açıklamıştır. Ancak Diyanet'e göre, Vakıflar meseleyi Diyanet'in *"haberi olmaksızın"* ve Devlet Şurası'nın kararını beklemeksizin TBMM'ne götürmüş ve istediği yönde karar aldırılmıştır.⁵⁷⁰ Gerçekten de Vakıflar, 6 Aralık 1932'de tayin ve azillerin kendine aitliğini bütçe kanununun 6. maddesine dayandırarak Başbakanlığa müracaat etmiş ve maddenin açıklamasını istemiştir. Başbakanlık maddeyi açıklamak üzere meclise havale etmiştir. Bütçe encümenininin 29 Aralık 1931 tarihli mazbatasını maddeyi şöyle açıklamıştır; *"Bu hükmün Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin ilgasına dair olan 429 numaralı kanunun beşinci maddesi hükmününün ilgasını da âmir ve mutazammın olduğu bedihi bulunduğu ve mevzu bahs nizamnamenin sadece tayin ve azle müteallik merasim itibari ile ahkâmının Evkaf Umum Müdürlüğüne icrası mezkûr bütçe kanununun 6'ncı maddesinin ahkâm-ı sarihâsi icabatından olduğuna nazaran meselelerin tefsire muhtaç bulunmadığına karar verilmiştir."*⁵⁷¹

Yani 3 Mart 1924 tarihli devrim kanununun 5. maddesinde ifade edilen cami ve mescitlerdeki hizmetlilerin tayin ve azillerinin Diyanet'e aitliğini kaldırılmış, Vakıflara vermiştir.

Meseleyi takip eden Diyanet, 6 Mart 1932 tarihinde yukarıda anlatılan olayları ve vakıfların görüşüne itiraz gerekçesini içeren bir yazıyla Başbakanlığa yazmış ve 3 Mart 1924 tarihli kanunun 5. maddesinin düzeltilmesini istemiştir.⁵⁷² Devlet Şurası tarafından incelenmiş ve Cami Hademesi Nizamnamesi'nin Bazı Maddelerinde Değişiklik Bakanlar Kurulu Kararnamesi olarak 13 Mart 1932'de çıkmış⁵⁷³ ve 26 Mart

⁵⁶⁹ BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Yer Numarası 20 119 20.

⁵⁷⁰ Aynı belge.

⁵⁷¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 5, İçtima 1, s. 159.

⁵⁷² BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Yer Numarası 20 119 20.

⁵⁷³ BCA, Bakanlar Kurulu Kararları(1928 ve sonrası), Yer Numarası 26 16 15.

1932 tarihli resmi gazetede ilan⁵⁷⁴ edilmiştir. Buna göre tayin ve aziller kazalarda Vakıf memurlarının, vilayetlerde Vakıf müdürlerinin başkanlığı altında mahalli müftü ile vali veya kaymakamın seçtiği imam, hatip, vaiz veya dersiamlar arasından seçtiği bir üyeden oluşan encümen yapacaktır. Vakıf müdürü veya memuru bulunmayan yerlerde encümene müftü başkanlık edecektir. İstanbul'da ise İstanbul Vakıf müdürünün başkanlığındaki encümene valiliğin seçtiği üyeden başka İstanbul Vakıflar Müdürlüğüne bağlı müdürlerden biri, Genel Müdürlük tarafından seçilecektir. Encümenler kararlarını tasdik edilmek üzere Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bildireceklerdir. Cami hademesinin teftişi Vakıflara, vaiz ve dersiamların vazifelerini denetlemek Diyanet'e bırakılmıştır. Dolayısıyla bir yıllık yetki çekişmesi sona ermiş, Vakıflar Genel Müdürlüğü cami hademesinin tayin, azil, teftiş gibi konularını onaylayacak makam olarak açıklık kazandırılmıştır.

1931 bütçe kanununun yedinci maddesi kadroların tespiti açısından önemlidir. 1931 mali senesi sonuna kadar cami ve mescitlerin gerçek ihtiyaca göre tasnifi, zaman ve mekân itibariyle birleştirilmesi, mümkün olan hizmetlerin birleştirilerek kadroların yeniden tespiti zorunluluğunu getirmiştir. Aynı ifade yukarıda anlatıldığı üzere 1927 yılı bütçe kanununun 17. maddesinde yer almıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanacak tasnif cetvelleri Bakanlar Kurulu tarafından tasdik edildikten sonra uygulanacaktır. Zaman ve mekân itibariyle birleştirilmesi mümkün olanlar nedeniyle yeniden tespit edilecek kadrolarda, kadro dışında kalacak vazife sahipleri hizmetlerine devam edecekler. Ancak kadro dışı vazife yapanlarda boşalmalar oldukça, bunların görev ve maaşları tasarruf edilecek ve bu tasarruflar kadro dâhilindeki mevcut hademe maaşının 500 kuruşa çıkarılması için karşılık olacaktır. Kanuna göre kullanılmaz ya da lüzumsuz hale gelmiş vazifeler bundan sonra kimseye verilmeyecektir.⁵⁷⁵

Devlet ülkenin gerçek ihtiyacı camilerle mescitleri ve bunların kadrolarını belirlemeye, ülkenin mali kaynaklarını en verimli şekilde kullanmaya çalışmıştır. Nitekim boşalan görevlerin maaşlarının tasarruf edilmesi ve diğer hademe maaşlarını yükseltmek için karşılık olmasının amacı budur. 21 Şubat 1925 tarihli Diyanet bütçe görüşmelerinde din hizmetlilerinin az maaşı olduğunu, ancak bu kadar vazifelerini

⁵⁷⁴ **Resmi Gazete** 26 Mart 1932, Sayı 2060, Kararname Numarası 12398

⁵⁷⁵ **Resmi Gazete**, 13 Haziran 1931, Sayı 1821, Kanun Numarası 1827.

yaptıklarını Diyanet İşleri adına Aksekili Ahmet Hamdi Efendi dile getirdiğini⁵⁷⁶ göz önünde tutarsak kanunun amacı anlaşılabilir. Devlet, hem din hizmetlilerinin niteliklerini belirlemiş hem de daha verimli çalışabilmeleri için onların maaşlarını yükseltecek kaynak bulmuştur. Kanuna göre, Diyanet'ten Vakıflara devredilen kadrolar; Müstahakkın-ı İlmiye tertibinden maaş alan ilmi niteliklere sahip eski tekke ve zaviye mensupları 41, cami ve mescit hademeleri 4107 kişidir. Ayrıca merkez teşkilatın Dinî Müesseseler Müdürlüğü ve Levazım Müdürlüğü kadroları da Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne geçmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Teşkilat ve Vazifeleri hakkında 22 Haziran 1935 tarihli ve 2800 numaralı kanun, teşkilat kanunu olarak yürürlüğe girmiştir.⁵⁷⁷ Kanunun 4. maddesine göre, her kaza ve vilayet merkezinde Diyanet İşlerine bağlı birer müftü bulunacaktır. Müftülük boşaldıkça vilayetlerde valilerin kazalarda kaymakamların başkanlığı altında mahallindeki dersiam, vaiz, imam ve hatiplerle belediye azası toplanarak gerekli ilim ve fazilete sahip üç kişiyi gizli oy ile seçecekler. Vilayetin özel düşüncesi de ilave olunarak üç kişi Diyanet'e gönderilecek, Diyanet üç kişiden birini seçerek mahalline tebliğ edecek. Ancak Diyanet üç kişiyi de uygun bulmaz ise yeniden seçim yapılmak üzere iade edecek. Eğer mahallinde uygun kişi bulunamazsa Başkanlık gerekli niteliklere sahip birini seçecektir. Müftü müsevvitleri ise müftü tarafından seçilecektir. Kanun mecliste görüşülürken madde hakkında Kocaeli milletvekili Salah Yargı medreselerin kalktığını, dersiam diye bir sınıf, zümre ve tabakadan bir kimse var mı? Sorusunu yöneltmiştir. Bütçe encümen reisi dersiamın yeniden teşkil edilmiş bir kadro olmadığını, eski Şer'iyye Vekâleti, meşihat zamanından gelen kadrolar olduğunu, mevcut kişilerin vazife ve haklarını gösterdiğini söyleyerek açıklama yapmıştır. Salah Yargı tatmin olmadığını ve olamayacağını söylemişse de mevcut haliyle madde kabul edilmiştir.⁵⁷⁸

Eski medreselere ait ilmi bir görev olan dersiamlar medreseler kaldırılınca yeniden kadro oluşturulmamıştır. Eski kadrolardaki bu kişiler gerekli niteliklere sahip olanlar Diyanet'e bağlanmıştır, mağdur edilmemiş, görev ve hakları düzenlenmiştir. Kanunun gerekçesinde, 1452 numaralı denkleştirme kanuna bağlı 2 numaralı

⁵⁷⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 14, İçtima Senesi 2, s 210–227.

⁵⁷⁷ **Resmi Gazete**, 22 Haziran 1935, Sayı 3035, Kanun Numarası 2800.

⁵⁷⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 5, Cilt 4, Fevkalade İçtima, s. 191–192.

cetvelde⁵⁷⁹ yazılı memuriyetlerden bazılarının kaldırılması ile teşkilât kanunumuzda yazıldığı üzere boşalan hizmetler tasarruf edilmek ve bazı müdürlükler ve memuriyetler birleştirilmek ve az memurla idare edilmek yoluyla yeni teşkilat kurmak zorunluluğu ifade edilmiştir. Kanunun ilk maddesinde adı geçen merkezde Reisin başkanlığında Müşavere Heyeti, Zat İşleri Müdürlüğü, Yazı İşleri Müdürlüğü, Mushaf- lar Tetkik Heyeti; taşrada müftü, müsevvid, vaiz ve dersiamların görevleri hakkında bir nizamname yapılacağı 2. maddede yer almıştır. Devrim yapılarak eski kurumlar kaldırılmakla birlikte eski kurumların kaldırılması ve yeniden teşkilatlanma ve kadrolar kurulması nedeniyle açığa çıkarak vazifeleri kaldırılan memurlar yeni oluşturulan görevlere yerleştirilmek suretiyle, açık maaş verilecek memuriyetler kesinlikle kalmadığı kanunun gerekçesinde ifade edilmiştir. 1452 sayılı kanunla devlet memurları maaşlarının birleştirilmesi ve denkleştirilmesi sırasında tam karşılığı bulunmayan derecelerde bir üst derece kabul edilmek suretiyle kazanılmış haklarda mağduriyetin önüne geçildiği, teşkilat kanununun gerekçesinde açıkça ifade edilmiştir.

1935 tarihli Diyanet Teşkilat Kanunu'nun 2. maddesine uygun olarak 11 Kasım 1937 tarihli bakanlar kararname ile "Diyanet İşleri Teşkilatı'nın Vazifelerini Gösterir Nizamname" 16 Kasım 1937 tarihinde yürürlüğe girmiş⁵⁸⁰ ve kurumun geliştirilmesi devam ettirilmiştir.

1935 yılında yeni bir "Cami Hademesi Nizamnamesi" yayınlanmıştır. Bu nizamname ile 1928 tarihli Cami Hademesi Nizamnamesi ve buna yapılan başka tarihli ekler yürürlükten kaldırılmıştır. Yeni nizamname eskisine kıyasla daha geliştirilmiş, ancak cami hademesinin tayin ve azillerinin Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce onayı devam etmiştir. Birinci fasıl "*Genel Hükümler*", ikinci fasıl "*Encümenler ve Yapacakları İşler*", üçüncü fasıl "*İmtihanlar*", dördüncü fasıl "*İzinler*", beşinci fasıl "*Cezalar*", altıncı fasıl "*Türlü Hükümler*" adı altında 45 maddeden meydana gelmiştir⁵⁸¹. Camilerin tasnifi ve birleştirilen görevler hakkındaki kanunlar uygulandıkça ve eski kurumlardan devreden ancak boşaldıkça yeniden atama yapılmayan kadrolar ile

⁵⁷⁹ 1929 tarihli 1452 sayılı Devlet Memurları Maaşatının Tevhid ve Teadülüne Dair Kanuna atıf yapılmıştır.

⁵⁸⁰ **Resmi Gazete**, 16 Kasım 1937, Sayı 3760, Kararname Numarası 7647

⁵⁸¹ **Resmi Gazete**, 1 Mayıs 1935, Sayı 2991, Kararname Numarası 2392.

ilgili maaş, emeklilik gibi konularda ihtiyaç duyuldukça 1935 tarihli nizamnameye ek olmak üzere⁵⁸² düzenlemeler yapılmıştır.

Eski dinî hizmet kadroları Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü adı altında dönüştürülmeye çalışılmıştır. Dönüştürme sırasında görüldüğü üzere hazırlanan düzenlemelerde boşluklar olması, açıklık bulunmaması ya da yürürlükte olan iki kanunun çelişmesi nedeniyle iki kurum arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Ancak bu durum devrimin uygulama safhası olduğundan normal karşılanması gerektiği görüşündeyiz. Ayrıca devrimi yapan lider ve kadrosunun elbette aralarında uygulamada farklı fikirleri olabilir. Devrim denilen düzenlemenin salt yeni kurumlar kurmaktan ibaret olmadığını, kurumların devrimin mantığına uygun olarak görev ve haklarını gösterir düzenlemeler yapılması, uygulamada çıkan sıkıntılara çözüm bulunması, sürekli geliştirmeye çalışılması zaten Atatürk'ün devrim mantığına uygun bir çabadır.

4.1.2. Vaaz Hizmeti ve Vaizlik

Vaaz kelimesi Arapçadan gelmiş olup bir kimseye “*kalbini yumuşatacak, kendisini iyiliğe sevk edecek surette söz söylemek, dinî öğüt*” anlamındadır.⁵⁸³ İnsanların dinî yönden aydınlatılması, ibadetlerini eksiksiz şekilde yapabilmelerini sağlayacak ilmihal⁵⁸⁴ bilgilerinin verilmesidir. Dinlerin varlığını devam ettirmesinin yolu olan vaazı, İslam dininde vaiz, Yahudilikte haham, Hıristiyanlıkta papazlar vermiştir. Vaaz, hutbe gibi zorunlu olmamakla birlikte İslam dininde önemlidir. İnsanları iyiliğe sevk edip, kötülükten sakındırmak yönünde Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde tavsiyeler olduğundan Müslümanlar için farz-ı kifaye⁵⁸⁵ olup toplumsal önemi söz konusudur.

Vaaz öğretmek amacıyla değil, telkin gayesiyle yapılır, genellikle cemaatin bildiği şeyleri etkili bir üslupta anlatıp onları doğru yola çekmeyi, kötülüklerden sa-

⁵⁸² **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları (1928 ve sonrası) Yer Numarası 70 56 17; **Resmi Gazete**, 31 Aralık 1936, Sayı 3496, Kararname Numarası 5740; **Resmi Gazete**, 27 Temmuz 1937, “Vakıflar Umum Müdürlüğüne mazbutan idare olunan tasnif dâhili cami ve mescit hizmetleri aylıklarına ait talimatname”.

⁵⁸³ Develioğlu, a.g.e., s. 1140.

⁵⁸⁴ Din kurallarını öğretmek üzere yazılmış kitap.

⁵⁸⁵ Allah'ın, bir kısım Müslümanların yerine getirmesiyle diğerlerinden düşmüş olan emirleri.

kındırmayı hedef alır.⁵⁸⁶ Bizzat peygamberin kendisi mescit yaptırıp insanlara iman, ibadet, ahlak ile ilgili vaaz vermiştir. Başlangıçta mescit ve camilerde verilen vaazlar, adeta medrese dersleri gibi, bir tür okul işlevi görmüştür. Bunun yanı sıra günün siyasi, idari ve sosyal amaçlarına hizmet etmiştir. Halifeler camilerde namaz kıldırılmayı bıraktıktan sonra Abbasiler zamanından itibaren dinî konularda bilgili imam tayin edilmiştir. Halifenin camilerde namaz kıldırılmaması, bu işe görevli memur tayin etmesi, camilerin siyasi önemini azaltmıştır.⁵⁸⁷ Camilerde vaaz vermek üzere görevli vaizlerin din konusunda bilgili, insanları iyiliğe sevk edip kötülükten men edecek bilgi ve kişilik özelliklerine sahip olmasını gerektirmiştir. Vaizler, kilisedeki papazlar gibi sıkı ve hiyerarşik örgütlenmeyle ayrıcalıklı haklara sahip⁵⁸⁸ olmamışlardır. İslam dininin cami, mescit gibi dinsel mekânlarında hizmet veren vaizlik ayrıcalıklı bir sınıf değildir.

Osmanlı Devleti'nde vaazların nasıl olması gerektiği konusunda dönemin yazarları gazetelerde makaleler yazmışlardır. Verilen vaazların yeterli olmadığını dile getirmişlerdir. Şüphesiz aralarında aydın vaizler bulunduğunu göz önünde tutmak koşuluyla, aşağıdaki yazı verilen kimi vaazların niteliksiz olduğu konusunda bir örnek oluşturmaktadır; *"Bunların en ziyade oyalandıkları şey Beni İsrail hikâyelerinden, masallardan, akla, doğru düşünüşe hiç uymayan saçmalardan, hurafattan, mesela dünyanın koca öküzün boynuzu üzerinde durduğuna dair gülünçlüklerden ibaret"*⁵⁸⁹.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti vaizlerin dinî niteliklerine önem vermiş, yeterli niteliklere sahip olmayanların vaaz vermelerini engelleyici düzenlemeler yapmıştır. 27 Mart 1914 tarihli nizamnameye göre cami ve mescitlerde vaaz ve nasihat edecek olanlar İstanbul'da Meşihat-ı İslami Ders Vekâleti'nden taşralarda kaza müftüleri tarafından resmi bir vesika ile görev yapabileceklerdir. Vesikasını gösteremeyenleri cami ve mescit hademeleri, vaaz icrasına men etmekle yükümlü olup, bunları uyarmaktan kaçınmak zabıtaca yasaklanmıştır. İzin almış vaizler, vaaz sırasında şeriat hükümlerine aykırı, din adamlarını ve büyük İslam adamlarını küçülten ve Müs-

⁵⁸⁶ Osman Cilacı, "Vaaz", **Şamil İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 281.

⁵⁸⁷ Semavi Eyice, "Mescid", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 8, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1979, s. 1–118.

⁵⁸⁸ Dinden çıkarma (aforoz), dine kabul etme, tanrı adına günah çıkarma ve saire.

⁵⁸⁹ Nesimi Yazıcı, "Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dini Hayat Üzerine Gözlemler 1916–1917", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt XXXVII, s. 105–129.

lumanlar arasına nifak ve nifakı içeren konuşmalarda bulunanları, başkentte Ders Vekâleti'ne, taşrada müftülere haber vermeye cami ve mescit hademesi mecburdur. Bunları yapmaktan kaçınan cami hademelerine maaş kesintisi yapılır ve gerekirse görevden alınırlar. Nizamname hükümlerini uygulamaya Şeyhülislamlık, Dâhiliye ve Evkaf Nezaretleri görevlidir.⁵⁹⁰

Yeni Türk Devleti'nin kurulduğu ilk yıllarda 22 Temmuz 1925 tarihli yazışmalarda görüldüğü üzere,⁵⁹¹ Diyanet'in henüz teşkilat kanunu yapılmadığı dönemde, fiili uygulamalarda boşluk bırakmamak ve karışıklığa sebep olmamak için eski nizamname yürürlükte kalmıştır. Elinde nizamnamenin nüshası olmayan yerlere nizamnamenin nüshası çıkarılarak gönderilmiştir.⁵⁹² Vaaz ve nasihat edeceklerin görevlendirilmesinde nizamnameye uyulmasının yanı sıra uyarılarda bulunulmuştur. Vaaz esnasında siyasi muhalefet veya siyasi muvafakat gibi konuşmalar yapılarak, aynı duygu ve düşünce ile ibadet yapan cemaatin huzur ve huşularının bozulmaması ve bu hususta her zamankinden daha fazla sıkı ve ciddi olunması tavsiye edilmiştir.⁵⁹³ Asri, milli, içtimai vaaz ve nasihat etmek şartıyla vaizler atanmıştır.⁵⁹⁴ Görevini yapmayanlara,⁵⁹⁵ menfaat elde edenlere⁵⁹⁶ ve gerekli şartları taşımayanlara vaaz vesikası verilmemesine⁵⁹⁷ merkez vaizlerin daha önce kaza ve nahiyelerde vaaz ve nasihat etmeyip de Ramazan'da izinsiz vaaz ve nasihat etmek üzere görev yerlerini terk etmelerine⁵⁹⁸ dikkat edilmiştir. Diyanet'in hazırladığı vaaz konuları dışına çıkmamaları yönünde uyarılar yapılmıştır.⁵⁹⁹ Diyanet vaizlerin zaman ve zemine uygun vaaz verip vermediğine dair vaazların içeriğini belirten aylık cetvelleri incelemiş, uygun olanları ve olmayanları ilgili vaizlere bildirmiştir.⁶⁰⁰

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 12 Ağustos 1928 tarihli Cami Hademesi Nizamnamesi ile memurların hak ve görevleri düzenlenmiştir. Nizamnameye göre imamlık, hatiplik, reisü'l-kurralık ile birlikte vaizlik ilmi hizmet erbabı olarak sınıf-

⁵⁹⁰ Düstur, "Cevamii ve Mesacid-i Şerife de Vaaz ve Nasihat Edecek Ulema Hakkında Nizamname", II/7, Dersaadet, Nizamname Numarası 224,

⁵⁹¹ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, V35, Yer Numarası 5 43 9; V08, Yer Numarası 2 4 20.

⁵⁹² **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, V22, Yer Numarası 3 19 5.

⁵⁹³ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, V35, Yer Numarası 5 43 9.

⁵⁹⁴ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, V22, Yer Numarası 3 19 3.

⁵⁹⁵ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, V45, Yer Numarası 13 110 2.

⁵⁹⁶ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, V32, Yer Numarası 4 28 15.

⁵⁹⁷ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 8 66 27.

⁵⁹⁸ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, V32, Yer Numarası 12 100 26.

⁵⁹⁹ **TİTE**, Kutu No 12, Belge No 8.

⁶⁰⁰ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 26, Varide 295, 28 Mayıs 1938; Karar Numarası 28, Varide 280, 28 Mayıs 1938 bunlara benzer birçok belge görülmüştür.

lanmıştır. Vaizlerin ve diğerlerinin işleriyle meşgul olmak üzere kazalarda müftünün başkanlığında iki üyeden, vilayetlerde müftünün başkanlığında dört üyeden ibaret bir encümen teşkil edilecektir. Encümen üyeleri imam, hatip, vaiz veya dersiam olmak şartıyla vali ve kaymakamlar tarafından seçilir. Nizamnameye göre, vaiz olmak için Türk vatandaşı olmak, görevi yapmaya mani hastalığı olmadığına dair doktor raporu, kanuni cürümleri ve mahalli haysiyet lekeleri olmamak, askerlik hizmetini yapmış olmak veya tecil edilmiş bulunmak gerekir. İlmi hizmetlerden olan vaizlik, Darülfünun ve İlahiyat Fakültesi mezunlarına aittir. Bunlardan olmadığı veya olup da kabul etmedikleri takdirde sınav yapılır. Vaizlik imtihanında taliplere bir ayet-i kerime ile bir hadis-i şerif yazmak suretiyle tercüme ve izah ettirilir. Tefsir ve hadis ile siyer ve tarihe dair en az üç sual sorulur. Tercüme ettirilen ayet-i kerimenin veya hadis-i şerifin konusuna yönelik vaaz verdirilip, ifade ve takdirdeki kudret tercihe sebep kabul edilir. Namus ve haysiyeti ihlal eden bir suçla ağır hapis veya o derecede cezayı gerektiren bir fiil ile veya görevinden dolayı en az altı ay hapis ile mahkûm olanlar görevden alınır. Hatiplik ve vaizlik gibi zaman ve mekân itibariyle memuriyetlere kabul-i telif olan hizmetler memurlara verilebilir.⁶⁰¹

Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde ilmi ve dinî hizmetlerden olan vaaz ve vaizlik 1931 tarihli bütçe kanunuyla cami hademeleri Vakıflara geçerken vaizlik kadroları Diyanet'e bağlı kalmış, zamanla kurumun teşkilat kanunu, ardından teşkilat kanunundaki kadroların vazifelerini gösteren 1937 tarihli kararname olarak yürürlüğe giren nizamnamede vaizlerin görev tanımı 10. maddede yapılmıştır; *“Riyasetten alacakları talimat ve mevzular dâhilinde itikatlar ve ibadetler hakkında halka vaazlarda bulunup her ay sonunda yaptıkları vaazların mevzularını ve hulâsalarını gösterir bir cetvel yaparak müftülük vasıtası ile reislik makamına gönderirler.”*⁶⁰²

Görüldüğü üzere görevleri Osmanlı Devleti'ndeki gibi dinî konularda halka öğüt ve nasihat etmektir. Ancak bağlı oldukları makam ve denetim sistemi Osmanlı döneminden farklıdır. 11. maddeyle Osmanlı Devleti zamanında olduğu gibi vaaz verecek vaizlerin vaaz izin belgesi bağlı oldukları kurumdan verilecektir.

Diyanet, zaman içerisinde kurumsal bakımdan kanun ve yönetmeliklerle gelişirken personelini dikkatle takip etmiştir. Bu nedenle halka vaaz vermek üzere izin verilenlerin isim, şöhret ve memleketlerini içeren kayıtlarını istemiş ve göreve baş-

⁶⁰¹ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V05, Yer Numarası 2 2 23.

⁶⁰² Resmi Gazete, 16 Kasım 1937, Sayı 3760.

lamadan önce verilmiş olan izin belgeleri ve birer adet resimleriyle Emniyet Müdürlüğü'ne başvurmalarını müftülüklere bildirmiştir.⁶⁰³ Vaaz vermekte sakınca görülme-
yenlerin isimleri Emniyet Müdürlüğü tarafından ilgili yerlere bildirilmiştir.⁶⁰⁴ Görevli ve resmi vaizlerden başkalarının gerekli niteliklere sahip olsalar bile vaaz vermesine izin verilmemiştir.⁶⁰⁵

Vaizlerin görevi Osmanlı Devleti döneminde ve yeni Türk devletinde Kur'an-ı Kerim ve Hadis temel olmak üzere elde ettiği dinî bilgi ve becerisine bağlı bir sınıflamadır. Papazların yaptığı af ve aforoz etme gibi tanrısal görev ve ayrıcalık değildir. Tanrısal mutlak işler ya da yanılmazlık ve her şeyi bilmek Müslümanların inancında söz konusu olamaz. Hâlbuki Osmanlı Devleti'nin ve Diyanet'in görevli vaizi, dinî bilgi ve vasıflara sahip olmadığı yanında yanlış işler yapabileceği göz önünde tutularak gerektiğinde insan tarafından yapılmış, belki laik nitelikli denebilecek düzenlemelere göre görevden alınabilmiştir.

4.1.3. Hutbe Hizmeti ve Hatiplik

Hutbe topluluk karşısında yapılan etkili konuşma anlamında olup Cuma ve bayram namazları sırasında vaaz ve nasihati içeren konuşmadır. Hutbeyi yapan kimseye hatip denir. Kur'an'da hutbe kelimesi geçmemekle birlikte hadislerde çokça yer almıştır. Cuma namazında hutbenin farz olduğunda İslam bilginleri ittifak etmişlerdir.⁶⁰⁶

Peygamber, İslami bilgileri ve diğer toplumsal meselelere çözümleri vaazlar dışında hutbelerde de konuşmuştur. Dört halife döneminde Cuma namazı ve hutbe uygulaması, bizzat halifeler tarafından devam ettirilmiştir. Hutbeyi bu ve sonraki uygulamalar sebebiyle olsa gerek salt devletin kitle iletişim aracı, siyasi bir müessese olarak görenler olmuştur. Hâlbuki dört halife döneminde İslam inanç olarak yaygınlaşmasına rağmen İslami kurumlar henüz, teşkilat, müessese, sosyal düzen ve iş bölümü bakımından gelişmemiştir. Dört halife döneminin sonuna kadar dinî, siyasi,

⁶⁰³ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V42, Yer Numarası 12 101 18.

⁶⁰⁴ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V42, Yer Numarası 12 102 9.

⁶⁰⁵ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, V32, Yer Numarası 4 28 15.

⁶⁰⁶ Mustafa Baktır, "Hutbe", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 425-428.

idari işler tek elde toplanmış, dinî, siyasi çatışmalar devletin hükümdarlık olmasına, yeni sorunlarla birlikte dinî ve siyasi otorite ayrılma sürecine girmiştir.⁶⁰⁷

Başlangıçta Cuma hutbesini okuyan ve namaz kıldıran halifeler, sonraları memurlar tayin etmişlerdir. Hutbe sırasında hâkimiyet ve bağımsızlığın sembolü olarak halifenin ve sultanın ismi zikredilmiştir. İslam devletlerinde hükümdarın meşruiyeti halifenin onayına bağlandığından, hükümdarın kendi ülkesinde halife adına hutbe okutması gerekirdi. Osmanlı Devleti de hutbe okuma geleneğini devam ettirmiştir. 19.yüzyılda İslamcılık siyaseti hutbe müessesesinin önemini arttırmıştır. 1876 Anayasası'nda padişah adına hutbe okunması hâkimiyet haklarından kabul edilmiştir.⁶⁰⁸

Yukarıda vurgulandığı üzere hutbenin farz olduğu konusunda ittifak olmakla birlikte şartları konusunda farklı görüşler vardır. Çalışmanın içeriği açısından hutbenin şartları tartışmasında Arapça dışında başka bir dil ile Türkçe ile okunup okunamayacağı aynı zamanda tarihsel ve toplumsal bir meseledir. Osmanlı'da imam ve hatiplerin üst düzey eğitim görme zorunluluğu olmayıp vakfiye şartlarına göre tayin edilmiş, idari ve beledî görevler de verilmiştir. Tanzimat döneminden itibaren bu hususlar Tevcih-i Cihat Nizamnamesiyle düzenlenmiştir. Osmanlı'da Arapça verilen hutbeler biçimsel olarak dinin şartlarına uymakla birlikte çoğunluğun anlamadığı hutbelerin “*dinî veya siyasi içeriği olup olmadığını tartışmak faydasızlığı*”⁶⁰⁹ haklı bir görüş olmakla birlikte sosyo-psikolojik bakışla Türk toplumu için altı yüzyıl dinsel bir görevin ihmal edilmemiş olduğunu söyleyebiliriz. Hutbe nasihat içerikli dinsel hizmettir, ancak nasihat Arapça yapıldığından anlaşılmayan içerik nedeniyle sadece dinî bir görev biçimsel olarak yerine getirilmiştir. Arapça hutbeler halifenin adına okunmuş olduğundan, Osmanlı Devleti'nde siyasi içerikten ziyade “*dinsel ve siyasi biçime*” uyulmuştur denilebilir. Dinî bakımdan şartlarına uyulan hutbe, İslam tarihinde hâkimiyet ve bağımsızlığın sembolü olarak siyasi anlam kazanmasına paralel olarak, Arapça hutbe Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin siyasal varlığına biçimsel vurgudan başka bir şey değildir. Bu nedenle siyasal ve dinsel içeriğini değil siyasi biçimini korumuştur. Gerek Osmanlı Devleti'nin güçlü zamanlarında gerekse güçsüz

⁶⁰⁷ Recai Doğan “*Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler*”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 39, cilt XXXIX, s. 491–533.

⁶⁰⁸ Baktır, a.g.m., s. 425–428.

⁶⁰⁹ Doğan a.g.m., s. 498

zamanlarında siyasi bir şekil olarak kalmıştır. Nitekim siyasi bağımsızlığın sembolü olan hutbenin halife ve padişah adına okunması, işgal yıllarında dahi devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Arapça okunan hutbelerin namazdan sonraki vaazlarda açıklamasını yapmak üzere görev yapan Kürsü Şeyhlerinden yeteri kadar fayda sağlamak mümkün olmamıştır. Osmanlı aydınları arasında Türkçe hutbe tartışmaları Tanzimat'tan sonra başlamıştır. Ali Suavi, Muallim Naci gibi isimler yapılan yeniliklerin halka benimsetilmesinde halka gidilmesi ve onun konuştuğu dil ile hutbelerin verilmesini tartışmışlardır. İkinci Meşrutiyet'ten sonra İslamcılar, Batıcılar ve Türkçüler İslam'ın ilerlemeye engel olmadığı ancak din müessesesinde yenilik noktasında birleşirken, hutbelerin Türkçe okunması noktasında ayrılmışlardır. Uygulama ve diğer alt konularda aralarında olduğu gibi kendi içlerinde de farklı görüşler vardı. Toplumun ilerletmek için şer'i, ilmi, edebi, siyasi çok yönlü olarak hutbelere yararlanması tartışılmıştır. Meşrutiyetin İslam ile bağdaştığına dair verdiği Türkçe hutbenin çok etkili olduğu ve zaman ve zemine uygun hutbe meselesi, hatiplerin yetiştirilmesi, anlaşılmayan hutbe nedeniyle Cuma namazından şüphe gazetelerde tartışılmış,⁶¹⁰ azda olsa Türkçe hutbe uygulanmıştır.⁶¹¹

Türkçe hutbe tartışmaları devam ederken 3 Mart 1924 tarihinde Halifelik kaldırılmış, 6 /7 Mart 1924 tarihlerinde müftülöklere hilafet, hükümet ve cumhuriyet de esasen mündemiç bulunduğu hilafet makamının kaldırıldığı,⁶¹² halife ve hilafetin mevcut bulunmamasına binaen hutbelerde, millet ve cumhuriyetin selamet ve saadetine dua edileceği bildirilmiştir.⁶¹³ Hutbe müessesesi cumhuriyet döneminde, Türk milletinin hâkimiyet ve bağımsızlığına işaret olduğunu söyleyebiliriz. Milletın selamet ve saadetine dua edilmesi hem biçimsel hem de içerik bakımından siyasi bağımsızlık uygulamasını yerine getirmiştir. Ancak bu uygulamaya dayanarak siyasi bağımsızlık uygulamasının, aynı zamanda, din görevlilerinin mutlak anlamda siyasetin ve yöneticilerin her konuda hutbelerle propagandasını yapması anlamında olduğunu söylemek fazla iddialı bir düşüncedir. Çünkü Diyanet İşleri Başkanlığı vaaz ve hutbe esnasında siyasi muhalefet ya da siyasi onay gibi halkı yanıltacak yönde konuşmaları ve ibadet duygusu ve fikriyle gelen cemaatin huzur ve huşularının

⁶¹⁰ Dücane Cündioğlu, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s. 36-47; Doğan a.g.m.

⁶¹¹ Cündioğlu, a.g.e., s. 44.

⁶¹² **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V05, Yer Numarası 2 1 29.

⁶¹³ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V11, Yer Numarası 2 12 8. Bkz ek 12.

bozulmaması ve bu hususta her zamankinden fazla sıkı ve ciddi olunması⁶¹⁴ istemiştir.

Bu dönemde Arapça hutbe uygulaması devam ederken milletin selamet ve saadetine dua Türkçe mi, Arapça mı anlaşılmamıştır. Ancak yukarıdaki tamimin bildirildiği bir başka yazışma “*bu günkü hutbe de bervechi emr-i işar dua edilmesinin ve başkaca yanlışığa ve sui tefsirata meydan verilmemesinin lisan-ı münasible iblağı*”⁶¹⁵ ifadeleri hiç değilse duaların Türkçe yapıldığını düşündürmektedir. Başkaca bir belgeye rastlanmadığından yanlışıklık ve kötü niyetli yoruma meydan vermemenin ne olduğu anlaşılmamıştır.

Cumhuriyet döneminde 21 Şubat 1925 tarihinde Diyanet, bütçe görüşmelerinde Türkçe hutbe meselesi çarpıcı ifadelerle ele alınmıştır. Balıkesir milletvekili Vehbi Bey, diğer dinî konularla birlikte hutbe meselesine dikkat çekmiştir; “*Sonra efendim, biz de hutbe diye bir adet çıkmıştır. Teganni ve o teganni de ne şimdiki musikiye uyar, ne alafranga musikiye uyar. Hocaya da sorsanız camide teganni haramdır der fakat cami de ibadet yerine teganni eder... Bendeniz Diyanet İşleri’nden rica ediyorum, bu harama da bir nihayet versin ve benim dilimle bana hitap etsin. (Alkışlar) Hiçbir peygamber kavmine kendi dilinden gayrı bir dille ümmetine hitap etmemiştir. Binaenaleyh bana hitap edecek adam benim dilimle hitap etmeli. (Bravo sesleri) Ve orası uyku yeri değil, düşünce yeri olsun. Şimdilik onlardan yüksek iktisadiyat vaazları beklemiyoruz. Fakat ahlâkî vaazlar yapsın, siyasete de karışmasın, akli ermeyecek işe de karışmasın elinin hamuruyla. Yalnız ahlâkî şeyler söylesin. Yalan söylemeyin, hırsızlık yapmayın, doğruluk yapın, bir birinize iyilik edin desin. Sokaklarda yetimler dileniyor, bunlara biraz bakın desin, kimi hemşirezademiz, kimi kardeşimizin oğlu desin ve Türkçe söylesin. Ve ben alâkadar olayım, dinleyeyim.*”⁶¹⁶

Vehbi Bey, Türkçe hutbe meselesini toplumsal, psikolojik ve ahlaki açıdan ele almış, Arapça ve makamla okunan hutbeyi hiçbir tür müziğe benzetmemiş, peygamberin de toplumuna kendi dilinde hitabını örnek göstermiştir. Denizli milletvekili Mazhar Müfit Bey, Elham’dan ve salâvattan sonra Türkçe konuşmasında bir sakınca olmadığını, Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkçe okunan hutbenin daha etkili olduğunu, Arapça hutbe anlaşılmadığından sadece hürmeten dinlendiğini, anlaşıldığı

⁶¹⁴ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V35, Yer Numarası 5 43 9.

⁶¹⁵ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V05, Yer Numarası 2 1 30.

⁶¹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 14, İçtimaa Senesi 2, s. 214

zaman kalbe heyecan geleceğini ifade ederken Vehbi Bey’i destekleyici konuşmuştur. Urfa milletvekili Şeyh Safvet Efendi de Türkçe hutbe okunması gerektiğini vurgulamış ancak Türkçe hutbe uygulamasında çıkacak zorluklara ve çözüm önerisine dikkat çekmiştir. Türkçe hutbe okunmasına karar verildiğinde mevcut hatiplerin Türkçe hutbe okuyacak nitelikte olmadığından Türkçe hutbe kitapları hazırlanarak hatiplerin bunlardan okumasını teklif etmiştir. Diyanet İşleri Başkanı adına çeşitli konularda açıklama yapan Aksekili Ahmet Hamdi Efendi, hutbe konusunda şunları söylemiştir; “Şimdiye kadar pek tabii olarak birçok yerlerde yapabilenler, hutbeyi Türkçe okumuşlardır. Nasıl ki Mazhar Müfit Beyefendi buna işaret buyurdular. Hakikaten ehli olanlar birçok yerlerde Türkçe hutbe okuyorlar, halkı aydınlatıyorlar. Fakat bir kısmı da vardır ki, yirmi otuz kuruş maaşla istihdam edilirler. Bunlar Türkçeyi de beceremezler, Arapçayı da beceremezler. Yalnız ellerinde bir mecmua vardır. Onu da yüzünden okuyorlar. Binaenaleyh bunlar için ne yapılırsa fayda yoktur. Bundan sonra inşallah hatiplerin maaşı fazlalaşır, biz de adam akıllı hatipler istihdam ederiz ve o hatiplere de lâzım gelen talimatı veririz ve hepsinin Türkçe okumasını temin ederiz... Mektep meselesini Mazhar Müfit Beyefendi de söylediler. İmam ve Hatip Mektebi, Maarif Vekâletine aittir ve şimdiye kadar mektepten henüz kimse çıkmamıştır. Çünkü henüz bir sene olmuştur ve kimse çıkıp da «bu hatiptir, istihdam ediniz» dememişlerdir. Biz elde mevcut olan hutbeyi az bir maaşla istihdam ediyoruz. Onlar da vazifelerini yapıyorlar.”⁶¹⁷

Diyanet İşleri Başkanı adına konuşan Aksekili Ahmet Hamdi Bey, Osmanlı’nın son dönem din bilginlerinden olup mevcut hutbelerin ve hatiplerin niteliğini mesleki olarak değerlendirebilecek bilgi ve birikime sahiptir. Ayrıca kurumun resmi görevlisinin sorunları açıkça dile getirmesi Osmanlı’dan Cumhuriyete devreden hutbe ve hatiplik müessesesinin durumunun resmi bir ağız tarafından ifade edilmesi şüphesiz önemlidir.

Aksekili’nin “İmam ve Hatip Mektebi Maarif Vekâletine aittir ve şimdiye kadar mektepten henüz kimse çıkmamıştır” sözleri üzerinde durmak faydalı olabilir. Eğitim devrimi kısmında anlatıldığı üzere Darülhilafe medreselerinin ibtidai hariç ve dâhil kısımları⁶¹⁸ ve Darülhilafe medreselerinin beşinci sınıfını tamamlayanlar ile

⁶¹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 14, İçtima Senesi 2, s. 219.

⁶¹⁸ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 3 27 1. Bkz ek 15.

altıncı, yedinci sınıflar İmam ve Hatip Okulu mezunu kabul edilmişlerdir.⁶¹⁹ 1924 ve 1925 yılı İmam ve Hatip mezunları Başbakanlığa yazdıkları İmam ve Hatip Okulları'nın diğer meslek okulları mezunları ile aynı haklara sahip olmasını isteyen dilekçeleri⁶²⁰ bu okullardan henüz kimse çıkmadı sözlerine ters düşmektedir. Belki eski medrese mezunları imam ve hatip mezunu sayılmalarına rağmen istenen niteliklere sahip olmamaları nedeniyle böyle konuşmuş olabilir.

Yukarıdaki meclis görüşmeleri sonucunda Türkçe hutbe kitabı hazırlanması ve yayınlanması ile Türkçe hutbe okunmasının mecbur tutulmasına dair teklif Başbakanlığa havale edilmiştir.⁶²¹ Başbakanlık, Diyanet İşleri Başkanlığı'na yazmış, teklifin gereğinin yapılmasını isteyerek uygulamayı başlatmıştır.⁶²²

4 Haziran 1925 tarihinde Allaha hamd ve sena; Hz Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna şahitlik etmek; insanlara Allaha ve resulüne itaat etmeyi hatırlatmak ve aksine hareketten sakındırmak; İslam kurallarını ve mühim işleri talim ve tebliğ için hutbelerin tarzında değişiklik yapıldığı müftülüklere bildirilmiştir. Buna göre birinci ve ikinci hutbelerde hamd ü sena, salât ve selam yine Arapça olmakla birlikte mevize (öğüt) kısmında başka bir şey okunmayarak inanç, ahlak, çalışma, iktisat hakkında ayet ve hadis okunduktan sonra bunlar sade ve güzel bir Türkçe ile tercüme ve izah edilecektir. Bu tarzda Ankara dâhilinde hazırlanmış ve Ekim başına kadar Diyanet İşleri Başkanlığı'na gönderilmiş olanlardan Heyet-i Müşavere'nin inceleyip beğendiklerinin sahiplerine uygun bir mükâfat verilerek Türkçe hutbe özendirilmeye ve geliştirilmeye çalışılmıştır.⁶²³

Türkçe hutbeye geçişin hızlı olmaması⁶²⁴ ki hızlı olmak göreceli olmakla birlikte, 1926 yılında hutbeler genellikle Arapça okunmuştur. Yukarıda sözü edilen gazete yazıları ve meclis tartışmaları göz önünde bulundurulduğunda, Türkçe hutbeye geçişin hızlı olmaması, Türkçe hutbe konusunda tarihsel yeterli birikimin olmamasına, hutbelerin hazırlanması için zamana, iyi yetişmiş din bilginlerine, belki mali kaynaklara duyulan ihtiyaç veya siyasi kaygılar, hemen uygulanmasına fırsat vermemiştir. Belgelerden anlaşıldığına göre 1926 yılında az miktarda bastırılan hutbelerden

⁶¹⁹ **BCA**, Milli Eğitim Bakanlığı (Genel 1920–28), Yer Numarası 76 376.

⁶²⁰ **BCA**, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Numarası 192 313 19.

⁶²¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 14, İçtima Senesi 2, s. 210–227.

⁶²² **BCA**, Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Numarası 7 41 31.

⁶²³ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V08, Yer Numarası 2 6 7;V11, Yer Numarası 2 13 15

⁶²⁴ Cündioğlu, a.g.e., s. 47.

müftülüklere, hatiplere verilmek üzere gönderilmiştir. İleride bütün hatiplerin bu esaslar dâhilinde hutbe okuyacağı ancak bunun birden bire değil yavaş yavaş yapılması uygun bulunmuştur.⁶²⁵ Bazı gazeteler 1926 yılında talimatnameye rağmen Arapça hutbe okunmaya devam edilmesini eleştirmişlerdir.⁶²⁶ Türkçe hutbe konusunda yavaş uygulamaya geçilmesi uyarısı önemlidir. Devrimlere karşı olumsuz tepkilerin ve Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlükte olduğu sırada, iktidar daha şiddetli toplumsal tepki yaşanmasından kaygı duymuş olmalıdır. Esasen kanunlaşan yeni düzenleme ve uygulamalar olumsuz tepki yaratabilmiştir. Bu nedenle Diyanet aracılığıyla Türkçe hutbe uygulamasına halkı alıştıran tepkiler yumuşatılmak istenmiştir.

17 Şubat 1927 tarihli Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Bey imzasıyla hazırlanmış, Türkçe hutbe kitabının önsözünde hazırlanma gerekçesi ifade edilmiştir; Hutbelerin vaaz kısmında halkın uyarılmasına, dünyevi ve uhrevi ihtiyaç duydukları konuları açıklanmasına, İslam'ın hüküm ve adabının anlaşılmasına dair verilen öğütler Arapça okunduğundan bu amaca hizmet etmemiştir. Vaaz kısmında okunan ayet ve hadislerin Türkçe izah edilmesi muvafık görülmüş ancak her hatip bu tarzda hutbe hazırlamaya yetenekli olmadığı için hatiplere rehberlik edecek Türkçe hutbe kitabı basılmıştır.⁶²⁷ Başlangıçta az miktarda basılan hutbe kitaplarından öncelikle en açık okuyabilecek hatiplere dağıtılması bildirilmiştir.⁶²⁸ Hazırlanan Türkçe hutbe kitapları müftülüklere dağıtılmış,⁶²⁹ yeterli gelmediği takdirde tekrar bastırılmıştır.⁶³⁰ Köylerdeki hatiplerin yeni Türkçe hutbe kitabını almaları yönünde müftülükler, muhtarlıklar ve jandarma aracılığıyla tebligatta bulunulmuştur.⁶³¹

Türkçe hutbe konusunda personelini kontrol eden Diyanet, hatiplerin yaptıkları Türkçe hutbelerin içeriğini ve tarihlerini gösterir raporlar istemiştir.⁶³² Türkçe hutbe okumayıp, Arapça hutbe okuyan hatiplere uyarılar yapılmıştır.⁶³³ Hutbelerin vaaz ve nasihatten ibaret olması dikkate alınarak musikiyle olmayıp, Arapların oku-

⁶²⁵ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V08, Yer Numarası 2 6 28.

⁶²⁶ Cündioğlu, a.g.e., s. 47.

⁶²⁷ Türkçe Hutbe Kitabı eski harflerle basılmış olup, basım yeri, yayınevi, vs. bulunmamaktadır.

⁶²⁸ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V08, Yer Numarası 2 6 28.

⁶²⁹ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V16, Yer Numarası 3 17 16; Yer Numarası 3 17 13; V54 Yer Numarası 14 114 23.

⁶³⁰ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V14, Yer Numarası 3 15 24.

⁶³¹ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V11, Yer Numarası 2 14 28.

⁶³² **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V41, Yer Numarası 6 49 1.

⁶³³ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Karar Numarası 324, Varide 326, 16 Mayıs 1931; Karar Numarası 488, Varide 314, 30 Temmuz 1929.

duğu gibi yani düz bir metin okur gibi okunması ve halkın yararlanması⁶³⁴ amaçlanmıştır.

Başkanlık yeni bir anlayışla kurulduğundan hatiplerin ve vaaz vereceklerin görevleri ile ilgili olarak 27 Mart 1915 (1330) tarihli nizamnameye göre işlemlere itina edilmesi müftülöklere yazılmıştır.⁶³⁵ Yeni düzenlemeler yapılanaya kadar nizamname yürürlükte kalmıştır.

4.1.4.Fetva Hizmeti ve Müftölük

4.1.4.1.Cumhuriyet'e Kadar Fetva ve Müftölük (Şeyhülislamlık) Müessesesi'ne Kısa Bir Bakış

Bir olayın hükmünü açıklayan, hükmünü koyan, güçlükleri çözen güçlü cevap anlamına gelen fetva kelimesi, Kuran'da dokuz ayette, bir konuda görüş sorma, görüş bildirme, soru sorma gibi anlamlarda kullanılmıştır. Fıkıh⁶³⁶ terimi olarak din bilginlerinin her hangi bir mesele hakkında yazılı veya sözlü olarak verdiği cevaba denir. Din adamı sınıfının olmadığı İslam'da, dinî hükümlerin iyi anlaşılması, insanlara aktarılmasını sağlayacak bilginlerin yetişmesi dinsel bir görev kabul edilmiş olup, Kur'an ve Hadislerde hükümler genel, mutlak ve sınırlı olduğundan, bunlardan hüküm elde edilmesi yani içtihat yöntemi gelişmiştir. İctihat ile ilişkili olan fetva, hem dinî-hukuki bir konuda dinin temel kaynaklarında bilgi ve hükmün açıklanması hem de hakkında hüküm bulunmayan konularda belli kaynak ve metotlara bağlı kalılarak dinî-hukuki hüküm çıkarmaktır. Peygamberden sonraki ilk yüzyıllarda ortaya çıkan yeni meseleleri çözmek üzere Kur'an, Hadis, Kıyas, İcma ve diğer yollarla gelişen fıkıh ilminde kurallara uygun olarak verilen fetva İslam tarihinde kurumsallaşmıştır. Fetvayı veren kişiye müftü, isteyen kişiye müstefti, sorunun yazılı veya sözlü cevaplanmasına ifta denir.⁶³⁷

Fetvalar bireysel, siyasal, toplumsal, her konuyu içermiştir. Fıkıh ilminde şartları, hükümleri, ne gibi ihtiyaca cevap verdiği, peygamberden başlayarak, fer'i (ikinci derecede) ve asli meseleler sistematik ve ayrıntılı incelenmiştir. Fetvayı verenlerin nasıl tasnif edileceği, kimlerin fetva vereceği, hangi konularda içtihadı yet-

⁶³⁴ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V22, Yer Numarası 3 19 7.

⁶³⁵ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı V11, Yer Numarası 2 12 13.

⁶³⁶ Bir şeyi gereği gibi anlayıp bilme; şeriat ilmi, şeriatın usul ve hükümleri, ameli ve şer'i meseleler bilgisi.

⁶³⁷ Fahrettin Atar, "Fetva", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 486.

kili olup olmadığı, fetvanın kapsamı, delili, birbirine zıt fetvalarda durumu tespit gibi, daha birçok noktalar uzun uzadıya açıklanmış, birtakım esaslara bağlanmıştır. Fetva vermek büyük sorumluluk gerektirmiş, fetva verecek kişilerin hem konunun uzmanı hem de kişisel bir takım bilgi ve özellikleri taşımasını gerektirmiştir. Bu nedenle bazı din bilginleri fetva verebilecek kişileri de sınıflara ayırmışlardır. Fetva verecek kişilerin içtihat ehliyetine sahip olması zorunludur. Ancak 10. yüzyıldan sonra içtihat kapısı kapandı algısı, fıkıh biliminin gelişimini durdurmuş, geniş İslam coğrafyasında taklit veya tercih derecesinde kalmış müftüler yaygınlaşmış, ifta müessesesinin oluşmasıyla müftüler resmi ya da yarı resmi kamu görevlisi haline gelmiştir. Az sayıda içtihat yapabilecek bilginler çıkmışsa da, duraklama ve taklit nedeniyle mevcut fetvalar sonraki yüzyıllarda İslam toplumlarının çeşitli meselelerde ikincil kaynakları arasına girmiştir. Ortaya çıkan yeni meselelerde eski mezhep bilginlerinin fetvalarına başvurulmuştur. Fıkıh bilginlerine göre içtihat ve fetva kelimeleri arasında eş anlamlı olup müftü içtihat yapabilen kişidir. Dolayısıyla sonraki dönemlerde taklit yoluyla mevcut müçtehitlerin görüşlerini naklederek fetva veren kişi aslında müftü değildir, müftülüğü mecazi anlamdadır.⁶³⁸ Mevcut fetvalara başvurarak yeni meseleleri çözüme kavuşturmak, içtihat yani aklı kullanarak yapılan fetvalar kadar etkin olmamıştır.⁶³⁹

Fetvanın bir boyutu da uygulama sahası ve uygulanmasındaki serbestliği, bağlayıcılığı, zorunluluğu ya da kaza (hüküm verme işi) ile ilgili olmasıdır. Esasen bireysel veya kamusal konularda alınan fetvaların yürürlüğe girip girmeme meselesi, kaza boyutu, İslam toplumlarında din ve dinî görevlilerin, devletle ve toplumla ilişkilerini oluşturmuştur. Bu ilişkiler İslam dininin ayrıcalıklı bir din adamı sınıfını reddetmesi nedeniyle, fetva vermek konusunda peygamberden sonra peygamberin yakınları (sahabe) fetva vermekte çekimser⁶⁴⁰ davranmışlardır. Ancak herkesin dinî konularda yeterli bilgiye sahip olmaması, farklı coğrafyalar ve kültürlerde ortaya çıkan sorunlar, ihtiyaçlar, fetva ve müftülüğü kurumsallaştırmıştır.

Devlet ve toplum hayatında, bu günkü kadar tarihi, siyasi, kültürel ve teknolojik bilgi ve birikimin, uzmanlaşmanın olmadığı dönemlerde her konuda kutsal kitap ve peygamber sözleri ve tavsiyeleri, hayatın düzenlenmesi için gerekli bir sosyo-

⁶³⁸ Ebul'ula Mardin, "Fetva", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 4, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 583.

⁶³⁹ Seda Örsten, **Osmanlı Hukukunda Fetva**, basılmamış yüksek lisans tezi, s. 7.

⁶⁴⁰ Atar, a.g.m, s. 491.

kültürel, sosyo-psikolojik ve sosyo-ekonomik ihtiyaç olmuştur. Nitekim dünyanın genel yapısı içinde Hıristiyan dünyasına bakıldığında görülecek olan, din adamlarının sözlerinin her konuda büyük bir uygulama değerine sahip olmasıdır. Elbette ki dinin ve toplumun nitelikleri bakımından etkinlik meselesi ya da uygulama değeri farklılık arz etmiştir.

İslam toplumlarında kaza işlerini görmek üzere kadılık, Abbasiler ile kurum-sallaşmıştır.⁶⁴¹ Siyasi işler ile uğraşmayan kadılar⁶⁴² şer'i mahkemelerde dinî kurallara göre hüküm vermişlerdir.⁶⁴³ Bu nedenle müftü ve kadı müesseseleri arasında ilişki vardır. Müftü, istişari nitelikte olduğundan, kendisinden fetva isteyen bir kimseyi fetvayı uygulamaya zorlayamaz. Kazada ise hâkim şer'i hükmü açıklamakla birlikte kararları bağlayıcı olup gerekirse devlet tarafından uygulamaya zorlanır. Fetva, içtihat yapmak, ilmi bir iş olduğundan müftüyü bağlar. Fetva, kitap ve sünnette dinî bir hükmün açıklanmasıyla ilgili olup genel iken, kaza yargılamayla ilgili olup ferdidir. Fetva, yargılamayla ilgili hükümleri kapsadığı gibi, ibadet ile ilgili konuları da kapsar. Kaza sadece yargılama ve kanunlaştırma ile ilgili konularda olup, kişinin özel hayatına ait ibadeti yargılama konusu yapamaz. Kaza devlet adına hükmeder, fetva ise ilmi bir yetenek olup bu yeteneğe sahip herkes verebilir. Müftünün fetvası, meselelerin vicdani (dinî) yönünü, hâkimin hükmü ise kazai yönünü ilgilendirdiğinden hukuki sonuç yaratır. Çünkü müftü, sadece Kuran ve Hadis gibi delillere dayanarak fetva verirken, hâkim Kuran, Hadis ile şahitlik, ikrar⁶⁴⁴ gibi delillere dayanır. Fetva bireysel olduğu kadar başka konuları da ilgilendirdiğinden, Emeviler ve Abbasiler siyasi, idari, hukuki, toplumsal konularda müftülerden görüş almışlardır. Osmanlı Devleti savaş, barış, ıslahat, halifenin indirilmesi, eşkıyalık yapanların öldürülmesi gibi meselelerde hazırladığı örfi kanunnamelerde Şeyhülislam'dan fetva istemiştir.⁶⁴⁵

Osmanlı Devleti'nde fetva müessesesine gelince, içtihat kapısının çoktan kapandığı dönem olduğundan Şeyhülislamlık makamıyla birlikte ele alınması gerekir. Şeyhülislam terimi İslam tarihinde başlangıçta din bilginlerine ve suflilere has bir şeref unvanı iken, Memlûklular ile resmi olmasa da sadece fıkıh bilginleri için kullanılmıştır. Bu terim Osmanlı Devleti'nde sadece İstanbul müftüsüne verildiğinden

⁶⁴¹ a.g.m, s. 492.

⁶⁴² Kadılar bugünkü yargıç/hâkimlerin görevini de yapan devlet memurlarıdır.

⁶⁴³ Ebul'ula Mardin, "Kadı", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 6, Milli Eğiti Bakanlığı Yayınları, s. 43.

⁶⁴⁴ Kişinin, başka birinin kendisinde olan hakkını, alacağını haber vermesi.

⁶⁴⁵ Atar, a.g.m, s. 490.

diğer İslam coğrafyalarında erişemediği dinî ve siyasi nüfuz kazanmıştır. Şeyhülislam unvanının verilmesi padişahların iktidarlarına hizmet etme düşüncesiyle ilgili olmadığı, İstanbul’da patriklik altında örgütlenmiş Hıristiyanlık müessesesinden etkilenmiş olabileceği görüşü vardır. Bir diğer görüş ise, belki Osmanlı Devleti’nde dünyevi iktidar yanında mevcut kazai, yani hüküm verme ile ilgili yetkilerle donatılmış, dinle ilgili toplum vicdanının temsilcisi olacak büyük bir makam gerektiren eski sufi-dinî geleneklerin mirası olarak görülebileceğidir.⁶⁴⁶ Osmanlı Devleti’nde halkın dinî sorunlarını çözmek üzere var olan, daha sonra Şeyhülislam adını alan müftülük makamına kesin olarak ilk kimin getirildiği bilinmemektedir.⁶⁴⁷ Padişah tarafından atanan ve Hanefi mezhebine göre fetva veren Şeyhülisamlık, Sadrazamlıktan sonra en önemli makamdır. Divan-ı Hümayun üyesi olmayan ve kazaskerden az maaş verilen Şeyhülisamlık makamına, Fatih Sultan Mehmet döneminde manevi bir üstünlük verilmiştir. Şeyhülisamlar ulemanın reisi sıfatıyla yalnız dinî meseleler hakkında sorulan sorulara fetva ile cevap vermişlerdir.⁶⁴⁸

Şeyhülisamlara teşrifatta önemli yer verilmiş teşrifat-üstü⁶⁴⁹ kabul edilmiştir. Medrese işlerinde, müderrisler ve yüksek dereceli kadıların (hâkim) tayinlerinde, kazaskerlerin üstünde yer almaları ve Sadrazamdan sonra en yüksek derecede bulunmaları Ebussuud Efendi’nin 1545–1574 senelerinde aralıksız otuz sene Şeyhülisamlığı ile başlamıştır. Bu tarihten sonra ilmiye ve kaza işlerinden başka devlet idare ve siyasetinde fikir ve görüşlerinin sorulması önemlerini artırmıştır, fakat Divan üyesi olmamışlardır.⁶⁵⁰ İdari ve siyasi işlerde görüşlerinin sorulması daha çok istişari mahiyette olup siyasi bakımdan Şeyhülisamlık, şekli olarak fetva vermek yetkisinden ibarettir. 16.yüzyıldan sonra işleri çoğalan Şeyhülisamlar özel konularda fetva vermek işini Fetva Eminlerine bırakmışlardır.⁶⁵¹

10.yüzyıldan itibaren önceki müftü ya da Şeyhülisamların cevapları toplanarak kitap haline getirilmesi Osmanlı Devleti’nde de görülmüş olup, bunun önemli bir nedeni taklitçi müftülerin sistematik fıkıh kitaplarından hüküm çıkarmakta zorlanma-

⁶⁴⁶ J. H. Kramer, *Şeyhülislam*, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 486–488.

⁶⁴⁷ Atar, a.g.m, s. 492.

⁶⁴⁸ Uzunçarşılı, **Osmanlı...**, Cilt 4, s. 449.

⁶⁴⁹ Kramer, a.g.m,486.

⁶⁵⁰ Uzunçarşılı, **Osmanlı...**, Cilt 4, s. 449.

⁶⁵¹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlimiye...**, s. 201.

ları⁶⁵² ve sonradan gelen Şeyhülislamın ilmi ve hukuki bakımdan yetersizlikleridir.⁶⁵³

Şeyhülislam başlangıçta kendi konakları müsait değilse başka bir konağa çıkmış, selamlık kısmında çuhadar, telhisçi, kethüda gibi hizmetlilerin yanı sıra önemli bir daire olan fetva kalemi, Şeyhülislam dairesinin görevlilerini oluşturmuştur. Fetva kaleminin başı fetva emini olup emrinde çeşitli görevliler vardı. Fetva emini fıkıh ilmine iyi derecede sahip olanlardan seçilmiş ve halkın istediği fetvalardan cüzi miktarda para alınmıştır. Şeyhülislam dairesi görevlilerinde zamanla değişiklikler yapılmıştır. 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra yeniçeri ağalarına mahsus Ağa Kapısı, Şeyhülislam makamına tahsis edilmiş, Şeyhülislamın kaldırılışına kadar burada iş görmüştür.⁶⁵⁴ Şeyhülislam önemli görevler üstlenmesine rağmen 1826 yılına kadar daire tahsis edilmemesi onun halkın içinde yaşaması, halktan kopmaması düşüncesi⁶⁵⁵ ile ilgili olabilir. Ayrıca eski sufi-dinî geleneklerin mirasıyla ilişkili olarak halkın vicdanının temsilcisinin halkın içinde yaşaması, siyasi bakımdan iktidarın kontrolünde yetkilerinin genişlemesi, iktidarın toplum üzerinde egemenliğini devam ettirmesinin bir aracı olarak görülmüş olabilir. Halkın her tür özel meselelerinde Şeyhülislam ile iletişimde bulunması, halkın içinde yaşayan Şeyhülislam makamının halkla yakınlığını, manevi değerini arttırmış olsa gerektir. Manevi değeriyle uzun süre varlığını koruyan Şeyhülislam nadiren idam⁶⁵⁶ edilmişlerse de azledilmeleri az olmamıştır.

1826'dan sonra ulemayı kontrolü altına almak isteyen II Mahmut'un ıslahatlarıyla Şeyhülislam hükümet üyesi (heyet-i vekile) bakanlık/nazırlık haline dönüştürülmüştür. Böylece memuriyeti hükümet iktidarda kaldığı süreyle sınırlanmıştır. Mithat Paşa'nın hazırladığı Kanun-i Esasi tasarısında din ve devlet mümkün olduğu kadar ayrılmak istendiği için Şeyhülislam ve Meşihat kavramları geçmemiştir.⁶⁵⁷ Ancak I. Meşrutiyet'te Kanun-i Esasi'nin 27. maddesine göre Sadrazam (Başvekâlet)

⁶⁵² Atar, a.g.m, s. 495.

⁶⁵³ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlimiye...**, s. 197.

⁶⁵⁴ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlimiye...**, s. 208.

⁶⁵⁵ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Dini İdare Şeyhülislamlık, Tartışılan Değerler Açısından Türkiye Sempozyumu (17-18 Haziran 1995)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 151-156.

⁶⁵⁶ Yusuf Hallaçoğlu, **XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 151; Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlimiye...** s. 223.

⁶⁵⁷ Karal, a.g.e., Cilt 4, s. 303.

ve Şeyhülislam padişah tarafından seçilmiş, diğer bakanlara üstünlüğünü⁶⁵⁸ ve varlığını korumuştur. Bakanlar Kurulu üyesi olan Şeyhülislam bütün siyasi ve idari meselelerde şeriat adına söz sahibi olmuştur. Söz sahipliği fetva istenmek şeklinde olmayıp kanunların sağlamaştırılmasında veya doğruluğunun belgelenmesinde istişare etmek şeklindedir.⁶⁵⁹ Ancak Şeyhülislamlığın bakanlığa dönüştürülmesi idari, siyasi nüfuzunu arttırmış gibi görünse de Osmanlı merkezi hükümet müesseseleri gerek uzmanlık gerektiren dünyevi teşkilatlara evrimleşmesi⁶⁶⁰ gerekse meşrutiyet'in kaldırılarak II. Abdülhamit'in kendine has yönetim anlayışı nedeniyle diğer merkezi devlet kurumları⁶⁶¹ gibi bağımsızlığını kaybetmiş, iç siyaset üzerinde etkisi azalmıştır. Buna örnek olarak huzur murafaa davalarını verebiliriz. Anadolu ile Rumeli Kazas-kerleri ve İstanbul Kadısının baktığı şeriat davalarında taraflar karara razı olmazlarsa Şeyhülislam'a müracaat ederek murafaada bulunmasını isterdi. II. Mahmut döneminde Sadrazamların Şeyhülislamlara bıraktığı huzur murafaa davaları da II. Abdülhamit döneminde kaldırılmıştır.⁶⁶²

II. Meşrutiyet'e gelince II. Abdülhamit döneminde bozulması artan ilmiye sınıfı ile şer'i mahkemeler üzerinde devlet denetimi arttırılmıştır. Şer'i mahkemeler pek çok konuda laik Temyiz Mahkemesi'nin yetkisini kabul etmiş, eğitim-öğretimde kadılara devlet standartları uygulanmış, şer'i mahkemelerde kadılık yapacak ulemayı yetiştirmek için İstanbul'da devletin yönettiği medrese açılmıştır. Şeyhülislam tarafından yapılan devlet sınavları adayların yeterliliğini sınanmış, ancak şer'i mahkemelerin tüm alt düzey memurları Adalet Bakanlığı denetimine alınırken, şer'i mahkemelerin yetkileri kısıtlanmıştır. 1916 yılında Şeyhülislamlık bakanlıktan çıkarılarak daireye indirilmiş, bütün şer'i mahkemeler Adalet Bakanlığı'na⁶⁶³ medreseler Milli Eğitim⁶⁶⁴ Bakanlığı'na bağlanmıştır. Dolayısıyla Şeyhülislamlık makamının etkinliği azalmıştır.

Kurtuluş Savaşı sırasında TBMM, dinî kurum ve görevlilerin mercii olarak Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'ni 1924 yılında kaldırılışına kadar hükümet üyesi olarak

⁶⁵⁸ Kramer, a.g.m., s. 488.

⁶⁵⁹ Karal, a.g.e., s. 304.

⁶⁶⁰ Kramer, a.g.m., s. 488.

⁶⁶¹ Karal, a.g.e., s. 305.

⁶⁶² Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlimiye...** s. 212–215.

⁶⁶³ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı Devleti ve Modern Türkiye**, Cilt 2, E Yayınları, İstanbul, 2000, s. 368.

⁶⁶⁴ Kramer, a.g.m., s. 489.

kurmuştur. Bakanlığın başına ve komisyonlara dinî eğitim görmüş, bilginler atanmıştır. İkinci bölümde anlatıldığı üzere Bakanlık, Milli Mücadele'ye karşı fetva hazırlayan İstanbul hükümetinin fetvasına, karşı fetva hazırlamış, yapılan mücadelenin dine aykırı olmadığını açıklamıştır. Savaşın din, vatan ve namus için yapıldığını, personeli aracılığıyla vaaz, hutbe ve fetva yoluyla günün koşullarından toplumu haberdar etmiştir. İstanbul hükümetine bağlı din hizmetlilerinin sözlerinin ve fetvaların etkisiyle şeriat adına iç isyanların çıktığı koşullarda, Ankara hükümetine ve vekâlete bağlı müftüler, Bakanlığın mecliste aldığı kararlar, mücadelenin dine uygunluğuna dair görüşleri içeren fetvayı imzalarıyla onaylamışlardır. Bakanlık, kanun tekliflerini dine uygun olup olmadığına dair incelemiş ve hoca efendiler teklif hakkındaki dinsel görüşlerini, gerekçelerini layiha hazırlamak suretiyle meclise sunmuşlardır. Her ne kadar Bakanlık, kanun tekliflerini dinî bakımdan incelese de teklif daima milli iradenin toplandığı TBMM'nin kararına bağlı olmuştur. Nitekim Saltanatın kaldırılması teklifi ilgili komisyonlarda incelenirken Bakanlığın encümen üyelerinin, Nutuk'ta anlatıldığı üzere saltanatsız hilafet olur mu dine uygun mu tartışmaları, Atatürk'ün müdahalesiyle sona ermiş, teklif meclisten geçmiş, saltanat kaldırılmıştır.

Saltanatın kaldırılmasından sonra Vahdettin, hakkındaki meclis kararını beklemeden İngilizlere sığınınca Şer'iyye ve Evkaf Vekili, halifenin düşmana sığınmakla Müslümanların hukukunu savunmaktan aciz olduğunu ifade ettiğini, dinen halifelikten kendini indirdiğini ve yeni halife seçilmesi gerektiğini açıklayan fetva mecliste okunmuştur. 1925'te Şeyh Sait İsyanı'nda yer alacak olan, ilk mecliste Bitlis milletvekili bulunan Yusuf Ziya mademki fetva vardır, oylamak doğru değildir sözleriyle fetvanın oylanmasına karşı çıkmıştır. Atatürk ise affedersiniz beyefendi bu memleketi yıkmak için de fetvalar verilmişti, fetva behemahal Meclisi Âli'nin reyine vazedilmelidir cevabına karşı Yusuf Ziya, fetva-yı şerife bizim reyimizden yüksektir diyerek ısrar etmiştir.⁶⁶⁵ Atatürk'ün gerçekçi çarpıcı cevabı, yukarıda vurguladığımız dinî bilgiye dayanan esasen istişari nitelikteki fetva müessesesinin değişip, Türk milletinin özgür yaşama hakkından aldığı meşru mücadelesine karşı nasıl bir tehdit olarak kullanılabileceğini gösteren bir örnektir. Şüphesiz meşruiyetin farkında olan müftüler, Ankara hükümetinin Şer'iyye Vekâleti'nin fetvasını kabul etmişlerdi.

⁶⁶⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 29, İctima Senesi 3, s. 564.

Yukarıda vurgulandığı üzere 19. yüzyılın sonuna kadar, fetva müessesesini elinde bulunduran Şeyhülislamlık bağımsızlığını büyük ölçüde kaybetmiştir. II. Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan düzenlemelerle daire haline getirilerek devlet yönetimi ile ilgili meselelerin, siyasetin konuşulduğu meclisten uzaklaştırılması esasen, uzmanın dinî görüşü anlamına gelen fetvanın da devlet işlerinde etkinliğinin azalması demektir. Ancak işgalin yarattığı yeni koşullar nedeniyle halifenin dinsel nüfuzuna karşı halk nezdinde meşru bir mücadele olduğunu göstermek için Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti, dolayısıyla fetva müessesesi hükümet içinde, milli iradeye sorulmak şartıyla yer almıştır. İşgal koşullarında halkın mücadeleye katılmasını sağlamak en önemli siyasi mesele olduğundan, fetva müessesesinin etkinliği artırılmıştır. İstanbul fetvası 11 Nisan 1920 tarihinde henüz TBMM'nin açılmadığı tarihte yayınlanmıştır. Tarihe dikkat çekmekteki amaç şudur; fetva müessesesini dinsel nüfuzuyla birlikte etkin şekilde kullanan, iç isyanlara sebep olan İstanbul'a karşı, Kurtuluş Savaşı'nın lider kadrosu tarafından TBMM açılana kadar isyanları bastırmak için askeri yöntemler dışında, neler yapılacağı konuşulmamış, düşünülmemiş değildir. Nitekim Halifelik ve Şeyhülislamlık gibi etkin müesseselerin olumsuz siyasi tutumuna karşı, eldeki mevcut dinsel müesseselere hükümet içinde yer vermek suretiyle çalıştırmak ihtiyacı duyulmuştur. Kökleri tarihin derinliklerinde bulunan eski müesseseler -ki Halifelik siyasi-dinî, Şeyhülislamlık ilmi-dinî kurumlar niteliğini kazanmış olup- yeni koşullar karşısında ellerindeki manevi ve siyasi gücü hoş olmayan şekilde kullanmışlardır. Eski kişi egemenliğine dayalı siyasal ve toplumsal yapıların kurumları, bireyin aklına ve özgür iradesine önem veren milli irade düşüncesinin geliştiği dönemde, ellerindeki gücü, düşmanla savaşı engellemeye yönelik kötüye kullanmışlardır. Çağının siyasal ve toplumsal gelişmelerine ters düşen bu tutum şüphesiz İslam dininin evrensel ilkelerine de uygun değildir.

4.1.4.2. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Fetva ve Müftülük Müessesesinin Özellikleri ve İşleyişi

Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti, Kurtuluş Savaşı süresince fetva kurumunu Türk milletinin işgale karşı topyekûn savaşımının dine uygun olduğunu halka anlatmak ve yapılan kanunların İslam dinine uygun olup olmadığını içeren görüşlerini ve fetvalarını açıklamak yoluyla önemli hizmet vermiştir. Günün Türk toplumunun dinsel algı-

sı ve işgalcilerin sömürgeci siyasetinin, bu algıyı Türk toplumunun aleyhine kullanarak İstanbul hükümetine yardım etmeleri⁶⁶⁶ TBMM'nin, fetva müessesesini ve toplumun üyesi olan din bilgini ve hizmetlilerini, zorunlu olarak hükümet kararlarında hem istişari hem de siyasi mahiyette etkili ve sorumlu konuma getirmiştir. Kurtuluş Savaşı'ndan Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırıldığı 3 Mart 1924 tarihine kadar Bakanlık elindeki dinî kurum ve müesseseleri, yeni siyasi ve toplumsal koşulları halka anlatmaya yönlendirmiştir. Bununla birlikte Saltanatın kaldırılması gibi önemli bir siyasi devrimde tereddüt gösterebilmiştir. Devrime karşı tereddütlü olan hoca efendileri, savaşı zafere ulaştıran başkomutan sıfatıyla Atatürk önce İslam tarihinde halifelik ve saltanat hakkında bilgilendirici, sonunda da sert konuşması ile yönlendirmiştir.

Cumhuriyet'in kabulüyle ilgili 29 Ekim 1923 tarihli meclis görüşmelerinde tutanaklarda aksine bir konuşmaya rastlanmamakla birlikte cumhuriyetin dine uygun olduğu görüşünü açıklayan Antalya milletvekili Hoca Rasih Efendi ve Urfa milletvekili Şeyh Safvet Efendilerin konuşmaları⁶⁶⁷ fetva olmasa da dinî kimliklerinden dolayı önemlidir.

Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti ile ilgili olarak bu dönemde Aile Hukuku Kararname'si'nin yeniden yürürlüğe girmesi hakkında Burdur milletvekili İsmail Subhi Beyin teklifi ve Adliye Encümeni mazbatasını meclise geldiğinde meselenin Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'ne gönderilmesi ısrar edilmiştir. Seyit Bey encümenden encüme sürüncemede kalır demişse de TBMM, Şer'iyye Encümeni'ne göndermiştir.⁶⁶⁸ Ergani milletvekili Kazım Vehbi Bey'in Şer'iyye ve Sıhhiye Vekâletlerinin idare ettiği medrese ve mekteplerin Milli Eğitim Bakanlığı'na devrolmasına dair teklifi,⁶⁶⁹ Şer'iyye Vekâleti'nin ve fetva müessesesinin etkinlik alanının daraltılması girişimidir.

Bu dönemde ilginç bir tartışma Çorum müftüsünün kargaların öldürülmesi edilmesini hakkındaki fetvasına dair Şer'iyye Vekili'ne 7 Ocak 1924 tarihinde sorulan soru önergesidir. Bakan soruyu sözlü olarak cevaplamıştır. Kargaların Çorum'da zirai faaliyetlere zarar vermesi nedeniyle ziraat memurluğundan kargaların öldürül-

⁶⁶⁶ Bu noktada "İstanbul baskı altında fetvayı yayınladı" şeklindeki savunmaların hiçbir önemi yoktur. Çünkü böyle bir durumda bütün bir milletin geleceği söz konusudur.

⁶⁶⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 3, İçtima Senesi 1, s. 90–99.

⁶⁶⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 4, İçtima Senesi 1, s. 221.

⁶⁶⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 4, İçtima Senesi 1, s. 421.

mesine yönelik tedbir teklifi mutasarrıflığa verilmiş, mahalli meclis-i umumi meseleyi müftülükten sormuş, müftülük kargaların öldürülemeyeceğine dair fetvasını ve bu bahaneyle herkesin silah kullanacağı, asayiş bakımından mahzurlu olabileceği gerekçesiyle meclis-i umumi teklifi desteklememiştir. Zonguldak milletvekili Tunalı Hilmi Bey, bu konuda Bakanlığın görüşünü sormuştur. Bakan sözlü açıklamasında; meseleyi araştırdığını ziraat müdürünün, yağmur az yağdığı için kargaların çoğaldığını, kargaların toprakların arasındaki tohumları topladığını ve memleket ziraatına zarar verdiğini söyleyerek kargaların yok edilmesini istemiştir. Meclisi umumi, müftünün görüşünü sormuş, müftünün yazılı görüşünü inceleyen Bakan, müftünün görüşünün hatalı olduğunu, ancak meclis-i umuminin bu hatalı görüşünü ve bu bahaneyle atılacak silahların sakıncalı olabileceği düşüncesiyle kargaların öldürülmesine karşı karar vermiştir. Müftü hakkında tahkikat yaptıran Bakan, baştanbaşa hatalı bulunduğu müftüyü görevden aldığını açıklamıştır. Bakanın açıklamasına “çok doğru” seslerinin yanı sıra Isparta milletvekili Hafız İbrahim Bey ise müftünün azledilmesini doğru bulmayınca, İbrahim Bey’in sözlerine de “çok doğru” sesleri gelmiştir. Açıklamanın devamında, müftünün fıkıh açısından ortaya koyduğu delillerin ve sözlerin, aksine görüş ortaya koyduğu için azlettiğini, müftünün görüşünü Heyet-i Üftaya gönderdiğini, Heyet-i Üfta’nın da fetvayı baştanbaşa yanlış bulduğunu söylemiştir. Müftülerin gerek fertlere gerek hükümete karşı fetvalarında büyük bir dikkat ve itina ile görüşlerini beyan etmeleri gereğini ifade etmiştir. Bakanı destekleyen Tunalı Hilmi Bey’in konuşması gülüşmelerle devam etmiştir.⁶⁷⁰

Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti’nin doğrudan içinde bulunduğu bu ilginç tartışmada görüldüğü üzere, ziraat gibi uzmanlık isteyen bir işte dahi istişari mahiyette de olsa fetva verilerek din ve din adamı çok geniş etkinlik alanı elde etmiştir. II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemindeki uygulamalarla kıyaslanırsa belki, bu açıdan Osmanlı Devleti’ndeki etkinlik alanından bile fazla olduğu düşünülebilir. Dönemin Türk toplumunun din-devlet ilişkileri, diğer Müslüman topluluklarıyla Türk milletinin tarihi birikimine ilave olarak, sömürgeci dünya siyasetinin, farklı dinamiklerinin yarattığı bir ilişki türü olup üzerinde çalışılmaya muhtaçtır.

⁶⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 4, İctima Senesi 1, s. 704–707.

25 Şubat 1924 tarihli görüşmelerde Şükrü Saraçoğlu,⁶⁷¹ “*din ve devlet işini karıştırmıyoruz diye bağıyoruz, sonra dinimizin en büyük reisini kapkara siyaset sandalyesi olan Bakanlık sandalyesine oturtuyoruz, Şer’iyye Vekâleti’ni siyaset oyuncağı olmaktan kurtarmak*” gereğini söylemesi, dinî kurum ve görevlilerle fetva müessesesi hakkında yeni düzenlemeler yapılacağına açıklanmasıdır. 3 Mart 1924 tarihinde Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti kaldırılıp, Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Başbakanlığa bağlı olarak kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı, İslam dininin iman ve ibadete dair bütün hüküm ve meseleler ve dinî müesseselerin idaresi ile görevlendirilmiştir. Kazai işler, kanunun ilk maddesinde belirtildiği üzere cumhuriyet hükümetine ait olduğundan, artık fetva müessesesi sadece iman ve ibadet ile ilgili meselelerle sınırlanmış, siyasetin karar ve sorumluluk alanından çıkarılmıştır. Din görevlilerinin merkez teşkilatının, siyasetin dışına çıkarılmasıyla, diğer vilayet ve taşra din görevlilerinin de mesleklerine uymayan siyasi konularla uğraşanların görevden alınacağı⁶⁷² bildirilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti fetva müessesesini sadece iman ve ibadet konularında sınırladığı gibi Osmanlı’daki uygulamanın aksine bu hizmet karşılığında para alınmasını yasaklamıştır.⁶⁷³ Resmi mahiyette ücret karşılığı fetva verenler hakkında kanuni takibat yapılmıştır.⁶⁷⁴ Osmanlı Devleti’nde mahkemelerde herhangi bir davada hâkimler gerekli görürlerse, istedikleri fetvayı da göz önünde bulundurarak karar verirken, 1926 yılında Medeni Kanun’un kabul edilmesinden sonra toplumsal meselelerinin çözümü mahkemelere ait olduğundan müftülerin bu konularda artık fetva vermesi yasaklanmıştır. Kanunlar geriye dönük işleyemeyeceğinden hukuk bölümünde anlatıldığı üzere müftüler miras, evlilik, boşanma gibi Mecelle’nin yürürlükte olduğu dönemleri içeren davalarda, mahkemeler ya da davası görülenler, eski hukuka göre görüş içeren fetvalar istemişlerdir. Bazen taraflar farklı müftülere soruları değiştirerek, fetva istediklerinde aynı meselede birbirine zıt fetvalar verilmesi halk arasında kötü düşünceye sebep olduğundan, müftülere dikkat etmeleri uyarıları yapılmıştır. Medeni Kanun yürürlüğe girdikten sonra gerçekleşen durum ve olaylar hakkında ise görüş bildirmemeleri yönünde uyarılar yapılmıştır. Dolayısıyla Diyanet kurumsal olarak devrimlerin yerleşmesine hizmet etmiştir.

⁶⁷¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 6, İçtima Senesi 1, s. 334.

⁶⁷² **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V33, Yer Numarası 4 36 4; V05 Yer Numarası 2 1 14. Bkz ek 3.

⁶⁷³ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V08, Yer Numarası 2 6 5. Bkz ek 4.

⁶⁷⁴ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı V11, Yer Numarası 2 13 8.

Diyanet İşleri Müşavere Heyeti dinî konularda, en yüksek makam olup bazı konularda müftüler görüş, fetva istemişlerdir. Teknolojinin ortaya çıkardığı yeni durumlarla ilgili olarak ilginç sorular sorulmuş, dinî bakımdan açıklamalar istenmiştir. Ramazan ayında oruç tutan bir kimsenin iğne yaptırdığı takdirde orucunun bozulup bozulmayacağı sorusuna tedavi amaçlı ise bozulmayacağı cevabı verilmiştir. Eski âlimlerin üç günlük bir mesafeye yolculuk yapan kişinin misafir sayılması ve misafir hükmü uygulanması görüşü, günün gelişmiş araçlarıyla eski üç günlük yolun bir günde alınması nedeniyle misafir sayılıp sayılmayacağına misafir sayılacağı kararlaştırılmıştır.⁶⁷⁵ Misafirlik ile ilgili benzer soru Osmaniye'den⁶⁷⁶ Iğın'dan⁶⁷⁷ sorulmuş ve aynı görüş bildirilmiştir. İğne ile ilgili soru başka yerlerden de sorulmuştur.⁶⁷⁸ Gramofon plaklarında secde ayeti işitilirse secde lazım gelip gelmeyeceği, plağa Kur'an okuyarak kayıt etmenin dinî bakımdan durumu sorulmuştur. Heyet-i Müşavere ihtiyaten secde yapılmasını kararlaştırmıştır. Ayrıca öğrenmek ve faydalanmak amaçlı plağa Kur'an okuyup kaydetmenin sevap olduğu yorumunu yapmıştır.⁶⁷⁹ Şirket kuran iki kişinin şirketi kurduktan sonra taraflardan birisi vazgeçerse vazgeçen diğer tarafa 500 lira ödemek şartı anlaşmaya konulur da, şirket kurulduktan sonra vazgeçen tarafın ödeyeceği parayı diğer tarafın alması meşru olur mu?⁶⁸⁰ İspirto bulunan kolonya suyunun helal olup olmayacağı,⁶⁸¹ haram helal kavramları ile ilgili sorulara fetvalar verilmiştir.

Namaz kılınan seccade üzerindeki işlemler canlı resmine benziyorsa üzerinde namaz kılınıp kılınmayacağı hakkında dilekçe ve seccade parçasını gören Heyet-i Müşavere bu seccade üzerinde namaz kılınabileceğini kararlaştırmıştır.⁶⁸² Kıyyenin kiloya çevrilmesi nedeniyle verilecek olan fitrenin ne kadar olacağı sorusu hesaplanmış,⁶⁸³ fitrenin verilebileceği yerler⁶⁸⁴ bildirilmiştir.

⁶⁷⁵ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 84, Varide 57, 16 Şubat 1931. Bkz ek 28.

⁶⁷⁶ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 20, Varide 33, 19 Şubat 1932.

⁶⁷⁷ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 198, Varide 165, 31 Temmuz 1933.

⁶⁷⁸ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 22, Varide 35, 19 Ocak 1932.

⁶⁷⁹ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 12, Varide 222, 7 Nisan 1935. Bkz ek 27.

⁶⁸⁰ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 17, Varide 398, 9 Mayıs 1935.

⁶⁸¹ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 18, Varide 486, 21 Mayıs 1935.

⁶⁸² **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 19, Varide 440, 23 Mayıs 1935. Bkz ek 26.

⁶⁸³ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 33, Varide 999, 24 Aralık 1935.

⁶⁸⁴ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 3, Varide 62, 28 Ocak 1936.

1932 yılında dahi eski şer'i hukuka göre boşanma, talak,⁶⁸⁵ sütkardeşliği,⁶⁸⁶ cenazenin yıkanması,⁶⁸⁷ Cuma namazının küçük köylerde kılınıp kılınmayacağı,⁶⁸⁸ namaz ve abdest⁶⁸⁹ hakkında sorulmuş, adak,⁶⁹⁰ kurbanın kimlere vacip olduğu⁶⁹¹ zekât verilmesi gereken malların neler olduğu⁶⁹² hakkında sorulmuştur. Ya da hastalığı sebebiyle oruç tutmayan kişinin fidye vermesinin şer'an uygun olup olmadığı sorusuna kaza etmesi gerektiği cevabı verilmiştir,⁶⁹³ hac sırasında Hacer-i esved taşının öpülmesinin, Arapların cahiliye devri ibadetlerine benzediğinden İslam'a uygunluğu sorulmuştur. Peygamberin de böyle yaptığı haccın erkânından bulunduğu, mutlaka bir hikmeti olduğu, eski Arapların ilahların remzi sanarak ibadet ettiğini ancak peygamberin böyle bir maksadı olmadığı cevabı verilmiştir.⁶⁹⁴ Yine vasiyet edilen hac parasının bozuk suyuollarına harcanıp harcanamayacağına harcanamayacağı cevabı verilmiştir.⁶⁹⁵ Kur'an-ı Kerim'i baştan sona okuyup hatim duasının camilerde yapılmasına şer'i bakımdan karşı çıkan görüşe, peygamberin hatim duası yaptığını ancak adap, erkân, şartları hulus bulmayan duaların makbul olamayacağı cevabını vermiştir.⁶⁹⁶

Ankara'da verilen milli, kültürel, siyasi konferansları ve Mısır'da okunan Kur'an-ı Kerim'i camiye gelen cemaate dinletmek ve aydınlatmak için camiye radyo konulup konulamayacağı sorusuna Heyet-i Müşavere idari konu olduğundan Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bildirme kararı almıştır.⁶⁹⁷

1932 yılında sağlığında evini oğluna hibe edip tapusunu veren babanın ölümünden sonra kızlarına şer'i bakımdan hisse düşüp düşmediği sorusuna tapu kaydı ve dilekçeyi inceleyen Heyet-i Müşavere, kızlarının söz konusu hanede hakları kal-

⁶⁸⁵ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 165, Varide 247, 8 Ağustos 1932; Karar Numarası 23, Varide 515, 17 Ağustos 1937.

⁶⁸⁶ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 167, Varide 283, 13 Ağustos 1932.

⁶⁸⁷ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 181, Varide 380, 20 Kasım 1932; Karar Numarası 10, Varide 150, 8 Mayıs 1937.

⁶⁸⁸ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası: 190, Varide: 74, 16 Nisan 1933; Karar Numarası 28, Varide 268, 13 Mayıs 1936.

⁶⁸⁹ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 3, Varide 60, 2 Nisan 1934; Karar Numarası 1 Varide 570, 25 Ocak 1937; Karar Numarası 36, 23 Aralık 1937.

⁶⁹⁰ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 17, Varide 309, 9 Mayıs 1934.

⁶⁹¹ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 5, Varide 56, 28 Ocak 1938.

⁶⁹² **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 32, Varide 262, 13 Haziran 1936.

⁶⁹³ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 29, Varide 349, 16 Eylül 1937.

⁶⁹⁴ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 3, Varide 46, 27 Ocak 1938. Bkz ek 25.

⁶⁹⁵ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 21, Varide 56, 29 Nisan 1938. Bkz ek 24.

⁶⁹⁶ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 38, Varide 443, 24 Aralık 1937.

⁶⁹⁷ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 47, Varide 527, 8 Ekim 1936.

madığını bildirme kararı almıştır.⁶⁹⁸ İman konusunda da kulun iradesi⁶⁹⁹ gibi konular sorulmuştur.

Görüldüğü üzere sorulan sorular toplumsal hayatın her meselesiyle ilgili olmuştur. Devrim kanunlarıyla müftülerin fetva ile ilgili görev alanı, iman ve ibadet ile ilgili sorulara cevap vermekten ibaret olmuştur. Bunun dışında gelen sorular ve sorunlar da ilgili kuruma yönlendirilmiştir. 1937 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teşkilatının vazifeleri hakkındaki nizamname ile müftülerin görevleri açıklığa kavuşturulmuştur.⁷⁰⁰

4.2. Türkçe Kur'an, Ezan, Tekbir ve Diyanet İşleri Başkanlığı

4.2.1. Türkçe Kur'an

Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması için Arapça indirildiği Kur'an'ın içerisinde geçmekte olup,⁷⁰¹ ancak farklı dillere sahip toplumlar gerçeği, Kur'an'ın emirlerinin başka dillerdeki insanların Kur'an'ı anlama meselesini ortaya çıkarmıştır. Evrensellik iddiasına sahip İslam dininin -farklı dildeki bütün Müslüman bireylere Arapça öğretmek mümkün olmayacağına göre- emir ve yasaklarını içeren Kur'an'ın diğer dillere çevirisinin yapılması, toplumsal bir ihtiyaç haline gelmiştir.

Benzer durum Hıristiyan dünyasında da yaşanmıştır. Başlangıçta Ortodoks-Hıristiyan dünyasında İncili Grekçe okumak ve Grekçe ibadet etmek söz konusu iken daha sonra her millet kendi dilinde ibadet etmeye başlamış ve İncil'i kendi dilinde okumuştur. Benzer durum Katolik-Hıristiyan dünyasında da yaşanmıştır. Başlangıçta hemen hemen bütün Katolik toplum ve topluluklar İncil'i Latince okur ve Latince

⁶⁹⁸ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 207, Varide 199, 21 Eylül 1933.

⁶⁹⁹ **Heyet-i Müşavere Defterleri**, Karar Numarası 20, Varide 232/167, 27 Nisan 1938. Bkz ek 23.

⁷⁰⁰ Madde 8— Her vilâyet ve kaza merkezinde Diyanet İşleri Reisliğine bağlı bulunan müftülerin başlıca vazifeleri şunlardır: A - İtikadat ve ibadeta müteallik sorulacak meselelerin şer'î icaplarını bildirirler. B - İtikadat ve ibadeta ait işler hakkında ya bizzat vaz ederler veyahut vaizlere mevzeler tertip ederler. C-Vaizlerle dersiamların vazifelerini murakabe ederler. Ç-Cami Hademesi Nizamnamesi mucibince cami hademesinin işlerine bakmak üzere vilâyet ve kaza merkezlerinde kurulacak encümenlerde bulunurlar. D-Camilerde ve mescitlerde ilmî hizmetler ashabının vazifelerine müteallik muttali olacakları hususları encümenlere bildirirler. E-İtikatlara ve ibadetlere ve Medenî Kanunun neşrinden evvelki zamana ait vasiyet ve miras gibi hususlara dair sorulacak suallere lâzım gelen cevapları ya resen veya Diyanet İşleri Riyasetinden alacakları cevapları verirler. F-İhtida için müracaat edenlere usulü veçhile İslâm dinini telkin eder ve lâzım gelen Vesikayı verirler. Müftülerin vazifelerine dair bütün muamelelerini ihzar, müftülük kadrosunda kâtip ve muhasip bulunmadığı takdirde kayıtları tanzim etmek, müftülük dairesine ait demirbaş eşya defterlerini tutmak, müftülük kadrosundan maaş alanların maaşlarının tahakkuk muamelesini yapmak ve müftülerin mezun oldukları ve bulunmadıktan sıralarda müftülük vazifelerini görmek.

⁷⁰¹ **Yusuf Suresi**, 12/2, Kuran-ı Kerim Meali, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 234.

ibadet ederken Reform hareketlerinden sonra bu durum yavaş yavaş değişmiştir. İslam dünyasında ise böyle bir girişim söz konusu olmamıştır. Bu konuda Türkiye, Cumhuriyet döneminde kısa bir süre ve çok sınırlı ölçüde bu toplumsal sorunu çözebilmiştir.

Kur'an'ın çevirisi meselesi tarih boyunca Müslümanları meşgul etmiştir.⁷⁰² Din bilimleri, Arap dilbilimi açısından, Kur'an bir başka dile çevrilirken ister istemez tartışılmıştır. Çevirinin yapıldığı dildeki kelime, kavram ve dilbilgisi kuralları açısından aynı anlam ve manayı ifade edecek kelime ve kavramları kullanmak, çevirinin amacıdır. Aksi takdirde Kur'an'ın emirleri diğer dillerdeki insanlar tarafından doğru şekilde öğrenilmeyecektir. Ya da Kur'an anlaşılmadığı için, İslam, milli bir Arap dini imiş gibi kalabilir ki bu, İslam'ın evrenselliğinin ortadan kalkmasıdır. Diğer yandan Kur'an'ın tercümesinin Kur'an'ın aslı sayılıp sayılmayacağı, aslının yerine ibadetlerde okunup okunmaması, din açısından tartışılmıştır.⁷⁰³ Dinî bakımdan bu kadar önemli olan meselenin cumhuriyet tarihi açısından ele alınması bilhassa önem taşımaktadır. Bu nedenle Kur'an tercümesinin aslı yerine geçip geçmeyeceği gibi dinî tartışmaların içerisinde bulunmak amaçlanmamıştır. Amaç, insanoğlunun ihtiyacı olan din ve onun kutsal kitabının çevirilerinin, farklı dillerdeki bireysel ve toplumsal dinî ibadet ve uygulamalarda kullanılmasını, tartışmalarını tarihi olaylar zinciri içerisinde ele almaktır.

Müslüman Türkler için de Kur'an'ın doğru, yanlışsız olarak Türkçe çevirisinin yapılması gerekmiştir. Türklerin İslam dinine girmeye başladıkları en eski dönemlerde Arap alfabesi alınmadan önce, Uygur alfabesinde Kur'an'ın Türkçeye çevirisi yapılmıştır. Arap alfabesi alındıktan sonra çeviri işi devam etmiş, Osmanlı Devleti'nde de Kur'an çevirisi (tefsir) yapılmakla⁷⁰⁴ birlikte çevirilerin niteliği üzerine herhangi bir kanaate sahip değiliz. Tanzimat Fermanı'ndan sonra Osmanlı aydınları arasında Türkçe hutbe meselesi tartışıldığı gibi Türkçe Kur'an⁷⁰⁵ meselesi de tartışıldı.

⁷⁰² Muhammet Hamidullah, **Kuran-ı Kerim Tarihi**, Çeviren Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 101–212. Mehmet Şeker, “İslam Tarihinde Kuran-ı Kerim’in Türkçe’ye İlk Çevirileri”, **Kuran Mealleri Sempozyumu 24–26 Nisan 2003**, İzmir, s. 10–28.

⁷⁰³ Orhan Atalay, “Kur'anın Başka Dillere Çevirilmesi Ekseninde Ortaya Çıkan Tartışmaların Tarihsel Arka Planı”, **Kur'an Mealleri Sempozyumu 24–26 Nisan 2003**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Cilt 1, s. 29–44.

⁷⁰⁴ Hamidullah a.g.e., s. 112–117.

⁷⁰⁵ Bu noktada Türkçe Kuran ifadesini tercih ettiğimiz dinî açıdan yapılan tartışmalarda taraf olmak amacıyla değil, pratik nedenlerle kullandığımızı belirtelim. Bkz Halil Altuntaş, “Türkçe İbadet Meselesi”, **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt 34, Sayı 1, Ocak, Şubat, Mart 1998, s. 51–71; Elmalılı Hamdi Yazır,

şılmıştır. İslamcı politikaların uygulayıcısı II. Abdülhamit çeviri birikim ve kültürü olmasına rağmen Kur'an'ı Türkçeye tercüme eden hocaları mahkemeye vermiştir.⁷⁰⁶

19. yüzyıl Kur'an'ın Türkçeye çevirisi tartışmalarını, yüzyılın dünyasının gerçekleri ile birlikte değerlendirmeye çalışabiliriz. Avrupa'da Rönesans ve Reform süreci, bireyin ve toplumun hayatının özel ve kamusal her alanına müdahale eden din adamı ve din anlayışına karşı, aklın bu tür din anlayışını sorgulamasına ve akıl ile çelişen birçok uygulamayı reddetmesine yol açmıştır. Aklın ürettiği matbaanın yaygınlaşması, İncil'in yerel dillere çevrilmesiyle Hıristiyanlar, bireyin hayatına müdahale eden din adamının söyledikleri ile İncil'dekilerin arasındaki farkı görmüşlerdir. Kutsal kitaplarını anlamak, Hıristiyanlarda yeni ufuklar açarken Avrupa'da siyasi sonuçlar meydana getirmiştir. Katolik kilisesinin baskısına baş kaldıran ve kendi kimliğinin farkına varan toplumlarda milliyetçilik akımı gelişmiştir. Toplumsal zeminde milliyetçilik akımı, ana dilin kullanılmasında ve geliştirilmesinde ifadesini bulmuştur. Toplumun dinî değerler dâhil maddi, manevi değerlerinin sonraki kuşaklara aktarılması dil-milliyet ve dil-din örgüsünü geliştirmiştir. Milliyetçiliğin felsefi ve uygulama değerini ve ifadesini, dilde bulup gelişmesi, Hıristiyan Avrupa'nın siyasi resmini değiştirmiş, imparatorluklar dağılmaya başlamıştır. Siyasal birliklerini kuran milli devletler, milli kiliselerini kurmaya önem vermişlerdir. Katolik kilisesinin egemenliğinden çıkmış, kendi dillerinde İncil'i okuyan, ibadet eden din adamı milli amaçlara hizmet etmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti gelişmelerden etkilenmiş, milliyetçi isyanlar Devletin Balkan topraklarını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Doğduğu toprakların kaybedilişini gören Atatürk, din adamlarının Balkanların kaybedilmesindeki rolünü Birinci Dünya Savaşı'ndan önce⁷⁰⁷ tespit etmiştir.

II. Meşrutiyet'ten sonra artan Türkçe Kur'an tartışmalarında, İncil'in yerel dillere çevrilerek kilisenin ve Hıristiyanlığın millileştirmesinden etkilenen aydınlar, Hıristiyan reformunun⁷⁰⁸ dil-din ilişkisini kuvvetle hissetmişlerdir. Dağılan Devletin sahibi Türkler arasında, gelişmeye başlayan milliyetçilik akımı, Avrupa gibi ifadesini dinî değerlerin aktarıldığı dilde, Türkçe'de ifadesini bulmuştur.

Hak Dini Kuran Dili Yeni Mealli Türkçe Tefsir, Matbaai Ebuzziya, İstanbul, 1935, önsözü (mukaddime)

⁷⁰⁶ Karal, a.g.e., Cilt 4, s. 382.

⁷⁰⁷ Kutay, a.g.e., s. 26-27.

⁷⁰⁸ Düccane Cündioğlu, **Türkçe Kuran ve Cumhuriyet İdeolojisi**, Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 24.

Din-dil-milliyetçilik ilişkisinin, Balkanların kaybedilmesindeki etkisi Atatürk'ü derinden sarsmıştır. Ancak bu noktada yukarıda ifade ettiğimiz tarihi gerçekleri göz önünde bulundurmalıyız. Öncelikle İslam dininde ve Osmanlı Devleti'nde ayrıcalıklı bir din adamı olmadığını, üstelik Kur'an çevirileri Türklerin İslam dinine girdikleri en eski dönemlerden itibaren yapıldığını, okuma yazma bilen herkesin bunları okuyabileceğini, Atatürk'ün de bu çevirilerden haberdar olduğunu ifade etmeliyiz. Türkçe Kur'an girişimi salt Avrupa merkezli bir bakışla İslam dininin Türkleştirilmesi⁷⁰⁹ olarak kabul edildiğinde reformun yarattığı dinî çatışmaları Türk devriminin hangi olgusuna benzetebiliriz? Sorusu akla gelmektedir. İncil'in yerel dillere çevirisi, iman ve ibadeti farklı Hıristiyan anlayışlarıyla sonuçlanmıştır. Bunun yanına milli-din veya milli-kilisenin, milli, siyasi amaçlara hizmetini de eklemeliyiz. Bir kurum olarak gelişen kilise artık parçalanmış, mezhep savaşları yaşanmıştır. Hâlbuki Türkçe Kur'an, girişiminin bu tür sonuçları söz konusu değildir. Yüzlerce yıl Türkçeye çevrilmiş, Kur'an çevirilerini göz önünde bulundurmamak, meseleyi kendi toplumsal-tarihi koşullarına yerleştirmek daha sağlıklı bir yaklaşım olabilir. Osmanlı'yı parçalayan milliyetçilik akımının siyasal sonuçları koşullara dâhil edildiğinde Atatürk ve Türk toplumu için Türkçe Kur'an meselesi, İncil'in ilk kez yerel dillere çevrilmesinin amaçları ve sonuçları ile birebir örtüşmediğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Atatürk, Avrupa'daki din-dil ilişkilerinin içerik olarak değil ama yöntem olarak toplumsal önemi ve etkisini, yani dine inananların dinlerini ana kaynaklarından öğrenme ve anlama ihtiyacını önemsemiştir. Hurafelere dayalı din algısının yaygın, okuryazarlığın düşük, din adına birtakım cahil ya da menfaatçi kimselerin toplumu yönlendirdiği zeminde, din-dil, Türkçe Kur'an meselesi ele alınmıştır. Atatürk, Türk tarihinde var olan Türkçe Kur'an meselesini ele alırken karşısında Kur'an'ın Türkçeye çevirisine karşı çıkacak resmi ve kurumsal bir yapı olmadığı gibi tarihi-toplumsal birikim olarak tercüme (tefsir) kültürü var olduğundan geniş bir toplumsal karşı çıkış da söz konusu değildi. Öte yandan alışılmadık bir tecrübeye girilmiş, devlet eliyle resmi bir Kur'an çevirisi yapılmıştır. Bu çerçevede devlet uygulaması olarak Kur'an çevirisinin, tarihi-toplumsal birikime ters olmadığını söyleyebiliriz.

Osmanlı'nın son dönemlerinde var olan Türkçe Kur'an tartışması cumhuriyet döneminde devlet tarafından ele alınmakla biçimsel siyasi bir mesele haline dönüş-

⁷⁰⁹ A.g.e., s. 45.

müş gibi görünebilir. Ancak hurafeleri ve yeniliklere din adına karşı çıkışları dönüştürmek İslam dinini ana kaynağından öğrenmekle mümkün olduğu bir gerçektir. Devleti kuranlar, mevcut din algısıyla Kur'an gerçeklerini halkın kıyaslayabilmesi için Türkçe Kur'an'ı toplumsal ihtiyaç olarak tespit etmişlerdir. Nitekim aşağıda özetlediğimiz meclis görüşmelerinde siyasi değil ama toplumsal ihtiyaç olarak ele alınan Türkçe Kur'an'a karşı çıkılmamış, uzun tartışmalar için nasıl yapılacağı hakkında olmuştur.

21 Şubat 1925 günü Diyanet bütçesi görüşmesinde Eskişehir milletvekili Abdullah Azmi Efendi, birçok konuya temas ettiği uzun konuşmasında Kur'an tercümesinin genel bir ihtiyaç haline geldiğini, rastgelenin Kur'an tercümesi yazdığını, bunların hatalı olduğunu, Kur'an-ı Kerim'in uzman bir heyet tarafından tefsiri bir şekilde tercüme edilmesi gerektiğini anlatmıştır. Kur'an'ı hakkıyla anlayabilmek için bazı dinî bilimleri bilmek zorunluluğunu, uzman bir heyetin bu ihtiyacı tatmin etmesi gerektiğini vurgulamış, Türkçe Kur'an için Diyanet bütçesinin 214. faslına yirmi bin liralık bir tahsisat konulmasını teklif etmiştir.⁷¹⁰ Türkçe Kur'an girişimi, Diyanet'ten habersiz, iktidarın siyasal isteği değildir. Diyanet bir yıl kadar önce 16 Nisan 1924 tarihinde, Başbakanlığa yazdığı yazıya, Sebilürreşat dergisinde çıkan makaleyi ekleyerek yanlış ve hatalı Kur'an çevirilerine dikkat çekmiştir. Halkın, İslam hakkında kafasının karışmaması için, çevirileri basılmadan önce inceleyip onaylama hakkına sahip bir uzman heyet kurulmasını istemiştir.⁷¹¹ Diyanet, Türkçe Kur'an girişimine karşı olmadığı gibi, meclis meseleyi ele almadan çok önce konuyla ilgilenmiştir. Hatta meclisin ele almakta geç bile kaldığı düşünülebilirse de Türkiye'nin iç ve dış meselelerini göz ardı etmemek gerekir.

21 Şubat görüşmelerinde Kastamonu milletvekili Ahmet Mahir Efendi, "*Abdullah Azmi Efendi'nin az söylediğini, bugün Kur'an-ı Kerimimiz bizi ya dinli edecektir ya dinsiz*" sözleriyle Abdullah Azmi Efendi'yi desteklemiştir. Ahmet Mahir Efendi, düşmanların bu konuda çalıştıklarını, yanlış tefsirler yazıldığını, on beş yıldır tefsirle iştilal ettiğini, din ulemasından bir encümen teşkil edilmesini isterken kabul ediyoruz sesleri arasında "*anlayalım şu Kur'an nedir? Efendiler! Ya şu Kur'an'a*

⁷¹⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 14, İçtima Senesi, s. 210–212.

⁷¹¹ **BCA**, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Yer Numarası 26 149 12.

istinat edelim tam Müslüman olalım veyahut hurafelerden ibaret imiş diyelim çıkalım” demiştir.⁷¹²

Müslüman bir toplum olarak Kur’an’ı anlama ihtiyacını dile getiren teklifler ve teklif sahipleri meseleyi siyasi bir menfaat açısından ele almamışlardır. Denizli milletvekili Mazhar Müfit Bey, Türkçe Kur’an teklifine iyi bir Hadis kitabının çevirisinin eklenmesini istemiştir. Urfa milletvekili Şeyh Safvet Efendi, aynı şekilde Türkçe Kur’an gereksinimini ve uzmanlar tarafından yapılmasının Müslüman bireylerin kalben tatmini için önemini vurgulamıştır. Başbakan Ali Fethi Bey, Kur’an’ın tercüme ve tefsiri için söylenenlere katıldığını, Diyanet İşleri Başkanlığı Heyet-i Müşavere’nin bu vazifeyi yapabileceği sözlerine, Abdullah Azmi Efendi karşı çıkmıştır. Heyet-i Müşavere’nin müftülerin fetvalarını incelediklerini onlarda daha çok fıkıh uzmanlığı bulunduğunu, tefsirin ayrı bir uzmanlık olduğunu, ayrı bir heyet teşkil edilmesi gerektiğini söyleyerek⁷¹³ işin nasıl yapılacağı hakkında fikir ileri sürmüştür.

Abdullah Azmi Efendi ve arkadaşlarının teklifindeki “*mütehassıs bir heyet-i ilmiye tarafından Kur’an-ı Azimüşşan’ın lisanımıza tercüme ve Türkçe tefsiri ve keza lisanımıza tercümesi elzem olan bazı asar-ı islamiyenin nakil ve tercümesi ve din-i İslam aleyhinde intişar eden asar-ı ecnebiyeye mukabeleten*” ifadeleri tartışılmıştır. Balıkesir milletvekili Ali Sururi Bey, Türkçe Kur’an’ı yeterli görmemiş, önemli iki hadis kitabı olan Buhari ve Müslim’in tercüme edilmesini istemiştir. Abdullah Azmi Efendi, teklifinin içeriğinde hadis kitaplarının olduğunu, Ali Sururi Efendi’nin sadece tercümeyle sınırladığını, sınırlanmaya karşı çıkararak teklifini savunmuştur. Mazhar Müfit Bey, Ali Sururi Bey’e katıldığını, öncelikle Kur’an ve hadis tercümesi ihtiyacını, bunun için seneler geçeceğini söyleyerek teklifin kapsamının genişliğine karşı çıkmıştır. Kırşehir milletvekili Yahya Galip Bey, Heyet-i Müşavere’de İslamiyet aleyhinde yayınlara cevap verecek kişilerin bulunduğunu, Kur’an ve Hadisin tercüme ve tefsiri için istenen tahsisatın sadece buna ayrılmasını isterken Ali Sururi Bey ve Mazhar Müfit Bey’i onaylamıştır. Ali Sururi Bey ayrıca, Kur’an tercüme edildikten sonra, hadis kitaplarında böyle şey yoktur, hadislere aykırıdır kavgasını engellemek

⁷¹² Ahmet Mahir efendinin “Efendiler! Ya şu Kuran’a istinat edelim tam Müslüman olalım veyahut hurafelerden ibaret imiş diyelim çıkalım” cevabı, gerçekleri yansıtmayan demagojik bir cevaptır. Çünkü o sırada Meclis’te tartışılan konu “Kuran’a dayanmayalım, hurafedir diyip çıkalım” değildir. Tartışılan konu “Kuran Türkçeye çevrilsin mi, çevrilmesin mi?” konusudur. Çevrilecekse nasıl bir yöntemle yapılsın ve bu işi kimler yapsın, konusudur.

⁷¹³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 14, İçtima Senesi 2, s. 210–219.

için teklifte geçen yabancı eserlere cevap vermekle zaman kaybedilmemesini istemiştir. Abdullah Azmi Efendi, sadece Kur'an tefsirinin yetmeyeceğini söyleyerek teklifinin kapsamını savunmuştur. Vehbi Bey ise İlahiyat Fakültesi'nin karıştlara cevap verdiğini, sadece Kur'an'ın Türkçeye çevirisinin söz konusu olduğunu söyleyerek Abdullah Azmi Bey'e karşı çıkmıştır. Yahya Galip Bey'in, "*Kur'an-ı Kerim ve Ahadis-i Nebeviye Türkçe tercüme ve tefsir heyeti masarifi*" yazdığı düzeltme okunmuştur. Teklifin her kelimesini dikkatle inceleyen Dersim milletvekili Feridun Fikri Bey, heyet kelimesini lüzumsuz görüp, teşkilat yapmak gerekeceğini söylerken Ahmet Hamdi Bey, heyet kelimesinde ısrarcı olmuştur. Meclis başkanı teklifin başındaki heyet kelimesine dikkat çekmiş, teklif bir daha okunmuştur. Konya milletvekili Eyüp Sabri Efendi, heyetin kaç kişi olacağını, ne kadar ücret verileceğini tespit etmek gerektiğini, diğer baskı, kâğıt parası gibi masrafların göz önüne alınarak encümenin belirlemesi isteğine hayır sesleri yükselmiştir. Milletvekillerinin çoğu Türkçe Kur'an ihtiyacının aciliyetini anlamış, ayrıca encümene tekrar gönderilmesine karşı çıkmışlardır. Vehbi Bey, mali noktadan yaklaşarak ücret kelimesini doğru bulmuş, tahsisat denirse kadro yapmak mecburiyetinde kalınacağını savunmuştur. Kur'an tercümesini salt din eğitimi almış kişilerin yapamayacağını dinî ve bilimsel eğitim alanların, ancak, tercüme yapabileceğine vurgu yapmıştır.⁷¹⁴ Şüphesiz bu bakış dinî ve dinin temel kaynaklarını akılcı ve bilimsel şekilde ele almak ve topluma aktarmak noktasında laik anlayışa uygundur. Toplumsal ihtiyaç görülen Türkçe Kur'an teklifine kimse karşı çıkmamış, mevcut koşullarda bu işin en iyi şekilde nasıl yapılacağı uzun uzadıya tartışılmıştır. Tartışmalar sonucunda teklif "*Kur'an-ı Kerim ve Ahadis-i Şerife Türkçe Tercüme ve Tefsir Heyeti Muhassas ücret ve masarifi*" olarak yazılan 20.000 lira kabul edilmiştir.

Mecliste karşı çıkış olmasa da devrimlerin en hızlı olduğu ve Şeyh Sait İsyanı'nın yeni çıktığı sırada devletin ele aldığı Türkçe Kur'an meselesi isyancılar tarafından propaganda aracı olarak kullanıldığı şu ifadelerden anlaşılmaktadır; "*Vilayat-ı şarkiyye havalisinde medarisin seddiyle ulemanın ve Kur'an'ın tercümesiyle dinin ortadan kaldırılması arzu edilmekte olduğuna dair birtakım ağraz-ı faside imhasının sebük-mağzane iğfal için propaganda yaptıkları alınan tahrirat-ı resmîyelerden müs-*

⁷¹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 14, İçtima Senesi 2, s. 221–227.

*teban olmakla cumhuriyetin gayesini halka layığıyla tefhim ve tebliğe ve sui tefhime meydan vermemeye himmet ve gayrette bulunmaları.”*⁷¹⁵

7 Mayıs 1925 tarihli emir Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Bey tarafından imzalanmıştır. Emir kopyaları müftülöklere gönderilmiş,⁷¹⁶ Kur'an'ın tercümesiyle dinin ortadan kalkacağına dair propagandalara engel olmaya çalışılmıştır. Belgede geçen medreselerin kaldırılmasıyla ulemanın kaldırılmasının arzu edildiği ifadesine dikkat etmek gerekir. Çünkü dinî, nüfuz ve menfaatlerine araç edenler, halkın bilmemesi nedeniyle elde ettikleri, bir tür dinsel ayrıcalık, toplumsal saygı, değer, sözü dinlenirlik, üstünlüklerinin azalacağını ya da ortadan kalkacağını anlamışlardır. Yeni düzenlemelerle din bilginleri yetiştirmek yasaklanmış değildir, tam tersine devlet denetimine alınmıştır. Halk üzerinde yetki ve nüfuzları yeni yasalarla daraltılarak dinin iman ve ibadet boyutundaki hizmetler de devlet denetimine alınca devletin belirlediği nitelikleri taşımayanlara ise devlet din eğitimi ve hizmeti konusunda hiçbir etkinlik alanı bırakmamıştır. Toplumsal hayat içerisinde yeri daraltılmış din bilgini ve hizmetlisi anlayışını din bilginlerinin ortadan kaldırılması şeklinde kullanmışlardır. Esasen devletin belirlediği niteliklere uymayanlar bu daraltılmış alanda dahi yer bulamayacaklarından etki ve nüfuzları azalacağından Kur'an'ın tercüme edilmesine bu şekilde karşı çıkmışlardır. Ancak şurası bir gerçektir ki tercüme geleneğinin varlığı sebebiyle eski kurumların kaldırılmasından rahatsız olan isyancılar yeni kurum ve laik nitelikli düzenlemelere uyum sağlamakta zorlandıklarından halifelüğün kaldırılmasını asıl propaganda aracı olarak kullanmışlardır. İsyanın temel sloganı Türkçe Kur'an'a karşı çıkış değil, Türkçe Kur'an muhtemelen Arapça yazılı asıl nüshanın kaldırılıp yasaklanacağı dolayısıyla dinin kalkacağı varsayımına dayanan yardımcı unsur olarak ortaya çıkmıştır.

Türkçe Kur'an için 26 Ekim 1925 günü Beyoğlu dördüncü noterinde Diyanet İşleri adına Heyet-i Müşavere üyesi Elmalılı Hamdi Bey ve Şair Mehmet Akif Bey arasında bir anlaşma yapılmıştır. Her ikisine verilecek olan altmışar bin liranın, biner lirası peşin geri kalanı parça parça verilecektir. Hanefi mezhebi dikkate alınarak yapılacak tercüme⁷¹⁷ konusunda hükümet hemen adım atmıştır.⁷¹⁸ Tefsir kısmını Elma-

⁷¹⁵ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 12 104 15. Bkz ek 32

⁷¹⁶ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 2 13 3.

⁷¹⁷ BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Yer Numarası 26 149 18.

⁷¹⁸ Meydan, a.g.e., s. 677. Mehmet Akif'in Kuran tercümesinden vazgeçmesi hakkında çeşitli yorum ve iddialar için bkz. Düccane Cündioğlu, **Bir Kuran Şairi**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2010.

lılı Hamdi Bey, meal kısmını Mehmet Akif Bey yazmaya başlamıştır. Ancak bir süre sonra Mehmet Akif vazgeçmiş, aldığı ücreti iade etmiştir.⁷¹⁹ Bununla birlikte Türkçe Kur'an'dan vazgeçilmemiş, Elmalılı Hamdi Bey tercüme yapımıştır.

Kur'an'ın tercümesiyle hükümetin meşgul olmasını istemeyen Kazım Karabekir gibi bireysel karşı çıkışlar⁷²⁰ ya da Kur'an tercümesini camilerde okumayı Kur'an'ın değiştirilmesi sanarak dedikodu edenler⁷²¹ olmuştur. Hatta 1926 yılında İstanbul'da Göztepe cami imamı, Cuma namazında bazı sureleri Türkçe okuyarak ve "Allah ü Ekber" yerine "Allah Büyüktür" diyerek namaz kıldırıldığı için müftülükten ne yapılması gerektiğine dair yazı Heyet-i Müşavere tarafından incelenmiştir. Heyet-i Müşavere namazda Kur'an'dan bir miktar okumanın "bi'l-icma farz"⁷²² tercümesine Kur'an aslı sayılması icmayla uygun olmadığı ve namazda Kur'an okunan yerde tercüme okumanın uygun bulunmaması, bütün mezhep âlimlerinin "icma" ile sabit olduğuna karar vermiştir. Bunun aksine cesaret etmek namazı bozmak ve dinin emrini hafife almak ve oyuncak şekline koymak olduğunu, Müslümanları ayırıp perişan edeceğini ve saygıyı bozup aralarında fitneye sebep olacağı için Göztepe Camisi imamı Cemal Efendi görevden alınmıştır.⁷²³

Sosyal bir ihtiyaç olan Türkçe Kur'an meselesini iktidarın ele alması, laik anlayışa ters bir tarzda, siyasi iktidarın kontrolünde bir din anlayışının topluma dayatılması gibi görünse de uygulamanın içeriğine ve koşullarına bakmak gerekir. Diyanet'in Kur'an çevirilerinden başka çevirilerin varlığı, yasaklanmaması laik anlayışa uygundur. Diyanet'in eserin basılabilirliğini inceleyip onaylayacak heyet kurulması isteğine, Milli Eğitim Bakanlığı karşı çıkarak, kanuna uygun olmadığını bildirmiştir. Ancak bu tür eserleri, Diyanet inceledikten sonra hatalarını açıklayan bir yazının gazetelerde yayınlanarak halkın ikaz edilmesini daha uygun bulmuştur.⁷²⁴

16 Mayıs 1926 tarihli Diyanet bütçe görüşmelerinde aynı masraf için 12.000 lira ayrılmıştır. Bütçe görüşmelerinde Giresun milletvekili Hakkı Tarık Bey, geçen

⁷¹⁹ Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", **Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991**, Ankara, 1993, s. 2-24.

⁷²⁰ Kazım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, Cilt 2, Hazırlayan Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 1032.

⁷²¹ Okur, a.g.e., s. 14.

⁷²² Büyük din bilginlerinin din ile ilgili bir konuda ortak fikri

⁷²³ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 660/55, Karar Numarası 743, 23 Mart 1926. Bkn ek 25. Bu konudaki tartışmalar için bkn Halil Altuntaş, "Kur'an'ın Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi", Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001, s. 104-116.

⁷²⁴ **BCA**, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Yer Numarası 26 149 12.

sene bütçeye böyle bir tahsisat konulduğunu hatırlatmış, tefsir kelimesine dikkat çekmiştir. Maliye Encümeni başkanı Kur'an'ın yanı sıra tefsirlerden lazım olanların tercüme edildiğini söylemiştir. Hakkı Tarık Bey, Diyanet, Kur'an'ı Türkçeye çevirmekle uğraşsa kısa zamanda sonuçlanırdı eleştirisiyle, meselenin takipçisi olmuştur. Bir başka takipçi Antalya milletvekili Rasih Bey, tercüme edilen kısmın Kur'an sayılıp sayılmayacağı hakkındaki dinî mesele nedeniyle, tefsir kelimesinin tercüme şeklinde kullanıldığını, Hakkı Bey'in vurguladığı mevcut tefsirlerin tercümesi olmadığını açıklamıştır.⁷²⁵

1926 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'ndan Başbakanlığa Türkçe Kur'an'ın akıbeti sorulmuştur. Milli Eğitim gecikmiş bir girişim olarak Türkçe Kur'an'ı Bakanlık açısından önemli görüp, takip etmiştir. Din eğitimi açısından dikkat çekici ifadelerin bulunduğu yazışmanın şu satırlarını aynen vermeyi faydalı bulmaktayız; *“mekteplerimizde Kur'an-ı Kerim ve Din Derslerinde takip olunacak hatt-ı hareketi tespit edebilmek üzere salif-ül-arz hizmetin ifasıyla mükellef bulunan dairenin şimdiye kadar neler yaptığına tedrisat-ı dinîye ve terbiye-i umumiye-i dinîye ile “Kur'an-ı Kerim tercümesi” arasında ne gibi alakalar bulunduğu ve düşündüğüne vekâlet-i acizice itla' husul-ı zaruret kesb etmektedir. Bu nokta-i nazardan melfûfen takdim kılınan suâlnamede münderic mesail hakkında bir mutâlaaname tanzim ve tevdî' hususunun Diyanet İşleri Riyaset-i Aliyesine tebliğine müsaade... ”*⁷²⁶

Bütün eğitim kurumlarını elinde toplayan Milli Eğitim Bakanlığı, okullardaki Kur'an ve din derslerinde takip edilecek yöntem hakkında Diyanet İşlerinden görüş istemek üzere sorular hazırlamıştır. Okula ilave olarak genel din eğitimi ile Türkçe Kur'an arasında ilişkiyi sormayı ihmal etmemiştir. Cumhuriyetin Milli Eğitim Bakanlığı, devrimlerin arka arkaya yapıldığı, Şeyh Sait İsyanı nedeniyle sıkıyönetim ilan edildiği dönemde Türkçe Kur'an'ın din eğitimine katkısını araştırmıştır. Milli Eğitim, Diyanet'e dört soru yönelmiştir ki devletin din eğitimine yaklaşımının uygulayıcısı olduğunu ortaya koymuştur. Kur'an tercümesinin sonucunu, tercümenin genel özelliklerini sorarken, diğer iki soru eğitim ve devletin din eğitimi politikasını açıklayıcı niteliktedir. Okullarda Türkçe metni okutmak düşüncesinin uygulaması ve Kur'an ve din dersleri için Kur'an ayetlerinden seçilmiş çeşitli meseleleri içeren

⁷²⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 25, İçtima Senesi 3, s. 170.

⁷²⁶ BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Yer Numarası 26 150 15. Bkz ek 8.

Türkçe bir metin hazırlanması konusunda Diyanet'ten görüş istemiş, kurumlar arası işbirliğine önem vermiştir.

10 Nisan 1927 tarihli Diyanet bütçe görüşmelerinde tercüme ve tefsir için yine on iki bin lira tahsisat kabul edilmiştir. 1928, 1929 bütçelerinde altı bin lira ayrılmış, herhangi bir itiraz olmamıştır.⁷²⁷ 1930⁷²⁸ bütçesinde altı bin lira tahsisat ayrılmış herhangi bir itiraz olmamıştır. Bütçe görüşmelerinde Kocaeli milletvekili Kılınçoğlu Hakkı Bey, birkaç yıldır bu iş için ayrılan paranın ve Kur'an tercümesinin akıbetini sormuş, bu maddenin kaldırılmasını istemiştir. Besim Atalay Bey, İngilizlerin dillerini İngilizceye tercüme edilmiş İncil'den öğrendiklerini, böyle bir tercümenin gerekli olduğunu, tahsisatın kaldırılmasına karşı çıkmıştır. 1931 Diyanet bütçesinde aynı masraf için Çankırı milletvekili Talat Bey, bir eser meydana gelmeyişi dile getirmiş, bütçe encümeni başkanı yakında basılacağı bilgisini vermiştir.⁷²⁹

1932 yılında ancak tamamlanan Türkçe Kur'an bu kez başka bir meseleden dolayı basılması gecikmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı devlet matbaası tarafından basılmadan önce Milli Eğitim Bakanlığı ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından gözden geçirilmesi isteğine Diyanet karşı çıkmıştır. Türk dilinde sadeleşme, halkın konuştuğu dile yönelmenin yoğun olduğu yıllarda Milli Eğitim dildeki devrime vurgu yaparak, tercümenin incelenmesini gerekli bulmuştur. Belgelere yansıdığı kadarıyla ilmi ve güvenilir bir eser olduğu kanaatine sahip Diyanet, "*eserin mevcut Türkçe tercümesi basıldıktan sonra Türkçe'nin alacağı sade şekle göre bir tefsir ve tercümenin yapılmasının daha kolay olacağı*" gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin incelemesinin basım işini geciktireceğini dile getirmiştir.⁷³⁰

1932,⁷³¹ 1933,⁷³² bütçe görüşmelerinde herhangi bir soru veya itiraz olmamıştır. 1934 bütçesi görüşmelerinde Kocaeli milletvekili Sırrı Bey, Türkçe Kur'an akıbetini sormuş, İncil'i Almanlaştırıp Hz İbrahim'in İbrani olmayıp arî ırktan olduğunu meydana çıkardıklarını, Kur'an tercümesinin de belki milliyet açısından bazı gerçek-

⁷²⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 31, İçtima Senesi 4, s. 41 (1927); **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 3, Cilt 3, İçtima Senesi 1, s. 166; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 3, Cilt 12, İçtima Senesi 2, s. 32.

⁷²⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 3, Cilt 19, İçtima Senesi 3, s. 92.

⁷²⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 3, Cilt 3, Fevkalade İçtima, s. 105.

⁷³⁰ **BCA**, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Yer Numarası 26 150 15.

⁷³¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 4, Cilt 9, İçtima Senesi 1, s. 229.

⁷³² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 4, Cilt 15, İçtima Senesi 2, s. 116.

lere ulaştıracağını⁷³³ söylemiştir. Kutsal kitabın çevirilerinin inanç, ibadet dışında ırk, millet açısından bilinmeyen gerçekleri açığa çıkarma ihtimaline değinmiştir. Almanlaştırmaktan kasıt kutsal kitap içindeki gerçeklerin değiştirilmesi olmayıp, kutsal kitabın bilimsel yöntemlerle araştırılmasından anlaşılmasından ibarettir. Kutsal kitabın içeriğinin toplumun ana dilinde tercümesi, topluma mal edilmesi anlamında bir milliyetçiliktir. Nitekim yüzyıllardır Müslüman olan Türk'ün, Kur'an-ı Kerim'i anladığı, içselleştirdiği, kendine mal ettiği takdirde toplumsal barış ve bütünlüğe katkı yapabileceği göz önünde tutulmuştur.

1932 yılında tamamlanan Kur'an'ın tercümesi Diyanet ve Milli Eğitim Bakanlığı arasındaki anlaşmazlık nedeniyle gecikse de Türkçe Kur'an okuma uygulaması aynı yıl başlatılmıştır. 1932 yılı Ramazan ayının ilk günlerinde Atatürk, 15 yıl yanında bulunan Hafız Yaşar Bey'den musikiye aşına hafızların listesini istemiş ve Türkçe Kur'an denemelerini bu hafızlara yaptırmıştır. Atatürk, Fatıha suresinin tercümesini ayağa kalkarak saygıyla okumuş, çalışmalarına katılmıştır. Türkçe Kur'an okumayı Kur'an'ın değiştirilmesi sananlar yanıtladıklarını görmüşlerdir. İlk kez Yerebatan camiiinde Hafız Yaşar Okur'a Yasin suresinin Arapçasıyla birlikte Türkçe tercümesini okumasını istemiştir.⁷³⁴ 22 Ocak 1932 tarihinde başarılı geçen Türkçe Kur'an okuma uygulaması cumhuriyet⁷³⁵ ve son posta⁷³⁶ gazetelerinden anlaşıldığına göre yaygınlaşmaya başlamış ve halkın Kur'an'ı anlaması mutluluk vermiştir.

1935, 1936, 1937, bütçelerinde de Türkçe Kur'an masrafı yer almıştır. 1935 yılında Elmalılı Hamdi Yazır'ın tercümesi 1935 yılında basılmıştır. Atatürk'ün katkısıyla Kur'an gerçeğini ve Kur'an'ın özelliklerini açıklayan⁷³⁷ önsözde TBMM tarafından Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiş bir görev olduğunu ve kendisinden bunu yapmasının ısrar edildiğini⁷³⁸ ifade etmiştir.

Elmalılı'nın tefsiri bazı konularda aşılması güç yorumlarıyla⁷³⁹ Türkiye'de din bilimleri açısından ana kaynak durumunda olup onu temel alarak daha sade ve kısa tefsirler Diyanet İşleri veya başka kurum ve kişiler tarafından yayınlanmaktadır.

⁷³³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 22, İçtima Senesi 3, s. 331.

⁷³⁴ Okur, a.g.e., s. 17.

⁷³⁵ Cumhuriyet 27, 28, 30, 31 Ocak 1932; 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 Şubat 1932.

⁷³⁶ Son Posta, 1, 25, 29 Ocak 1932

⁷³⁷ Nuri Ulusu, *Atatürk'ün Yanı Başında*, Derleyen: M. Kemal Ulusu, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 2008, s. 185.

⁷³⁸ Yazır, a.g.e., önsözü (mukaddime)

⁷³⁹ Halis Albayrak "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991*, Ankara, 1993, s. 152-168.

Türkçe Kur'an tercümesi ister Avrupa merkezli bakışla, reform benzeri bir anlayışla meydana getirildiği iddia edilsin, isterse İslam tarihindeki tefsir, tercüme geleneğinin devamı olarak kabul edilsin. Şüphesiz, dinini temel hatlarıyla öğrenmek isteyen okur-yazar her Müslüman Türk'ün ihtiyaç duyduğu yararlı bir hizmet olduğu açıktır.

4.2.2. Türkçe Ezan ve Tekbir

Ezan bildirmek, ilan etmek, çağrıda bulunmak, duyurmak anlamında olup İslam dininde namaz vakitlerinde, namaz zamanını duyurmak ve namaza çağırarak için okunan dinsel bir davettir. Dinsel bir davet olduğu kadar, yapılması zorunlu yani farz kabul edilen dinsel bir görevdir. Kur'an-ı Kerim'de sık geçen emir olup peygamber Mekke'den Medine'ye göç ettikten sonra hicri 1. yılda farz olunmuştur. Müezzin adı verilen din görevlisi tarafından okunan ezan cenaze, vitir, bayram, teravih ile yağmur duası namazları için okunmaz. Sünni anlayışın dört mezhebine göre ezanın Arapça okunması zorunlu olmakla birlikte bunlardan Şafii mezhebi, eğer ezanı Arapça okutacak biri bulunmadığı takdirde halkın kendi dilinde ezan okunabileceği⁷⁴⁰ uygun görülmüştür. Tekbir ise İslam dininde tek Allah'ın mutlak üstünlüğünün tam ve kısa ifadesi olarak Arapça "*Allahu ekber*" demektir. Kur'an'da bu anlamıyla bulunmaktadır.⁷⁴¹

Sünni anlayışı temsil eden Osmanlı Devleti'nde ezan Arapça olarak okunmuştur. Türkçe ezan tartışmaları Osmanlı Devleti'nde Türkçülük fikirleri etrafında ortaya çıkmıştır. Ziya Gökalp'in başını çektiği, ibadet dilinin Türkçe olması fikri⁷⁴² uygulaması cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir. Ali Suavi ve Ubeydullah Efendi gibi Ziya Gökalp de görüşlerini İmam Azam Ebu Hanife'nin görüşlerine dayandırmış, okullarda Türkçe çevirilerin okutulmasını istemiştir.⁷⁴³ Türkçe ezan tartışmalarının yanı sıra Osmanlı'da 1885 yılında yaptığı bir ziyarette Türkçe ezan okunduğunu Macar bilgin İgnaz Kunoş 1926 Darülfünun'da verdiği konferansta anlatmışsa da

⁷⁴⁰ Halis Ayhan, Mustafa Uzun, "*Ezan*", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 36–38.

⁷⁴¹ A. J. Wensinek, "*Tekbir*", **İslam Ansiklopedisi Cilt 12/1**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 123.

⁷⁴² Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Hazırlayan Mehmet Kaplan, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1986, s. 170–171; Uzun, a.g.m., s. 38.

⁷⁴³ Sarıkoyuncu, **Atatürk ve...**, s. 86.

doğruluğu kesin değildir.⁷⁴⁴ Kesin olan Osmanlı aydınları arasında Türkçe ezanın tartışılmış olmasıdır.

Türkçe Kur'an okunması gibi Türkçe ezan uygulaması da 1932 Ramazan ayında başlamıştır. Hafız Yaşar Bey'in anlattığı Türkçe Kur'an ve ezan çalışmalarının yapıldığı aynı günlerde davet edilen hafızlar tarafından Türkçe tekbir okunmuş, bayram tekbiri için hazırlık yapılmıştır.⁷⁴⁵ Ramazan'ın ilk günlerinde Fatih'te ikinci namazı vakti için Türkçe Ezan okunacağı gazeteler aracılığıyla duyurulmuştur.⁷⁴⁶ Ertesi gün okunan ezana gösterilen ilgi gazetelerde yer almıştır. Fatih camiinde Türkçe ezan okunacağını duyan ve namaz vaktinden önce Fatih meydanında toplanan halk, büyük ilgi göstermiş, Hafız Rıfat Bey tarafından ezan önce Arapça sonra Türkçe olarak okunmuştur.⁷⁴⁷ Türkçe ezan yaygınlaşmış, 18 Temmuz 1932 tarihli Diyanet İşleri genelgesiyle Türkiye'de ezan'ın Türkçe okunması emredilmiştir.⁷⁴⁸ Ancak Türkçe ezan uygulamasına 1 Şubat 1933'te Bursa'da tepki gösteren 30 kadar bir gurup polis tarafından dağıtılmışlardır.⁷⁴⁹ Bu sırada İzmir'e gitmekte olan Atatürk Bursa'ya gelmiş bilgi almış ve Anadolu Ajansı ile verdiği resmi bildiri de olayın fazla öneme sahip olmadığını ifade etmiş ve "*olayın içeriği temelde din değil, dildir. Kesin olarak bilinmelidir ki Türk milletinin milli dili ve milli benliği, bütün hayatında hizmet edecek ve temel olacaktır*"⁷⁵⁰ demiştir.

6 Mart 1933 tarihinde Diyanet İşleri Başkanı imzasıyla yayınlanan genelgede Türkçeye çevrilmiş ezan ve salât ü selam metni müftülüklerle gönderilmiştir. Türkçe ezan ve tekbir okumak kanun yoluyla değil, genelgeler yoluyla yapılmıştır. Nitekim genelgenin gerekçesi "*öz dilimizle her tarafta Türkçe ezanın okunduğu bir zamanda Arapça salât ü selam okumak ahenksiz düşeceği gibi hükümet-i celilenin takip buyurduğu maksad-ı milliye uygun gelmediğine binaen*"⁷⁵¹ ifadesiyle açıklanmıştır.

Türkçe ezan ve salât ü selam uygulamasında ilginç olaylar dikkat çekmektedir. Türkçe ezan ve salâ uygulamasından üç yıl önce cenaze salâsının yasaklanması için Rize polis teşkilatından yapılan başvuru, müftülüğe, müftülükten de Heyet-i Mü-

⁷⁴⁴ Meydan, a.g.e., s. 719.

⁷⁴⁵ Okuyan, a.g.e., s. 10.

⁷⁴⁶ **Son Posta**, 30 Ocak 1932, 30 Ocak 1932.

⁷⁴⁷ **Cumhuriyet**, 31 Ocak 1932, 31 Ocak 1932.

⁷⁴⁸ Sarıkoyuncu, Atatürk ve..., s. 109.

⁷⁴⁹ Cündioğlu, Türkçe Kur'an ve..., s.104.

⁷⁵⁰ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s. 620.

⁷⁵¹ **BCA**, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Yer Numarası: 26 150 21.

şavere'ye gelmiştir. Meseleyi inceleyen heyet, Hıristiyanlıkta cenaze için çan çalmaktan kimsenin rahatsız olmadığını vurgulamıştır. Ölüye karşı son vazifeye davet niteliğinde olan cenaze salâsını hükümetin takdir ettiğini ve okunmasında maddi manevi hiçbir zarar olmayacağı cevabı verilmiştir.⁷⁵² Bu konuda henüz başka bir belgeye rastlanmadığından olayın nasıl geliştiğini bilemiyoruz. Türkçe ezan ve salât ü selam ile bir ilişkisi olduğu kanaatinde değiliz. Ancak bu tür konuların konuşulabildiğini anlıyoruz. Diğer taraftan 1937 yılında Diyanet'in bir genelgesinde "*ölüm haberini ilan eden "salâ"nın hasta ve asabı bozuk olanlar üzerinde uyandırdığı acı tesirler dolayısıyla kaldırılması riyaset makamından istenilmiştir. Hiçbir şer'i hükme sahip bulunmayan cenaze salâlarının bundan böyle minarelerde okunmamasının ilgililere tebliği*"⁷⁵³ açıklaması yapılmıştır. 1937 yılındaki bu genelge ile önceki heyet-i müşavere kararı birbirine tamamen zıt uygulamalardır. Henüz başka belge ve bilgiye rastlanmadığı için gerekçelerini bilemiyoruz. Ya da iki benzer olay sonucunda iki farklı karar mı alındı? Veya birbiriyle ilişkisi var mı? Cevaplarını bulamadığımız sorular olarak kalmıştır.

Türkçe ezan ve tekbir uygulaması misak-ı milli sınırları içinde kalmamıştır. Yabancı ülkelerde bulunan Türk konsoloslukları ve buralardaki Türk imamların da Türkiye Cumhuriyeti'ndeki gibi okumaları tebliğ edilmiştir.⁷⁵⁴ Misak-ı milli sınırları içerisinde Türkçe ezanın okunmasına engel olan kaymakamın dinî işlere karışmaktan men edilmesi istenmiştir.⁷⁵⁵

4.3.Yayın Hizmetleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı

Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti dönemi işgal yılları olduğundan yayın faaliyetleri konusunda fazla bir şey yapılamamıştır. Halkı aydınlatmak amacıyla araştırmalar yapıp eski eserleri tercüme ederek yayınlamak bir heyet kurulmasına rağmen maddi imkânsızlıklar nedeniyle çalışmamıştır.⁷⁵⁶ Dinî yayınlar yapabilmek için Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye Heyeti Talimatnamesi, ancak savaştan hemen sonra 12 Kasım

⁷⁵² Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 554, Karar Numarası 528, 12 Ağustos 1928.

⁷⁵³ Altuntaş, a.g.e., s. 194 (ekler)

⁷⁵⁴ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 591, Karar Numarası 536, 22 Temmuz 1934.

⁷⁵⁵ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 150, Karar Numarası 196, 19 Temmuz 1933.

⁷⁵⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 16, İctima Senesi 2, s. 37-40.

1922’de hazırlamıştır.⁷⁵⁷ Savaş sonrasında Bakanlığa sorular sorulup, hararetli tartışmaların yapıldığı 14 Nisan 1923 tarihinde Tetkikat ve Telifat Heyeti hiçbir yayın yapmamakla eleştirilmiştir. Bakan ise beş aylık kendi döneminde maddi sıkıntılara rağmen sekiz eser meydana getirdiklerini ve basılmak üzere olduğunu söyleyerek bakanlığını savunmuştur.⁷⁵⁸ Maddi sıkıntılar, yeterli uzman bulunmayışı, yabancı ve yerli uzmanları çalıştırmak için verilen paranın yetersizliği yayın faaliyetlerini etkileyen hususlardır. Heyet 10 adet eser hazırlayıp yayınlamış ve bütün resmi kütüphanelere ücretsiz olarak vermiştir.⁷⁵⁹ Bakanlık, yetersiz yayın faaliyetlerini dinî yayın yapan Sebilürreşat gibi dergilere abone çekmekte müftülerin etkili olmasını isteyerek telafi etmeye çalışmıştır.⁷⁶⁰ Diyanet’in özel ve dinî konularda yayın yapan bir derginin müftüleri aracılığıyla abone kaydı yapılmasında kurumu etkili hale getirmesine yetersiz yayın faaliyetlerini telafi etmeye çalışmak yorumu dışında başka yorumlar yapılabilir. Kurumun belli bir derginin dinî anlayış ve yayınına savunduğunu da söyleyebiliriz.

Önceki başlıkta değinilen Türkçe Kur’an için ayrılacak ödenek tartışmasında yayın faaliyetlerine de değinilmişti. Hatta bu paranın sadece Kur’an ve hadis tercümesi için ayrılması savunulmuştu. İslam’a karşı eleştirilere Heyet-i Müşavere’nin çalışıp yayınlar yapması gerektiği ifade edilmişti. Görülüyor ki yayın faaliyetleri ihmal edilmemiştir. Esasen teşkilat dinî hizmeti verirken İslam dininin iman ve ibadet meseleleriyle meşgul olacağına göre bu meşguliyet sadece dinî mekânlara görevli atamakla kalmayacaktır. Hem kendi hizmetlisinin bilgi seviyesini yükseltmek hem de bunu halka yansıtmak için yayın faaliyetleri bir mecburiyettir. Ancak bu konuda yasal düzenlemeler yaparak ve teşkilatın geliştirilerek daha iyi hizmet vermesi de sağlanmalıdır. Yukarıdaki nedenler de dâhil olmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı kurulduktan sonra uzun bir süre teşkilat kanunu yapılmadığı için kanuni boşluk nedeniyle uzmanlık gerektiren yayın faaliyetleri yeterli nitelikte olmamıştır.⁷⁶¹

⁷⁵⁷ Aksoy, a.g.e., s. 54.

⁷⁵⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 29, İçtima Senesi 4, s. 122.

⁷⁵⁹ Aksoy, a.g.e., s. 56.

⁷⁶⁰ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 8 65 48.

⁷⁶¹ Mehmet Bulut, “*Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yayın Faaliyetleri*”, **İslamiyat**, Ocak Mart 2001, Cilt 4, Sayı 1, s. 61–72.

1924 tarihli Ahmet Hamdi Akseki'nin "*Ahlak Dersleri*" adlı eseri Başkanlığın ilk sıra numaralı yayımıdır.⁷⁶² Teşkilatın henüz yeni kurulduğu, imkânların kısıtlı olduğu 1925 yılında Diyanet bazı önemli İslami kaynakları temin edip personeline vermek için farklı çözümler üretmeye çalışmıştır. Mesela Mısır'da basılıp Darülfünun kütüphanesine bağışlanmış olan 150 takım Buhari-i Şerif'ten 20 takımının Diyanet'e verilmesi için Başbakanlık nezdinde girişimde bulunulmuştur. Karşılığında Diyanet'te bulunan "*İslam'da Tarih ve Müverrihler*", "*Anglikan Kilisesine Cevap*", "*Ahlak Dersleri*", adlı kitaplardan 200 adet Darülfünun Kütüphanesine verilmesi teklif edilmiştir. Teklif kabul edilmiş, 20 takım Buhari-i Şerif, başkanlığa gönderilmiştir. Ancak vilayet fetvahanelerine dağıtılan kitap yeterli gelmemiş, Şubat 1926'da Diyanet, önemli merkezlere yetecek miktarda Buhari-i Şerif gönderilmesi için Başbakanlığa tekrar yazı yazmıştır. Darülfünun 30 takımdan fazla gönderemeyeceğini bildirmiştir.⁷⁶³ Mısır'da basılmış eserin hangi dilde yazıldığı belirtilmemiş olsa da muhtemelen Arapça olan eseri Diyanet temin etmeye çalışmıştır.

Yayın faaliyetleri içinde değerlendirebileceğimiz diğer bir eser yeni hazırlanan Türkçe hutbe kitabıdır. 17 Şubat 1927 tarihli Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Bey imzalı önsöz ile takdim edilmiştir. Az sayıda bastırıldığından,⁷⁶⁴ 1928 yılı sonunda ikinci defa bastırılan Türkçe hutbe kitapları yetersiz geldiği takdirde Diyanet'ten istenmesi müftülüklere bildirilmiştir.⁷⁶⁵ Adapazarı,⁷⁶⁶ Orhaneli⁷⁶⁷ gibi müftülükler tekrar Türkçe Hutbe kitabı istemiştir.

Diyanet, halkın dinî bakımdan aydınlatılması amacıyla "*Köy Hocası*" adlı eseri 1928 yılında müftülüklere göndererek, halkın bu kitapları okumasına yönelik çalışmalar yapmıştır.⁷⁶⁸

Tarihi olmayan Rıfat Bey imzalı bir başka belgede "*Köylüye Din Dersleri*" adlı bir kitaptan bahsedilmektedir. Heyet-i Müşavere üyesi Aksekili Ahmet Hamdi Efendi tarafından kaleme alınan eserin köylülerin ihtiyacı düşünülerek hazırlandığı, her Müslüman'ın bilmesi gereken iman ve ilmi meselelerin köylünün anlayabileceği

⁷⁶² Mehmet Bulut, "*Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Bibliyografyası*", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt 3, Sayı 4, Ekim Kasım Aralık 1997, s. 85–129.

⁷⁶³ BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Yer Numarası 26 150 4.

⁷⁶⁴ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 2 6 28; Yer Numarası 3 17 1.

⁷⁶⁵ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 2 7 13; Yer Numarası 2 14 19; Yer Numarası 3 15 24.

⁷⁶⁶ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 14 119 23.

⁷⁶⁷ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 3 17 13.

⁷⁶⁸ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı Yer Numarası 2 7 21.

tarzda sade bir dilde açıklandığı ifade edilmiştir. Kitaptaki bu konular arasına nezaket, ahlak ve başka meselelerin de birçok yerde ayrı dersler olarak ilave edildiği, böylece İslam'ın iman ve ibadetten ibaret olmadığı gösterildiği, kırk beş derse ayrıldığı, tamamen yeni bir üslupta yazıldığı anlatılan belgede ayrıntılı bilgi verilmiştir. İslam inanç, ibadet ve ahlakını öğretmek için köylülere yönelik olarak düşünülmüş, müftülerin, imam ve hatiplerle okuma yazma bilenlerin bu kitaptan almaları için yardımcı olması istenmiştir.⁷⁶⁹ Halkın önemli bir kısmının köylü olduğu düşünülürse devlet, İslam dinini akılcı ve bilimsel tarzda halka öğretmek için çabaladığını söyleyebiliriz. Bütün köylüye okumak yazmak, vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıyacak kadar coğrafi, tarihi, dinî ve ahlaki bilgi vermek Atatürk'ün eğitim programının ilk amacı⁷⁷⁰ olduğundan bu amacın dinî ve ahlaki kısmını Diyanet eliyle yürütmeye çalışmıştır.

Köyünden, kentinden peygamber ocağı dediği askerlik görevini yapmaya gelen Türk gençleri de ihmal edilmemiş, “*Askere Din Dersleri*” adlı bir başka eser hazırlanmış ve 1928 yılında ilgili yerlere verilmek üzere müftülüklere gönderilmiştir.⁷⁷¹

Yeterli olmasa da savaştan yeni çıkmış, yanmış yıkılmış, sıtma ve bulaşıcı hastalıklarla boğuşan Anadolu insanının o günkü imkânlarını göz önünde bulundursak Diyanet'in yayın faaliyetlerinde başarılı bile olduğu söylenebilir. Aşılammış olan 9 ciltlik Elmalılı Kuran tefsiri bütün ciltlerin basımı 1935–1938 yılları arasında devam etmiştir. 12 ciltlik Buhari'nin Hadis kitabının tercümesi ise 1926 da basılmaya başlamış 1948'de tamamlanmıştır.

Atatürk döneminde Diyanet'in yayınladığı eserlerin sayısı bu konuda araştırma yapanlarca tam olarak verilememektedir. Belki bilinen eser sayısı az görülse de Kur'an ve Hadis tercümeleri için “*Başkanlığın yayıncılık tarihinde bir daha aşamadığı başarı*”⁷⁷² ifadesi halen bir Diyanet mensubu olan Mehmet Bulut, tarafından yazılınca daha bir önem kazanmaktadır.

⁷⁶⁹ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 3 17 5.

⁷⁷⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, s. 19.

⁷⁷¹ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 5 45 22.

⁷⁷² Bulut, “*Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Bibl...*”, s. 85–129.

4.4. Din Görevlilerinin Atamaları, Devrimlere Karşı Tepkileri, İşledikleri Suçlar ve Diyanet İşleri Başkanlığı

4.4.1.Devrimlere Karşı Tepkiler ve İşlenen Suçlar

Devrimler ani, hızlı, köklü yenilikler olup toplumun en küçük parçası birey ve ailesinin birbirleriyle ilişkisinden başlayıp siyasal, ekonomik, hukuki, kültürel yapıyı ve bu yapılar arasındaki geleneksel ilişki türlerini gerektiği kadar değiştirmeyi amaçlar. Yeni yapı ve yeni ilişki türüne öğrenme psikolojisi açısından bakılırsa, bireylerin yeni ilişki türünü anlama ve benimseme hızları aynı olamayacağından toplumsal çatışmalar yaşanabilir. Çatışma yeni siyasal, ekonomik, hukuki, kültürel yapı ile toplumun sıradan bireyleri arasında, bireylerle bireyler arasında gerçekleşebilir. Bazen de çatışma yeni yapının temsilcisi olan kurum içinde veya kurumlar arasında söz konusu olabilir.

Atatürk devrimleri gerçekleşirken Kurtuluş Savaşı sırasında olduğu gibi sonrasında da çatışmalar yaşanmıştır. Şeyh Sait İsyanı ya da nispeten daha küçük çaplı isyanlar çıkmış ve çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Devrimler kendi yeni hukuklarını oluşturduğundan ve artık ilişkiler yeni hukuka göre düzenlendiğinden yeni yapıya karşı bu tür hareketler ayaklanma olarak nitelenmiş ve çeşitli cezalar verilmiştir. Bazen de devrimin temsilcisi kurum içerisinde devrimlere karşı tepkiler yaşanabilmiştir. Çünkü her ne kadar devrimci bir anlayışla kurulsun da, toplum süreklilik gösterdiği ve yeni kurumlar, aynı toplumun eski ilişki türlerine alışkın bireyleri tarafından kurulduğu için kurum içinde yeni uygulamalara tepkiler olabilir.

Bilindiği üzere dinî hizmetler Türk ve İslam toplumlarında sıradan işler olmayıp özel nitelikler isteyen bir meslektir. Verilecek hizmetin özelliğine göre dinî bilimleri tahsil etmek gerekir. Osmanlı Devleti'nde din hizmeti veren eski kurumlar, yeni Türk devletine geçerken, kaldırılıp yeni hukuki düzenlemelerle din hizmetlilerinin görev alanları değiştirilmiş, yeni kurumlar kurulmuştur. Ancak eski kurumların üyeleri baştan sona değiştirilip, yeni kurumlara tamamen yeni insanlar getirmek mümkün olamayacağına göre mevcut din hizmetlileri Osmanlı'dan devralınmıştır. Devrim, yeni anlayışta din hizmetlisi yetiştirene kadar kurum içinde devrimlere karşı rahatsızlık ya da destek olabilir. Bu yüzden Diyanet İşleri Başkanlığı her ne kadar devrimci bir anlayış ile kurulmuş olsa da kurum içinde de devrimlere karşı tepkiler olmuştur. Devrimlere karşı tepkileri aşağıdaki maddeler altında toplayabiliriz;

1. Saltanat ve Hilafetin Kaldırılmasına Karşı Tepkiler; Erzurum vilayetine bağlı Epir kazası müftüsü, bayramda camide ve hükümet dairesi önünde, dua ve hutbe esnasında hilafet ve saltanatın, mehdinin⁷⁷³ ortaya çıkışına kadar Osmanlı ailesinde kalacağına dair kutsal kitaplarda işaret bulunduğu hakkında sözler sarf etmiştir. Ayrıca Osmanlı hanedanının mevcut durumundan üzüntü duyduğunu söyleyen müftüye işten el çektirilmiş, adliyeye sevk edilmiştir.⁷⁷⁴ Eski siyasi yapının, saltanatın kaldırılmasına açıkça ve dinsel iddialarla karşı çıkan müftü, devlet geleneğinin ve devrimin doğal sonucu olarak mahkemeye verilmiştir. Kutsal kitapların içeriğini bilmeyen halka, dinî bir ibadet ve görev olan bayram hutbesinde saltanat ve hilafetin –ki esasen siyasi bir makamdır- dünyanın sonu olan kıyamete kadar Osmanlı ailesinin elinde kalacağına kutsal kitaplarda işaret olduğunu söylemesi ilahiyat, din bilimleri açısından ele alınabilir, dolayısıyla bu bakış çalışmamızın dışındadır. Toplumsal bir bakışla Allah’a ibadet amacıyla camiye gelmiş insanlara, Allah tarafından siyasi iktidarın belli bir ailenin soyundan gelenlere verildiğine dair kutsal kitaplarda işaret olduğunu söylemenin nasıl bir sosyo-psikolojik sonucu olabilir? Söz konusu kutsal kitapların içeriğini bilmeyen, ibadet amacıyla geldiği, dinî duyguların yoğunlaştığı camide, insanların kafasında, cumhuriyetin İslam dinine aykırı olduğuna dair fikirler oluşabilir, dinini dolayısıyla saltanatı korumak için halkı devrimlere karşı harekete geçirebilir. Bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı doğru dinî bilgi ve hizmet vermek açısından olduğu kadar devrimler açısından da hassas bir konumda olduğunu söyleyebiliriz.

Aynı belgeye göre, İçişleri Bakanlığı bu tür hareket ve konuşmalardan sakınılmasını sağlamak için diğer müftülüklere gerekli uyarıların yapılması yönünde Başbakanlığa çözüm yolu sunmayı ihmal etmemiştir. Başbakanlık, İçişleri’nin yazısının bir suretiyle, gerekenin yapılması için 14 Mayıs 1924 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı’na yazmıştır. Devrimi yapanlar devrimleri korumak amacıyla, din görevlilerinin bu tür söz ve davranışlarını engellemeye yönelik tedbir almışlardır.

Yönetime karşı hareket eden bir müftü hakkındaki başka bir belge şöyledir; 1926 yılında Takrir-i Sükûn Kanunu dolayısıyla sıkıyönetim ilan edilmiştir. Bu dönemde Andırın müftüsü Mustafa Efendi İstiklal Mahkemesi’nde yargılanmıştır. Müftü hakkında yapılan inceleme sonucunda dinî görev haricinde halkı birbiri aleyhine

⁷⁷³ Kıyamete yakın zamanda insanları İslam’a çağıracağına inanılan kurtarıcı.

⁷⁷⁴ **BCA**, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Yer Numarası 102 667 1. Bkz ek 27.

tahrik ettiği anlaşılmıştır. Ayrıca asker kaçaklarını ve suçlu kimseleri himaye edip halk üzerindeki nüfuzlarından faydalanarak baskıda bulunmuşlardır. Gerekli bilgi Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiş ve müftü görevden alınmıştır.⁷⁷⁵

Sonuç olarak önceki bölümlerde de vurgulandığı üzere din hizmetlilerinin siyasi konularda konuşmamları yönünde sık sık uyarılar yapmak diğer tedbirler olmuştur.

2. Tekke, Zaviye ve Tarikatların Kaldırılmasına Karşı Tepkiler; 1925 yılında bilindiği üzere tekke ve zaviyelerle tarikatlar kapatılmıştır. Ancak tarikatları resmi kurum olarak yasaklamak, tarikat zihniyetini ve faaliyetlerini tamamen ortadan kaldıramamıştır. Devrim yasalarına rağmen tarikat faaliyetleri gizli de olsa devam edebilmiştir. Nitekim Heyet-i Müşavere kararlarından anlaşıldığına göre 2 Ocak 1929 tarihinde Birecik müftülüğü Behai Tarikati adı altında örgütlenmelerden Başkanlığa bilgi vermiştir. Heyet-i Müşavere adı geçenler hakkında kanuni takibat yapılması için Başbakanlığa yazmıştır.⁷⁷⁶ Bu kararda adı geçenler ifadesinden Diyanet İşleri Başkanlığı'nın personelinin tarikat üyesi olup olmadığı anlaşılamamıştır. Ancak yasalara göre her kurumun kendi personelini öncelikle denetlemek görevi ve hakkı olduğundan adı geçenler ifadesinden tarikat üyesi personel olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Daha sonra 23 Ocak 1929 tarihinde Şeyh Müslüm imzalı dilekçe Behailik tarikatını yayanlar hakkında bilgi vermiştir. Başkanlık dilekçeyi incelemiş, Başbakanlığa daha önce bilgi verilmekle birlikte, dilekçe, müftülüğü teyit ettiği için önceki evrakla birleştirilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁷⁷ Tarikat mensubu olmakla suçlanıp mahkemede beraat eden personel hakkındaki karar temyize gitmiş ise Başkanlık personelinin işe başlaması hakkında, temyiz sonucunu bekleyerek titiz davranmıştır.⁷⁷⁸ Göreve hemen dönmek için Devlet Şurası'na müracaat eden imam hakkında Devlet Şurası'ndan gelen yazıya, temyiz sonucunun beklendiği cevabı verilmiştir.⁷⁷⁹ Mahkeme kararı temyiz tarafından onaylanınca, imam göreve başlatılmıştır.⁷⁸⁰ Tarikat mensubiyeti dolayısıyla altı ay hapis cezası alan imam, ilgili 36. mad-

⁷⁷⁵ BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Yer Numarası 26 150 2.

⁷⁷⁶ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 37, Karar Numarası 43, 16 Ocak 1929.

⁷⁷⁷ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 81, Karar Numarası 80, 31 Ocak 1929.

⁷⁷⁸ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 227, Karar Numarası 230, 14 Nisan 1931. Bkz ek 31.

⁷⁷⁹ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 529, Karar Numarası 515, 30 Temmuz 1931.

⁷⁸⁰ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 574, Karar Numarası 558, 8 Ağustos 1931.

deye uygun olarak yerine altı ay için vekâleten atama yapılmış, maaşın yarısı vekile verilmiştir.⁷⁸¹

3. Harf Devrimi'ne Karşı Tepkiler; Harf devriminin uygulanmaya başladığı 1928 sonbaharında bütün devlet memurlarının olduğu gibi Diyanet memurlarının da kurslara devamı zorunlu tutulmuştur. Bu konuyu takip eden mülki amirler *“hatip, imam, müezzin ve memurin-i dinîyyenin memurlara mahsus yeni harf kursuna devam etmemekte oldukları”* hakkında müftülüklere bilgi vermiş ve *“bu hususta gösterilecek müsamahanın mutlaka şikâyet olunacağı bilinerek ona göre temin-i devam”* olunmasını istemişlerdir.⁷⁸² Harf devriminden sonra yeni harflerle yazışmalar sırasında doğrudan isyan, karşı çıkış şeklinde olmasa da eski harflerle yazma arzusunun müftü gibi Diyanet personeli tarafından istendiğini görmekteyiz. Medeni Kanun'un yürürlüğe girmesinden sonra bir miras meselesinde Sungurlu müftüsü miras paylaşımını eski harflerle yazmak isteğini yazıyla Başkanlığa bildirmiştir. Heyet-i Müşavere *“müfit olmak üzere ihtisas caiz olacağına cevaben işarı tezekkür kılındı”* cevabını vermiştir.⁷⁸³ Yeni Türk Harfleriyle okuyup yazma öğrenemeyen personel için 4 Aralık 1929 tarihi itibarıyla *“şimdilik kati ihtar ile”*⁷⁸⁴ yetinilmesi kararı verilmiş, devrimin uygulanmasına çalışılmıştır. 1931 yılına gelindiğinde yeni Türk harflerini öğrenemeyenler için görevine devam ettirilmesi ve *“münasip mühlet verilmesi”* istenmiştir.⁷⁸⁵ Bazen Çarşamba ilçesinde olduğu gibi yeni Türk harflerini öğrendiğine dair belge gösteremeyen personel hakkında valilik ve kaymakamlıklardan görevlerine son verilmesi yönünde müftülüklere yazılmıştır. Ancak göreve son vermenin bütçeye dâhil olanlara mı yoksa hademe-i hayratın tamamına mı uygulanacağı hakkındaki müftülükten gelen yazıya Başkanlık *“bu misillu Türk harflerini öğrenemeyen eshab-ı cihata münasip mühlet verilmesi”*⁷⁸⁶ istenmiştir.

Benzer şekilde Çorum'dan yeni Türk harflerini henüz öğrenememiş olanlara uygulanacak muamele hakkındaki soruya önceki soru ve yazılarla birleştirilerek süre verilmesi cevabı verilmiştir. 1931 yılı itibarıyla yeni Türk harflerini öğrenemeyenle-

⁷⁸¹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 452, Karar Numarası 448, 23 Haziran 1931.

⁷⁸² **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 13 108 9.

⁷⁸³ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 20, Karar Numarası 23, 9 Ocak 1929. Bkz ek 21.

⁷⁸⁴ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 795, Karar Numarası 772, 4 Aralık 1929.

⁷⁸⁵ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 301, Karar Numarası 302, 7 Mayıs 1931.

⁷⁸⁶ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 442, Karar Numarası 437, 20 Haziran 1931.

rin işten el çektirilmesinin valilikler tarafından emredildiği anlaşılmaktadır. Ancak Diyanet'in bu konuda sıkıntısı olduğu da görülmüştür. Diyanet her ne nedenle olursa olsun harf devrimine uymamış personel hakkında, Türk harflerini öğrenmeleri için uygun süre vererek yumuşak bir tavır sergilemiştir. Bunun nedeni Heyet-i Müşavere kararlarından anlaşılmaktadır. Önemli bulduğumuz için kararı aynen vermekte faydalı buluyoruz; *“İcabı bi-l'müzakere esasen münhal cihetlere talip bulmakta müşkülât çekildiği halde mevcut hademenin Türk harflerinden imtihan veremeyenlere de bu suretle işten el çektirilecek olursa pek çok camiler hademesiz kalacağından buna meydan verilmemek üzere yeniden münasip ve müsait mühlet itası muvafık bulunduğu tezekkür kılındı.”*⁷⁸⁷

Görüldüğü üzere boş olan görevlere atanmakta istekli bulmakta güçlük çekildiğinden eldeki personelin yeni Türk harflerini öğrenmemesi nedeniyle işten el çektirilmesi din hizmetlerinin aksamasına sebep olacağından ek süre verilmiştir. Çorum'dan gelen yazıya altı ay süre verilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁸⁸ Bu noktada boş görevlere istekli olmamasının sebepleri kanaatimizce savaştan çıkmalı dokuz yıl olması, erkek nüfusun azalmasının yanı sıra az olan erkek nüfusun içinde devrimlere karşıtlık ve nitelikli eleman sıkıntısıdır. Nitekim nitelikli eleman bulmak meselesi, daha önceki başlıklarda meclis tartışmaları verilmek suretiyle değinilmiştir.

Harf devriminin Diyanet içindeki uygulanaşına 1934 yılı itibariyle baktığımızda Heyet-i Müşavere Karar Defterlerinde dahi yeni yazının yanı sıra eski yazı ile kararların yazılmış olduğu görülmüştür. Bu yıl içerisinde Diyanet vaaz mevzuları hakkında gönderdiği talimatnamede vaaz mevzuları hakkında personelinden günleri ve konuları içeren rapor ve cetveller istemiştir. Beykoz,⁷⁸⁹ Şarköy,⁷⁹⁰ gibi birçok müftülöklere vaaz konuları içerisinde geçen ayet ve hadislerin eski yazı ile Türkçe konuların yeni Türk harfleri ile yazılmasını istemiştir. Diğer yandan genelgeye rağmen Beyoğlu, Mesudiye, Gergüş, Keban, Kızıltepe, Çemişgezek, Gördes, Kaş, Giresun müftülüklerinin talimatnameye uymadıkları⁷⁹¹ anlaşılmıştır. Genelgeye uymaları

⁷⁸⁷ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 459, Karar Numarası 454, 25 Haziran 1931.

⁷⁸⁸ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 459, Karar Numarası 454, 25 Haziran 1931.

⁷⁸⁹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 156, Karar Numarası 4, 4 Nisan 1934.

⁷⁹⁰ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 129, Karar Numarası 5, 4 Nisan 1934.

⁷⁹¹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 184, Karar Numarası 8, 9 Nisan 1934.

yönünde karar verilmiştir. Aynı ifadeler Cide müftülükleri,⁷⁹² Dinar, Bandırma, Mardin, Osmaniye, Derik, Şirvan, Saimbeyli, Bozcaada, Ladik müftülüklerine,⁷⁹³ yazılmıştır. Diğer yandan ayet ve hadislerdeki harflerin eksik, fazla ve hatalı yazıldığını gören Heyet-i Müşavere bu tür hatalar yapılmaması için uyarıda bulunmayı ihmal etmemiştir.⁷⁹⁴ 1934 yılında eski harflerle hazırlanan raporlar dikkat çekmektedir. Eski yazıyı ısrarla kullanmalarına rağmen doğru şekilde kullanmadıkları da belgelere yansımıştır.

Anlaşılan o ki ayet ve hadisler dışında Türkçe açıklamalar ve vaaz konuları eski harflerle yazılmakta ısrar edilince Heyet-i Müşavere, Saimbeyli, Elmalı, Birecik, Vezirköprü, Malkara, Hınıs, Şırnak müftülüklerine⁷⁹⁵ gönderilen rapor ve cetvelleri iade etmiştir. Bu tarihten itibaren bizzat belgelerde gördüğümüz üzere Şarköy, Karaköse, Susıgırlık, Hendek, Borçka, Diyadin, Refahiye, Anamur, Biga, Nevşehir, Tarsus, Menemen, Elbistan, Karaburun, Köyceğiz, Kemaliye, Garzan, Akseki, Anamur, Arapkir, Susıgırlık, Siverek, Savur, Geyve müftülüklerine rapor ve cetvellerin iade edilmesine rağmen bazı müftülüklere aynı iade birden fazla yapılmıştır.

Yine günümüze uzayan tartışmalarda ve çalışmalarda bolca eleştirilen, Atatürk döneminde cenazeleri yıkayacak ve namazlarını kıldırarak din görevlisi dahi kalmadığı ifadesinin ve sebeplerinin Heyet-i Müşavere kararlarına yansıdığı tarafımızdan görülmüştür. Önemli bulduğumuz için bu konudaki ifadeleri aynen vermeyi yararlı görmekteyiz; *“yeni Türk yazısını bilmeyen kasaba ve köylerde bulunan imam- lar imamlık vazifesini yapmaları kanunen caiz olmayacağından dolayı İlçebaylık- ça⁷⁹⁶ bütün köy imamlarının vazifelerine nihayet verildiği ve bu yıl ilçe merkezinde yeni bir mektep ihdas edildiği ve bundan böyle vuku bulan cenazelerin techiz ve tek- finlerini yapacak kimse kalmayıp bilakis şimdi köylerde vaki olan cenazeler günlerce yerde kaldığı hakkında Diyadin müftülüğünden gelen 10 Ekim 1936 tarih ve 9 numara- lı tahrirat tedkik ve mutalaa olundu:*

Aidiyeti ciheti ile Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne tevdiî münasip olacağı tezekkür kılındı.”⁷⁹⁷

⁷⁹² Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 177, Karar Numarası 9, 7 Nisan 1934.

⁷⁹³ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Karar Numarası 10, 11 Nisan 1934.

⁷⁹⁴ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 271, Karar Numarası 2, 16 Nisan 1934.

⁷⁹⁵ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 164, Karar Numarası 13, 19 Nisan 1934.

⁷⁹⁶ İlçenin yöneticisi, mülki amir, kaymakam

⁷⁹⁷ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 559, Karar Numarası 49, 24 Ekim 1936. Bkz ek 18.

Görüldüğü üzere 1936 yılı itibariyle yeni Türk harflerini öğrenmemiş olan personelin artık işten el çektirilmesi din hizmetlerinin aksamasıyla sonuçlanmıştır. Pasif direniş olarak değerlendirebileceğimiz bu tutum elbette psikolojik, sosyolojik çalışmalarla nedenleri araştırılıp cevapları bulunabilir. Ancak çalışmamızda belgelere yansıdığı kadarıyla, Diyanet personelinin devrimlere tepkisini değerlendirmekteyiz. Diyanet bu meseleyi çözmeye çalışmıştır. Uzunköprü müftülüğünden 30 Nisan 1937 tarihinde gelen bir yazıda haftada bir gün, köy imamlarının düzenli olarak kurslara devam etmesi için Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan emir verilmesi çözümü sunulmuştur. Türkçe hutbeleri usulüne uygun tarzda ve Kur'an-ı Kerim okumada eksikleri olan personelin eksiklerini tamamlamaya yönelik kurslar için gerekirse yerel yetkili makamlardan izni alınması kararlaştırılmıştır.⁷⁹⁸

Elbette ki bu kurslara katılan personelin yeni Türk harfleriyle okuma yazma öğrenip öğrenmediklerinin, Başkanlık tarafından denetlenmediğini söyleyemeyiz. 1938 yılına gelindiğinde ayet ve hadislerin eski harflerle, tercüme ve izahların yeni harflerle yazılması talimatnamesine rağmen talimatnameye uymayan müftülükler⁷⁹⁹ olduğu anlaşılmıştır. 1938 yılında da vaaz cetvellerinde eksik, yanlış yazılan ayet ve hadisler olduğu, cetvellerin müftüler tarafından incelenmesi yönünde uyarılar yapılmıştır.⁸⁰⁰ Öte yandan talimatnameye uygun şekilde hazırlanıp güzel bulunduğu, hazırlayan vaizlere bildirilmek suretiyle onurlandırılmıştır.⁸⁰¹

4. Tevhid-i Tedrisat Kanunu İle İlgili Tepkiler; Kısmen Harf Devrimi, kısmen de Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla ilgili olduğunu düşündüğümüz, Gaziantep'te Şeyh Fethullah cami imamı hakkında bir olay belgelere yansımıştır. Belgelere göre imam, okulların tatil olması nedeniyle kendi evinde, velilerin ricasıyla Kuran-ı Kerim öğretmesi üzerine tutuklanmış, adliyeye sevk edilmiştir. Vali tarafından getirtilen imamın izin belgesi istenmiş, izin belgesine görevden alınması için yazılan not ile birlikte müftülüğe gönderilmiştir. Müftülük nizamnamede öyle bir maddeye tesadüf etmediği için yapılacak işlemi sorması üzerine Başkanlık, imamın hareketinin okul kurarak eğitim yapmak amacıyla olmadığından, tatil sırasında “*müzakere mahiyetin-*

⁷⁹⁸ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 180, Karar Numarası 16, 8 Haziran 1937.

⁷⁹⁹ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 334, Karar Numarası 44, 16 Haziran 1938.

⁸⁰⁰ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 389, Karar Numarası 72, 23 Temmuz 1938.

⁸⁰¹ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 390, Karar Numarası 75, 23 Temmuz 1938.

de” olduğundan görevden alınamayacağı bildirilmiştir.⁸⁰² Menemen İsyanı’nın ortaya çıkardığı acılar henüz iktidarın zihninde taze olduğunu göz önünde bulundurduğumuz zaman İçişleri Bakanlığı’na kurumların, halk çocuklarına, imamın evinde Kur’an öğretimi konusunda hassas davrandığını söyleyebiliriz. Buna karşılık Diyanet İşleri Başkanlığı din görevlilerinin evlerinde bu tür faaliyetlerine yönelik, herhangi bir düzenleme olmamasının da etkisiyle, meseleyi Tevhid-i Tedrisat Kanunu açısından ele almıştır. Kanuna göre, her türlü eğitim ve öğretim faaliyetleri Milli Eğitim Bakanlığı’na ait olduğundan imamın okul kurarak eğitim öğretim yapmak amacı taşımadığı ifade edilmiştir. Kur’an öğretimi amacıyla açılan Kur’an Kursları ve Hafız Okullarının varlığı nedeniyle evde Kur’an öğretimine devletin şüpheli yaklaşarak, karşı çıktığını söyleyebiliriz.

5. Menemen Olayı ile İlişkili Olan Din Görevlileri; 1930 yılında cumhuriyet tarihinde ikinci çok partili hayat denemeleri yapılmıştır. Başarısız olan bu denemeden kısa bir süre sonra din ve şariat istekleriyle Menemen İsyanı çıkmıştır. Menemen İsyanı sırasında Diyanet’in personeli olan müftü Yusuf Ziya Efendi, halkı hükümet aleyhine kışkırttığı için Menemen Askeri Mahkemesi tarafından üç yıl hapis cezası verilmiştir.⁸⁰³ Aynı mahkeme tarafından İstanbul Hacı Bayram Haftani Camisi imam ve hatibi Sami Efendi’nin tarikat mensubu olması nedeniyle altı ay hapis ve elli lira ağır para cezası verildiğinden görevden alınmıştır.⁸⁰⁴ Menemen Askeri Mahkemesi, tekkelerin kaldırılmasına muhalefet eden Alaşehir’de Şeyh Sinan camisi imamına beş ay hapis cezası vermiş, ilmi encümen görevden almamış, yerine beş ay için vekil atamıştır.⁸⁰⁵ Menemen İsyanı dolayısıyla hapis cezası alarak mahkûm olan ve hapis cezaları sona eren personelin işlerine devamları hakkında yapılacak işlemin ne olduğu Manisa müftülüğünden sorulmuş, Başkanlık mevcut nizamnameye⁸⁰⁶ göre işlem yapılmasını bildirmiştir.⁸⁰⁷

6. Türkçe Hutbeye Karşı Tepkiler; Türkçe hutbe uygulamasının kısmen uygulandığı 1929 yılında Giresun’un Yuva köyü imam ve hatibi Arapça hutbe oku-

⁸⁰² **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 705, Karar Numarası 669, 25 Ekim 1931.

⁸⁰³ **BCA**, Bakanlar Kurulu Kararları, Yer Numarası 23 64 14.

⁸⁰⁴ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 22, Karar Numarası 253, 21 Nisan 1931.

⁸⁰⁵ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 329, Karar Numarası 327, 17 Mayıs 1931.

⁸⁰⁶ 12 Ağustos 1928 tarihli Cami Hademeleri Nizamnamesi’nin 36. maddesine göre “namus ve haysiyeti ihlal eden bir cürüm ile ve mutlak surette ağır hapis veya o derecede mücazatu müstelzim bir fiil ile veya vazifesinden dolayı en az altı ay hapis ile mahkûm olanların hizmeti ref olunur”

⁸⁰⁷ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 687, Karar Numarası 628, 10 Ekim 1931.

masına ilave olarak padişah duası yaptığı jandarma kumandanlığı tarafından Başkanlığa yazılmıştır. Heyet-i Müşavere hutbe örneklerine göre hutbe okuması için şiddetli ihtarda bulunulmasına karar verilmiştir.⁸⁰⁸ 1931 yılında Emet Dereköy camii hatibi Arapça hutbenin Türkçesini okumayınca köy öğretmeni ile aralarında tartışma çıkmıştır. Öğretmenin ifadesine göre hatip saltanatı övmüş, tartışma sonucunda öğretmen yaralanmıştır. Bunun üzerine kaymakamlık müftülüğe, müftülükte Başkanlığa yapılacak muamelenin ne olacağı hakkında bilgi istemiştir. Başkanlık hatibin Türkçe okuması için uyarıda bulunulması yönünde karar almıştır.⁸⁰⁹

7. Siyasi Kişiliklere (Atatürk'e) Karşı Hakaret Eden ve Siyasi Meselelere Karışanlar; Türk devriminin lideri ve devrimle özdeşleşmiş olan Atatürk'ün kişiliğine hakaret ve görevini kötüye kullanan imam hakkında bir yıl hapis cezası verilmiştir.⁸¹⁰ Cumhurbaşkanı Atatürk'ün kişiliğinin damgasını vurduğu devrimlerden rahatsız olanlar devrimlere karşı çaresiz kalınca kişiliğine hakaret etmişlerdir. Sonuç olarak cezalandırılmışlardır.

Kırşehir'de seçimlerden sonra yeni muhtar göreve başladığı halde Hacıbektaş Kasabası Savat Mahallesi imam ve hatibi seçimler aleyhinde propaganda yapıp siyaset ile meşgul olduğundan Kırşehir vilayetinden müftülüğe ulaştırılan şikâyet mektubu Başkanlığa gönderilmiştir. Heyet-i Müşavere müftünün bir daha böyle davranışlar sergilememesi için şiddetle uyarılmasını istemiştir.⁸¹¹ Benzer şekilde bayram namazından sonra resmi görevi olmadığı halde kürsüye çıkıp vaaz veren ve siyasi konulara değinen imam hakkında tahkikat sonucunun beklenmesi kararlaştırılmıştır.⁸¹²

4.4.2. Diğer Meseleler ve İşlenen Suçlar

Diyanet İşleri Başkanlığı din hizmetlilerini sadece devrimler açısından denetlemiş değildir. Görevlerini layıkıyla yapıp yapmadıklarını, ahlaki durumlarını, devrim kanunları dışındaki yasa ve düzenlemelere uyup uymadıklarını, yeterli bilgi ve birikime sahip olup olmadıklarını, halkın din hizmetlileri ile ilgili çeşitli şikâyetleri

⁸⁰⁸ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 514, Karar Numarası 488, 30 Temmuz 1929.

⁸⁰⁹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 326, Karar Numarası 324, 16 Mayıs 1931.

⁸¹⁰ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 447, Karar Numarası 343, 26 Haziran 1929.

⁸¹¹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 217, Karar Numarası 210, 7 Nisan 1929.

⁸¹² **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 13, Karar Numarası 148, 19 Mart 1931.

hakkında da hassas davranmış, yasalara uygun şekilde denetlemiştir. Bu konuları aşağıdaki başlıklar altında toplayabiliriz;

1.Görevde İhmal, Terk ve Devamsızlıkta Bulunanlar⁸¹³; Yasa ve diğer düzenlemelerle dinî hizmetleri topluma sunma görev ve yetkisini alan dinî görevliler, bu yetkileri Allah adına kullanmadıklarından görevlerini yapıp yapmadıkları devlet tarafından denetlenmiştir. Din hizmetlilerinin en çok işlediği suçlar bu türden olduğu Heyet-i Müşavere defterlerinde ve diğer arşiv belgelerinde en sık rastladığımız meselelerdir.

Kütahya Yıldırım Bayezit cami müezzininin devamsızlığı hakkında yapılan tahkikat sırasında ifadesi alınmadığından tahkikatın tamamlanması istenmiştir. Görevden alınmasına dair müftülükten gelen yazıya karşılık, Başkanlık, müezzin görevine gelmediyse son kez uyarılmasını ve yine görevine dönmez ise görevden alınmasını istemiştir.⁸¹⁴ Mustafa Kemal Paşa müftülüğünün hademenin devamsızlığı hakkındaki yazıya Başkanlık, iki defa ikaz ile yetinilmesini, devamsızlıkta ısrar edilince görevden alınmasını bildirmiştir. Devamsızlıkta ısrar eden Sivrihisar cami-i kebir imamı yönetmeliğe uygun olarak görevden alınmıştır.⁸¹⁵ Bolu,⁸¹⁶ Turgutlu,⁸¹⁷ gibi daha birçok yerde devamsızlıkta ısrar dikkatle takip edilmiştir. Mudurnu müftülüğünden, imamlık ve vaizlik görevine yapılacak atama hakkındaki yazıyı inceleyen Başkanlık önceki imam ve hatibin görevi terk etmesi nedeniyle görevden alınmasını ve görevin başkasına verilmesini kararlaştırmıştır. Yine Bursa'da,⁸¹⁸ Menteşe'de⁸¹⁹ devamsızlıkta ısrar edenler görevden çıkarılıp başkaları atanmıştır. Diğer yandan görevini terk ettiği şikâyetlerini inceledikten sonra, terk etmediği anlaşılan din görevlilerini, görevlerinde bırakmıştır. Ya da Iğın'da olduğu gibi devamsızlık nedeniyle görevden alınan imam yönetmelik hükümleri uygulanmadığı gerekçesiyle Başkanlığa müracaat etmiş, Başkanlık göreve dönmesini uygun bulmuş, ancak bundan sonra

⁸¹³ Devamsızlık hakkında görüp incelediğimiz belgelerin hepsi dipnotlarda verilmemiştir. Burada verilen örneklerden daha fazla sayıda devamsızlık vardır.

⁸¹⁴ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 198; 279; 152, Karar Numarası 191; 278; 150, 31 Mart 1929; 6 Mayıs 1929; 6 Mart 1929.

⁸¹⁵ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 135; 60, Karar Numarası 128; 53, 24 Şubat 1929; 21 Ocak 1929.

⁸¹⁶ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 3 15 23.

⁸¹⁷ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 13 111 29.

⁸¹⁸ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 260/7; 14, Karar Numarası 258; 18, 27 Nisan 1929; 8 Ocak 1929.

⁸¹⁹ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 13 115 2.

devamsızlık halinde görevden alınacağı kararlaştırılmıştır.⁸²⁰ Kahramanmaraş'ta De-de Mehmet Efendi cami imam ve hatibi göreve devamsızlığı nedeniyle maaş kesintisi cezası verilmiş ancak devamsızlıkta ısrar etmesi ciddiyetle takip edilmiştir.⁸²¹ Kastamonu'da izinsiz görevini terk eden müezzin görevden alınmıştır.⁸²² Üsküdar'da Merdiven köyü cami imamı görevi terk ederek Adapazarı'na gittiği için görevden almak ve yerine başkasını atamak isteyen müftülük dilekçesini, Başkanlık dikkatle incelemiş, hemen görevden almamıştır. Müezzinin Adapazarı'na gidişinin meşru bir mazerete dayanıp dayanmadığının araştırılması ve sonucunun bildirilmesini istemiştir.⁸²³ Benzer şekilde Beyoğlu müftülüğünden gelen bir yazıya göre izin süresi bittiği halde görevine gelmeyen imamın görevden alınması isteğine, Başkanlık karşı çıkmıştır. İmamın neden izin süresini aştığının araştırılmasını istemiştir. Veya Harput müftülüğü görevine gelemeyen cami ferraşın görevden alınması isteğine, Başkanlık, meselenin öncelikle araştırılmasını isteyerek titiz davranmıştır.⁸²⁴ Bozkır'ın Söğütlü köyü imamının devamsızlığı hakkındaki yazıya Başkanlık öncelikle imamet görevinin Mehmet Efendi'ye ait olup olmadığını sormuştur. Kadrolu olup olmadığını araştırmıştır. Daha sonraki yazışmada, Başkanlıktan ne yapılacağına dair bilgi istenmiş, Başkanlık bu görev resmen imama verilmiş olmaması nedeniyle, köy halkının bu konuda serbest olduğu ve mahalli müftülük tarafından halledilmesi istenmiştir. Bozkır'dan aynı şekilde bir başka imamın devamsızlığında da aynı yol izlenmiş, kadrolu olup olmadığı araştırılmıştır.⁸²⁵ Yine Konya'da imam Vahdi Efendi'nin devamsızlığı hakkındaki dosya incelenmiş, ikaz edilmediği, önce ikaz edilerek imamet belgesi verilmesi, devamsızlıkta ısrar ettiği takdirde genelge uygulanması bildirilmiştir.⁸²⁶ Daha sonra dosyayı ikinci defa inceleyen Heyet-i Müşavere, genelge hükmünü sırasıyla uygulanmamasına dikkat çekerek, eski kararda ısrar edilmesine bir mana verilmediği, heyetin kararına uygun olarak anlatıldığı şekilde muamele yapılması bildi-

⁸²⁰ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 264; 1137, Karar Numarası 257; 20, 27 Nisan 1929; 10 Ocak 1929.

⁸²¹ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 231, Karar Numarası 223, 14 Nisan 1929.

⁸²² **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 206, Karar Numarası 201, 4 Nisan 1929.

⁸²³ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 12, Karar Numarası 187, 31 Mayıs 1929.

⁸²⁴ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 9; 1, Karar Numarası 1731; 2, 25 Mart 1929; 5 Ocak 1929.

⁸²⁵ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 117; 176; 66, Karar Numarası 119; 166; 63, 18 Şubat 1929; 10 Mart 1929; 24 Ocak 1929.

⁸²⁶ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 12 99 23.

rilmiştir.⁸²⁷ Dinî hizmetliler hakkındaki kanun hükümlerinin uygulanışında sıraya uyulmadığı, eksikler olduğu anlaşılmakta ve Heyet-i Müşavere, müftülüğün eski kararında ısrarını manidar bulmaktadır. Devamsızlık iddialarının doğru olup olmadığı, bölgenin diğer insanlarından soruşturulup, ifadeleri imzalatılmıştır.⁸²⁸ Devlet terbiyesi ve geleneğinin icabı olarak yeni Türk devleti yeniden yapılanırken, mevcut görevlilere kurumsal bir meslek terbiyesi kazandırılmaya çalışılmıştır.

2.Hırsızlık ve Zimmete Para Geçirme Suçları; Niğde’de bir caminin iki defa eşyalarının çalınması üzerine yapılan inceleme sonucunda caminin muhafız ve kayyumunun hırsızlığı yaptığı anlaşılmış ve görevden alınmıştır.⁸²⁹

Zimmete para geçirme suçları Kula’da olduğu gibi, bazen karışık ve ilginç olaylara sebep olmuştur. Kula müftüsü ve Kurşunlu cami imamı, cami mütevellisi iken, vakıftan iki yüz lira zimmetine para geçirdiği mahkemece sabit olmuştur. Yapılacak işlemi soran Manisa müftülüğüne, Kula müftüsünün görüşleri sorulmuştur.⁸³⁰ Ancak hademe-i hayrat kanununa göre vaizlik ve hatiplik görevlerinin kendisinde kalmasına müsait olup, imamlık vazifesinin kalacağına dair açık bir kanun bulunmadığı ve imamet görevini hakkıyla yerine getirmediği için halkında isteğiyle bu görevin müftü efendiden alınıp kendisine verilmesini isteyen Hafız Ali Sacit’in şikâyeti dikkatle incelenmiştir. Müftü efendinin savunması alındıktan sonra Başkanlık, zimmete para geçirme meselesinin usule aykırı bir işlem olduğu, kötü niyet ve vakfa hainlikten kaynaklanmadığından görevden alınmadığını ifade etmiştir. Ancak müftünün imamet görevine atanması, hademe-i hayrat nizamnamesinden önce olup, nizamnamenin 36. maddesiyle ilgili değildir. Hafız Ali Sacit Efendi’nin talebini “*pek garip ve şayan-ı dikkat*”, “*iddianın garazdan*” kaynaklandığına karar verilmiş ve müftü görevden alınmasını makul bulmamıştır.

3. Gerekli Nitelikleri Taşımayan Dinî Görevliler; Diyanet gerekli nitelikleri taşıyan kişileri atamada hassas davrandığı gibi, atandıktan sonra işin gerektirdiği özelliklere, ehliyete sahip olmayan kişileri görevden alırken usule uyulmasına⁸³¹ dik-

⁸²⁷ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 12 100 13.

⁸²⁸ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 8 68 2.

⁸²⁹ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 231, Karar Numarası 243, 21 Nisan 1929.

⁸³⁰ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 318, Karar Numarası 304, 15 Mayıs 1929.

⁸³¹ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 321, Karar Numarası 323, 18 Mayıs 1929.

kat etmiştir. Ayrıca ilmi eksiklikleri bulunan personel için hizmet içi eğitim denilebilecek kurslar düzenleyerek çözüm getirilmeye çalışılmıştır.⁸³²

4.Kız Kaçırma, Irza Tecavüz Suçları, Alkol Alanlar ve Kötü Ahlak Sahibi Olanlar; Bu tür suçlar defterlerden anlaşıldığı kadarıyla nadir gerçekleşmiştir. Hayrabolu kazasında iki caminin müezzinleri kız kaçırmak suçundan tutuklandıklarından yerlerine, encümen başkasının seçilmesine karar vermiş, kadro harici kalan camilere müezzin tayin edilip edilmeyeceği sorulmuştur. Başkanlık mahkeme sonucuna kadar müezzinliklerin vekâletle idare edilmesine karar vermiştir. 22 Haziran 1929'da yapılacak işlem sorulduğunda yine aynı cevap verilmiştir. Mahkeme sonucu kesinleşip mahkûm edildikten sonra görevden alınmaları kesinleşmiştir.⁸³³ Irza geçen hatip hakkında da aynı yol izlenmiştir.⁸³⁴ Kötü ahlak sahibi ve devamsız olan müezzin içinde önce ikaz edilmesi, devamsızlıkta ısrar ederse yönetmeliğin uygulanması bildirilmiştir. Bazen dine yakışmayan halleri nedeniyle meslekten çıkarılmıştır.⁸³⁵

Belgelere yansıdığı kadarıyla Isparta'da öteden beri olan gerginlik muhtar seçimi nedeniyle artmıştır. Isparta milletvekili Hacı Hüsnü Bey'e köyden yazılan mektupta imamın devletin politikasına aykırı konuştuğu, alkol alıp, fuhuş yaptığı iddia edilmiştir. Araştırmaya göre muhtar seçiminden kaynaklandığı, iddiaların gerçek olmadığı bildirilmiştir.⁸³⁶ Diyanetin din görevlilerinin ahlakı hakkındaki şikâyetleri titizlikle takip ettiği anlaşılmaktadır

5. İzinsiz Başka bir Görev Alanlar, İki Görevi Bulunanlar, Başka İş ile Uğraşanlar; Yeni Türk devletinin kurum ve kuruluşlarının, en alttan en üste kadar bütün birimlerin kadro ve görevlerini, mali, hukuki, vs durumlarını belirlemeye çalıştığı, Türk toplumunun hem devlet hem toplum olarak yeniden yapılanmaya çalışıldığı bir dönemdir. Bu dönemde iki görevi bulunanlar olduğu görülmüştür. İki görev izinli ya da izinsiz olabilmıştır. Ancak zamanla kanun ve kararnamelerle değişmiş olduğu anlaşılmıştır.

⁸³² Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 58, Karar Numarası 6, 12 Mart 1937.

⁸³³ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 319; 451; 553, Karar Numarası 306; 442; 529, 15 Mayıs 1929; 18 Temmuz 1929; 13 Ağustos 1929.

⁸³⁴ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 202, Karar Numarası 1971, 4 Nisan 1929. Bkn ek 19.

⁸³⁵ Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, Varide Numarası 179; 512; 610, Karar Numarası 179; 501; 608, 28 Mayıs 1931; 20 Temmuz 1931; 17 Eylül 1931.

⁸³⁶ BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 4 29 28.

Biga'da cami imam ve hatibi izinsiz Edremit'e giderek başka bir görev aldığından, yönetmelik hükmünü kendisine tebliğ etmek mümkün olmadığından yapılacak muamele sorulmuştur. Başkanlık, Edremit müftülüğü aracılığıyla tahkikat yapılması istenmiştir. Sonuçta görevi terk ettiğinden imam ve hatiplik görevinden alınmıştır.⁸³⁷ Aldığı izni uzatmak suretiyle bir ticarethanede çalışan müezzin meslekten çıkarılmıştır.⁸³⁸ Veyahut ticaret ile meşguliyetten dolayı defalarca Sasun'a giden imam, görevini yapmadığı için ya işine devamının temin edilmesini ya da maaşının kesilerek verilmesi bildirilmiştir.⁸³⁹ Müezzin Naci Efendi, öğretmenlik görevi nedeniyle müezzinlik görevinde devamsızlık yaptığından, görevine devam etmesi güç olduğundan müezzinlik görevinden çıkarılmıştır.⁸⁴⁰ Yine İstanbul'da Ayasofya Camisi kaydını aynı zamanda Rüsumat Müdüriyeti'nde⁸⁴¹ memur olması nedeniyle görevine düzenli olarak devam etmesi mümkün olamayacağından kayyımlık görevinden çıkarılmıştır.⁸⁴²

Yukarıda sıralanan maddeler dışında Heyet-i Müşavere defterlerinde incelediğimiz, personel alımında haksızlık iddiaları, becayış, atamalar, temizlik, silah bulundurmak ve askerlik ile ilgili meseleleri diğer başlıklar olarak sıralayabiliriz. Tüm bu suç veya hatalar toplumun içinde sıradan insanlar arasında da yaşanabilecek olaylar olduğu anlaşılmaktadır. Din hizmetlilerinin bu tür yanlışlarını olması gereken olaylar olarak değerlendirmiyoruz. Bu tür hizmetlerin, topluma din adına iyi ve güzel öğütleyen ya da örnek olması gereken insanlara verilmesi gerekir. Ancak o günün Türk toplumunun fikri eğitim düzeyini göz önünde bulundurduğumuzda kurumlara yine aynı toplumun değerleriyle yetişen bireyler atandığı için bu tür suç ve hataları, hata olarak elbette doğal bulmuyoruz. Ancak o günün koşulları altında ortaya çıkmış olmaları bakımından, doğal buluyoruz.

Görüldüğü üzere kanun, karar, yönetmeliklerle teşkilatın mevcut hizmetlilerinin nitelikleri arttırılmaya, kurumsal bir kültür geliştirilmeye çalışılmıştır.

⁸³⁷ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 191; 142, Karar Numarası 188; 142, 1 Nisan 1929; 3 Mayıs 1929.

⁸³⁸ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 61, Karar Numarası 692, 23 Ağustos 1930.

⁸³⁹ **BCA**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Yer Numarası 2 2 22.

⁸⁴⁰ **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 77, Karar Numarası 837, 22 Kasım 1930.

⁸⁴¹ Gümrük müdürlüğü.

⁸⁴² **Heyet-i Müşavere Karar Defterleri**, Varide Numarası 875, Karar Numarası 890, 13 Aralık 1930.

SONUÇ

İnsan ile birlikte var olan din, her zaman ilgi ve merak konusu olmuştur. Bu ilgi sadece o dine inananlar tarafından değil, herhangi bir dine inanmayanlar tarafından da söz konusu olmuştur. Sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik, bilimsel, vs birikimin bugünkü gibi olmadığı dönemlerde, insanlar gerek günlük yaşantısını ilgilendiren toplumsal, gerekse bireysel maddi ve manevi meselelerde çözümünü dinlerde aramışlardır. Hayatın bütününe kaplayan din en eski zamanların özelliği gereği kelime olarak insanın bütün faaliyetleriyle ilgili bir kavram olarak kullanılmıştır. Ancak sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik, bilimsel birikimin artmasıyla, fiilen, din adamı ve din teşkilatlarına dinin bir parçası olan iman ve ibadet boyutu kalmıştır.

Bütün dinler şu veya bu şekilde din adamları aracılığıyla teşkilatlanmışlardır. Bazı toplumlarda Hıristiyanlıkta olduğu gibi din adamları ilahi ayrıcalık ve yetkilere sahip oldukları dogmasını geliştirmişler ve toplumun bütün katmanlarının üstünde yer almışlardır. Tanrının yeryüzündeki temsilcisi dogmasıyla yanılmaz ve her söylediği doğru kabul edildiğinden Hıristiyan dünyasında din adamının sözlerinin uygulama/geçerlilik değeri yüksek olmuştur. Ancak Avrupa milletleri Rönesans ve Reform ile aklı ön plana almış, yaşadığı maddi dünyayı sorguladığı gibi din adamlarının sözleri ile kutsal kitaplarını kıyaslamış ve sorgulamıştır. Kilisenin baskısına karşı mücadele ettikleri gibi siyasi iktidarların din adına müdahalesine de karşı çıkmışlar, devlet ya da kilise tarafından toplum hayatı üzerinde yapılan dinî baskıyı kaldıran, din devlet ilişkilerini ayıran laiklik düşüncesine ve uygulamasına ulaşmışlardır.

İslam dininde ise İslam peygamberi, belli bir devlet düzeni olmadan, dağınık, kan davaları yaygın, aşiretler halinde yaşayan Arapları hem Müslüman yapmış, hem de bir devlet teşkilatı kurarak siyasal bir birlik haline getirmiştir. Müslüman Araplar için Peygamber hem dinî hem siyasi bir lider olmuş, Arap toplumunda din ve devlet birlikte gelişmiştir. İslam'da ayrıcalıklı din adamı sınıfı olmadığından peygamberden sonra gelen halifeler siyasi liderler olmuşlardır. Dört halifeden sonra saltanata dönüşen halifelik makamında oturan halifeler "*tanrının yeryüzündeki gölgesi*" unvanını alarak bir tür kutsiyeti/ulûhiyeti, İslam toplum ve devlet tarihinde gelenekselleştirmişlerdir. Ayrıca İslam toplumlarında içtihat kapısı kapandı yani eski içtihatlar dünyanın sonuna kadar değişmez yargısı yerleşmeye başlamıştır. Devlet ve toplum hayatında doğruluğu sınınamadan, sorgulanmadan sıkı sıkıya inanılan bir tür dogmatik

kurallara dayalı sosyal, siyasal, ekonomik, hukuki, kültürel, askeri çeşitli kurumlar geliştirilmiştir. Bu tür dogmalar sonucunda İslam toplumlarında din devlet ayrılığına yönelik anlayış, kavram ve kurumlar gelişmemiştir.

Toplumsal hayata ait bir takım kurallar içeren İslam bütün kurum ve kuruluşlarıyla, Türk devlet geleneği içerisinde kendine has bir gelişme seyri göstermiştir. İslam toplumlarında şer'i mahkemeler, medreseler, cami, mescit, tekke, tarikat, sağlık kurumları, günümüzün belediye hizmetleri Tanrının rızasını kazanmak amacıyla vakıflar aracılığıyla kurulmuş dinsel nitelikli toplumsal hizmet kurumlarıdır. Bu tür kurumlar dinî olduklarından değiştirilemez vakıf şartnameleri dolayısıyla gelişmemiş, Tanrının rızasını kazanma arzusundan çok menfaat çatışmalarının yoğunlaştığı, topluma hizmet değil, zarar veren kurumlara dönüşmüşlerdir. Milli devletlerin ve merkezi otoritenin güçlendiği, sosyal devlet anlayışının geliştiği 19.yüzyılda bu kurumlar dogmatik dinî niteliklerinden dolayı yeni toplumsal hizmet kurumlarına dönüşmemişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde din devlet ilişkisi açısından önemli olan ve Fatihle önemli artan Şeyhülislamlık 19. yüzyılda ıslahatlarla bakanlık/nazırlık durumuna getirilmiş, siyasi ve idari meselelerde istişari nitelikteki konumunu korumuştur. Devlet kurumlarının uzmanlık gerektiren alanlara dönüşmesi ve II. Abdülhamit'in kendine has yönetimi, Şeyhülislamlığın iktidara bağımlılığını arttırmıştır. II. Meşrutiyet döneminde Şeyhülislamlığın yetkileri kısıtlanmış, 1916'da bakanlıktan çıkarılarak daireye indirilmiştir. Halifelik ve Şeyhülislamlık makamının Milli Mücadele'nin, fetvalarla dine aykırı olduğu iddialarına karşılık din ve din bilginlerine TBMM'de geniş bir etkinlik alanı verilmiştir. Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti kurulmuş, bütün dinî kurum ve kişiler, medreseler vekâlete bağlanmıştır. Vekâlet işgalin siyasi ve askeri koşullarını, mücadelenin İslam'a uygunluğunu, fetva ve personeli aracılığıyla hem tüm İslam dünyasına hem de Türk halkına anlatmıştır. Ayrıca siyasi ve idari bakımdan Başbakanıdan sonra yer almış, kanun tekliflerinin dine uygun olup olmadığı hakkında diğer encümenler gibi görüşlerini mazbatalarla belirtmiştir. Kanunların dine uygunluğu hakkında belirttiği görüşleri istişari nitelikte olmuştur. Çünkü şer'i görüşleri ne olursa olsun, kanun teklifleri meclisin onayına sunulmuştur. TBMM, İslam tarihinde dogmatik hale gelen fetva kurumunun sorgulanabilirliğini göstermiştir. Atatürk'ün sık söylediği İslam dininin akılcı yönüne ters düşülmemiştir. Din bilginini olmayan

milletvekillerinin de bulunduğu TBMM’nde dinî kurumların çeşitli meselelerde açıkladığı görüşleri tartışılmıştır. Görüldüğü üzere dini kurumlar her zaman aynı kalmamış, topluma faydalı ya da zararlı olabilecek şekilde değişmişlerdir.

Birinci mecliste, milletvekillerinin çoğu her meselede müftü ve fetva müessesinin, dolayısıyla dinin, etkinlik alanını geniş tutmaya çalışmışlardır. Bununla birlikte bu tür kurumların etkinlik alanı zaferden sonra daraltılmaya başlamıştır. Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmış, dinî kurum ve kişiler siyasi ve idari karar merkezinin dışına çıkarılan Diyanet İşleri Başkanlığı’na, Diyanet İşleri Başkanlığı da Başbakanlığa bağlanmıştır. Dinin iman ve ibadet meselelerinde hizmet veren Diyanet, siyasi karar merkezinin dışında ama hemen yanında merkez teşkilatında yer almıştır. Başbakanıktan sonra bütçelerde yer almış, en yüksek maaş tahakkuk ettirilerek manevi bakımdan üstün yer verilmiştir.

Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti’nin kaldırıldığı gün Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün okullar, dolayısıyla medreseler Milli Eğitim Bakanlığı’na geçmiştir. Din bilgini ve dinî kurumların eğitim üzerinde yetkileri sona ermiştir. Yüksek din uzmanları yetiştirecek İlahiyat Fakültesi ile dinî hizmetleri görmek üzere imam, hatip yetiştirecek ayrı okullar açılacağı kanunun dördüncü maddesinde yer almıştır. İslam’ın iman ve ibadet konularındaki hizmetleri Diyanet eliyle görevleri arasına alan Türk Devleti, dinî eğitimi ve dinî hizmet kadrolarını yetiştirmeyi de görevleri arasına almıştır.

Eski medreselerin bir kısmı dersleri ve kadrolarıyla İmam ve Hatip Okulları’na dönüştürülürken Süleymaniye medresesi İlahiyat Fakültesi’ne dönüştürülmüştür. Meclis görüşmelerinde medreselerin kaldırılıp İmam ve Hatip Okulları’na dönüştürülmesi Tevhid-i Tedrisat Kanunu’na aykırı bulunmuş, sayılarının azlığı ve lise seviyesinde olmaması, mezunlarının İlahiyat Fakültesi’ne gidememeleri eleştirilmiştir. Orta dereceli okul seviyesinde olan İmam ve Hatip Okulları kısa bir süre sonra öğrencisizlikten, hükümetin kararıyla değil, fiilen kapanmaya başlamıştır. TBMM’nde İmam ve Hatip Okulları’nın lise seviyesinde olmadığı için kapandığı iddia edilmiştir. Kapanan okullar sadece İmam ve Hatip Okulları değil, kapanan diğer okulların içinde, genel eğitim meselesinin bir parçası olduğu meclis görüşmelerinden anlaşılmaktadır. Ancak siyasi bakışla meseleyi ele alan muhalif milletvekillerinin aksine kurumlar arası yazışmalar başka gerçekleri ortaya sermektedir. İmam ve Hatip Okulu mezunlarının asil öğretmen olarak atanmalarını ya da imam ve hatip

maaşlarının öğretmen maaşı seviyesine çıkarılmasını istemeleri meselenin ülkenin maddi imkânlarıyla ilgili ekonomik sebeplerini göstermektedir. Bununla birlikte Milli Eğitim Bakanlığı bu okul mezunlarının önünü açmıştır.

İmam ve Hatip Okulları ile İlahiyat Fakültesi'nin öğrencisizlikten kapanmasının bir başka nedeni Diyanet İşleri Başkanlığı'nın uyarılarına rağmen, taşra teşkilatı atamaları için yapılan sınavlarda bu okul mezunlarının tercih edilmemesidir. Milli Eğitim Bakanlığı söz konusu uygulamaya Başbakanlığın dikkatini çekmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın henüz teşkilat kanunu yapılmadığı ve teşkilat kadrolarına atanacak imam ve hatipler için istenen nitelikler yasal düzenlemelerle belirlenmediği ve kanuni bir emir bulunmadığı için yasalarda boşluklar nedeniyle de bu okul mezunları atanmamış olabilir. İlk kez 12 Ağustos 1928 tarihli Cami Hademesi Nizamnamesi'nde, ilmi-dinî görevlere İmam ve Hatip Okulları ile İlahiyat Fakültesi mezunlarının atanması şartı yer almıştır. Dolayısıyla maaş gibi özlük hakları konusunda öğretmen okulu mezunlarından az haklara sahip olmaları ve yasal boşluklar, İmam ve Hatip Okulları'nın öğrencisizlikten fiilen kapanmasının diğer nedenleridir.

Ayrıca kapanan tekke ve tarikat mensuplarından ilmi-dinî niteliklere sahip olanlar Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinde ilmiye sınıfından maaş almaya devam etmişlerdir. Mevcut dinî hizmet kadrolarında eski tarikat mensuplarının da yer alması, imam ve hatip kadroları atamalarında kadrolarda çalışanların çocuklarına öncelik verilmesi İmam ve Hatip Okulları'nın tercih edilmemesinin diğer nedenleridir.

Din ve devlet ilişkisinin bir başka boyutu hukuk alanında ise önce 1924 yılında şer'i mahkemeler kaldırılmış görevleri bidayet mahkemelerine verilerek hukuki birlik sağlamak yönünde önemli bir adım atılmıştır. 1925 yılında hukuk alanında Mecelle'den farklı Medeni Kanun'un kabulüyle, müftü ve fetva kurumunun kaza ile ilgili boyutu ortadan kalkmıştır. Ancak Medeni Kanun çıkmadan önceki tarihte gerçekleşen nikâh, miras gibi durum ve olaylar için Mecelle hükümleri yürürlükte kalmıştır. Bu konularda müftülükler mahkemelerden sorular sorulmuş, Diyanet İşleri Başkanlığı müftülerin konu ile ilgili verdikleri fetvaları incelemiş, 1925'ten sonraki nikâh, miras gibi olaylar hakkında görüş bildirmemeleri yönünde müftülükler sık uyarılar yapmıştır. Diyanet hukuk alanındaki devrimlerin yerleşmesine yardım eden müftülükler tarafından sorulan bazı sorulardan yeni görev sınırları hakkında bazı kafa karışıklığı ya da uyum sorunları çıktığı anlaşılmıştır.

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne devredilen tekke ve tarikatların yanı sıra medreseler, çeşitli belediye hizmetleri, ibadethaneler hayır amaçlı vakıflar ile iç içedir. Modern devletin verdiği, güvenlik, sağlık, eğitim, sosyal yardımlaşma gibi hizmetler, Allah'ın rızasını kazanmak için kurulan vakıflar tarafından verilmiş, padişahlar vakıfları desteklemiştir. Tarikatlar ile içi içe giren vakıflar toplumsal hizmetler vermiş, halkın İslam anlayışına, medrese ulemasına göre daha yakın olmuşlardır. Halk ile devlet arasında bir tür ara kuruluş olan –ilişkili oldukları vakıfların müsadere edilememesi nedeniyle- tarikatlar devlet, toplum, askerlik, eğitim, sağlık, belediye, hukuk, ekonomi, dinsel hayatında önemli yere sahip olmuşlardır. Osmanlı vakıfları ve tarikatları destekleyerek toplumu kontrol etmekle birlikte tarikatlar siyasi ve sosyal ayaklanmalarda isyanı düzenlemiş veya propagandasını yapmışlardır. Osmanlı Devleti'nin kurumlarındaki bozulma tekke ve tarikatlara da yansımış, tarikat şeyhleri toplum üzerindeki nüfuzlarını kendi menfaat ve çıkarları için kullanabilmişlerdir. Siyasi amaçlarla tarikatlarla ilgilenen II. Abdülhamit'in Mevlevi ve Bektaşî gibi bazı tarikatları baskı altında tutması, Şeyh Esat gibilerin, İttihat ve Terakki'yle işbirliğine yönlendirmiştir. Bir zamanlar tekke dışında camilerde dahi zikir ve ayin yapmaları yasaklanan tarikatlar politize olmuş, basın yayın faaliyetleriyle tekkeler dışında dinî ve siyasi bakımdan örgütlenmişlerdir. Devlet otoritesine karşı bir tür siyasi güç odağı olarak sivrilmişlerdir. Çağın akla bilime dayalı, maddi ve manevi dünyayı sorgulayan araştıran anlayışından uzak kalmış, okuryazarlık oranı düşük Türk toplumunda, tekke ve tarikat şeyhlerinin nüfuzları artmıştır. 1920-1925 arasında TBMM tarikatları ve vakıfları tartışmış, denetlemeye çalışmıştır. Akla dayalı denetleme sistemi yeteri kadar gelişmediği için çoğunluğu bozulmuş olan tarikatlar, görüşmelerde sert şekilde eleştirilmiş, denetlemeye yönelik çabalar eksik olmuştur. Tarikatların bozulduğuna karşı çıkan milletvekilleri olmasa da buraların eğitim, sağlık, mali, dinî nitelikte birçok hizmetleri vermesi nedeniyle tartışmalar yoğun yaşanmıştır. Vakıflar modern devletin verdiği birçok hizmeti verdiği ve yeni devlet bu hizmetleri bakanlıkları aracılığıyla kontrolüne aldığı için, vakıf şartlarının bozulduğu gerekçesiyle karşı çıkanlar olmuştur. Şeyh Sait İsyanı'nda tekke ve tarikatların devlet ve toplum hayatı için zararlı etkisini gören Türkiye tekke ve tarikatları ve unvanlarını yasaklarken vakıflar dolayısıyla mensuplarını mağdur etmemiştir. Tekke ve tarikat eşyalarının toplanması ve tespitinde müftüler kurulan komisyonlarında fiilen

rol almışlardır. Personeli içinde tarikat mensubu olanlar hakkında yasalara çoğunlukla uyulmuştur.

Diyanet İşleri Başkanlığı kılık-kıyafet, soyadı kanunu, uluslar arası saat ve takvimin kabul edilmesi devrimlerine de yardımcı olmuştur. Bu konular iktidarın emri olup bu yönüyle Diyanet siyasi işlev görmüştür. Siyasi işlevi laikliğin din ve vicdan özgürlüğünü ilgilendiren iman ve ibadet konularından ayrı olup İslam dininin inanma özgürlüğüne de uygundur.

İslam dininde vaaz, hutbe gibi hizmetler, sadece bir hizmet alanı olup vaizlik, hatiplik ve imamlık bir tür devlet memurudur. Ayrıcalıklı ilahi haklara sahip değildir. Osmanlı Devleti'nde bu tür memurluklar için gerekli şartlar belirlenmiş, olabildiği kadar denetlenmiştir. Cumhuriyet döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez ve taşra kadroları için gerekli düzenlemeler geliştirilirken, hizmetlerde aksaklığa ve otorite boşluğuna fırsat verilmemiş, eski yasa ve yönetmelikler yenileri yapılarına kadar yürürlükte kalmıştır. Eski kadrolar yeni düzenlemelerle dönüştürülürken, devrim henüz yeni din hizmetlisi kuşağı yetiştirmediği için eldeki mevcut insan gücü istihdam edilmiş, yetersizlik gibi bazı sıkıntılar yaşanmıştır.

Atatürk döneminde köylerde cenazeleri yıkayacak din hizmetlisi kalmadığı iddiasının birçok nedenleri vardır. 1920'den itibaren belgeler ve meclis tartışmaları bu konuda yetişmiş, yeterli personel olmadığını göstermektedir. Din hizmetlileri gerektiğinde Kurtuluş Savaşı'nda cepheye çıktıkları için yetişmiş personel ve erkek nüfus azalmış, erkeklere ait olan imam ve hatip gibi hizmet kadroları boş kalmıştır. Nitelikli din hizmetlisi bulmakta güçlük çeken Diyanet, bazı devrimlerin uygulanışında yumuşak tutumuyla belki de kadrolarda yaşanabilecek kırılmaların önüne geçmiştir. Mesela harf devrimine uyum sağlamak zorluk çeken yeni harfleri öğrenmeyenlere genellikle ek süre vermiştir. 1934 yılında Heyet-i Müşavere Defterlerinde bile eski harfler kullanılmıştır. Belki pasif bir direniş, belki de alışkanlıkların bırakılmasındaki zorluk olarak görülebilecek bu durumlar köklü yenilikler için normal bir sonuçtur. Devrimlere karşı çıkan 6 aydan az hapis cezası alan personel görevden alınmamıştır. Gerek nitelikli eleman sıkıntısı gerekse sisteme uyum sağlamaları için mağdur edilmemiştir. Devrimlere yardımcı olmakla siyasal bir işlev yüklenmiş gibi görünmektedir. Diğer yandan İslam'ın iman ve ibadet boyutunda dini hizmet vermeye devam ederek dinsel işlevini yitirmemiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı devrimsel nitelikte sayılabilecek Türkçe Kur'an, Ezan, Hutbe gibi dini hizmetler vermiştir. Osmanlı'nın son döneminde tartışılan bu meseleler İslam'ın Türkleştirilmesinden ziyade dinin Türkler tarafından anlaşılması ve içselleştirilmesi amacına yöneliktir. Türkçe Ezan girişimini bir kenara bırakırsak Türkçe Kur'an ve Hutbe uygulaması halkın dinini anlamasına yönelik bir hizmet olmuştur. Türkçe Kur'an esasen hiç yapılmamış değildir. Ancak böyle bir işin doğrudan devlet tarafından ele alınması yeni bir olgu olup Elmalılı Hamdi Yazır'a yaptırılan Kur'an-ı Kerim tefsiri alanın uzmanları tarafından bazı konularda aşılması güç olarak değerlendirildiği için güncelliğini korumaktadır. Müslüman Türk halkının dinini ana kaynağından öğrenebilmesi için önemli bir hizmet yapılmıştır. Türkçe Kur'an girişimi, devletin kontrolünde bir din anlayışının dayatılması gibi görünse de başka kişi ve kurumların Türkçe Kur'an hazırlamaları engellenmemiştir. Diyanet'in bu yöndeki girişimi kabul edilmemiştir.

Osmanlı'da Arapça verilen hutbeler Türkçe vermeye başlamış, hutbelerin içeriği iman ve ibadet konularında olabildiği gibi hem dini hem devleti ilgilendiren toplumsal meselelerde olabilmıştır. İslam'ın zekât, fitre gibi fakirlere verilmesi gereken maddi ibadetlerin, vaaz ve hutbelerle Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu gibi sosyal yardım kurumlarına verilmesinin öğüt ve nasihat olarak tavsiye edilmesi gibi. Türkçe hutbe verilmesi konusunda hatiplerde yeterli birikim olmadığı için her konuda Türkçe hutbe kitapları hazırlanmıştır. İmam ve hatiplerin verdiği hutbe ve vaazların zaman ve zemine, akla ve bilime uygun olması yönünde uyarı ve denetlemeler yapmıştır.

Türkçe Kuran ve Hutbe hizmeti için -toplumsal bir bakışla- dinin değiştirilmesi anlamında bir Türkleştirme iddiaları pek haklı görülmemektedir. Dinin Türk halkı tarafından anlaşılması ve içselleştirilmesi anlamında Türkleştirme yaklaşımı ise daha kabul edilebilir. Çünkü dinin temel kaynağının farklı dillere çevrilmesini ve dinin emirlerinin nasihat şeklinde insanlara anlatılmasını dinin değiştirilmesi olarak kabul etmek mümkün değildir. Üstelik farklı Kuran çevirilerine izin verilmesi belli bir din anlayışını dayatma anlayışından uzak görülmektedir.

Türkçe ezan ve tekbire gelince devletin Türkçe ezan ve tekbir girişiminden önce 1926'da bazı ayetleri ve tekbiri namazda Türkçe okuyan imam dine uygun olmadığı gerekçesiyle görevden alınmıştır. 1932'de ise Diyanet, Türkçe ezan ve tekbir

okunması için genelgelerle destek vermiştir. Bu desteği kurumun ne kadar içselleştirdiği ve yaygınlaştırdığı tam olarak bilinmese de uygulamanın başlamasından bir yıl sonra 30 kişilik bir gurubun Bursa'da gösterdiği tepki toplumda uygulamaya bazı rahatsızlıklar olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Türkçe Kur'an ve Hutbe uygulamasının hâlâ devam ettiğini ve toplumun bunu benimsediğini, vazgeçilen Türkçe ezan uygulamasının ise benimsenmediğini söyleyebiliriz.

Türkçe ezan uygulaması İslam dininin iman boyutunu ilgilendiren bir mesele olmadığı ve İslam dininin iman ve hac, oruç, zekât, namaz gibi ibadet meseleleri içinde ne kadar yer aldığı tartışması öncelikle ilahiyatçıları ilgilendirebilir. Ancak ibadetlerin büyük bir kısmı bireysel de yapılabildiği için ezan bunların dışında günde beş kez namaza çağrıdan ibaret dinsel bir hizmettir. Anadilde ezanı daha çok İslam toplumlarında alışılmadık bir uygulama olarak değerlendirebiliriz. Geleneksel Arapça ezan Türkçe ezana çevrilmek suretiyle milli dile verilen önem sembolleştirilmiştir.

Devrim kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı devrimlerin yerleşmesine özellikle merkez kadrosu itibariyle yardımcı olmuştur. Büyük ölçüde dinî kurallara göre yönetim anlayışına sahip olan Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne geçen dinî kurumların, esasen, çağın gelişmeleriyle etkinlik alanı daralmaya başlamış, kurumlar uzmanlık gerektiren alanlara doğru evrimleşmiştir. Dinin iman ve ibadet boyutunu içeren kısmı Diyanet İşleri Başkanlığı'na kalmıştır. Bu gerçeğin farkına varmış kişilerin getirildiği merkez teşkilat devrimlerin yerleşmesine hizmet etmiştir. Cami, mescit gibi ibadethaneler vakıflarla ilişkisi nedeniyle Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne geçince atamalar konusunda Diyanet ile Vakıflar arasında yetki çatışması, ya da Hafız Okulu kurulması nedeniyle Diyanet İşleri Başkanlığı ile Milli Eğitim Bakanlığı arasında yaşanan çekişmeler gibi istisnai durumlar devrimin doğal bir sonucudur. Tartışmalar iman ve ibadet konularını içermemiştir.

Laiklik ile ilişkili Atatürk Devrimleri dine karşı değil, din adına maddi manevi nüfuz elde edip akla dayalı bir düşünce biçiminin gelişmesini engelleyen kendine has bir gelişme göstermiş dinî kurum ve kişilere yönelik olmuştur. Devrimler eski kurumların kaldırılıp yeni kurumların kurulması olarak ele alınmıştır. Yeni kurumlar dinî kurallara göre değil akla, bilime, çağın ve toplumun ihtiyaçlarına laik anlayışa göre kurulmaya çalışılmıştır. Geçmişte toplumun bütün yönleri ile ilgili yol, yöntemleri ifade eden din kavramı, Diyanet aracılığıyla iman ve ibadet boyutunda ele alın-

mıştır. Çünkü gelişen ve değişen toplumun her meselesine Kur'an'da cevap bulmak mümkün olmadığı; Kur'an'ın akla, bilime, araştırmaya önem veren hükümlerinin akli öne alan laik anlayış ile ters düşmediği; toplumda her mesele için ayrı uzmanlık alanları geliştiği için yeni Türk devleti akla, bilime yani laik anlayışa yönelmiştir. Dinin iman ve ibadet boyutundaki hizmetler dinin daha dar anlamını ifade eden Diyanet kelimesi ile karşılanmış, meclis tartışmalarında görüldüğü üzere “*Dini İşler Başkanlığı*” değil “*Diyanet İşleri Başkanlığı*” adı tercih edilmiştir. Laiklik Türk toplumunun kendi yapısına uyarlanmıştır.

İslam dininin inanç, ibadet, ahlak ve hukuk alanlarının birbirinden ayrılmasının imkânsızlığı görüşü bilimin günümüzdeki kadar gelişmediği dönemler için geçerli olabilir. Bugün salt Medeni Kanun'un getirdiği kadın-erkek eşitliği -hukukun ahlak ile ilişkisi nedeniyle- Medeni Kanun'un yeni bir ahlak anlayışı getirdiğini söyleyebiliriz. Medeni Kanun ile değişen bireyin bireyle, eşya ile, devlet ile ilişkisini; İslam dininin inanç, ibadet, ahlak alanlarının değişmesi olarak kabul etmeyi fazla iddialı bir yaklaşım olarak değerlendiriyoruz. Çünkü değişen teknoloji ve dünya koşulları kadını ve erkeği aynı tehdit ve tehlikelere maruz bıraktığı için kadın ve erkeğin -toplumsal kalkınma ve güçlenme ihtiyacı nedeniyle- eşit haklara sahip olmasını değişen her koşula uygun evrensel ilkelere sahip olan İslam dinine aykırı bulmak çok sağlıklı bir yaklaşım olmasa gerektir. Diğer yandan toplumun bütün bireylerini ilgilendiren dinin iman, ibadet ve ahlak boyutu hakkında geleneksel dönemde olduğu gibi sadece din adamının görüş ve kanaatlerine bağlı kalmak içtihat kapısı kapandı anlayışının bir başka türü gibi görülebilir. Hâlbuki Atatürk'ün de vurguladığı üzere ruhban olmayan her konuda araştırmayı, akli ön plana aldığı için İslam dininin sosyal hayatı ilgilendiren hukuki ilkelerinin gelişen bilim ve teknoloji koşulları içinde tekrar ele alınması gerekir. Bireyin değişen koşullarda dinin iman, ibadet, ahlak boyutunu nasıl yaşayacağı meselesine evrensel boyutta akılcı açıklamalar getirilmesi öncelikle yüksek din uzmanları yetiştiren İlahiyat Fakültelerini ilgilendirmektedir. İlahiyatçıların disiplinler arası bir yaklaşımla diğer uzmanlık alanlarından da yararlanması kanaatimizce faydalı olacaktır.

Diyanet bu ihtiyaç nedeniyle siyasi iktidarın eşitliğe dayalı yeni hukuk ve ahlak anlayışını yerleştirmek için hizmet etmiştir. Bu hukuk ve ahlak anlayışının önünde engel olabilecek eski kurumları devrim kanunlarıyla dönüştürmüştür.

İslam dininde ayrıcalıklı din adamı sınıfı olmadığı için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yaptığı, iman ve ibadetle ilgili konularda ihtiyaç duyanlara isteğe bağlı olarak hizmet vermekten ibarettir. Ne dinin iman ve ibadet esaslarını tartışmaya açmak, ne dinî ortadan kaldırmak, ne de dinî baskı altına almaktır. Çağın bilimsel ve teknik gelişmeleri karşısında, din adamına dinin bir parçası olan iman ve ibadet boyutu kalmıştır. Dolayısıyla devletin merkez teşkilatında yer almakla birlikte din ve din hizmetlisi siyasi karar kurumlarının içinde değil yakın çevresinde yer almıştır.

İslam dininde kilise gibi bir kurum olmadığından, laiklik kavramının İslam toplumlarında –ki tek laik kurallara göre yönetilen, halkının çoğunluğu Müslüman olan Türkiye Cumhuriyeti'nde- batı kökenli bu kavramın toplumun bilincinde, belki de, tam olarak karşılayan Türkçe kelime ve kavram üretilmediği için tartışmalar ve tepkiler günümüze kadar devam etmiştir. Bilinçte dolayısıyla konuşulan dilde tam karşılığını bulamayan bir kavram uygulamaya girdiğinde ister istemez sonu gelmez tartışmalara yol açabilir.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

1. Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Arşivi

Heyet-i Müşavere Karar Defterleri, (1922–1938)

2. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Araştırmalar Arşivi (ATASE)

İSH, Kutu No 1544, Gömlek No 74, Belge No 74–1

3. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

TİTE, Kutu No 12, Belge No 8.

4. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı (BCA)

BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü, (Fon Kodu 30..10.0.0) (1924–1938)

BCA, Diyanet İşleri Başkanlığı, (Fon Kodu 51..0.0.0) (1922–1938)

BCA, Bakanlar Kurulu Kararları, (Fon Kodu 30..18.1.2) (1928 ve sonrası)

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü (Fon Kodu 30.1.0.0) (1924–1938)

BCA, Milli Eğitim Bakanlığı, (Fon Kodu 150..9.0.) (Genel 1920–28)

5. Milli Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Kararları

Karar Numarası 161, 30 Temmuz 1929

II. RESMİ YAYINLAR

Düstur, II/7, Dersaadet, İstanbul, Nizamname Numarası 224.

Düstur, Cilt 5, 3 Mart 1924, İstanbul, 1931, s.668.

Düstur, Cilt 9, 12 Ağustos 1928, İstanbul, 1931.

Düstur, Cilt 11, 26 Nisan 1930, Ankara, 1930.

Düstur, Cilt 13, 13 Mart 1932, Ankara, 1932.

Düstur, Cilt 16, 22 Nisan 1935, Ankara, 1935.

Düstur, Cilt 16, 14 Haziran 1935, Ankara, 1935.

Düstur, Cilt 9, 12 Ağustos 1928, Ankara.

Resmi Ceride, 7 Nisan 1924, Sayı 68.

Resmi Ceride, 26 Mayıs 1927, Sayı 595.

Resmi Gazete, 30 Haziran 1929, Sayı 1229.

Resmi Gazete, 13 Haziran 1931, Sayı 1821.

Resmi Gazete, 26 Mart 1932, Sayı 2060.

Resmi Gazete, 22 Haziran 1935, Sayı 3035.

Resmi Gazete, 16 Kasım 1937, Sayı 3760.

Resmi Gazete, 1 Mayıs 1935, Sayı 2991.

Resmi Gazete, 31 Aralık 1936, Sayı 3496.

Resmi Gazete, 27 Temmuz 1937, 3667.

Resmi Gazete, 16 Kasım 1937, Sayı 3760.

TBMM Zabıt Cerideleri, (1920–1938).

III. KİTAPLAR

Abalı, Nurullah; **Geleneksellik ve Modernizm Açısından Kılık ve Kıyafet**, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Ağaoğulları, Mehmet Ali; Köker, Levent; **Tanrı Devletinden Kral Devlete**, İmge Yayınevi, Ankara, 1997.

Akgün, Seçil Karal; **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924–1928)**, Temel Yayınları, İstanbul, 2006.

Aksoy, Mehmet; **Şeyhülislamlıktan Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş**, Önel Yayıncılık, Köln, 1998.

Akyüz, Yahya; **Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000 – M.S. 2008**, Pegem Yayınları, Ankara, 2008.

Altuntaş, Halil; **Kur'an'ın Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001.

Arslanpay, Nail; **Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1973.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Cilt I,II, III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

Atatürk'ün Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt I, II, III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar “Özel İşaretleri, Uyarıları ve Düştüğü Notlar İle”, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1993.

Atay, Falih Rıfkı; **Çankaya**, Kral Matbaası, İstanbul, 1984.

Aydemir, Şevket Süreyya; **Tek Adam Cilt I,II, III**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008.

Ayhan, Halis; **Türkiye’de Din Eğitimi**, Dem Yayıncılık, İstanbul, 2004.

- Atay, Hüseyin; **Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler**, Atay ve Atay Yayıncılık, Ankara, 2003.
- Aydın, M. Akif; **Türk Hukuk Tarihi**, Beta Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Aydın, M. Şevki; **Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni**, Dem Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Aytürk, Nihat; Çelik, Yaşar; Şehinarslan, Enver; **Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924–1987)**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995.
- Baydar, Mustafa; **Atatürk ve Devrimlerimiz**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1973.
- Bayer, Füsün; **Osmanlı Kadınının Giyim Kuşamı (Tanzimat'tan Meşrutiyete)** Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Baytimur, Mehmet; Demircioğlu, Aziz; Çelikoğlu, Hasan; **Atatürk'ün Kastamonu gezisi ve Şapka Devrimi**, Atatürk'ün Doğumunun 100.Yılı, Kastamonu, 1981.
- Biberiye Tarikatı Hakkında**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1964.
- Borak, Sadi; **Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev Demeç Yazışma ve Söyleşileri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.
- _____; **Atatürk ve Din**, Anıl Yayınevi, İstanbul, 1962.
- Bozkurt, Gülnihal; **Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Cebeci, Suat; **Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996.
- Cebesoy, Ali Fuat; **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 2002.
- Cevizci, Ahmet; **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2005.
- Cündioğlu, Düccane; **Türkçe Kuran ve Cumhuriyet İdeolojisi**, Kitabevi, İstanbul, 1998.
- _____; **Bir Kuran Şairi**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2010.
- _____; **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005.
- Çam, Nusret; **Osmanlı Güneş Saatleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Davis, Fred; **Moda, Kültür ve Kimlik**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Demirer, Ercümen; **Din Toplum ve Kemal Atatürk**, Kardeş Matbaası, Ankara, 1969.

Develioğlu, Ferit; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2005.

Din, Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

Ercan, Yavuz; **Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknik**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2010.

Ergin, Osman; **Türk Maarif Tarihi**, Cilt 5, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Eroğlu, Hamza; **Türk İnkılâp Tarihi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1990.

Gökalp, Ziya; **Türkçülüğün Esasları**, Hazırlayan: Mehmet Kaplan, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1986.

Gökçe, Birsen; **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumları**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2004.

Granda, Cemal; **Atatürk'ün Uşağı İdim**, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973.

Günay, Ünver; **Din Sosyolojisi Dersleri**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1993.

Gündüz, Şinasi; **Yaşayan Dünya Dinleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2007.

Hafızoğulları, Zeki; **Laiklik**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Hallaçoğlu, Yusuf; **XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Hamidullah, Muhammet; **Kuran-ı Kerim Tarihi**, Çeviren: Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2000.

Hançerlioğlu, Orhan; **Toplumbilim Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, Ankara, 1982.

Hilafet Sevdası Karşısında Milli Hâkimiyet Mücadelesi, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.

İnan, Afet; **M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Kara, İsmail; **Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008.

Karaman, Hayrettin; **İslam Hukukunda İctihat**, Cilt 5, 1. Kısım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1975.

- Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, Cilt 1, 3, 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- Karabekir, Kazım; **Günlükler (1906–1948)**, Cilt 2, Hazırlayan Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Kasapoğlu, Abdurrahman; **Atatürk'ün Kur'an Kültürü**, İlgı Yayınları, İstanbul, 2006.
- Kinros, Lord; **Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994.
- Kocatürk, Utkan; **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007.
- Kumbasar, Zeliha; **Osmanlı Dönemi Muvakkithaneleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kuran-ı Kerim Meali**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.
- Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı Tarihçe-Teşkilat-Hizmet ve Faaliyetler(1924–1997)**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.
- Kutay, Cemal; **21.Yüzyılda Din Faşizmi Hümanizma Yoksulluğu Evrensel İnsan Hasreti ve Atatürk/Atatürkçülük**, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Lewis, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- Meydan Larousse; **Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, Cilt 3, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1969.
- Meydan, Sinan; **Bir Ömrün Öteki Hikâyesi Atatürk ile Allah Arasında**, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Mumcu, Ahmet; **Atatürk'ün Kültür Anlayışı'nda Vicdan ve Din Özgürlüğünün Yeri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1991.
- Mutçalı, Serdar; **el-Mu'cem el-Arabî el-Hadîs**, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 1995.
- Okur, Hafız Yaşar; **Atatürk'le Onbeş Yıl**, Sabah Yayınları, İstanbul, 1962.
- Örsten, Seda; **Osmanlı Hukukunda Fetva**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özer, Ekrem; **Osmanlı'da Tekke ve Tarikat Islahatları- II. Mahmut Dönemi ve Sonrası**, Basılmamış Doktora Tezi.
- Özkan, Salih; **Türk Eğitim Tarihi**, Tolunay Yayınları, Niğde, 1997.

- Öztürk, Nazif; **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Türkiye Diyanet Yayınları, Ankara, 1995.
- Paçacıoğlu, Burhan; **Sivas Basımında Harf İnkılâbı**, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas, 1990.
- Perinçek, Doğu; **Kemalist Devrim–2 Din ve Allah**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.
- Sacid Arı, Osman; **Meclis-i Meşayih Arşivine Göre Hicri 1296–1307 (1879–1890) Yılları Arasında Osmanlı Tekkelerinde Ortaya Çıkan Problemler**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Said el-Keremi, Arabî Hasan; **el-Hadi ila lugati'l-Arab - Kamusu Arabî**, Cüz 2, Yayınevi yok, Beyrut-Lübnan, 1991.
- Sami, Şemseddin; **Kamus-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2002.
- Sarıkoymuncu, Ali; **Atatürk, Din ve Din Adamları**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.
- _____ ; **Milli Mücadelede Din Adamları I, II**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.
- Sevük, İsmail Habib; **Atatürk İçin**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Shaw, Stanford J.; Shaw, Ezel Kural; **Osmanlı Devleti ve Modern Türkiye**, Cilt 2, E Yayınları, İstanbul, 2000.
- Sönmez, Cemil; **Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004.
- Şimşir, Bilal N.; **Doğunun Kahramanı Atatürk**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.
- _____ ; **Türk Yazı Devrimi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- Taşdemir, Aynur; **Harf Devrimi ve Halk Mecmuası**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- Tezer, Şükrü; **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü**, Cilt 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- Turgut, Hulusi; **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ulus, Nuri; **Atatürk'ün Yanı Başında**, Derleyen: M. Kemal Ulus, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 2008.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

_____ ; **Osmanlı Tarihi**, Cilt 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Ülkütaşır, M.Şakir; **Atatürk ve Harf Devrimi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1973.

Vahapoğlu, M.Hidayet; **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990.

Yavuzer, Hasan; **Dinî Otorite ve Teşkilatların Sosyolojik Analizi (Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)**, Basılmamış Doktora Tezi.

Yurdakul, Yurdakul; **Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar**, Truva Yayınları, İstanbul, 2009.

Yazır, Elmalılı Hamdi; **Hak Dini Kuran Dili Yeni Mealli Türkçe Tefsir**, Matbaai Ebuzziya, İstanbul, 1935, önsöz (mukaddime)

IV. MAKALELER

Albayrak, Halis; “*Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı*”, **Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4–6 Eylül 1991**, Ankara, 1993, s. 152–168.

Altuntaş, Halil; “*Türkçe İbadet Meselesi*”, **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt 34, Sayı 1, Ocak Şubat Mart 1998, s. 51–71

Atalay, Orhan; “*Kur'anın Başka Dillere Çevrilmesi Ekseninde Ortaya Çıkan Tartışmaların Tarihsel Arka Planı*”, **Kur'an Mealleri Sempozyumu 24–26 Nisan 2003**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Cilt 1, s. 29–44.

Atar, Fahrettin; “*Fetva*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 486–496.

Aydın, Semiha; “*Türk Giyim Kuşamının Dünü-Bugünü*”, **V. Türk Kültürü Kongresi Cumhuriyetten Günümüze Türk Kültürünün Dünü, Bugünü ve Geleceği**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2005.

Ayhan, Halis; Uzun, Mustafa, “*Ezan*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s.36–44.

Arnold, T.W. ; “*Halife*”, **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1978, s.149–155.

Baktır, Mustafa; “*Hutbe*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 19, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s 425–428.

Bilecik, Gülberk; “*Gözden Kaçan Bir Kültür Mirasımız: Yeni Camii Muvakkithanesi*”, **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi**, Sayı 10, s. 43–53.

Bulut, Mehmet; “*Diyanet İşleri Başkanlığı'nun Yayın Faaliyetleri*”, **İslamiyat**, Ocak Mart 2001, Cilt 4, Sayı 1, s. 61–72.

_____; “*Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Bibliyografyası*”, **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt 3, Sayı 4, Ekim Kasım Aralık 1997, s. 85–129.

Bozkır, Gürcan; “*Şapka Devriminin İzmir Basınındaki Yankıları*”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 1999, s. 109–153.

Buluç, Sadettin; “*Osmanlılar Devrinde Alfabe Tartışmaları*”, **Harf Devriminin 50.Yılı Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 37–49

Canpolat, Mustafa; “*Arap Yazılı Türk Alfabesinin Gelişmesi*”, **Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 49–54.

Cılacı, Osman; “*Vaaz*”, **Şamil İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 281–282.

Çapa, Mesut; “*Giyim Kuşamda Medeni Kıyafetlerin Benimsenmesi ve Trabzon Örneği*”, **Toplumsal Tarih**, Haziran 1996, sayı 30, s. 22-28.

Demir, Remzi; “*Osmanlılar Dönemi Türk Düşüncesine Genel Bir Bakış*”, **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji Makaleler, Nobel Dağıtım**, Ankara, s.207–219

Ercan, Yavuz; “*Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Giyim Mesken ve Davranış Hukuku*”, **OTAM Dergisi**, Sayı 1, s 117–125

Ertan, Temuçin Faik; “*Cumhuriyet Kimliği Tartışmasının Bir Boyutu: Soyadı Kanunu*”, **Kebikeç**, Sayı 10, s. 255-272.

Eyice, Semavi; “*Mescid*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 8, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1979, s. 1–118.

Doğan, Recai; “*Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler*”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 39, Cilt XXXIX, s. 491–533.

Kaynar, Reşat; “*Atatürkçülük ve Din Adamı*”, **Kemalizm**, sayı:184, Aralık 1977, s. 7–9.

- Kramer, J. H.; *Şeyhülislam*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 485–489.
- Macdonald, D. B.; “*Din*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1997, s. 590-591.
- Mardin, Ebul’ula; “*Fetva*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 4, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 583–584.
- _____; “*Kadı*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 6, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 42–46.
- Massignon, Louis; “*Tasavvuf*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 26–31.
- _____; Louis, “*Tarikat*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s.1–17.
- Ocak, A.Y; Farukî, S.; “*Zaviye*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 13, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 470-476.
- Paksüt, Fatma; “*Merhum Dayım Hamdi Yazır*”, **Elmalı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 4–6 Eylül 1991**, Ankara, 1993, s. 2–24.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem; “*Osmanlı Devleti’nde Dinî İdare Şeyhülislamlık*”, **Tartışılan Değerler Açısından Türkiye Sempozyumu (17–18 Haziran 1995)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 150-156.
- Sönmez, Turgut; “*Kadın Giyim Kuşamı ve Atatürk*”, **Atatürk Haftası Armağanı**, Askeri Tarih ve Stratejik Araştırmalar, 10 Kasım 2006, s.149–154.
- Şeker, Mehmet; “*İslam Tarihinde Kuran-ı Kerim’in Türkçe’ye İlk Çevirileri*”, **Kuran Mealleri Sempozyumu 24–26 Nisan 2003**, İzmir, s. 10–28.
- Taşdemirci, Ersoy; “*Atatürk Devrinde Laiklik*”, **Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi**,(23–25 Nisan 1981), Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, no 323, Ankara, 1981, s. 123–221.
- Unan, Fahri; “*Klasik Osmanlı Döneminde Fatih Medreselerinde İlmî Verim*”, **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji Makaleler**, Editör: Yavuz Unat, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, s. 77–89.
- Üçok, Bahriye; “*Diyanet İşleri ve Anayasa İlkeleri*”, **Halkevleri Dergisi**, Sayı 109, 1975, s. 6–7.

Wensinck, A. J.; “*Tekbir*”, **İslam Ansiklopedisi Cilt 12/1**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 123.

Yazıcı, Nesimi; “*Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir’de Dinî Hayat Üzerine Gözlemler 1916–1917*”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt XXXVII, s. 105–129.

V.SÜRELİ YAYINLAR, GAZETELER

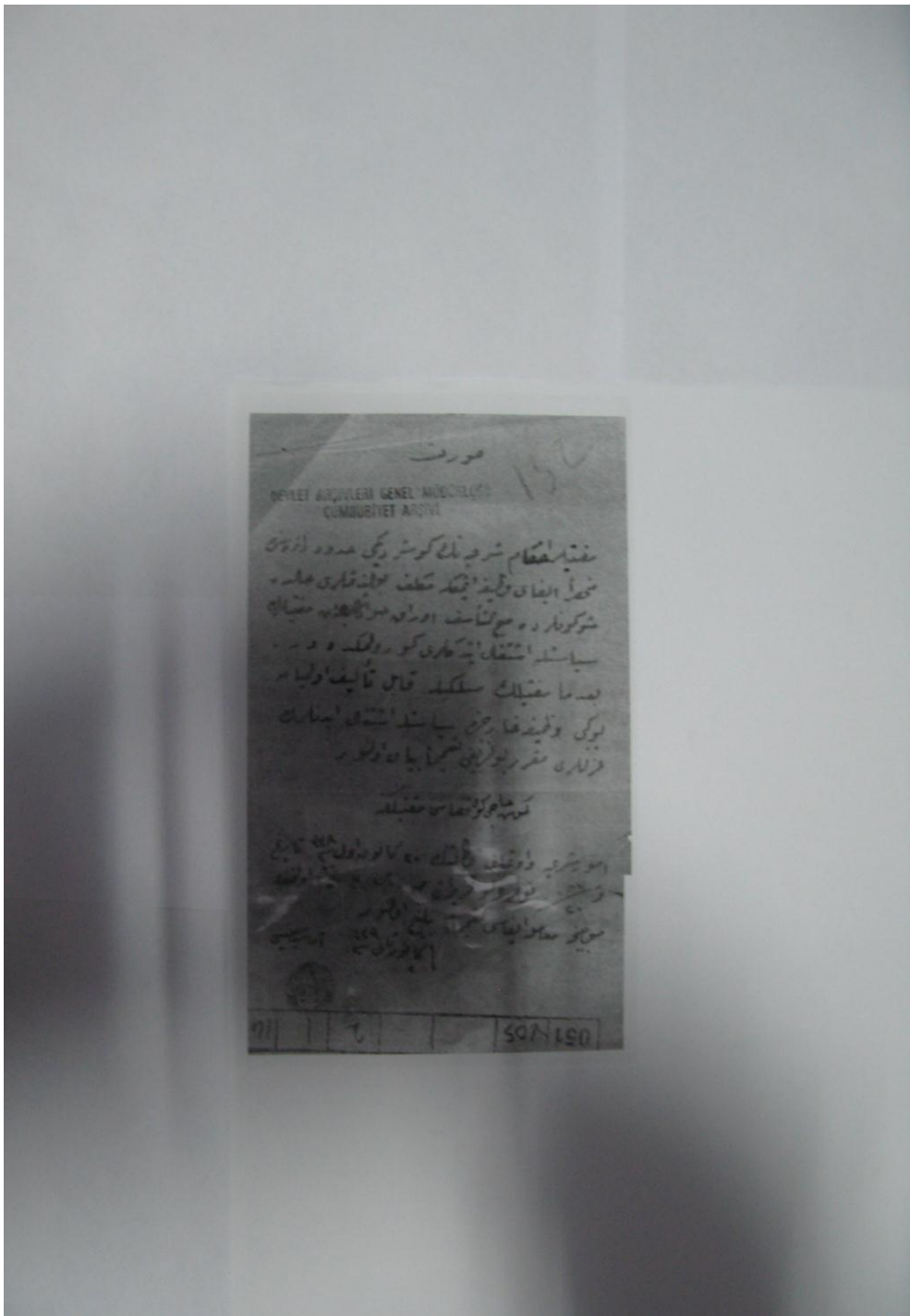
Son Posta, 1, 25, 29, 30 Ocak 1932.

Cumhuriyet 27, 28, 30, 31 Ocak 1932.

Cumhuriyet 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 Şubat 1932.

EKLER

Ek-1

موروث

13

MILLIY ARSHIVLARI GENEL MUDIRLUGU
CUMHURİYET ARSHIVI

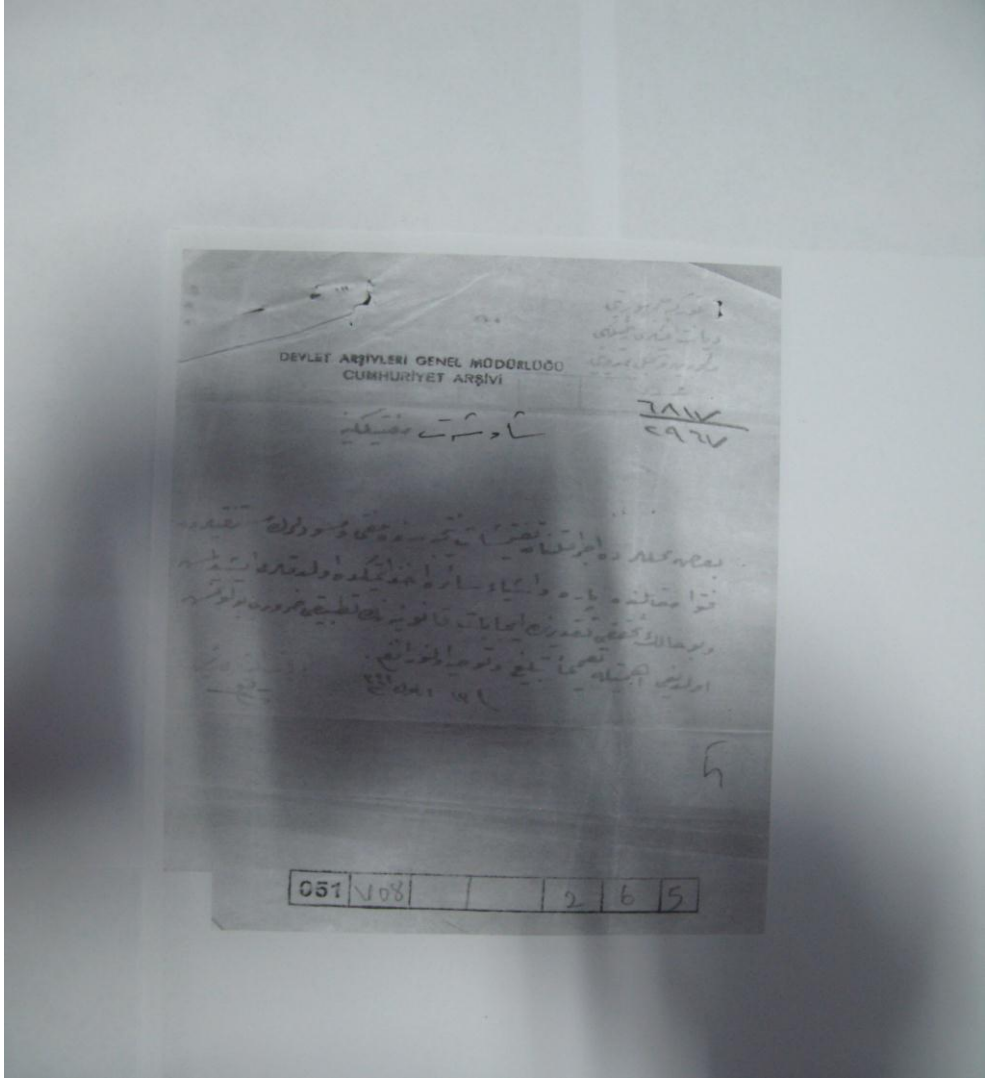
مفتاح مقام شرفه نك كوشه ركن حدوده لادان
مختار ايقاق و رايه بيمه مطلقه موانع قاري جلد
شركوناره به مع شاسف اوزاره موانع مضافه
سياسه اشغال ايقاق كوره و لنگه و در
لدا ما مضافه مسلكه قان قاييف اورياه
لوكي و لويده قان مضافه اشغال ايقاق
فرمان مقرر اوزاره مضافه ايقاق و لنگه

كوبه موانع مضافه

موروث و موقوفه ايقاق و لنگه و در
موروث و موقوفه ايقاق و لنگه و در
موروث و موقوفه ايقاق و لنگه و در

1998	13	507-190
------	----	---------

Ek-4

آقره ۱۳۴۶

۲۱/۷/۴۴

فردوس:

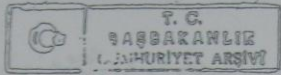
22

مجلس شورای عالی

وزارت

مجلس

۸-۱

باسمه کالت جلیله

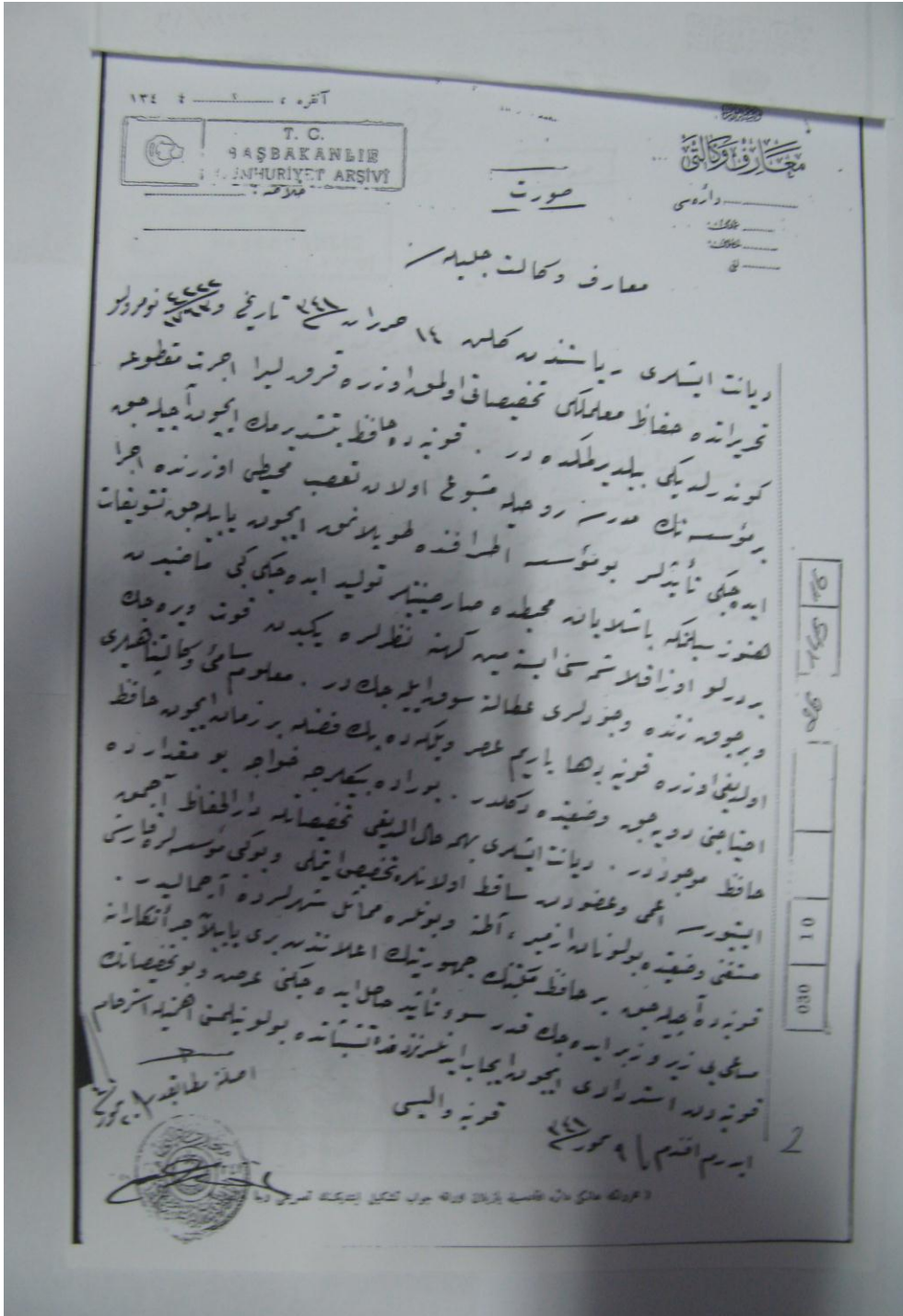
ریاست ایستری ریاسته حفاظت معاملاتی بجزیه تخصیصات سوال نامری
 کونیه رلدیگی و قونیه مصلی کونیه بوکما استناداً وظیفه رسیده نیک ایفانیه مخص
 مد رس نیک دارالمفاظ انجاز ایلدیگی قونیه ولایتی ایله معارف مبدینیک
 صورتی لفا تقسیم قیاسه تحریات و شیخه نفیقه لفا محاسبه بقده در
 ترمیمه ریاست قانونیه رسمی مکتب احمد خفیک مخصاً معارف و کالت
 ویرلدیگی معلوم دولتاریه . بو مکتب دولت بوردیسه کتاریه
 کتب ایلمیه نظراً خصوصی بر مایه هایه بولونماسی ده وارد رکده در
 ولایت معارف مبدینجه در مایه اولونانه مطالعاتیک نظر دقته آنه ره
 موضوع مکتب کونیه ره کتاریه ده صرف نظراً اولونماسی خصوصیک
 دائره عاده سز امر بویور و طاسی مع الاحترام عرضده و بجایه هم
 اقدم .

معارف و کتلی
 محمد رس

۹۱۵۰

030	10	26	143	16
-----	----	----	-----	----

(هر دو کتلی حاکم دائره اقمسیه بزرگان کوفه جوب تشکیل ایندیکنه تعرضی دیا کونیه)

صورت

مجمع آراء وگفتاوی

دائره سی
عنوان
موضوع
تاریخ

معارف وکالت جلیله

ریات ایشاری مدیرینده حافظ معملکای ایجوره کونده ریله تخصصه
 استناداً قویه فقهی و طیفه رسمیتی ایفا اتمک اوزره او طوموقده اولدیی
 مدرس بی دارالمفاظ انجاز اتمدر . قویه ره بویله بر مؤسسک کشار
 بیک مدرس آهیاستجه منجی به رودغری بر حرکت تولیه اتمه اولدجه
 و طفا هفتی آلاسه کوبلو جو فقاری بومدرسیه قوتساجفدر . اسان
 مدرس لرده حوزة استفاره معارفه علم اولدیغه دار ولایک نظر دتی
 جبا بیدرک کرک مفتیک کرک عمومک نایس اتمک ابتدکی دارالمفاظ
 مدرس لرده جبقاری ایجوره تبتانه بولونولدر . بو فصوصک
 وکالت جلیله لرده ده ولایه تبلیغات ایفا بویورولاسی و قویه یه
 کونده ریله دارالمفاظ تخصصاتک ازید و امتالی سدرله و بولک اوزره
 استداری ایجوره ریات ایشاری نژدنده تبتانه بولونولسی استهام
 قویه معارف مدیرکیلی
 ابرم افتم . مورخ

اصله مطابقه مورخ

030	10	26	148	16
-----	----	----	-----	----

(عردلک مانکی دائره ائده سیله یازیلان اوراقه جواب تشکیل ائدیکنک آمریجی دجا اولنور)

3

تاریخ
۱۹۴۶/۱/۹

مدرسه

۱۳۲۵
۱۳۲۶

قرینه مقبله

خلاصه

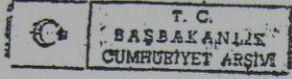
صفحه اول کتابخانه
قانون اول در مورد مدارس

به تفصیل در مورد مدارس ابتدایی که در مدارس
و مدارس اولیای قانونی موجود است و در
برنامه اولیای مدارس ابتدایی که در
مدرسه اولیای مدارس ابتدایی که در
مدرسه اولیای مدارس ابتدایی که در

قرینه واریس

CS1 142 | | | 12 | 100 | 12

2

90
1

تورکیہ جمہوریہ
باش وکالت
قلم مخصوص مدیریتی
عدد

دائرتہ ایڈمنسٹریٹو

۲
۲۰۲۲

ایر قوت کے قبضہ کے تحت آج کے تاریخ ۱۰/۱۰/۲۰۲۲ء
دارتہ ایڈمنسٹریٹو کے تحت علاقہ راجستھان
ضلع جالندھر ضلعہ آل گجرات ضلعہ دارتہ ایڈمنسٹریٹو
ضلعہ جالندھر ضلعہ راجستھان ضلعہ دارتہ ایڈمنسٹریٹو
ضلعہ جالندھر ضلعہ راجستھان ضلعہ دارتہ ایڈمنسٹریٹو
ضلعہ جالندھر ضلعہ راجستھان ضلعہ دارتہ ایڈمنسٹریٹو
ضلعہ جالندھر ضلعہ راجستھان ضلعہ دارتہ ایڈمنسٹریٹو
ضلعہ جالندھر ضلعہ راجستھان ضلعہ دارتہ ایڈمنسٹریٹو

جو ابلاً پڑھیں اور انہیں جواب اولیٰ عورت نامہ دو روزوں تک ددی رجا اولیوں

یاد رکھو
۱۰/۱۰/۲۰۲۲

Y.C. KİTAPÇIĞI
KİTAPÇIĞI

22
20

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

مکتبہ اسلامیہ
ایکٹ سٹریٹ
لاہور
۱۹۹۹ء

نومر: _____

باسمہ وکالت علیہ :

«قرآن کریم» ک نور کجیہ ترجمسی ایجووہ صوک زمانہ درہ وقومبولانہ
 نشتات و بوموتووع اطرافندہ نوالی پدہ نشتات ؛ تربیہ و معارف عمومیہ درہ
 مسؤل اولانہ وکالت عاجز پیر اھنئی بر صورتہ تعقیب ایڈیٹلہ درہ
 بومسائل اطرافندہ سرد ایڈیٹلہ قلملر ؛ کتاب کریمک لائنہ لزوم نفلندہ
 منقذہ . بوجہ یہ «کتاب کریم» ایڈیٹلہ معتبر حدیث کتابیہ نیک ترجمسی ایجووہ
 تخصیصات وضع ایڈیٹلہ اولماسی درہ ملت مجلسیہ ، یکیکسہ اولانہ بوفندلک
 نسیبی ملتزم اولدیغی کونستریکی صحائف مطبوعانہ کیندکچہ شمول تراھیت
 کسب ایچکدہ اولانہ نشتات مسألنلک برآہ اول مانی استنزام ایڈیٹلہ
 مکتبہ لوزدی قرآن کریم ترجمہ در سلسلہ تعقیب اولنا جسہ خطہ حرکتی ختیب
 ایڈیٹلہ اوزرہ سالف العرصہ فندلک ایفاسیلہ مکلف بولونامہ دارلہ لک
 شمدی بہ قدر نہ لریا بیدیفہ ، ندرسات نسیب و تربیہ عمومیہ نسیب ایڈیٹلہ قرآن کریمک
 نور کجیہ ترجمسی «آرہ سندہ» نیکی علاقہ لری بولدیغی دروشونیکہ وکالت عاجز پیر
 اطلاع حصول ضرورت کسب ایچکدہ درہ . بونقظہ نظر درہ بلغونامہ تقدیم قیلنامہ
 سؤالنادرہ مندرجہ مسائل عقدہ بر مطالعہ نامہ تنظیم ونویسی خصوصک دیانتا نیدی
 ریاست علیہ سز تبلیغہ مساعدہ بویورولماسی عرصہ ورجا ایڈیٹلہ رقم اقدم .

معارف وکالتی وکیلی
صفا محمد

26 19

صفا محمد

پیش روئے کتابت اسلامیہ
لاہور

کتابت اسلامیہ لاہور

6

- ۱- ریات اینساری ریات علیہ بنجہ «قرآنہ کریم» ک نور کجہ یہ
تجزیسی ایجورہ ثبت وقوعیولمہ ایستجسی نہ اولتدر ؟
۲- بوترجمونک ؛ اوصاف وشرائط عمومیسی نہ در ؟
۳- مکتبہ مزدرہ کی «قرآنہ کریم» در سارندہ طلبہ نیک «کتابیبہ»
مالا آکلاماسنی تأمیدہ ایجورہ «نور کجہ» فنی اولونومہ روشونولویورہ
ریات اینساری رائہ سنک . بو فکرتک لطیفی فصوصدہ در میانہ
ایدیلہ جک ؛ مطالعی وارید ؟
۴- قرآنہ کریم در سارندہ تلقینات وندریات دینیہ
اساساتخاز اولونومہ اوزرہ کتاب کریمک مختلف مباحثہ نطویایدہ
آیداندہ نہ نہ نور کجہ مندہ حالندہ بر «مقدمات» ترتیب ایدیلہ جکی
مواضوہ کورولویورہ ؛ بو فصوصدہ نہ روشونولویورہ ؟

030	10	26	150	29
-----	----	----	-----	----

7

30/6

باسمہ و توفیق

Y. C. BASBAKANLIK CUMHURİYET ARSIVI

بروسہ بیوقوف نور الدین پاشا کے تہ اید جمہ فاریک ادا ایلیک اسانول ولر توندہ شمار کوندر
 ولون برولہ معلومات اعطاسہ سائے سب ایام ساز و درہ اولوہ جمہ کوندر قصہ بولسہ
 شہک غزلک کسندین تکیک ایدہ برلرہ کی فرامہ کلمہ بوزلرم سکرم فرقتک باشدیز
 جینہ جینہ اوتہ بری حمار دوزون کورلویک جہلہ بولکونج عار خاتہ وریک قصہ بولسہ
 مستدررہ معونی شخصیلک و قوی قصہ بولسہ بولسہ قضاکت کیرتہ اولوہ اشخاصک
 خاز قیلرکون انارہ باشدیز تہ کیدی و ایندیل حمارلری سائے نلک التاسندہ بر اخطار
 می اولدین نوعی اعلیہ و اشاعہ ایملک و مال عدالتک ازہ سہ یاردم ایملک دیک
 اولر جہتہ شک و شبہ بوقدر بائی امیدہ ازہ و عدلک خاتہ اولدین و اولر منی عوام قوی
 ایدہ برابر شعلہ اشخاصہ تکیتمہ و بوجون و باط سائے اید فہم و شبہ دو فریدہ دولتی
 ریاست ایدین ریاستہ قائمہ اور دہ اولر منی ریاستہ شارکیلا تکیفان قضیہ ایفا بوردی
 سولر رأی سائیدر اقدم بائی امیدہ

راغبوری

030 10 102 6677

بونا ازہ حق حمرانہ مانہ اولدین شہہ ازہ و توسوسلک عدلی رجا اولور

160

دود مصلحہ حائضہ

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

دولت

دولت

۶۵۴

۱۶۶

دولت و صلاحتک عم کارونه نیار عه لورد صنت و صهر صنت
دولت و صلاحتک و کمالیه صنت ایما - انتره صنتی قمار در اتم
۱۶۶

دولت و صلاحتک

استوار و کوران اما کوره حرکت در قبه - امارت
جهت کبر خورده نوی

-1-

05 VIII 2 12 8

« ديات ايدون نيسى » تىكيدون عامه موصفات

- ديات ايدون ياسته عدم سزجده اخشى اونى رولكده بىرا سولك عادات اقصه واقچه سى لغوه لغول مطالعده مقدره برلانه بزلن باسه دكالت فرزندده اخشا دىس جهور فرقد نيسيه اولونور.
- ديات ايدون نيسى بىغولده.
- ديات ايدون نيسك معاول اولور. نيسك عيوتده كدينه كوت ايدور.
- عاوده نيس فرزند لارا اولور. نيس جهور فرقد نيسيه اولونور.
- مقيلك جيسى ديات ايدون ياسته در.
- « ديات ايدون ياسته » عقابله اسودنك نيز نيم ايد سولك تريبه وينده و فرابان عاوده اسودنك اكناسه ساقى بر مقام معلاور.
- قه حيان سراطه معاسه لوده و عاورد مرسيه و اعطلد و تحقيه لوان ايدون ياسته دور ايلنور.
- ديات ايدون ياسته انسا، شقيقان و ايتار، ترحيمجان و عايتا موربه، [ايسادورج، ترحيمجان] و تحقيه موربه درته كسيت اولور.
- طفا سزج اولور مربوط اولوم مجرد اولانسا، شقيقان، ايتان و تحقيه كسيدر اولانسا ديات ياسته دور ايلنور. كسيدر كهر نيس ايجيه نيم ايتا ناسه اولورده مقدره.
- انسا كسيدر طفاي بوج ايتور.
- بالذات امور انسا اير مشغول اولور و مقيلك و رولكوز قز اولور لوجان تحقيه اولونور ده معروضه ناله قز شقاق من ايتك.
- (ب) قورده معالاي خارجه برلانه تىكيدون ايتا نيسه در اولور انسا عداق تحقيه ايدون.
- تحقيه و ايتار كسيدر طفاي بوج ايتور.
- عفاقه جيلد اسودنك هر دور اغشاقات باعد قيايى سلفه و عقابله بيز و عاوده ايدون نيسك نيسك نيسك و صولاره بوسه نيز بوج نيسه و فرابان ناصله اسودنك اكناسه جيايوسه.
- (ج) مقيلك، اعطلدك، امم و عايله خلقك ايتار و نوبرى سولك عاوده ايدون نيسك.
- ايرم اسانولده مجرد برلانه نيس معاف كسيت ايتا و نيس عايله نيسه مربوط ايرمه اولور و مقول ايلنور.
- (د) ترحيمجان و عايتا موربه [ترحيم لوان] كسيدر طفاي بوج ايتور.
- قورده جهورى معالاي خارجه برلانه مقيلك ايتا جوج ساجه سزجك و تقايا و فرابانك اولور ايسير ايرم و عايله، نيسام، اعطلد، سنج، نوزده و قورده سولك سزجك، طابور و اولور ماسليك اصولي و نه سده سزج نيسه و عايله نيسام معالاي نيسه دور ايلنور.

030 10 26 145 9

- 14- ریاستی تالیفات کی طرف سے جاری کردہ ہر ایک کتاب کی ایک کاپی اس ادارے کے آرکائیو میں محفوظ کی جائے گی۔
- 15- ریاستی تالیفات کی طرف سے جاری کردہ ہر ایک کتاب کی ایک کاپی اس ادارے کے آرکائیو میں محفوظ کی جائے گی۔
- 16- ریاستی تالیفات کی طرف سے جاری کردہ ہر ایک کتاب کی ایک کاپی اس ادارے کے آرکائیو میں محفوظ کی جائے گی۔
- 17- ریاستی تالیفات کی طرف سے جاری کردہ ہر ایک کتاب کی ایک کاپی اس ادارے کے آرکائیو میں محفوظ کی جائے گی۔
- 18- ریاستی تالیفات کی طرف سے جاری کردہ ہر ایک کتاب کی ایک کاپی اس ادارے کے آرکائیو میں محفوظ کی جائے گی۔
- 19- ریاستی تالیفات کی طرف سے جاری کردہ ہر ایک کتاب کی ایک کاپی اس ادارے کے آرکائیو میں محفوظ کی جائے گی۔
- 20- ریاستی تالیفات کی طرف سے جاری کردہ ہر ایک کتاب کی ایک کاپی اس ادارے کے آرکائیو میں محفوظ کی جائے گی۔
- 21- ریاستی تالیفات کی طرف سے جاری کردہ ہر ایک کتاب کی ایک کاپی اس ادارے کے آرکائیو میں محفوظ کی جائے گی۔
- 22- ریاستی تالیفات کی طرف سے جاری کردہ ہر ایک کتاب کی ایک کاپی اس ادارے کے آرکائیو میں محفوظ کی جائے گی۔

۱۰ سالہ عرصہ کے لیے

سید محمد علی
نائب سربراہ

10	26	145	9
----	----	-----	---

به

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
جمهوری اسلامی ایران

صفتك مقام ضدك

کتابخانه

۹۹

GENEL ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

۹۹/۱۰۰۰/۹۹ تاریخ ۰۱۰۰
 باصمیمیتك الاخرتف معتر الیستای فصلا موقوفه ائمه و خطباء رضی
 علیهم السالوات و الطیبه و الطیبه الاخرتف اولادهم سیدک سیدالهدی
 علیه السلام معزده : ارجله کبری زاره : معنی و تعلقات
 ائمه الاخرتف اولادهم سیدک سیدالهدی علیه السلام معزده : معنی و تعلقات
 بزرگ اورزنده شوق بیدارم جوده سیده ام اقدام
 ۹۹/۱۰۰۰/۹۹

051	V35			5	45	18
-----	-----	--	--	---	----	----

3

Sayı:

Kur'an Öğretici Hâfızlar
hakkında ta'limatname

Madde 1- Kur'anı kerim ta'lim edecek hâfızların, Diyanet İşleri Reisliği tarafından verilmiş bir vesikayı haiz bulunmaları şarttır. 3 mart 340 tarihli ve 429 sayılı kanunun birinci maddesinde: (Dini mübini islâmın i'tikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi... Diyanet İşleri Reisliği...)ne tevdi edildiğinden ; Diyanet İşleri Reisliği; kur'anı kerimin namazda ve namaz haricinde , kendine mahsus olan -- usulu kıraat ve tecvidi üzere doğru okunmasını temin ve arzu edenlere kur'an öğretmek maksadile lüzum ve ihtiyac görülen mahallere ötedenberi olduğu gibi, aylıklı veya fahri olarak kur'an öğretici hâfız tayin eder.

Madde 2- Kur'an öğretici hâfızlar, doğrudan doğruya Riyasetce -- seçilip tayin olunacağı gibi, kur'anı kerimin tecvidine, usulü kıraatına, kavaidi tertiline ve vücuhu kıraatına hakkile vâkif bulunanlar arasından güzel sesli ve musikiye aşına olanları tercih edilmek suretile müftülükçe de seçilip inha ve Reislikçe vazifeleri tasdik olunur.

Madde 3 - Kur'an öğretici hâfızlar, pazar ve bayramlardan başka her gün cami ve mescid gibi muayyen ve herkese açık olan bir yerde veya bir binada ve muayyen saatlerde vazifelerine devam ederler.

Madde 4 - Kur'an öğretici hâfızların vazifeleri aşağıdaki fıkralarda gösterilmiştir:

A) namazda okunacak muayyen sureleri ve yahut bazı ayetleri bellemek için kendilerine müracaat eden her vatandaşa bunları güzelce -- belletmek,

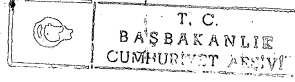
B) ilk tahsil çağını bitirmiş olanlardan kur'anı kerimin tamamını

030	10			26	15	13
-----	----	--	--	----	----	----

3

Cevaben yazılacak muharrerata ait olduğu şubenin tarih ve numarasının derci rica olunur.

T. C.
DIYANET İŞLERİ
REİSLİĞİ

1 / 193

Sayı

ezberlemek ve hafız olmak isteyenlere usulü veçhile kur'an belletmek ve ezberletmek ve ezberledikleri sure ve cüzleri dinlemek,

C) imam hatip ve müezzinlerin kur'anı kerime mahsus olan usulü kıraat ve tecviddeki noksanlarını ikmal ve hatalarını tashih etmek,

Ç) Diyanet işleri Reislığı tarafından imam ve hatipler için yazılıp bastırılan kitaptan i'tikad ve ibadet meselelerini -isteyenlere- öğretmek,

D) Türkçe ezan ve ikamet düzgün bir şekilde okunmasını temin etmek,

E) her ay sonu, mesaisi hakkında bir cetvel yaparak Diyanet işleri Reislığına gönderilmek üzere müftülüğe takdim etmek..

Madde 5- Kur'an öğretici hafızların mes'ul amiri müftülerdir. müftüler, bunların çalıştığı yeri ve okuma saatini mahallin en büyük mülkiye memuruna bildirmekle mükelleftir.

Kur'an okumaya devam eyleyecekler için tutulan sicil kayıt defteri müftü tarafından kontrol olunur.

Madde 6- Diyanet işleri Reislığı, tayin edeceği kur'an öğretici hafızların adlarını ve mahallerini İstatistik umum Müdürlüğü ile -- Dahiliye vekilligine bildirir.

030	10		26	151	13
-----	----	--	----	-----	----

Cevaben yazılacak muharrerata ait olduğu şubenin tarih ve numarasının derci rica olunur.

T. C.
DİYANET İŞLERİ
REİSLİĞİ
yazı işleri müdürlüğü
Sayı: 1132

Başvekâlet Yüksek makamına

Evvelce Ehliyetli ehliyetsiz bir takım kimseler isteyince va'za çıkar, istedikleri gibi hutbe okur ve diledikleri zaman her yerde kur'an ta'lim edebilirlerdi.

İdareimiz bu serbestinin mahzuflarını nazarı dikkata alarak ne öyle her hangi birinin kürsiye, ne de hüviyeti ve ehliyeti gayri ma-lum bir kimsenin minbere çıkmasına ve istediği gibi va'z edip hutbe okumasına müsaade etmeyerek hatip ve vaizlerin ne yolda hareket edeceklerini, hutbe ve mev'izelerin mevzu'larını nizamname ve ta'limat-namelerle tayin ve ellerine birer program da vermek suretile bunun haricine çıkmamalarını temin etmiştir. yalnız, ötedenberi camilerde muayyen vakıtlarda- arzu edenlere- ehli tarafından yapıla gelmekte olan "ta'limi kur'an" işi şimdiye kadar bir nizamname veya ta'limat-name ile tanzim edilmemiş, ancak kur'an talim eyliyeceklerin elle-rine birer vesika verilmek suretile iktifa olunmuştu.

kur'anı kerimin gerek namaz dahilinde ve gerek namaz haricinde kendine mahsus olan usul ve kıraatı üzere doğru okunmasını temin mak-sadile minelkadim büyük camilerin hemen hepsinde namaz vakıtların-dan sonra veya evvel -isteyenlere- kur'an talim ettirildiği gibi -Dairemiz tarafından da sırf dinî ve zarurî ve aynı zamanda esas -- vazife olan bu mühim maksadın daha iyi te'mini için kur'an öğretici hâfızlar tayin ve tanzif olunup bunlardan bir kısmına bütçenin " D " cetvelinden aylık da verilmekte bulunmuştur.

aynı zamanda bazı kasaba ve köyler için imam, hatip ve müezzin ihtiyacını da velev kısmen olsun önlemeye gâlihan bu vazifenin öte-denberi mevcut olmasına ve devam edip gelmiş bulunmasına rağmen bu

- 4 -

Cevaben yazılacak muharrerata ait olduğu şubenin tarih ve numarasının derci rica olunur.

Diyaret işleri Reisiği

Müsevvit	Tarihi tesvit	Tarihi tebyiz	Mümeyyiz	Hulâsa
	24/10/936	24/10/936	<i>L. İzzet</i>	83
Varide numarası	Sadıra numarası		Adedi icfî	
	Umumî	Hususî		
559		Karar 49	22	

Karar: Yeni türk yazısını bilmeyen kasaba ve köylerde bulunan imamlar imanlık avzifesini yapmaları kanunen caiz olmayacağından dolayı ilçe baylıkça bütün köy imamlarının vazifesine nihayet verildiği ve bu yıl ilçe merkezinde yeni bir mekteb ihdas edildiği, ve bundan böyle vukubulan cenazelerin techiz ve tekfinlerini yapacak kimse kalmayub bil,akis şimdi köylerde vakı olan cenazeler günlerce yerde kaldığı hakkında Diyadin müftülüğünden gelen 10/10/936 tarih ve (9) Nümrulu tahrirat tedkık ve mutalaa olundu;

Aldiyeti cihetile vakıflar umum müdürlüğüne tevdiî münasib olacağı tezekkür kılındı. 24/10/936

Diyaret işleri reisi

D. İzzet

Piyat

Piyat mif 202 4 1921
Tiliginde

Piyatın : iskenler karyesi camii
serif hatibi Nuri efendinin bir kadının
irzina tecavüz mes'lesinden dolayı ağır
ceza ile lüzumu mühesine karar veril-
miş olduğundan ifayi muktasi için
müftülükten gelen 26/3/1921 tarih ve 24
"Noli" tahrirat ve merbutu encümen
mazyatasila evrakı tahkiküye mutalaa
dundu: x metice mükeneyhadat
kitabete meyhüenin rekâleten ifa ettirilmesi
lüzumunun cepaben is'ar buyurulması
teşekkür kilindi
4/4/1921 ve 24/Levval 344
Diyaret işleri reisi

Piyat

	gelirleri yeni sp.	varınde sp.	karar mahalli sp.	sp.
<p>Çapudan muhasevel evraktaki - münasaka taksimatının yeni harfler- le yazılması talii olduğundan - muhtasar tarih ile yazılmasına müsaade buyrulması istikhamına dair Lüğvüle mütevilüğünün tah- rirati ökünde: müfit olmak - üzre ihtisar caiz olacağına cevaben işleri tezekkür kılınan</p> <p>- 2-13 23 re- 27 Recep- 327</p> <p>Diyanet işleri reisi</p> <p><i>Pifot</i></p>	<p>syngü rte 20</p>	<p>11</p>	<p>23</p>	<p>20</p>
				<p>20</p>

20

Diyanet İşleri Reisiği

Müsevvit	Tarihi tesvit	Tarihi tebyiz	Mümeyyiz	Hulâsa 64
	27/4/938	27/4/938	<i>L. Borçali</i>	
Varide numarası	Sadıra numarası		Adedi leffi	
	Umumi	Hususi		
167 232		K. Karar 20	2	
<p>Karar: Abdin iradei cüz,iyye ve ef,ali ihtivariyyesi hakkında Haymana nüftülügünün 14/3/938, 5/4/938 tarih ve 102,108 Numrulu tahriratları mutalaa olundu:</p> <p>Lâyezâlde olacak şeyleri cenabı hakkın ezelde takdir ve irade etmiş olması ilmi ilâhisine,ilmi ilâhîde malume tabi olduğu ve hilkatde cari olan sünneti ilâhiyye mucabince müsebbebat esbabına merbut olarak vukua gelmekte bulunduğü cihetle abid.ef,ali ihtivariyyeden bir fiil yapmak ve ya bund terk etmek cihetlerinden birini tercih ederek irade ve kudretinin o cihete taallukuna sebep olunca irade ve kudreti ilâhiyye de o cihete icasından ve halkın teveccüh edeceği ve bu suretle o şey,in husule geleceğinin ve ehli sünnet itikadına böyle olduğunun cevaben iş,arı tezekkür kılındı</p>				
			27/4/938	Diyanet işleri Reisi

L. Borçali

Diyanet İşleri Reisiği

Müsevvit	Tarihi tesvit	Tarihi tebyiz	Mümeyyiz	Hulâsa 65
	29/4/938	29/4/938	<i>L. Börsel</i>	
Varide numarası	Sadıra numarası		Adedi leffi	
	Umumî	Hususî		
56		Karar 21	4	
<p>Karar: Vasılar ve vârisler zimmetindeki hac bedetlerinin bozuk su yollarına sarfı caiz olup olmadığının istisfâsına dair Saideti müftülüğünden gelen 2/2/937 tarih ve 4 numaralı tahrirat mütalea olundu:</p> <p>Hac bedeti olmak üzere vasiyyet edilen mebatığın ahar mahâlle sarfı caiz olmayacağına mezkûr müftülüğe emr ve iş'arı lüzumu tezekkür kılındı.</p> <p align="right">29/4/938 Diyanet işleri reisi</p> <p align="right">Yazı işleri kaleminde hifzı 4/5/938</p> <p align="right"><i>B. Börsel</i></p>				

Diyanet İşleri Reisliği

Müsevvit	Tarihi tesvit	Tarihi tebyiz	Mümeyyiz	Hulâsa
	27/1/938	27/1/938	<i>L. Beyaz</i>	44
Varide numarası	Sadra numarası		Adedi kuffi	
	Umum	Hususi		
46		X Karar 3	2	
Karar	<p>Menasiki-haccdan olan tavafın mütemminatından haceri esvedin istikbal, takbil ve istilâmın hususu şekline nazaran cahiliyyet devirlerindeki ibadetlere benzediğinden; bu ibadet şeklinin usulu islâmiyye ile tevfiq ve telifi ne suretle olacağı ve müsliman cenazesinin gasil ve yünmasının hükmü ve müstenid olduğu delili, ve bir yangın içinde yanarak tam bir kadid halini alan, olan cenazenin gasli lazım gelüb gelmeyeceği hakkında Kula müftülüğünden gelen II/1/938 tarih ve (2)Nömrülü istifta name mahiyetindeki tahrirat tedkik ve mutalaa olundu:</p> <p>Haceri esvedin istilâm ve takbili, haccin erkanından bulunan say ve tavafın tetimnatından olarak ifası lazım bir sünneti peygamberi olub diğer ibadetler gibi bunda da bir takım hikmetler bulunacağı şübhesizdir. şu kadarki: ibadetlerdeki miktarlar ile menasiki haccin bir takımlarında umuru taabbüdiyyeden olub bunların mütezammîn oldukları hikem ve esrar talil olunmuş bulunduğundan bunları şariin tayin ettiği şekilde kabul ederek talil leri cihetine gitmemek lazımdır. cahiliyye devrinde kendilerine perestiş edilen ahcar ve asnan; ya doğrudan doğruya mabud telakkı olunarak onların zatlerine taabbüd edilmiş, yahud kendilerince</p>			

Diyanet İşleri Reisliği

Müsevvit	Tarihi tesvit	Tarihi tebyiz	Mümeyyiz	Hulâsa 43
Varide numarası	Sadıra numarası		Adedi kâfi	
	Umum	Hususî		

muhayyel ilâhların birer remzi sanılarak ibadet olunmuştur. hâlbuki mü'minânların haceri esvedî istilâm ve takbilleri ona hiç bir suretle taabbüd maksadıyla olmayub yalnız şari sallallâhu aleyhi ve selleninin ismine tebebiyyettir. hazreti Ömer'in istilâm zamanında (ben bilirinki sen bir taşın bizatihi mazur ve nâfi değilsin, lâkin hazreti peygamberin seni üpdüğünü gördüğüm için öpdüyorum) buyurması bunun en büyük delilidir. keyfiyeti tevatürden sabit bir şekilde ve sırf şariin ismine ittibaan ifa edilen bu takbil ve istilâm ibadetini zamani cahiliyyedeki taabbüd şekillerine benzetmek bunların mahiyetini anlamamaktan neş, et eden büyük bir hatadır.

yanğında yanub kadid halini almış olarak bulunan bir ölü'nün gasil ve takfiri ve namazının kılınması faz, ve cenazenin keyfiyeti gaslide kütübü fıkhiyyede mufassalan beyan edilmiş olduğunun mezkûr müftülüğe emr ve iş, arı luzumu tezekkûr kılındı. 27/1/938

Diyanet İşleri reisi

R
bir duacı
Şerârin
Suamı

P. B. B. B. B.

Müsevvit	Tarihi tesvit	Tarihi tebyiz	Mümeyyiz	Hulâsa
	23/5/935	23/5/935	<i>[Signature]</i>	
Varide numarası	Sadra numarası		Adedi Lefi	
	Umumî	Hususi		
440		X Karar 19	2	
<p>Karar: Saray kazasına bağılı gerkes köy nahiyesindeki Büyük cami imamı İbrahim tarafından gönderilen cami Döşemelerinden bir seccade üzerindeki işlemleri (salibe) benzediğinden mezkûr seccade üzerinde namaz kılmak caiz olub olmadığında tereddüd hasıl olduğundan izalesi için İcabi şer, isinin iş, arı hakkında Saray kazası müftülüğünden gelen 5/5/935 tarih ve 2688/5 Nolu tahrirat okundu ve gönderilen seccade parçası görüldü:</p> <p>Suretili iş, ara ve gönderilen parçaya nazaran seccade üzerindeki işlemler ne canlı resmi ve nede salib resmi olmayub Alel, ade bir nakış kabilinden olduğundan bu gibi kilim ve seccade üstünde namaz kılmakda hiç bir mahzur olmayac ağının cevaben iş, arı tezekkûr kılındı. 23/5/935</p> <p style="text-align: right;">Diyaret işleri reisi <i>[Signature]</i></p>				

Diyanet İşleri Reisliği

14

Müesvit	Tarihi tesvit	Tarihi tebyiz	Mümeyyiz	Hulâsa
	7/4/935	7/4/935	<i>Süty</i>	
Varide numarası	Sadıra numarası		Adedi leffi	
	Umumî	Hususî		
222		KARAR 12	4	
<p>KARAR: Gramofon pilaklarından secde ayeti işidilecek olursa secdei tilavet etmek lazım gelüb gelmeyeceği hakkında bozca ada müftüldüğünden gelen 28/2/935 tarih ve 1 nolu tahrirat tedkik ve mutalaa olundu:</p> <p>Bu söale nazaran kur,an tarafı ilahiden cibril alyhisselâm vasıtasile hezreti Muhammed sallallâhü aleyhi ve sellem efendimize inzal ve bittevatür bize isal olunan nazmı mahsusdur. fevkal,ade mütenasibut tertib ve mütenasikuddeâlâle elfazı muayyenei malumedir. lafız demek, fil,asıl maharici hurufa itimad ile insanın ağzından çıkmak kabiliyyet ini haiz olan savtdirki; bu savtalafız itlakında bilfiil insan ağzından çıkmak ve insan ağzından mes,mu olmak şart değildir. binsen aleyh nazmı mahsus mezkûre kur,an itlakı , ne bir şahsı muayyenin, ne insanın ne melekin ve nede başka bir mahlukun kiraetile mukayyed olmadığı gibi ziruhdan sadır olmakla mukayyet de değildir. belki o nazmı mahsus, nazil ve mazbut olduğu şekilde hangi bir mahalden sadır ve mes,mu olursa ona kur,an itlak olunmak ve onun hakkında ahkâmı nazmı kur,anı icra olunmak icab eder. bunun için gramofondan işidilen elfaz, eğer elfazı kur,aniye ise onun hakikaten kur,an ve kelamullah olduğuna hüküm ve hakkında ahkâmı nazmı kur,anı icra olunmak iktiza eder. şu halde kur,an sahifelerini ihtiva eden gramofon pilakları istima olunur iken kur,anikerime yakışan tazim ve ihtiram ile istima olunmak, tazim ve ihtirama münafı harekâtdan tevakkı edilmek de lazımdır. kahvehâne ve saire gibi tazim ve ihtirama münafı mahallerde bunları istimal ve istima</p>				

Diyaret İşleri Reisliği					15
Müevvit	Tarihi tesvit	Tarihi tebyiz	Mümeyyiz	Hulâsa	
Varide numarası	Sadıra numarası		Adedi leffi		
	Umumi	Hususi			
				<p>kat,iyen caiz değildir. secde ayetleri istima olunduğu zaman secdenin vücûbu bazı fukahaya göre tali ve kari,de idrak ve tenyizin vücudu ile meşrut olduğu için aleti mezkûreden secde ayetinin istimaında secde lazim gelmeyeceği müstefad oluyursada, ihtilafdan çıkılmak mülâhazasına mebni ihtiyatan secde olunmalıdır. kezalik ayatı kuraniyyeyi ihtiva eden gramofon pilaklarını da tenezzühen ve ihtiyatan abdestsiz tutmanak evla ve tazimi kur,ana akrebdır. gramofondan işidilen ismi şerifi mebeviyi müteakıb salevati şerife getirmek caiz ve hatta lâzımdır. mezkûr müftüdüğe bu suretle cevap verilmesi muvafık olacağı tezekkür kılındı</p> <p style="text-align: right;">7/4/935 Diyanet işleri Reisi <i>Rifat</i></p>	

Diyanet İşleri Reisliği Müğavere heyeti

Müsevvit	Tarihi tesvit	Tarihi tebyiz	Mümeyyiz	Hulâsa 193
	16/2/931 VE 28	Ramazan 349	<i>H. D. D.</i>	
Varide numarası	Sadıra numarası		Adedi leffi	
	Umumî	Hususî		
57	Karar 84	Sadıra 84	I	

Kilis :

Kilis Müftülüğünden varit olan 24/1/931 tarih 7 no İstiftanane ile sorulan Dört meselelerin cevabı berveçhi zir beyan olunur .

Sûâl : I - Nehari Ramazanda sâim bir şahsa iğne urulsa bu iğne sâimin savmını nakzedermi ?

Cevap : I - Bedayi ve Hidaye şuruhu ve emsali kütübü muteberei fikhiyyede mukarrer olduğu üzere sıyan , müftarâti selâse i malûmenin birile fasit olduğu gibi Dimâğa , ve ya cevfi batna, Buruna Kulak ve emsali menafizi tabiiyyeden ve ya cerhle açılan gayritabii menfezlerden birşeyinin duhul ve vusulile de fasit olur .

Lakin işbu istiftanamede zikrolunduğu veçhüze tedavi ve ya kuvvet için mücerret derinin altına ve ya danara âleti mahsusla ile bir maddenin zerkolundukta aynı o maddenin cevfi batna vusulu malûm olmadıkça dahilde eseri hissolunsa bile Uruç fasit olmaz .

Sûâl : 2 - Mesela kırk kuruş Gümüş meskûkât akçaya alınıp satılan Kız kurşluk bir evrakı nakdiyyeyi talibine altı ay müddetle Elli kuruş yahut daha ziyade yahut daha noksan bir fiyatla verilüp alınmakta faiz tabiri diğerle riba varmıdır ? Yokmudur ?

Cevap : 2 - Evrakı nakdiyyenin revacı ve tedavülü itibar olunduğu takdirde diğer *muhtasol olan* farkı olmadıkça .

Sûâl : 3 - Müddeti seyrü sefer fukahânın beyan ettikleri gibi seyri mütevasıtle üç günlük mesafede bakı kalır mı ? Yoksa bugünkü tekeremül etmiş vevâit

Diyanet İşleri Reisliği

Müsevvit	Tarihi tesvit	Tarihi tebyiz	Mümeyyiz	Hulâsa
Varide numarası	Sadıra numarası		Adedi leffi	122
	Umumî	Hususî		
	84			

Cevap : 3 - Vesaiti nakliyyenin tekemmülü fukahânın beyan eylediği müddet sevrü seferi tebdil etmiyeceği ve binaen aleyh vesaitisari, a ile Üç Günü k mesafeyi bir günde, kateden kimsenin misafir olacağı .

Sual : 4 - Umum âktari islâmda ikindi namazının vaktı hususunda imameyn kavlini tercihederek asrı evvelde kıldıkları halde kiliste asrisaniyi ihtiyar ediyorlar . Halbuki saat Ona kadar halk Uyle namazı kılmakla meşgul oluyorlar .

Cevap : 4 - İkinci namazı ^m asrisanide eda eylemek meş'eilemüctehedünfiha olmakla Ovakta kadar Uyle namazının kılınabileceği .

Diyanet işleri reisi

P. Y. A.

Müsevvit	Tarihi tesvit	Tarihi tebyiz	Mümeyyiz	Hulâsa
	6/7/936	6/7/936	<i>L. İ. İ.</i>	
Varide numarası	Sadıra numarası		Adedi İeffi	
	Umumi	Hususi		
388		Karar 39	2	
Karar:	<p>Kanunu medeninin neşrinde tahminen sekiz sene kadar evvelkomşusu Hacı Yahya efendi sagire kızı Habibeyi şahidler huzurunda sagir oğlu Hacı Mustafaya tevric etmiş ve şimdi ise kız ve oğlan balığ ve balığa olalı bir kaç sene giymiş olduğunu, ve bu hususa aîd waktıla almış olduğu merbut fetvanın makamı riyasetce tasdik edilerek arzuhalile birlikde aynen gönderilmesini mügirDört yol müftülüğünden muhavvel 25/6/936 tarih ve (8) Nümrulu der kenar arzuhal ve merbutu fetva tedkik ve mutalaa olundu:</p> <p>Akdence müftüler tarafından verilen fetva varakalarının makamı riyas setce tasdikı usulden olmadığının mezkûr müftülüğe bildirilmesi ve evrakın iadesi luzumu tezekkür kılındı. 6/7/936</p> <p style="text-align: right;">Diyaret işleri reisi <i>Rifat</i></p>			

Kola - 137 ... 138

Manisa İlimi İleri

Kola: kazasından Halil oğlu aslıye azasından
 Teli ile Mehmet Kerimesi - Salih Zeki tarafından
 hezban aralarında nikahı mübattih
 vukubulan ilaqla akdi nikah

Kavur
 mahalli
 vaktide
 gelmiş ve

sahih olup olmadığı hakkında
 Kola Mahkemesi aslıyesi azasından
 Salih Zeki imzasıyla varit -
 olan 19/2/1929 tarihli istiftaname
 tetkik olundu. + Muderعاتi istiftanameye
 nazaran mezkur hezban tarafından
 icap mercut olmuş isede -
 medisden gair Teli tarafından
 o mediste rekâleten ve ya fuzulen
 kabul bulunmamış olmağa -
 nikah manakit olmamış -
 olduğunun ve hadisei mezkûrenin
 "Dürr" den mevkul meseleye
 talbikinde istikamet olmadığının
 tzevfen emri iş' ari tezekkir
 kılındı 28/2/1929 ve 18/ Ramazan 1347
 Diyanet işleri reis

Yasulu

Diyaret İşleri Reisliği *Müşavere heyeti*

Müsevvit	Tarihi tesvit	Tarihi tebyiz	Mümeyyiz	Hulâsa
	14/4/93I VE 25	Zilkaade 349	<i>[Signature]</i>	
Varide numarası	Sadıra numarası		Adedi leffi	
	Umumi	Hususi		
227	Karar 230	Sadıra 230	6	

Keyseri :

Merkezde câmiikcibir İmanı Ahmet efendi ile Tavulsun karyesi İmanı efendi-
nin nakşibendi tarikatine mensöbiyyetle maznun olduklarından icra kılınan mahke-
melerinde beraet etmiş iselerde hükmüvaki tenyiz edilmiş olduğundan mualleyhina
İmanetlerin vazifelerine başlattırılıp başlattırılmıyacağı istizanı hakkında
Müftulikten gelen 9/4/93I tarih ve 109 No lu tahrirat ve merbutu muameleli evrak
dosyasile birlikte mutalea olundu .

Neticei tenyize kadar intizar edilmesi muvafık olacağını cevaben emir ve
işarı lüzumu tezekkür kılındı .

Diyaret işleri reisi

[Signature]

تاریخ

۵۰

۱۹۳۹

۲۰۵۷
۱۴۴۰
مصری

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

صوتیه

حکومت جمهوریه مرکز تقصیرات اساسه قانونیه قبول و تعمیم ایندگی مواد مخصوصه سندیه بری جمهوریتک دینی و به اسلام اولدیی
 کی دیگر براده احکام شرعیاتک انقادی نصره بادر دیکله استیفاء ایندگی غایه بی تمامه ایله اینسه اولدیی
 و توجیه ندر بیان قانونیه ده ندر بیان علیه و دینیه تک کسره برصورت جریاتی تأمیه ایچونه تالی و چیده امام خلیب
 مقبله حاله چیده آلهیات فاکولته شیخار و بوسه حفاظت یشدیرمک ایچونه دیانت ییاسی بودجه سه مبالغ کافی
 و قرآنه بنی خلقک لایقیده اکادمی مقصد خیریه تقصیرات مختلفه بی جامع توریجه برتفیرک وجوده کتیرلی خصوصه
 بودجه بیوک فدکاییدر پامسه اولدیی حالده ولایات شرعیه تک عولیده مداسک سدیله علمانک و قرآنک
 نرجه سده دینک اولدیده قالدیرلی آسوز ایلمکه اولدیفه دائر برلشم اغراضه قاسده اصحابک سبککده اغفال
 ایچونه پروپاغاندا یایقاری انسانه مخبریت سیررینه مستانه اولفله جمهوریتک غایه سنی خلقه لایقیده تقصیرم و تبلیغ
 و سوز تقصیرمیده ویررولدا غلظتک و غیرته بولونمالری الیفله ترمیم اولور اتم . ۱ ماسرخللا

الرکابوز قضای مقبله

۲۰۵۷
۱۴۴۰

دیانتیه باسنه صوفی بالاد مجریج ارماله مذحابه و مطوقه مؤفوه همت و غیره بوزملری بیابه اولور این

مقرر ولایت

۱۹۳۹

051 ۷۴۳ 12 104 151

۱

FRAKLI DİN ADAMI

Çekim tarihi bilinmeyen bu fotoğrafta yürüyenler, Atatürk'ün davetlileri. “Kemal Paşa'nın yılda bir ülkenin önemli isimlerini kabul ettiği bir günde, ülkenin önde gelen din adamı bile Avrupa tarzı frak giyiyor” notu düşülmüş arşiv kayıtlarına. Ankara'da çekilmiş fotoğrafta askerler duruyor duvarın dibinde ve bir de araba. Diyanet İşleri'nin ilk başkanı Rıfat Börekçi'nin yardımcısı olan ve daha sonra da Diyanet İşleri Başkanlığı'nı üstlenen Ahmet Hamdi Akseki önde. En sağda protokol müdürü, arkada kor-diplomatik.

FOTOĞRAF: KURT VE MARGOT LUBİNSKİ

ÖZGEÇMİŞ

1970 yılında Birecik'te doğdum. İlk ve orta tahsilimi Adana'da tamamladıktan sonra 1998 yılında Niğde Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne kaydoldum. 2002 yılında mezun oldum. 2002 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi bilim dalı Yüksek Lisans Programına kaydoldum. 2005 yılında "1914 Bitlis İsyanı" konulu tez çalışması ile mezun oldum. 2005 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Orta Öğretmenliği Tezsiz Yüksek Lisans programına kaydoldum, 2006 yılında mezun oldum. 2006 yılında Cumhuriyet Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Okutmanı olarak işe başladım. Halen aynı kurumda çalışmaktayım.

Ayşe YANARDAĞ